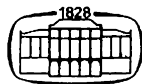
Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században

Kurcz Ágnes

Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században

Akadémiai Kiadó, Budapest 1988

Sajtó alá rendezte és szerkesztői jegyzetekkel ellátta:

KLANICZAY GÁBOR

ISBN 963 05 4737 6

Printed in Hungary

Tartalom

Előszó

Az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb történettudományos kandidátusi disszertációját tartalmazza e kötet, több mint egy évtizeddel annak elkészülte után. Fiatalon, harmincnyolc évesen elhunyt szerzője, a magyar középkorkutatás egyik legígéretesebb tehetsége a disszertáció megvédése után hozzálátott műve sajtó alá rendezéséhez, de erre már nem maradt ideje.

Kurcz Ágnes (1937—1976) az egyetem elvégeztével gimnáziumi tanárként fogott hozzá középkori tárgyú kutatásaihoz, melyek — részben e mű előtanulmányaiként — a 13—14. századi oklevelek világszemléleti problémáival, a középkori magyar történetírókkal és a lovagi kultúra toposzaival foglalkoztak. Ezen túl fontos műfordításokat alkotott: számos antik szerző (Seneca, Sallustius, Horatius, Ovidius stb.) mellett ő fordította magyarra István király intelmeit és legendáit. Igazi tudományos névjegye azonban e disszertáció.

A lovagi kultúráról írt könyv nem szorul elöljáró magyarázatra — a megírása óta eltelt tizenkét év nemhogy elavulttá tette volna: még inkább szembetűnnek maradandó erényei e távlatból (ami azonban nem menti tudományos életünknek és intézményrendszerünknek azt a nehézkes lassúságát, amely ennyire kitolta ennek a kitűnő munkának nyomtatott formában való megjelenését). Indoklás, apológia helyett ezért csupán azt a kikívánkozó óhajt szeretném ideírni: bárcsak más történeti problémákhoz is akadna, ezen az egyre kevesebbek által művelt területen, egy ilyen széles tudású, ilyen élénk érdeklődésű, ilyen leleményes és ilyen kitartó feldolgozó. Kurcz Ágnes könyve hasznosítja a közelmúlt francia, angol, német történetírásának — s mindenekelőtt az e téren is úttörő Annales iskolának — korszerű szempontjait és módszereit. De nem úgy, ahogy ez általában szokás, vagyis divatos terminusok átvételével és a már meglévő kutatási eredmények újraértékelésével — ő valóban komolyan vette az újszerű módszertan s a „kultúra" fogalmában felismert sokrétű történeti probléma jegyében megindítandó új levéltári és könyvtári kutatások szükségességét. És könyve a bizonyíték: a gondosan feltérképezett és differenciáltan végiggondolt kérdéskörök jegyében vallatott oklevelek minden eddiginél érzékletesebb, gazdagabb, életszerűbb képet festenek a magyarországi lovagság 13—14. századi kultúrájáról, társadalmi kapcsolatrendszeréről, életformájáról, szertartásairól, értékrendjéről, irodalmi és művészeti termékeiről.

A sajtó alá rendezés munkája nem pótolhatta természetesen a szuverén szerzői szándékot, mely bizonyára sok helyütt még átformálta, tovább csiszolta volna a szélesebb olvasóközönség elé kerülő művet. Nem is annyira stiláris csiszolásra gondolok itt, hanem az adatközlés gazdagságának összeegyeztetésére azzal a kitűnő, lendületes stílussal, amely nem utolsó erény egy tudományos, filológiailag is kitűnő

műben. Ott, ahol ez gördülékenyebbé tette a gondolatmenetet, nagyobb adatcsoportokat inkább lábjegyzetbe tettem át a főszövegből. Emellett — a disszertáció opponenseinek a javaslatát követve — némileg lerövidítettem a könyv elejét, elhagyva belőle azt a ma már hosszadalmasnak tűnő indoklást, amellyel a szerző a művelődéstörténet kutatásának jogos voltát kívánta alátámasztani az efféle vizsgálatoktól idegenkedők előtt. Ezek mellett a sajtó alá rendezés csupán a hivatkozásrendszernek és a táblázatoknak a pontosítására, egységesítésére szorítkozott. Ahol a szerző által kéziratban olvasott művek megjelenését vagy az érintett kérdések újabb, a szerző halála után megjelent fontos tárgyalását jelezni tudtam, ott ezeket szerkesztői jegyzetekben tüntettem fel.

Utolsó bevezető gondolatként ide kívánkozik egy szubjektív megjegyzés. Méltó és szép, hogy a magyar lovagkornak, a lovagiasság magyarországi kezdeteinek épp egy hölgy állított történetírói emlékművet. S a távoli múltból felködlő lovagok — viszonzásul — hirdetni fogják az ő tragikus hirtelenséggel félbeszakadt történettudományos munkásságának erényeit, rangját, dicsőségét.

Klaniczay Gábor

Bevezetés

Volt-e, s ha igen, milyen volt a lovagi kultúra Magyarországon? A nyugat-európai lovagi kultúrának (ha ezt egyelőre — hipotetikusan — egyértelmű, egységes képződménynek tekintjük) a 12. században is már, de különösen a 13. századtól kezdve vannak Magyarországon kétségtelen és feltételezett nyomai. Vannak ugyanakkor ellene szóló adatok, és a legdöntőbb negatívum: az adathiány, a kultúra térképén uralkodó fehér foltok, a hallgatás.[1]

Egyes diszciplínákban kétségtelen nyomai vannak a lovagi kultúrának, másokban semmi: a kultúra, illetve a társadalom egyenlőtlen fejlődése miatt ez objektív tünet, de arról árulkodik, hogy magában a problémafelvetésben is eltérő hagyományokat őriznek az egyes társadalomtudományok.

A zavar, az ellentmondás egyik oka a kultúra fogalom tisztázatlansága; az irodalomtörténet kultúrán csak a szellemi jelenségeket érti, azaz szűken értelmezi a fogalmat, a történettudomány viszont inkább kiterjeszti. Másrészt a kulturális jelenségekkel foglalkozó tudományok sokszor belevesznek az egyébként nélkülözhetetlen, de néha már mikrofilológiai módszerekkel operáló hatáskutatásba; követ-

[1] A második világháború előtti magyar történetírás általában elfogadta a lovagi kultúra jelentését, voltak túlzó álláspontok is — (*Váczy* 1932(a) — a Hóman-féle koncepció *Hóman—Szekfű* Magyar történetében, a Magyar művelődéstörténet egyes tanulmányaiban, a *Dercsényi*-féle Nagy Lajos-életrajzban stb.). *Mályusz Elemér* a kérdéssel társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányokban foglalkozott, és sokkal reálisabban közelítette meg, egyszerre figyelembe véve az európai és a magyar összefüggéseket. A felszabadulás után a marxista történetírás nagyító alá vette a korábbi megállapításokat: az egyetemi tankönyv nem képvisel elutasító álláspontot — felsorolja a részkutatásokból ismert pozitív adatokat is —, de úgy dönt, hogy a „lovagi kultúrának nálunk csak egyes, nagyrészt külsőséges vonásai terjedtek el", aránylag széles körben a lovagi hadművészet, már szűkebben a lovagi kultúra ideológiai elemei. (*Elekes—Léderer—Székely* 1965. 220 skk. *Székely György* munkája.) Nagyobb jelentőséget tulajdonít a lovagi kultúrának Elekes Lajos; a 14. századi viszonyok ábrázolásakor jegyzi meg, hogy a lovagi felszereléssel és hadviselési móddal együtt elterjedtek a lovagi szokások, életmód és műveltség különféle elemei, legerősebben (eszerint nem kizárólagosan) az udvarban és egyes nagyurak környezetében. Ezt nemcsak a külsőségek, hanem a 14. századi nagyarányú várépítkezés is igazolhatja, a vár most már a lovagi életmód járuléka. Elekes figyelemre méltatja az irodalomtörténeti hipotézisek egyes megállapításait is, és a feudális műveltség elvilágiasodásának egyik korai állomását jelzi szerinte az, hogy a még egyáltalán nem korszerűtlen lovagi műveltség egyes termékei terjedtek az országban (*Elekes* 1964(a). 115—116). Az irodalomtörténet a lovagi kultúráról szólva az udvari-lovagi kultúrát tárgyalja, de ennek kétségtelen fontosságot tulajdonít. (MIrT 70—72, *Klaniczay Tibor* munkája. Koncepciójára munkánk összefoglalásában visszatérünk.) A történészek egy része azonban szkeptikus; Szűcs Jenő éppen a magyar irodalmi kézikönyv első kötetéről szólva hangsúlyozta, hogy Magyarországon soha sem volt igazi lovagság, tehát igazi lovagi irodalom meg sem születhetett (*Szűcs* 1967. 127).

kezésképpen az éppen kimutatott külföldi hatás fényében elszürkül az illető jelenség háttere, kiszakad a nagyobb összefüggésekből.

Ám a lovagi kultúrát igenlő és tagadó álláspontok ellentmondásában az anyag valóságos ellentmondása rejlik. Bármilyen halvány nyomai vannak is a lovagi kultúrának, azok az irodalomtörténetben (hadtörténetben, heraldikában) fellelhetők; de ismereteinkből hiányzik az a társadalmi réteg, amely a nyugati lovagsággal azonosítható lenne. Maga a magyarországi feudalizmus sem azonosítható a nyugati hűbériséggel, sem gazdasági fejlettség, sem jogi viszonylatok tekintetében.

Voltaképpen a feudális műveltség egy karakterisztikus alfaja az, amit lovagi műveltségnek nevezünk, s ez a gazdasági-társadalmi viszonyoknak megfelelően országonként tagolt. A nyugati lovagi kultúra is csak Európa meghatározott részeiben alakult ki, de a feudalizmus társadalmi alapján álló távoli országok (például Japán) műveltségében is fellelhetünk hasonló jelenségeket, s ez csak a fejlődés párhuzamosságával magyarázható. Ha a lovagi kultúra jelenségeit olyan *megfeleléseknek* tekinthetjük, amelyek más közegben töltenek be hasonló funkciót, a két ellentétes álláspont máris közelebb kerül. Ám mindenképpen elsőrendű feladatunk *keresni olyan társadalmi réteget,* amely alkalmas lehetett arra, hogy nálunk a *lovagi típusú kultúra hordozója, bázisa* legyen. Ha a világi uralkodó osztály bizonyos csoportjairól ez elképzelhető, a lovagi jellegű műveltség elemeit kell immár új szempontok szerint szemügyre vennünk. „Notre méthode ... consiste à décomposer en ses éléments divers cette civilisation moderne, pour la recomposer ensuite" — vallja Mandrou,[2] s annyiban mi is követjük, hogy a szintetikus jellegű feldolgozást igénylő problémakört részeire bontjuk, s az egyes elemeket olykor, a lehetőségek és kívánalmak szerint aprólékosan elemezzük; ám a részelemzésekben sem téveszthetjük szem elől a kultúra különböző területeinek egységes alapját, s az analízisnek legalább fel kell villantania a társadalmi formáció és az adott kultúrjelenségek közti összefüggéseket, valamint az egyes részjelenségek közti kapcsolatokat.

*

A jelenlegi nyugat-európai szakirodalomban egy országon belül is különbözőképpen értékelik a lovagságot mint társadalmi réteget. Az angol, francia, német és osztrák társadalmi fejlődés különbözőségéből érthető, hogy a lovagság kialakulását, fejlődését is eltérőnek látják. Területenként más és más a lovagságnak a régi arisztokráciához, a kialakuló születési nemességhez való viszonya, szabad, illetve szolga minősége, a hűbéri hierarchiában betöltött — változó — szerepe, a polgársághoz és parasztsághoz fűződő kapcsolatai, illetve a tőlük való elzárkózás. A lovag *(miles)* megjelölés azonban körvonalazza eredetét: a fegyveres kíséret, egyfajta középréteg áll a fejlődés kezdetén. E kíséret tagjai sokszor nem voltak szabadok — így a német területeken; francia földön többségükben azok voltak, bár a francia kutatók között ez is vitatéma, akár a nemesség és a lovagság viszonya. Verriest és Génicot kételkedik Duby álláspontjában, aki szerint a középkori *nemesség* független a *lovagságtól* és megelőzi; a *miles* — szerintük — a 11. században nem a személyes kapcsolatot jelenti, hanem a minőséget, és mindenekelőtt a *nobilist*; a 13. században

[2] *Mandrou* 1961. 1.

azonban nemes az, aki nemes fia, s a lovagság már csak pótlólagos dekoráció. (Tehát a kategória jelentésváltozására utal.[3]) A lovagság-nemesség kialakulásának különböző értékelése részben azon alapszik, hogy a kutatók Franciaországon belül mindig egy adott vidék forrásait tekintették át, s a konkrét adatokból vontak le általánosabb következtetéseket, vagy cáfolták az adataikkal ellentétes elméleteket. Abban sem jutottak egyetértésre, hogy a későbbi, megmerevült lovagság mennyire azonosult az arisztokráciával, illetve mennyiben hasonult hozzá; újabb kutatások megcáfolták a késő középkori francia nemesség zártságának elméletét is.[4]

A német kutatásban a *Ritterstand*-elmélet ellen merülnek fel figyelemreméltó érvek: a *miles* szó mögött nem tapintható ki meghatározott társadalmi réteg (lehet zsoldos, vazallus, nemes, miniszteriális), a *Ritter* nem jelenik meg titulusként a 13. század végén sem, az egész *Ritterstand*-elmélet a 19. század elképzeléseit viseli magán.[5] Más nézetek is felbukkannak a fiatal kutatók körében, ezek szerint sem egyetlen típusban, a vazallus harcosban jelenik meg a katona-lovagság (a lovagokat rokon nagyurak, királyi rendeletre összegyűltek, zsoldosok köréből is toborozták); a 12. század végétől a szó voltaképpen ideálprogram, a legmagasabb arisztokráciára viszik át: a nemesúr azért lovag, mert felövezték, akár Nyugat-Európa más részeiben; a lovagság nem egységes, mert bár a fegyveres megjelenés közös, a *Herrschaft* és a *Dienst* között megmaradt a különbség.[6]

Hogy a késő középkorban, s már a 14. században is a *Ritter* szó „ideálprogram", s egyre kevésbé társadalmi kategória, azt Peter Suchenwirt Albert osztrák hercegről írt sorai is bizonyítják: „In trug sein herz und auch sein wil, Daz er tzu ritter werden wolt, In dauchte wol, in zem daz golt Paz den daz silber, daz was recht", vagyis: a lovagság az arany, a születési nemesség az ezüst.[7] Ennek magyarázata a lovagi kultúra fejlődésében rejlik. Ha a lovagság társadalmi kategóriája, eredete, összetétele, „rendisége" kérdésessé vált az újabb kutatások során, a lovagi kultúrát illetően is új meg új nézőpontból kellene a kutatóknak állást foglalniok. Azt tapasztaljuk azonban, hogy az irodalomtörténészek (romanisták és germanisták), akik különben is hajlandók a lovagi kultúra jelenségeit a szellemi kultúra keretében összefoglalni, nemigen hasznosítják az elmúlt évtizedek társadalomtörténeti megállapításait. Talán a romanista Erich Köhler az egyetlen kivétel, aki a francia társadalomtudomány hatására tudatosan irodalomszociológiát művel mind összefoglaló jellegű, mind szövegelemző tanulmányaiban, de még ő is jobbára csak néhány háború előtti eredményt vesz figyelembe.[8] Az irodalom (a folklór és a szövegek) felé forduló

[3] *Duby* 1953. 230—240, 629—634; *Duby* 1961. 1—23, kül. 5—6 (itt vitázik Génicot-nak a namuri viszonyok alapján írt cikkével); *Verriest* 53, 60, 91. Más nézetek, elméletek: *Bloch* 231, 459—460, 468—476; *Fossier* II. 535—540, 657—661; *Strayer* 54—64.

[4] *Perroy* 25—26.

[5] *Reuter* 64, 168 skk.

[6] *Bumke* 35—45, 88, 94—96, 146. Más nézetek: *Bosl* I. 27—28; *Mitterauer* 334—335. Nem feladatunk a régebbi irodalom kritikai áttekintése vagy egyetemes történeti probléma megoldásának bármilyen kísérlete, csupán a nézetek és a fejlődés különbségét szerettük volna illusztrálni. A lengyel és a cseh fejlődéshez vö. *Wojciechowszki* 99, 156, 158—159 és *Kossányi*.

[7] *Suchenwirt* 8.

[8] *Köhler* 1970. passim.

történészek azok — említsük például František Graus munkásságát[9] —, akiktől jelenleg a kultúrtörténet legárnyaltabb, legtöbb szempontú feldolgozását remélhetjük.

A fentiekben vázolt körülmények miatt mi is csupán hipotetikusan próbáljuk definiálni a lovagi kultúrát. Mint jeleztük, ez nem egyenlő a hűbéri kultúrával. A feudalizmus középső és végső szakaszára különbözőképpen jellemző nemesi osztálytartalmú kultúráról van szó. Ez a középső szakaszban laikus és egyházi elemekből összeszőtt, társadalmilag a kisnemességből kiinduló, helyileg a partikuláris feudális udvarokban egy-egy hűbérúr körül kialakuló, célzatosságát tekintve a világi uralkodó osztály fiktív „rendi" egységét ápoló kultúra. Azzal, hogy az arisztokrácia a magáévá teszi, eleinte a király ellen keres szövetségest; csakhogy az arisztokrácia túlburjánzó hatalma ellen a központosító király is természetszerűen keresi szövetségesét a városokban és a kis-, illetve középbirtokos nemességben. A legnagyobb udvar a királyi udvar, a nivellálódásra itt van a legtöbb esély; a keresztény lovag ideálját kialakító egyház amúgy is a lojalitást propagálja; így az eredetileg — főként délen — kötetlenebb, egyénileg árnyaltabb lovagi kultúrát egyre jobban áthatják a királyi udvarban megszokott konvenciók. A zömükben alacsony sorból az uralkodó osztályba felzárkózó lovagok a nemesi rendi tudatnak szinte neofita buzgalmú hirdetői és hordozói lesznek: hogy osztályuk fiktív egységét megvédjék, kifejlesztik zártságának ideológiáját, és ezzel a folyamattal párhuzamos a lovagi kultúra megmerevedése, az irodalomban az epigonok vonulata is. Művelői már nemcsak a lovagok és a klerikusok, vagy a lovagokat maguk köré gyűjtő nagy hűbérurak: a 13—14. századi Nyugat-Európában a lovagi ideológia szolgálatába állított művek egy részét is már nem lovagi, városi elemek írják, és az átalakult, a központosító királyság dinasztikus céljainak szolgálatába állított lovagi kultúra igazi centruma immár a királyi udvar.[10]

A német kultúrtörténészek is megkülönböztetik a *ritterliche Kultur*t és a *höfische Kultur*t; az első a fegyveres kíséretből kialakuló, mobilizálható középréteg, kisnemesség kultúrája, a második az első kiterjedésének, illetve finomabb változatának látszik, de a különbség nagyobb, hiszen a társadalmi különbség, az anyagiak megszabta életforma is eltérő.[11]

A nyugat-európai arisztokraták és lovagok társadalmi helyzetének megfelelően két különböző kulturális modellről beszél Georges Duby. Az arisztokrata kultúra elfogadta az alsóbb rétegek bizonyos tudatsémáit, így a folklórt, hogy a klérus segítségével beleépítse propagandájába, ugyanakkor az arisztokrata kultúra is behatol a társadalomba a propaganda, a divat, az életstílus kisugárzása folytán. *A kommunikáció tehát kétirányú.* A lovagi kultúra 1200 körül a kétirányú mozgás eredményeképp jön létre. A régi nemesség, a szűk elit kultúrája abban az arányban terjed ki, ahogyan a fegyveres kíséret, a lovagság is a nemességbe lép; az arisztokrata kultúra „hozománya" a nemességtudat, a dinasztikus érzés, a *nobilitas* erénye; akár a toronyépítés vagy a pecséthasználat, ezek is „felülről lefelé" terjednek, egyre szélesebb

[9] *Graus* 1969(a).

[10] A fentiekhez vö. *Hauser* 151—181; *Kun* 27—28, 33—34; *Duby—Mandrou* 124—136, 170—172.

[11] *Heinrich Fichtenau* 1971 októberében a szerzőkhöz írt magánlevelében annak a véleményének ad kifejezést, hogy mivel a 14. századi „Landesherr" udvarát már nem annyira egy várban, mint inkább a város mellett vagy a városban tartja, sok polgári elem nyomul az udvari életbe — a nagy ünnepeknek is csak akkor van értelmük, ha sok polgári nézőjük akad.

körben. A *miles* valőrjei pedig — a bátorság, a katonai hozzáértés, a lojalitás, a dominus szolgálata és bizonyos külsőségek (felövezés) — a magas arisztokrácia kultúrájába hatolnak „fel". A 12. század után pedig a lovagi kultúra modellje elterjed a nem nemesek között is, polgárok, parasztok veszik át divatját.[12]

*

Történetírásunkban kialakult egy többnyire egybehangzó felfogás a 13—14. századra kikovácsolódó magyar világi uralkodó osztályról. Könyvem a nemesség rétegeit teljes szélességben nem ábrázolhatja; már az eddigiekből is világos, hogy hibás lenne bármelyik réteget egészében megtenni egy lovagi típusú kultúra hordozójának. A társadalmi bázis vizsgálata tehát leszűkül. A biztos minimumot keresve fordult figyelmem elsősorban azokra, akiket a magyar források *miles*nek (vagy apródnak) neveznek. A későbbiek során adataim nem mindig pontosan ezekhez a személyekhez kapcsolódnak, bár törekedtem erre. Ha a források szűkszavúnak bizonyultak, igyekeztem legalább analóg társadalmi szerepet betöltő nemeseket találni. Minthogy a lovagi kultúra „udvari" változata a királyi udvar közelében élő arisztokratákra okvetlenül kiterjed, nem szorítkozhattam csupán a középrétegek képviselőire, különösen nem az értékrendszer és a propaganda analízise során. A társadalmi hátteret megrajzoló fejezet végén, a leszűrt eredmények alapján bővebben megindokolom szempontjaimat. Szélesebb terjedelmi keretek között pontosabban lehetett volna tisztázni a lovagi típusú kultúrával kapcsolatban a bárók és a középbirtokosok, de különösen a kialakuló, a 13. században még nem egységes köznemesség és a középrétegek egymáshoz való viszonyát is. Meg kellett elégednem azzal, hogy elsősorban a 14. századi viszonyokat vizsgáljam, s csak ennek szükségszerű előképeként vegyem figyelembe a 13. századot. Egy későbbi kutatásnak lehetne megvilágítania a 13. századi királyi serviensek, tartományúri-bárói familiárisok s az egyházi prediális nemesek részesedését a lovagi típusú kultúrában; megállapítania: volt-e különbség e tekintetben köztük, s ha igen, mikor szűnt meg. Érdemes volna figyelni a regionális különbségekre is (én csupán a délszláv területeken fejlettebb lovagi típusú kultúrára utalhattam időnként). A felső időhatár határozottabb, mint az alsó: igyekeztem megállni az 1400-as évnél, egyes területeken a 15. század első évtizedeinél. Így a lovagi kultúra szélesebb körű terjedésére és módosulására csak szórványosan idézek adatot, azért, hogy legalább jelezhessem a fejlődés folyamatát. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a magyarországi lovagi jellegű kultúra teljes áttekintése lehetetlen a Zsigmond-kor, sőt a 15. századi források elemzése nélkül. Ám ha a jelen keretek között erről nem mondok le, az az értekezés alaposságának rovására ment volna. Nem elvi, hanem gyakorlati követelmények alapján döntöttem tehát a mechanikus és nem egészen következetes „periodizáció" mellett. Jelenleg a 14. század művelődési viszonyai a legkidolgozatlanabbak; de minthogy a lovagi kultúra kérdése körül szeretném csoportosítani a világi uralkodó osztály kultúrájának problémáit, sok kérdésben — a *miles* kategória, a királyi udvar köré gyűlő nemesség, a lovagi szokások (hadviselés, torna, pecsét stb.), az oklevelek ideológiai részében megnyilvánuló

[12] *Duby* 1967(b). 33—40.

propaganda és a lovagirodalmi névadás vizsgálatában — a 13. századi viszonyok ábrázolását is el kellett mélyíteni.

A lovagi kultúra sokrétű problémáit vizsgálva felkészültségem alapján próbáltam továbbfejleszteni bizonyos társtudományok eredményeit, másokra azonban csak támaszkodnom lehetett és illett, s csupán megkockáztattam esetleg újabb szempontok megvilágítását. Már a kérdésfelvetésből is következik, hogy kiemeltem a társadalomtörténeti aspektust; itt bizonyos statisztikai módszerek is nélkülözhetetlennek bizonyultak, noha filológiai-szemantikai vizsgálatok segítettek a keresett réteg (vagy inkább csoport) elhatárolásában, bizonyos — társadalomtörténeti szempontból fontos — intézmények, titulusok definíciójában, fejlődésének felvázolásában. A munka előkészítése során, mikor az oklevelekben talált lovagokat, apródokat azonosítani próbáltam, genealógiai módszerekhez is kellett folyamodnom. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a lovagokról közölt statisztikák elsősorban reprezentatív jellegűek, a táblázatokkal együtt csupán jelentéstani megvilágítás eszközei. Nem mintha az idő megszabta korlátok között elérhető forrásokon — a kiadott oklevelek és regeszták teljességén, az Országos Levéltár középkori oklevélgyűjteményének 1300—1382 közötti időrendi regesztáin és a Nagy Imre-hagyatékon (Az Anjou-kori Okmánytár kéziratban maradt anyagán) — belül nem törekedtem volna valamennyi *aulae miles* és *iuvenis* összegyűjtésére, de az ezekben nem szereplő okleveles anyag átnézése még bizonnyal módosíthatja e statisztikák eredményeit, ha nem is lényegesen. A táblázatokban összegyűjtött mintegy háromszázhúsz személy, akinek jó részét sikerült azonosítani, gazdasági-társadalmi rangját meghatározni, már olyan szignifikáns töredék, amelyből nyugodtan következtethetünk az egészre. Az Anjou-kori oklevelek vagy legalább regesztáik kiadása nélkül a gazdaságtörténeti megállapítások csupán hipotézisek, kiragadott példák, arra valók, hogy a vizsgált művelődéstörténeti kérdés gazdasági hátterét sejtessék, hiszen a mindmáig megoldatlan kérdéseket nem a művelődéstörténész hivatott tisztázni. A pozitivista művelődéstörténet lényegének tekintett lovagi külsőségeket, szokásokat tárgyalva nem éreztem magam hivatottnak arra, hogy a hadtörténet, heraldika kérdéseiben döntsek: olyan kérdéseket igyekeztem részletesebben megvilágítani (például a világi lovagrendét), amelyekhez valamit saját kutatásaim is hozzáadnak. Elsőrendűen filológiai természetű az értékrendszer, illetve a propaganda vizsgálata, s a szellemi kultúra terén végzett megfigyeléseket is a filológia, az irodalomtörténet nézőpontja irányította (kiegészítve a folkloristák eredményeivel és szempontjaival).

Tehát elsősorban az *írásbeli forrásanyagra, zömmel az okleveles gyakorlatra* igyekeztem támaszkodni, s az éppen aktuális kérdés döntötte el, hogy a forrásanyag melyik részét helyeztem előtérbe (például a végrendeleteket, osztályleveleket az ingóságok tárgyalásakor, az oklevelek ideológiai részeit az értékrendszer esetében). Pillantást kellett vetni persze a tárgyi emlékekre is, bár itt a régészet és a művészettörténet eredményei fontosabbak, mint a saját megfigyeléseim. Az irodalomtörténeti kutatásba is próbáltam statisztikai módszerekkel bizonyos tárgyszerűséget vinni, már csak a különböző feltevéseknek, a 15—16. századi források visszavetítésének az ellensúlyozására is.

Tárgyalásom menetét, a fejezetek elkülönítését csupán gyakorlati meggondolások indokolják. Nem ismerem el az anyagi körülményektől elszakított társadalmi kép, a külsőségek-szokások, az ideológia és az ún. szellemi kultúra külön tárgyalásának elvi

igazát. A téma megközelítése, az eredmények feltárása, illetve regisztrálása másként mégsem látszott lehetségesnek. Így is átszövik a fejezeteket az egymásra utalások; hogy felesleges ismétlésekbe ne bocsátkozzam, igyekeztem az azonos forrásoknak is mindig a kívánt aspektusát kidomborítani, ám ezen a módon a források maguk kissé „szétszakadtak". Csupán az egyes személyekről rajzolt portréknál tettem kivételt; ezzel viszont olyan „jellemvonások" kerültek együvé, amelyeket a gyakorlati meggondolás miatt más fejezetben tárgyalhattam volna.

Bizonyos, hogy kutatásaim során több maradt a megválaszolatlan és kiegészítésre szoruló kérdés, eldöntetlen probléma, mint amennyit megnyugtatóan lezárhatunk. De ha legalább a kérdést világosan megfogalmazhattuk, egy lépést tettünk előre.

I. Társadalmi kép

„A kereszténység ötödik hona a magyarok országa, ezeknek jó buzogányuk és hosszú szakálluk van, s nem sok lovag van köztük, de ez mind gróf akar lenni" — tudósítja egy 14. századi német traktátus.[1] Más leírásokból is kibontakozik a nyugati kereszténységhez csatlakozott, ámde régi hagyományokat is őrző, keleti népelemekkel feltöltődő, a társadalmi fejlődés alacsonyabb fokán álló középkori Magyarország képe.[2] Az egyenlőtlen fejlődésből következik, hogy a feudális társadalmi rendszer alapvető osztályai a különféle rétegekből a 13—14. századra alakultak ki, de különböző társadalmi tényezők, s az árutermelés és fejlettebb gazdálkodás hatására máris differenciálódnak. Az államalapítás századában nagyjából három fő réteg létezhetett — a hatalmasok, a tehetősek és a közrendűek csoportja, s ez utóbbiak egy része már függő helyzetbe került. A 12. században gazdagodik és megerősödik az uralkodó osztály, felső rétegei Kálmán óta nehéz fegyverzetű előkelők, akiknek kezében összpontosul a föld tulajdona, a katonai hatalom és a politikai szerep. A 13. századra belőlük lesznek a *báróknak* nevezett arisztokraták, korábbi „nobilis" megjelölésüket 1267 óta a *köznemességre* alkalmazzák. Ez a kisebb birtokú kiváltságolt elemekből kovácsolódott, élén a királyi serviensekkel, a királyok tágabb katonai kíséretének tagjaival. Minthogy az erősödő nagybirtokosság ellen a királyi hatalom nem volt képes megőrizni függetlenségüket, a század második felében kialakult nemesi megyeszervezetben bíztak. Ám a század vége felé a királyi hatalom — mely korábban támogatta a megyei szervezkedést — gyengül, a nagyurak nyomása erősödik, s ennek eredménye a familiáris viszony terjedése, a nyugati senior—vazallus kapcsolat magyarországi változata. A familiáris hűséggel, katonai szolgálattal és tanácsadással tartozott urának, védelmét és támogatását élvezte, javadalmazták birtokkal vagy birtok-haszonélvezettel, de inkább alkalmi megbízásokat, jövedelemmel járó tisztségeket várhatott. Bármennyire fokozódott a nagybirtok hatalma a 13—14. század fordulóján, bármennyire kifejlődött (noha nem állandósult) a széttagoltság szélső tartományúri formája, a familiaritás nem vetette a köznemességet olyan egyértelműen a nagyurak szolgálatába, mint a klasszikus nyugati vazallusság, többek közt azért sem, mert a magyarországi köznemesség igyekezett megóvni kapcsolatát a királlyal. Így aztán megvolt a társadalmi alapja — s a lehetősége — annak, hogy Károly Róbert újból megszilárdítsa a központi hatalmat. A nagybirtokrendszer nem szűnt meg, de az ország vezetőgárdája némileg átalakult. Károly Róbert elsősorban a nagybirtokosságnak és a köznemesség felső rétegének a tisztségekben részesedni

[1] Zwölf Zungen der Christenheit, id. *Mollay* 1957. 356—357.
[2] Vö *Szamota* passim; *Kropf* 1907. 928; *Deér* 1931. 20—22.

kívánó, vagyont áhító elemeire építhetett, ezek közül is leginkább az udvara köré csoportosult, udvarában nevelt középbirtokosokra, akik a későbbi oligarchia vezető családait alapították meg. Az új nagybirtokosok nemes servienseiből álló csapatai a királyi banderiális hadrendszerben játszottak szerepet, a kisebb nemesek a megye révén szilárdították meg helyzetüket, s megkezdték a megyei apparátusba bekerült nem nemesi elemek kiszorítását: ezzel indult meg az a 150 év múlva betetőződő folyamat, amely a kiváltságokat már nem elsősorban a föld birtoklásához, hanem a nemesi származáshoz köti. Az 1351-es törvényhozás is e folyamathoz kapcsolódik: a köznemesi vágyakat kifejező nemesi egyenlőség elve nemcsak az uralkodó osztályon belül, a vagyoni differenciálódás hatására ismét kiéleződő ellentétek tompítását, hanem a kizsákmányoltak visszaszorítását, a tőlük való elhatárolást is célozta.[3]

E társadalmi összefüggések állnak vizsgált kérdésünk hátterében: az uralkodó osztály egyes rétegei mikor, milyen arányban és milyen mértékben jutottak kapcsolatba a lovagi kultúrával? Mint már jeleztük, e kérdés objektív megválaszolásának lehetősége egyelőre a biztos minimum megközelítésében rejlik.

1. Miles

A magyarországi *miles*ek kategóriájával a szó valamennyi előfordulását áttekintve a számottevő történettudomány úgyszólván nem foglalkozott. Nem is csoda, mert e kategória láthatólag annyira változó tartalmú társadalmi valóságot fed végig a magyar középkoron át,[1] hogy sokkal célravezetőbb és fontosabb volt a nemesi társadalom eredetét, kialakulását, tagolódását, a hűbériség és rendiség, a feudális osztályellentétek kérdését, a serviensek és familiárisok társadalmi viszonyait vizsgálni. Ezekben a vizsgálatokban is a felhasznált források gyakran szembesítenek „miles"-ekkel; a magunk szempontjain túl talán e nagyobb összefüggések végső tisztázásához sem felesleges a *miles* szó — mint társadalmi kategória — értelmezését megkísérelni, mindig abban a történelmi-társadalmi környezetben, amelyben a szó előfordul. A forráscsoportok szerint figyeljük kikövetkeztethető jelentését. Ez az elv talán mechanikusnak látszik, mégsem csupán az: a törvényekben, illetve a királyi tanácsot reprezentáló oklevélfordulatokban a szó legtöbbször *felsorolás* tagja, vagy legalábbis más rétegekhez viszonyítható; ilyesmit az elbeszélő forrásokban is találunk, de irodalmi jellegük miatt talán módosított formában. A legdöntőbb lehet az, hogy milyen egyéneket neveztek *miles*nek — elsősorban az oklevelek, de az elbeszélő források is.

Az értelmezés bonyolultságáról már a legkorábbi forrásaink is tanúskodnak. I. István törvénykönyveiben legalább három jelentése van a szónak. Jelenti a királynál

[3] Az áttekintés a következő művek alapján készült: *Elekes* 1964(a). 60—61, 96—97, 101—102, 108—109, 111, 126; *Székely* 1969. 236—240; *Elekes—Lederer—Székely* 157—158, 160 (*Lederer Emma* munkája); 185, 193, 216 (*Székely György* munkája). A köznemesség kialakulásával, illetve a familiaritással foglalkozó korábbi alapvető munkákra később, a részletesebb tárgyalás során hivatkozom.

[1] Persze, mint a külföldi lovagi réteg és a kultúra vázlatos áttekintéséből láttuk, Nyugat-Európa egy országán belül, sokszor még azonos korszakban sem egyértelmű a *miles* értelmezése.

szolgálatot teljesítő katonát (a várjobbágy elődjét),[2] a magánúrnál szolgálatot teljesítő katonát,[3] de a középsorsú, könnyű fegyverzetben harcoló, a népből viszonylagos gazdagságával kiemelkedő szabadot is.[4] A legelső az ispán fennhatósága és a jogszolgáltatása alá tartozik (Decr. II. cap. 9, 10), s az ispántól való gazdasági függésére is találunk nyomot (cap. 11). A másodikról az sem bizonyos, hogy teljesen szabad. (A Decr. I. cap. 23 szerint a milest nem szabad *rábeszélni*, hogy régi urát elhagyja, a 25. cap. valaki *miles*ének vagy *servus*ának máshoz *szökéséről* beszél.) A harmadiknak vagyoni helyzetét vérdíja fejezi ki (Decr. I. cap. 15), illetve a szegényekkel és a köznéppel való szembeállítása (cap. 27), továbbá az, hogy udvara és háza van, a közembernek viszont csak kunyhója (cap. 35).

Nincs e mileseknek köze sem a nemességhez, sem a lovagsághoz. Ami közös bennük, az a katonáskodásból, mégpedig valószínűleg a lovas katonáskodásból adódik. Lehettek tehát „főfoglalkozású" katonák, várközpontoknak vagy gazdagabb főemberek kíséretének többé-kevésbé függő tagjai, de lehetett magánvagyonuk is, és ez esetben csak alkalmilag, szabadon szerződve kapcsolódhattak hadi műveletbe.[5]

Az István-kori Intelmek a princepsek és milesek tisztességéről beszél, a királyság ékességének a főemberek, ispánok és vitézek hűségét, erejét, serénységét, nyájasságát és bizalmát tartja.[6] Az Intelmekkel viszont az „irodalomba" lépünk, ez a *miles* sokkal inkább a nyugati vazallus emlékét őrizheti, mint a magyar viszonyokét. Persze itt is a harcos tényező a legfontosabb a szó jelentésében, hiszen a princepsek, comesek, milesek valamennyien *katonáskodnak* és nem szolgálnak; a miles a princepsek és comesek gyűjtőneveként is értelmezhető egy helyen (SRH II. 623, 624). De ez a miles sem „lovag" a szó későbbi európai értelmében. 11. századi törvényeink a külföldről bejött lovagot és telepest egyformán *hospes*nek nevezik (Decr. I. Steph. cap. 24).[7]

A század végén azonban mintha olykor előkelőbben csengett volna a *miles* szó. I. László II. dekrétumában arról az esetről ítélkezik, mikor *a nobilis vagy a miles* egy *másik nobilis* házát támadja meg.[8]

[2] *Závodszky* 144. (Sancti Stephani decr. I. c. 7.) Vö. Szöveggyűjtemény 19; *Váczy* 1932(b). 390; *Györffy* 1958. 39, 24.

[3] *Závodszky* p. 148. cap. 23, 25; Szöveggyűjtemény 19.

[4] *Závodszky* p. 146. cap. 15; Szöveggyűjtemény 19. Az egészhez vö. még: *Váczy* 1938. 40—44.

[5] Milesek eredetéről és állapotáról már az Erdélyi—Tagányi-vitában is szó esett. *Erdélyi* László a mileseket a honfoglalás kori frank—szlovén várőrök utódainak mondta; Tagányi a törvények mileseit a német ministeriálisok mintájára, a nyugati hűbéres viszony alapján fogta fel, a réteget még származása tekintetében is jövevénynek vélte (*Tagányi* 547—551). — Váczy Péter megkülönböztette a hűbéres lovagokhoz hasonló szabadon szerződött kíséretet, ebből alakult volna ki a 13. században a serviensek és familiárisok rétege, másrészt a fegyveres rabszolga őstől származó, eladományozható függő katonákat, a várjobbágyok őseit. *Váczy* 1939(b). 173 sk. E kétféle miles réteg feltételezésében nem követte őt Bónis; szerinte a milesek a comeseknél alacsonyabb vitézi csoportot jelentettek, nemcsak harcost, hanem szolgálattevőt is; lényegében függő helyzetű szabadok, de nem szolgák (*Bónis* 1947. 86—88). Mályusz a comesek, valamint a békés liberek között elhelyezkedő kislétszámú harcos rétegnek tartja a mileseket, földbirtokuk, servusaik munkája tette lehetővé a katonáskodást. *Mályusz* 1934(a). 160—162; *Mályusz* 1970(a). 27—28. Lederer szerint a miles a második kíséret tagja, birtokainak eredete hűbéri jellegű. Serviens, de nem szolga. Nem lovagi módon katonáskodott, csak kisbirtokos lovaskatona. (*Lederer* 1959. 22—23). — Csupán megjegyezni kívánjuk, hogy a Vulgatában a *miles* mindig „katona".

[6] SRH. II. 623.

[7] A *hospes* mint a királyi kíséret tagja: *Mályusz* 1933(a). 46 és *Mályusz* 1934(a). 160—162.

[8] cap. 11. *Závodszky* 168.

E *miles* inkább rangban emelkedett, hiszen lehetett *birtoktalan* is. Valószínűleg a középsorsú szabad harcos rétegéről van itt szó, akárcsak Kálmán idején a cluny-i követeléseknek megfelelő intézkedésekben („nullus comitum vel militum in ecclesia preaesumpmat sibi vendicare potestatem").[9]

Kálmánt követően a törvényekből, illetve a királyi határozatokból hosszú időkre eltűnik a szó. Már a Kálmán-kori esztergomi zsinat is a nemes (nobilis) és a népből való (de plebe) között tesz különbséget,[10] az 1222-es Aranybulla pedig a nobilis, illetve iobagio és a serviensek között.[11] A 13. század folyamán aztán a nemesítő oklevelek fordulataiban felbukkan a miles-serviens párhuzam, illetve névcsere.[12] Váczy Péter szerint a *miles* ekkor már nem általában katona, hanem a *serviens* szó alternatívája; ezt korábban Erdélyi László is gyanította, s a századvégi *miles*t már *lovag*nak értelmezi.[13] Mindenesetre ekkor a hangsúly a kialakulófélben lévő köznemesség *harci* szolgálatán van, amellyel a királynak tartozik. Amellett a század végére a nagybirtokosok, tartományurak körül kikristályosodó família is *nagyjából* a kialakuló köznemesi rétegből adódik; a feudális harcokban és portyákban e familiárisok többsége az úr *fegyveres kíséretét*, majd bandériumát képezi. Mikor tehát a *nobiles* szó a köznemességet jelenti, s mikor bizonyos magyarországi körökben különböző kulturális és egyéb hatások révén ismertté válik a miles = „lovag" fogalom is, a dekrétumokban, a királyi tanács bevonásával készült oklevelekben *nem* sorolják a *milites*t az uralkodó osztály rétegei közé. *Principes*, de különösen *barones, proceres* jelenti a világi uralkodó osztály előkelőbb rétegeit, s a *nobiles* a köznemességet még 1343-ban is.[14] Ez az oklevél azonban, mely a királyi tanács tagjaiként a praelátusokat, bárókat s egy nagy lélegzettel az ország *valamennyi* előkelőjét és nemesét említi („relacione ... universorum procerum ac nobilium regni nostri"), a majdnem közjogi értelemben alkalmazott *proceres* szóval feltehetően ugyanazt a réteget jelöli, mint hat évvel később a János deáknak Tótsolymos visszaadásáról kiállított oklevélben a *milites* („certa relatio quamplurium baronum et militum").[15]

[9] Colomanni regis decretorum I. cap. 65. *Závodszky* 191.

[10] Synodus Strigoniensis prior cap. 55. *Závodszky* 203.

[11] CIH 131, 133.

[12] *Kovachich* 1814. 15. (A nemes annyiban miles, amennyiben hadviseléssel tartozott.)

[13] *Váczy* 1927. 270; *Erdélyi* 1916. 61—62. Mályusz Elemér véleményére harmadik fejezetünkben a fegyverzet kapcsán részletesen kitérünk.

[14] I. Lajos: AO IV. 328.

[15] 1349: F IX/1. 655. Hasonló az Ars Notariába is belekerült ezekben az években: *Kovachich* 1799. 9. — A *proceres* történetéhez, az uralkodó osztály rétegeinek jelöléséhez vö. V. István, 1271 (SztpR 2123. sz.): „et in subsidium anime ipsorum [= a király elődeinek] gloriosi principes, barones, proceres et nobiles ipsis ecclesiis condonarunt". — III. András, 1290—1291 (*Kovachich* 1818. 15. Előszó): „et consensu venerabilium patrum, archiepiscoporum, episcoporum, baronum, procerum, et omnium nobilium regni nostri". — István nádor 1303 (AO I.52): „universi ecclesiarum prelati amministracionem habentes et barones proceres ac universi nobiles et cuiusvis status homines regni tempore..." — Károly Róbert 1323 (AO II. 69: „quique barones, universos nobiles regni nostri..."; uő. 1324 (AO II. 127): „de prelatorum ac baronum ceterorumque regni nostri nobilium... consensu..." — Zách Felicián elítélése 1330 (*Kovachich:* Suppl. 268): „cunctis nobilibus nobis et baronibus ac primatibus"; (uo. 270): „Pannonici regni universae nobiliis communitas, baronum et procerum ac primatum identptitatis conformitas"; uő. 1336 (Károlyi I. 118—119): ua. — A *proceres* korábbi előfordulásairól vö. *Szilágyi* összeállítását (1937. 16—17): 1907-ben (két ízben) így jelöli Kálmán a dózséhoz írt levelében a velencei patríciusokat, a tanács tagjait. 1143-ban és 1146-ban, II. Géza alatt az ország főembereit jelenti, ennek III. István korában nyoma is vész, az új műszó: *magnates*. A

Az 1340-es években a *miles* egy másfajta értelmű felsorolás tagjaként tűnik fel a királyi oklevelekben. Itt a banderiális hadszervezet vagy egy országos hadi vállalkozás részese a *baronesszel* és a *satellitesszel* együtt.[16] Ezek a milesek a lovagi hadjáratban vesznek részt, lovagi fegyverzetben. S éppen azért ülhetnek a királyi tanácsban is (1349: F IX/1. 655), mert a király közvetlen környezetét képezik (1351: AO V. 430). Sőt, a király (illetve családja) udvarába tartoznak.[17] Ám a miles-csoport még mindig nem lehetett közjogilag meghatározó réteg, mert az 1351-es dekrétum előszava szerint is csak bárókra, előkelőkre és nemesekre tagolódik a világi uralkodó osztály.[18]

Zsigmond uralkodásának elején aztán ismét számos nyoma van a királyi tanács tagjai közt, illetve katonai kíséretben szereplő mileseknek. Az előbbieket általában a praelatusok és bárók után, viszont a „tehetősebb előkelők" (potiores proceres) előtt (ritkábban utána) említik az oklevelek.[19]

Az 1340-es évek végén feltűnt kettős funkció vonul tehát tovább a 14. század végi és a 15. század eleji oklevelekben.[20] Lényeges különbség azonban, hogy Lajos korában a *proceres* és a *milites* kifejezések *váltják egymást,* 1387-től viszont előfordul az is, hogy *egymás mellett* szerepelnek. Elképzelhető, hogy gazdasági erejét és társadalmi tekintélyét illetően korábban ugyanarról a rétegről van szó, de mivel a „lovagság" sokkal kevésbé kötött intézmény, mint Nyugaton, e köznemességből kiemelkedő, nagybirtokos, a király lovagi hadjárataiban és az ország irányításában résztvevő csoport egyszer ilyen, másszor olyan nevet kap. Zsigmond trónralépte után, a kései középkor arisztokratikusabb lovagi kultúrájának terjedése idején az oklevelekben a „lovagok" elválnak az „előkelőktől"; *úgy tűnik,* mintha mindkettő a bárókhoz hasonlóan országos rangot vagy státust képviselne. De bármennyire intézményszerűnek tetszik is a milites (az első funkcióban), a legfontosabb országgyűlési határozatok-

---

13. sz. utolsó harmadában, és azt követően, mint látjuk, érezhetően „devalválódott" ez a *proceres* (persze nem is lehet szó közvetlen kapcsolatról). Most a bárók után következik, nem is mindig szerepel. Valószínűleg egyfajta vagyonosabb és hatalmasabb középréteget jelent. — Erdélyi László szerint 1279-ben az országos törvényhozó rend: *praelati, barones et nobiles.* Ha olykor a *procerest* is említik, ezek hol a főrendhez, hol a nemességhez számítódnak. (*Erdélyi* 1932. 37.) — A *baro* nevet először külföldi rétegekre alkalmazták, mégpedig franciákra 1203-ban; hiteles oklevélben először 1228-ban jelentette a királyi tanács tagját. *Székely* 1970(b). 109. — Mályusz szerint a 14—15. században a *praelati et barones* a királyi tanács tagjai. Ha ezek király hiányában országos tanács módjára intézték az ügyeiket, magukat *praelati, barones et proceresnek* nevezték. Ha az Országgyűlésen hoztak dekrétumokat vagy okleveleket, a *nobiles* szót iktatták be. (*Mályusz* 1967. 174.) Kubinyi határozta meg a legpontosabban a 15. századi arisztokrácia két rétege alatt helyet foglaló procerest, l. alább a 69. jegyzet.

[16] 1347: *Kovachich* 1790. 185. — 1350: F IX/1. 756 skk. — 1351 előtt: *Kovachich* 1799. 44.

[17] 1369: „nobiles et strenui milites et familiares nostri" (Dl. 87440). — 1380: F IX/5. 404. De ezek valószínűleg aulae regiae, ill. reginae milites.

[18] CIH 162. cap. 4.

[19] 1387: *Kovachich*: Suppl. 289; Károlyi I. 423; Bánffy I. 394. — Ha a királynők kíséretéről van szó, más a sorrend és más a hangsúly is: „ipsarum nonnullos fideles et potiores proceres asseclas et milites" (1387: Bánffy I. 391; Krassó III. 166; F X/1. 356), illetve: „cum nostris fidelibus militibus et quibusdam proceribus" (1387: Bánffy I. 407; Temes I. 148; 1390: F X/1. 601). A katonai vállalkozásban részt vevő *miles* is hasonlóképpen értelmezhető (1392): „nostrorum fidelium militum et clientum caterva" (Krassó III. 220); 1397: „non modica pluralitate strennuorum militum, procerum ac nobilium virorum, armis bellicis sufficienter praemunitorum" F X/2. 458).

[20] 1397: ZsO I. 5068. sz.; 1403 és 1427: *Kovachich*: Suppl. 302. — Példák a másik funkcióra (1406): HO VII. 438; *Wenzel:* St. 129; (1407): *Wenzel* 1884. 25—26.

ban továbbra sincs megemlítve a törvényhozók között, egészen I. Ulászló I., majd III. dekrétumáig.[21] Kovachich Márton még ez utóbbiakkal kapcsolatban sem hitte, hogy külön rendről volna szó, csupán a magasabb katonai képzettségű és bandériumokkal rendelkező tekintélyesebb nemesekre, az aula familiárisaira gondolt, és a török elleni hadjáratnak tulajdonította, hogy a szó a felsorolásba belekerült.[22] S bár olykor kétségtelenül érezhető olyan *tendencia*, hogy a legjelentősebb és a köznemesség között álló réteget jelöljék a milites szóval,[23] *a milites valóban nem képezett nemhogy rendet, de élesen elkülönülő társadalmi réteget sem.*[24] Rendet csak az arisztokrácia és a köznemesség, majd később felzárkózva a városi polgárság alkotott a 15—16. századi Magyarországon, a *milites* ezekkel sohasem egyenrangú jelölés, s egyiknek sem szinonimája.

Ez utóbbinak csak látszólag mond ellent egy 1268-as adat, mely szerint IV. Béla a tatárok dúlta, elnéptelenedett ország benépesítésére külföldről *tam agricolas, quam milites* hívott be.[25] Itt ugyanis félreérthetetlenül az ordókat különböztetik meg, a *miles* ellentéte az *agricola*, azaz a *harcosé* a *paraszt:* a nemességről (lovagságról) van szó, amennyiben társadalmi funkciója alapján különböztetik meg.[26] A nyugat-európai gondolatot talán azért visszhangozza ez az oklevél, mert *külföldiekről* van szó, s a továbbiakban még látni fogjuk, mennyire differenciálnak magyarországi oklevelek és elbeszélő források is a szóhasználat terén ilyen esetben. Természetesen hathatott a fogalmazóra a lovagi kultúra terjedése során Magyarországra jutott fordulat is. Hogy az adat nem perdöntő, azt éppen egyszerisége bizonyítja.

Fentebbi következtetésünket támasztja alá az is, hogy a „rusticitas" (valójában valószínűleg a praediális nemesség) állapotából kivett Hideghéti családot az ország *nobilis*ei közé veszi fel Zsigmond, *nemesi* kiváltságokkal (s azonfelül címerrel) ruházza fel azokért az érdemekért, amelyekkel Jakab „in militaribus actibus inter proceres et milites (regni nostri) ac aliorum regnorum milites et clientes" tűnt fel.[27]

Mályusz Elemér mutatott rá legélesebben, hogy a nemesség az Anjou-korban, „mikor a lovagi élet minden külsősége már népesebb társadalmi réteg tulajdona", nem azonos a lovagsággal. A nehéz fegyverzetű lovagot a *miles* szó jelenti, *nobilis* viszont nagyon szegény ember is lehetett.[28] A 14. század második felétől kezdve tehát a *miles*ek a nemesség gazdasági és katonai potencia tekintetében erős elitjéhez tartozó személyek.

[21] 1440: *Kovachich* 1818. 61, 71 és 1444: uo. 75, 89.

[22] *Kovachich*: Suppl. 68; *Kovachich* 1814. 14—15.

[23] 1397: Pelsőci Bebek Detre nádor bírótársával és művelt egyházfiakkal, továbbá „regni primatibus, militibus et nobilibus" dönt birtokperekben (ZsO I. 5068. sz.) — 1433: „supplicationibus baronum, militum et nobilium Hungarorum presentialiter Romae cum eo existentium". (*Lukcsics* 1938. II. 181. sz.)

[24] Azt, hogy a lovagság rend lett volna, újabban német társadalomtörténészek is tagadják, mint erre bevezetésünkben kitértünk. Különben sem volna elég a rend definíciójához a nemesi rétegek felsorolásában történő említés, hiszen a rend „többnyire kiváltságon alapuló örökletes jogi helyzet". *Elekes* 1964(b). 268. — Arra pedig, mint látni fogjuk, csupán némi tendencia volt, hogy a miles apáknak miles fiaik is legyenek.

[25] Egy falut és egy vámjövedelmet két német milesnek adományozott (MES I. 548).

[26] A helyet *Váczy* is idézi (1927. 351).

[27] *Fejérpataky—Áldásy* III. 13—15.

[28] *Mályusz* 1942. 430—433; *Mályusz* 1940. I. 324; *Mályusz* 1939. 88, 92; *Mályusz* 1966(b). 734; *Mályusz* 1967. 70—71.

A harci funkciót kidomborító felsorolásokban sem fordítható a *miles* pusztán katonának. A nápolyi hadjáratban a *barones, milites, satellites* hármas a *zászlósúr, lovag* és *fegyvernök* sémával volna visszaadható.[29] Még világosabb, hogy Kanizsai János érsek csapatában megfelelően felfegyverzett *strenui milites, proceres et nobiles viri* vesznek részt.[30] *Mindhárom* említett réteg az adott szituációban *katona;* a *milites* tehát *többet* jelöl ennél. S ezt a vélekedést a 14. századi történetírók is támogatják.

*

A korábbi elbeszélő források is említik felsorolásban a *militest*. Anonymus legtöbbször a *primates* mellé állítja.[31] Kézai felsorolásban csak külföldi lovagokat jelez a *militesszel*: „In quibus quidem aegrotis quidam milites, aliqui comites, nonnulli fuere marchiones." (cap. 57); „... cum aliis captivis baronibus, comitibus et militibus" (c. 75.); „... multi comites, milites et nobiles ex terris Christianorum ad eum accesserunt" (cap. 76).[32] De a XIV. századi krónikaszerkesztmény minoritája már a havasalföldi magyar sereg pusztulásáról számol így be: „Facta est autem ibi strages maxima et cecidit militum et principum ac nobilium incomputabilis multitudo." (cap. 229.)[33]
Küküllei Lajos-életrajzában tízszer is beleszövi a nemesi rétegek felsorolásába a *militest*. Megtalálható itt az első, „közjogi" funkció is: Lajos koronázása „de magnatum procerum baronum militum ac communitatis nobilium regni Hungariae voluntate unanimi" történik. Erzsébet királyné előkelő kíséretében az úrasszonyok és nemes lányok mellett bárók, milesek és cliensek vesznek részt.[34]
De leginkább a hadi vállalkozásokban szerepelnek a milesek, a bárók után és az országlakosok, illetve nemesek előtt.[35] A hadi funkcióban is a „lovag" értelmezésre nyújtanak ezek az adatok támpontot. Az, hogy íróink közt leginkább Kükülleinél van ilyen és ennyi rétegfelsorolás, Küküllei korérzékenységéből, Lajos udvarában és kancelláriájában szerzett ismereteiből, világias szemléletéből, s a lovagi vállalkozások, felvonulások, seregek — egyszóval a lovagi kultúra — iránti érzékéből magyarázható.

*

Ha most a *miles,* illetve *milites* felsoroláson kívüli, tehát nemesi rétegekhez nem viszonyított előfordulásait vesszük nagyító alá, elsősorban az oklevelekhez kell nyúlnunk. Ezek a társadalom történetéről mindenképpen hitelesebben vallanak, mint az elbeszélő források, s ha a két forráscsoportból leszűrt eredmény eltér, az okleveleknek kell prioritást biztosítanunk. Példáink most nem érintik a személyes viszonyban álló mileseket, a királyi udvar lovagjait: róluk, mint pontosabban körülírható csoportról később lesz szó. De ha a birtokosjelzős kapcsolatot ki is zártuk,

[29] *Kovachich* 1790. 185; *Kovachich* 1799. 44.

[30] 1397: F X/2. 458. Ugyanúgy a Garaiaknál (1406): HO VII. 438; hasonlóan Stibornál (1406): *Wenzel:* St. 129; Ozorai Pipónál (1407): *Wenzel* 1884. 25—26.

[31] cap. 46, 52, 53. SRH I. 94, 105, 107.

[32] SRH I. 179—180. — 186. — 188.

[33] SRH I. 499. Az egyes kódexek szövege itt némileg eltér, de a *milites* mindegyik változatban szerepel.

[34] *Schwandtner* I. 216, 217.

[35] Uo. 216—217, 220, 230, 240. (A bárókkal együtt a király környezetét alkotja: p. 229.) Ugyanígy az ellenfél seregében: p. 226.

a tulajdonságjelzős kapcsolatokra fel kell figyelnünk. A *miles* gyakran jár együtt különböző jelzőkkel: *strenuus, bonus, gloriosus, egregius* stb. A minősítő jelző határozottan értelmezheti a jelzett főnevet, ezt a külföldi példák is alátámasztják. H. G. Reuter szerint a *miles strenuus* Sallustiustól átvett toposz, a harci funkciót hangsúlyozó értelmező, akár a *miles egregius*.[36] A jelzős kapcsolat eredetét tekintve minden bizonnyal igaza van (bár a „strenuus vir" a Vulgatában is előfordul egyszer Exod. 18. d. 25). De az érett feudalizmusban talán másról van szó. A nyugat-európai példák (a titulusok történetében oly gyakori) devalválódásra utalnak. Mâconban (Dél-Franciaország) a *strenuus* (az *inluster* és a *nobilis* mellett) 1032-ig csak az arisztokrácia tagjainak jelzője. A 12. században a mainzi érsek, majd V. Henrik familiárisát, Friedrich von Hausent a források *probissimus, strenuus, famosus, egregius* milesnek nevezik: ez a jelzős kifejezések ideológiai töltését mutatja. John of Salisbury 1159-ben írt Policraticusában (melyet írója valóban ideológiai „kézikönyvnek" szánt kora uralkodó osztálya számára) a tökéletes, erejében, erkölcseiben kimagasló harcos: a *strenuus miles*. A 14. századi sziléziai formuláskönyvekben a lovag megszólítása: *honestus et strenuus, honestus et fortis; egregius*nak a *comes*t (grófot) nevezik.[37]

Angliában feltehetőleg éppen a *strenuus milesek*nek szánják a címereket a 13. század második felében, akiktől várható, hogy azután is részt vesznek a lovagi vállalkozásokban. Az előkelő *osztrák* fővadászmestert, Friedrich von Chreuzpeckh-et 1360-as sírfelirata „strenuus miles ac nobilis dominus Fridericus"-nak titulálja. A 14. századi *lengyel* oklevelekben gyakran találkozunk ezzel a jelzővel, olykor miles, olykor vir, olykor dominus főnév áll mellette, nem ritkán ugyanazt a személyt nevezik *strenuus miles*nek és *strenuus vir*nek: mintha itt a jelző fontosabbá válna, mint a jelzett szó, mintha átvenné a hozzákapcsolt főnév jelentéskörét és egymaga minősítene. Még érdekesebb, hogy itt is csupa előkelő udvari emberről van szó.[38] A szókapcsolat tehát már nem alkalmi, nem funkciót hangsúlyoz, hanem egyfajta díszítmény, társadalmi rang — az értelmezés nem lehet más, mint „lovag".

Magyar forrásaink vizsgálatában most nem a strenuus jelzőn van a hangsúly, hanem a *miles*en és esetleges jelzőin. A 12. században II. Géza király német hospeseit, Gothfrithet és Albrechtet nevezi először magyarországi oklevél *milites strennui*nak, s III. István erősíti meg az adománylevelet a *nobiles* Gothfrid és Albrecht *hospites teotonici* számára, akiket Géza szívesen fogadott be, *„quia milites fuerunt strennui"*.[39]

[36] *Reuter* 49—50.

[37] *Duby* 1953. 132; *Joannes Saresberiensis* (Lib. VI. c. 5) 292; *Naumann* 1929. 73; *Burdach* 1925. passim; *Burdach* 1926.

[38] *Denholm-Young* 1—2; *Suchenwirt* 248. — 1379: Erzsébet királynő privilégiuma (MonHistPol III. 414). — 1369: Thomislaus iudex Kalisiensis ítéletleveléből „ubi eciam strenui milites Preczlaus palatinus Kalisiensis, Preczlaus iudex Poznaniensis, Vincencius Gneznensis, Laurencius Laudensis castellani, ceterque milites iudicio regali presidebant, ibique veniens strenuus miles dominus Albertus palatinus Brentensis. . ." (CodDiplPol III. 327—328.) — Hasonlóan előkelő urakról van szó a következőkben is: Zbiór dokumentów 41, 116, 179, 247. (Az 1334., 1359., 1372. és 1390. évekből.) — Ugyanúgy Stibor mostohaapja is „strenuus miles", „dominus Moszcicz", „palatinus Cuyaviensis" (*Wenzel:* St. 46. — 1362-ből). A „strenuitas" egyébként főpapot megillető címzés volt a pápai kancelláriában (vö. *DuCange* címszavát).

[39] 1156, 1171: *Nagy*: Sopr. I. 1, 3. — Egyházi kötöttséget fejez talán ki a szintén német származású (II.) Hahót önmegnevezése: „ego Hohold, miles religiosus de parochia Saladiensi", őt a veszprémi káptalan is „Hohold miles"-nek nevezi a szövegben (1192: F II. 272).

A 13. század első felében is a külföldi lovagok neve mellé csatlakozik a *miles*.[40] De él a szó feltehetően a régi, „katona", illetve a királynak szolgáló harcos, „várjobbágy" féle jelentésben is („de genere equestri scilicet militum regis").[41] A 13. század második felében sztereotip csataleírásokban, lovagi harcmodorról tanúskodó narrációkban többnyire az *ellenség*, ritkán a magyar sereg egy-egy jó katonája, azaz nehéz fegyverzetű lovagja a miles, *probus, insignis, bonus, famosus, strenuus, elegans* stb. jelzőkkel. (Jelzőtlenül inkább csak „katona".[42]) A jelzős kifejezés inkább csak a harci funkciót húzza alá, és nincs mögötte okvetlenül társadalmi rang, rétegelképzelés; ezt bizonyítja, hogy várjobbágyokat is *milites strenui*nak nevez a király tanúsított vitézségük alapján, nemesítő levélben.[43] Ugyanakkor Béla herceg is „patris nostri defensor et miles strenuus" a csatában, szintén a vitézség alkalmi jelölésére.[44]

De nem véletlen, hogy *a miles strenuusok ekkor zömmel külföldiek*. Ez is jelzi a lovagi típusú hadviselés külföldi eredetét, mintáit. A magyarokra vonatkozóan — Béla herceg példájánál sokkal világosabban — *értelmezőként* vagy *hasonlatban* jelentkezik a „strenuus miles" kifejezés.[45]

Más jelzős szerkezet is lehet értelmező vagy hasonlat. 1268-ban Ponith „comes baro noster fidelis et dilectus, coram oculis nostre maiestatis *miles emeritus et electus*" vitézkedett István ifjabb király mellett. 1323-ban Kakas mesterről emlékezik meg így Károly Róbert: „*uti miles sincerae fidelitatis* ... dimicando". És még Lajos okleveleiben is találkozunk ilyen fordulattal. Egy 1349-es adománylevél szerint Tót Lőrinc, Kont Miklós apja, 1330-ban „*utpote miles strenuus*" harcolt. 1352-ben a toposz a likai Novák esetében így variálódik: „*ut miles agilis strenue* dimicando". (És Novák, ugyanezen oklevél tanúsága szerint: „fidelis aule nostre miles").[46]

Ebben az értelmező hasonlat formában a *miles* már kilépett a „katona, nehézfegyverzetű lovas" jelentéskörből, s bár aktuális harci tevékenységhez kötődik, egyfajta etikai értékelést is hordoz. Azt is figyeljük meg, milyen társadalmi rangú, a királlyal milyen kapcsolatban álló személyekről van szó. A Ponithra és Kakasra alkalmazott

[40] 1225: *Nagy*: Sopr. I. 13; — 1228: Smič. III. 292. — Pápai levélben a *nemes* szinonímája (1235: PRT I. 741), a „nobilem virum Fabianum militem Strigoniensis diocesis" kifejezésében a *nobilis vir* tekintélyt adó címzés, a *miles* nyugat-európai mintára „nemes". Az oklevél idézi Fábián missilis levelét, ebben ő magát „F. filius Ambrosii comitis"-nek nevezi meg (1234: PRT I. 729, Jakab pápai nuncius oklevele).

[41] 1235: F IV/1. 21. — 1219: Reg.Var. testim. 79., p. 224. Nem zárhatjuk ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy ez a kifejezés nem hátra, hanem előre mutat.

[42] 1250: F IV/2. 92. — 1251: Smič. IV. 463. — 1259: HO VI. 97. — 1267: F IV/3. 407; MES I. 544. — 1268: uo. I. 548; ZW I. 101. — 1273: Smič. VI. 39; W XII. 73. — 1274: *Nagy*: Sopr. I. 36—37; SztpR 2532. sz. — 1276: uo. 2729. sz. — 1277: uo. 2813. sz. („Teel, strenuus miles regis Boemie, ductor videlicet exercitus sui.") — 1310: AO I. 195. — 1323: AO II. 70. („Barones potentissimos ... et strennuos milites partis adverse") — Még 1324-ben is: „potiores et nobiliores Alamaniae milites" (AO II. 115—116).

[43] 1259: HO VI. 97. — 1274: SztpR nr. 2532. sz. Tehát még a század második felében nem a nemesség sajátja a nehéz fegyverzetben való hadakozás, mert a *miles* jelentésébe a nehéz fegyverzet ekkor már beletartozott. Még 1291-ben is: „strenuus miles Johannes ... nobilis iobagio castri" Poson. MES II. 296.

[44] 1273: Smič. VI. 35.

[45] 1270: Reynoldus mester (fővászmester, szabolcsi comes és a kis király étekfogója) „claruit tamquam miles strenuus" (W XII. 12). — 1271: „*ut* miles strenuus" (Zala I. 57). — 1274: „*extitit* strenuus miles" (*Nagy*: Sopr. I. 36). — 1296: Vörös Ábrahám pozsonyi „curialis comes" küzd „*ut* miles strenuus" (Apponyi I. 30). — 1298: Gutkeled nembeli Mihály fia István, III. András apródja harcol „*utpote* miles strenuus" (W X. 295). — 1300: F VIII/1. 211.

[46] HO VIII. 111. — F VIII/2. 425—426.— Csáky I. 1. 102. — *Petrichevich* I. 1. 118.

fordulat még tovább tolódik ezen a síkon. Ez az értelmezés logikusan következik a korábbi, zömmel külföldiekből álló csoport jelzős miles-példáira.[47]

A 14. század húszas éveiben azután a miles: „lovag", társadalmi kategória etikai értékeléssel kiegészülve szerepel a Szent György-lovagrend statútumában, s a Donch zólyomi aranyos címerjelvényre feljogosító oklevélben.[48] Itt szinte minden tartalmi tényező a késő középkor nyugati lovagjait is jellemezheti. Csak az a kár, hogy ezek az emlékek gyérek és társtalanok.

Lajos uralkodása alatt a források szerint sokasodnak a milesek. De az adatok egy része külföldi szóhasználatról vall. A pápák regestakönyvében a *miles* — csakúgy, mint a megelőző századi pápai levelekben — a magyar „nemes" szinonimája. A külföldi zsoldban álló nagyurakat a külföldi források természetesen milesnek nevezik. A délszláv vonatkozású oklevelekben talán „lovag" értelmű. Pápai levélben magasrangú bárókkal kapcsolatban is esetleg „lovag", de elképzelhető, hogy Jakab pápai nuncius 1234-es okleveléhez hasonlóan külföldi viszonyokat képzelnek bele a magyar társadalomba.[49] És természetesen külföldi származású lovagoknak is kijárt a *miles* megjelölés.[50]

Először 1369-ben találkozunk kifejezetten magyar vonatkozású és megbízható adattal, amelyben a miles *személynévhez* kapcsolódik. Tanúvallomásokban szerepel *két miles — 348 nobilis* között!: A Lőrinte nembeli János és a Rátót nembeli Miklós mesterek; az első Essegvára, a másik valószínűleg Csobánc ura.[51] Ők is „lovagok, nem pusztán katonák; előkelő származásuk, a tanúfelsorolásban szereplőkhöz viszonyított gazdasági és társadalmi emelkedettségük (bár csak középbirtokosoknak tekinthetők), várúr mivoltuk ezt sugallja. Csak kisbirtokos a garammikolai Mikolai János mester, miles Opelni László familiárisa korábban turóci alispán és blatnicai várnagy); viszonylag előkelő a középbirtokos szinten álló Kaplyon nembeli Nagymihályi István mester, miles.[52]

Zsigmond korában azután gyakran címezik az előkelő származású bánokat, várnagyokat, kapitányokat *miles*nek, ez nemcsak katonai voltukkal függ össze, hanem azzal, amit e korban a magasrangú katonaság jelent: származásuk, neveltetésük, az udvarral való kapcsolataik a „lovag" értelmezés mellett szólnak.[53] Rajtuk kívül van egy vagyontalanabb réteg is; közepes sorsú és kisbirtokosok, királyi emberek kapják a

[47] Ugyanekkor a szó „katona" értelme az egész koron át végig megmarad. A *miles* tehát mindig többértelmű. 1293: Smič. VII. 163; 1317: AO I. 411—413 stb.

[48] 1326: F VIII/3. 163—170. — 1327: AO II. 336—337. — Ugyanígy lovag a dalmáciai Jakab is, „sapiens et discretus vir" — a címzés polgár voltára utal! —, „dominus J. miles", akit Split város tanácsa választ protektorául (1328: Smič. IX. 424).

[49] *Bossányi* I. 80., 117., 208., 209., II. 53., 67., 85., 113., 115., 370., 407. sz. (1344—1366). — 1361: Dipl. eml. Anj. II. 571. — 1355: Smič. XII. 284; 1361: Smič. XIII. 127; 1362: Smič XIII. 336. — 1368: F IX/4. 143—144. — 1399: „nobilis vir Petrus de Verebely miles" (MonVat I/4. p. 116, nr. 152).

[50] 1363: Bánffy I. 244. — 1388: Dipl. eml. Anj. III. 661. — 1398: ZsO I. 5426. sz.

[51] *Kumorovitz* 1953. 624. sz.; *Gerő* 1955. 166—168.

[52] 1378: F IX/5. 276; *Wertner* 1907. 173. — 1379: Sztáray I. 445.

[53] 1387-ből: Perényi Péter (ZsO I. 63. sz.), Perényi Miklós (uo. 278. sz.), Sárói László (uo. 289. sz., másutt: aulae miles). — 1389: Szeri Pósa István (uo. 1095. sz.), Antimus (uo. 2144. sz.). — 1392: Csetneki György (uo. 2720. sz.), Turóci Benedek (Apponyi I. 226). — 1393: Zrínyi Pál (F X/2. 153). — 1399: Sóvári Sós Simon (ZsO I. 5924. sz.), Illyei Dénes (uo. 5911. sz.).

miles címet nevük után.[54] Ezt a jelzőtlen milest voltaképpen megelőzve, majd vele párhuzamosan egyre jobban terjed a *strenuus miles* címzés. Először két *aulae regiae miles*hez kapcsolódik a *strenuus* jelző (róluk külön lesz szó), majd önállóan (tehát nem hasonlatként, sem harci ténykedés leírásában) 1343-ban, szintén udvari emberre alkalmazva a nevet előzi meg.[55] Jóval később, 1359-ben Nagymartoni Lőrinc fia Niclinus mester kapja ezt a címet. 1369-től pedig gyakran titulálnak valakit *strenuus miles*nek az oklevelek — tehát egy időben a magyar vonatkozású jelzőtlen *miles* címzésekkel.[56]

Emlékezzünk arra, hogy 1369-ben nevezi a király szűkebb familiáját *nobiles et strenui milites et familiares nostri*nak. S az iménti 1369-es példa a lengyel Opelni László familiárisára vonatkozott. A címzés szélesebb körű elterjedését (a fentebb idézett lengyel példák alapján) talán lengyel hatás segíthette elő, ami az Anjou-ház lengyel kapcsolatai miatt könnyen érthető. Előkelő urak mellett (1370: Blagaji comes, 1393: Ákos nembeli Mikcs, 1397—1402: Szeri Pósa Péter, 1402: Himfi Benedek bán fia és unokaöccse) külföldi lovagokra (1374: Simon de Podio), zárai polgárokra (1377), de kisebb rangúakra is (1397: Gurzó) alkalmazzák. Feltűnő a dalmáciai adatok relatíve magas száma.

A *strenuus*, *strenuus vir* jelző, ill. minősítés egyébként már korábban is előfordul, a 13. század második felétől sűrűbben,[57] ugyanígy a *strenuitas* erénye is — erről a későbbiek során még ejtünk szót. Láttuk, hogy a 14. század második felében a milesekhez kapcsolódik,[58] tehát az *aulae regiae miles körnél tágabb* a címzésszerű használata is. Mégis megfigyelhetjük egy bizonyos réteghez kötődésének tendenciáját — más kérdés, hogy végül a 15. században a hasonló jelentésű *egregius* lett inkább ama réteg titulusa.

[54] 1387: A Vízközi testvérek (ZsO I. 214. sz.). — 1393: Királyfalvai László (uo. 2968., 3247. sz.); Gáldi Balázs (uo. 2974. sz.). — 1397: Dl 8234. sz.

[55] Bár az aulae regiae milesekkel a későbbiek során szeretnénk foglalkozni, itt gyűjtjük össze a strenuus miles címzés, ill. minősítés közvetlen és közvetett adatait az ő esetükben: 1331 (Pál országbíró): „magistro Chenyk bohemo strenuo et fideli aule sue maiestatis militi" (AO II. 522). — 1337 (Károly Róbert Tarkői Lászlónak: „aulae nostrae miles strenuus" (F VIII/4. 230). — 1343 (Töttösnek): „strennuo milite magistro Tuteus" etc. (AO IV. 320). — 1347 (Kont Miklós előtt Bebek György): „strenuus vir magister Georgius dictus Bubek aule regie miles" (AO VI. 316). — 1355 (Lajos, Szentgróti Lászlóról): „strenuum aule nostre militem" (F IX/2. 375). — 1372 (László transalp. vajda Dobokai Lászlóról): magister L., „strenuus miles" (F IX/4. 477). — 1377 (három zárai polgár): „Strenui milites sui regii" (= a királynéé) (Smič. XV. 123). — 1378 Grisogonis János (zárai): „strenuus miles regius" (uo. 342). — 1380 (Glogoncai Szt. Sír, ház prépostja Szomszédvári Lőrincnek): „egregius et strenuus miles" (F IX/5. 428). — 1388 (Zsigmond Stibornak): „nobilis et strenuus vir dominus Styborius de Stiboricz aule nostre miles" (*Wenzel:* St. 49). — 1389 (Uő. Rozgonyi Simonnak): „strenuus aulae nostrae miles, magister Simon (F X/1. 518). — 1390 (Mária Nagymihályi Jánosnak): „nobilis et strenuus vir magister J... aule regalis miles" (Sztáray I. 490). — 1402 (Ludányi István macsói bán Töttös Lászlónak — a levelen kívül a címzés): „strenuo militi et honesto Ladislao filio Ladislai Theuteus" (Zichy XII. 79). — 1408 (Zsigmond Heinrich von de Aléval kapcsolatban): „strenuo Henrico Ol aule nostre milite" (*Házi:* Sopr. I. 2. p. 12). — 1410 (Zsigmond Bősi Ördög Jánosnak): „strennui aule nostre militis Johannis" (HO II. 190).

[56] 1359: F IX/3. 81. — 1369: F IX/4. 214. — 1370: Blagay 157. — 1374: *Óvári* 1877. 37. — 1377: Smič. XV. 296. — 1389: Károlyi I. 435. — 1392: Apponyi I. 226. — 1393: F X/3. 153; ZsO I. 2898. sz. — 1397: *Mihályi* 116. — 1397—1423 között: Temes I. 302. — 1402 után: Csáky I. 1. 227—228.

[57] Pl. a címzés jellegű *nobilis et strenuus vir,* W V. 53. (1291.)

[58] De nem mindig. Lajos megnemesíti Mihály budai polgárt, erdélyi és lippai kamaraispánt, akit az oklevél *strenuus vir*nek nevez (1357: AO VI. 535).

A *strenuus miles* titulus az okleveles gyakorlatban először Lajos király oklevelében jelenik meg 1343-ban. Szeri Pósa Pétert, Egerszegi Istvánt és Heemet már levélben, megszólításban és címzésben titulálja így Rozsályi Kun Gergely választott csanádi püspök, illetve a Csáky testvérpár a 14—15. század fordulóján. Sírfeliraton *miles*t csak a 15. század második felében olvasunk; az 1399-es pápai oklevélben lovagnak nevezett Verebély Péter mátraverebélyi címeres sírkövén: *magister.*[59] Az Anjou-korban tehát nem érezték lovagi mivoltukat egzisztenciájuk lényegének.

*

A magyar nyelvemlékekben a *lovag* szó már korán személynév volt, a 14. század elején, a század végén falunév, családnév. Eredetileg lovast, lovas szolgát jelentett. Molnár Albert szótárában már „lovag"-ot. Úgyhogy a latin *miles* fordítása korunkban sokkal inkább a magyar *vitéz* szó. Dobokai László udvari lovagot a kolozsmonostori konvent Dobokai „*Vitéz dictus*" L. mesternek titulálja.[60] A horvát fordításban 1368-ban ez a szó szerepel, magát a szót talán a horvátból kölcsönöztük. A *vitéz* már 1208-ban falunév, és a 14. században sokszor helynév, illetve családnév, sőt 1313-ban a pogány névadás gyakorlatát őrizve személynév is. A kódexekben a mai „lovag"-nak és a „katoná"-nak a megfelelője. A román *viteaz* (lehet szláv vagy magyar átvétel) a katonáskodás révén kiemeltebb egyént jelentett. — A Schlägli szójegyzék a *miles*t *vitéz*nek, a *militia*t *vitézség*nek fordítja, a *strenuus* jelzőt a 16—17. századi szótárak *vitézlő*nek.[61]

Az *egregius*szal kapcsolatban engedjünk meg egy kis kitérést. A középkor két nagy toposz-ösztönzőjében, a Bibliában és a jogi gyűjteményekben előfordul. A Vulgatában elsősorban a szó eredeti, konkrét jelentésében szerepel („kiemelkedő" pl. Deut. 3. d. 25), „kiváló, szép" (Ezech. 23. d. 23) és a mieinkhez közelítő átvitt értelemben 1. Par. 12. a. 1: „egregii pugnatores", ill. uo. e. 28: „puer egregii indolis". Érdekes a keletrómai császárságban az *egregius* titulus feltűnése: „Egregiatus, seu egregii titulus honorarius, concessus ut plurimum iis, *qui in Palatio militaverant, aut quibus provinciae commissae fuerant*, primipilaribus post emeritam militiam, et Caesariis, ut est in Cod. Theod. leg. 1. de Honorar. Codicill. (6. 22) ... ex quibus colligitur Egregiatum dignitate perfectissimatu inferiorem fuisse."[62] Hogy hozzánk az *egregius miles* címzés *délszláv közvetítéssel* kerülhetett, valószínűsítik az oklevelek: először ilyen vonatkozású iratokban találjuk meg.[63]

[59] Ifj. Hunyadi János a 15. század derekán: AÉ 1899. 32—33; Verebély Simon 1491: MűÉ 1964. 2; Tarczay Tamás 1493: Turul 1890. 39—41. — Nógrád megye műemlékei 88.

[60] 1375: Dl 73746.

[61] Az adatok lelőhelye: *Hadrovics* 1960. 292; MNySz; MOklsz; TörtEtsz; *Bárczi Géza:* Magyar Szófejtő szótár. Bp. 1941; ZsO I. 3304—3305. sz.; SchlSzj 555—556. sz. A román szóértelmezést Elekes Lajosnak köszönöm.

[62] Vö. *DuCange.* Feljebb láttuk, hogy *Reuter* a „miles egregius"-t Sallustiusból származó toposznak magyarázza, a jelzőt egyszerű minősítésnek.

[63] 1341-ben Mikcs szlavón bán így ír hívének: „egregie nobilitatis vir, magister Stephanus filius Pauli bani comes Crisiensis" (Smič. X. 599). — 1348—1350 körül Szécsi Miklós horvát bánt Helena, Cernin comes felesége címzi a levelén kívül „egregius et potens miles"-nek (Smič. XI. 498). — További délszláv kapcsolatokra mutató adatok: 1360: „et tempore ... egregii et potentis viri domini Francisci de Georgio de

Mária, illetve Zsigmond kancelláriája az *aulae milesekhez kapcsolja* a jelzőt.[64] Később megfigyelhető a *titulus rögződése.*[65] A címzés a 15. században terjed el igazán. Pl. Csolnok István és György, Zoelus budai várnagy, Garai Miklós nádor öccse János, Kórógyi Fülöp fia István, Lackfi András fia György, Alsáni János fia Pál, Ozorai Pipo temesi ispánként: *egregius vir*ek.[66] 1415-ben a győri káptalan előtt végrendelkezik Wolffard Ulrik, az oklevél címzése *önmegnevezésként* is felfogható: „egregius miles Vlricus dictus Wulffurd de Wereskw".[67] Ebben az időszakban is elsősorban *aulae miles*ek, *iuvenis*ek, *aulicus*ok kapják a titulust.[68]

Természetesen a 15. században már halmozhatnánk a példákat. A 15. századi arisztokrácia vizsgálata során Fügedi Erik azt állapította meg, hogy az *egregius* címzés a volt méltóságviselők, megyei ispánok, a *proceres* számára járt ki; ezek a királyi tanács tagjai közé tartoztak. Kubinyi András megfigyelése finomítja ezt a megállapítást: „egregiusnak mondják a tekintélyes megyei középbirtokos nemeseket, olyan családok tagjait, amelyek sohasem nyertek el bárói tisztet, a legtöbb királyi várnagyot, aulicust, sőt sok magánföldesúri vár várnagyát is". Ő az arisztokrácia két rétege alatti *proceres*hez számítja a nem bárói királyi tanácsosokat, és az aulicusokat is. Más útról megközelítve mi is úgy véljük, hogy azok lehettek egregiusok, akik „vagy vagyonuk,

---

Jadra regii militis et eius mandato honorabilis comitis civitatis Tragurii" (Smič. XIII. 27 — uez. 1370. uo. XIV. 235). — 1362 (István, vegliai és modrusi comes): „Egregiis ac magnificis viris dominis Duymo comiti Blagay, Dionysio et Paulo comitibus Cropc, ac Petowo comiti Costagnavice..." (Blagay 149). — 1373 (Nini Dénes, Novák aulae milesről): „egregii et potentis viri domini comitis Novachi de generatione Mogorvig, nunc honorabilis comitis civitatis None..." (*Petrichevich* I. 1. 126). — 1380 (A glogoncai Szt. Sír ház prépostja Szomszédvári Lőrinc aulae milesnek): „egregius et strenuus miles magister Laurentius..." (F IX/5. 428).

[64] 1384 (Kaplai Jánosnak és Dezsőnek): „vir magnificus Johannes olim regni nostri Russie vayvoda, et egregius vir Desew frater eiusdem" (Sztáray I. 466). — 1387 (Losoncziaknak, Lászlóról): „egregius vir" többször is a narrációban (Bánffy I. 403, 404; Krassó III. 165. u. cs.); (János vegliai és modrusi comesnek) „egregius vir" (F X/1. 356). — 1389 „ad egregius viros Andream et Niconem ... fratres ... domini Stiborij." (*Wenzel:* St. 52); „Styborius veluti egregius tyro ..." (*Wenzel:* St. 54—55).

[65] 1390 (Perényi Miklós szörényi bán, aulae milesnek): 1. „magnifici ac egregii viri Nicolai ..." 2. „Nicolaus banus ... veluti Tyro egregius..." (F X/1. 611). — 1391 (Mária királyné Barbadico János velencei hajóskapitányról): „Egregius Miles dominus Johannes Barbadico Civis Veneciarum" (*Wenzel* 1855. 199). — 1393 (Zsigmond Szécsi Gálnak): „fidelis noster vir egregius, Magister Gallus de Zech, aulae nostrae miles ..." (F X/2. 113—114). — 1394 (Zágrábi káptalan): „egregius miles Mikch de Prodavicz, filius ... Akus Bani." Az aulae miles Mikcset az oklevél később mindig magisternek nevezi. (F X/2. 216). — 1397 (Zsigmond Stiborici Miklósnak): „fidelis noster dilectus, vir Egregius Magister Nicolaus ... de Stiborich ..." (*Wenzel:* St. 86). — 1400-ban (Macedoniai Donch Miklós levelében önmegnevezésként fordul elő): „Egregius vir Nicolaus filius condam Petri dicti Donch de Macedonia vester frater ..." (Temes I. 301).

[66] 1403: Csáky I. 1. 229; Temes I. 1. 331. — 1406: HO VII. 432—435; *Wenzel* 1884. 12.

[67] *Hédervárv* I. 148.

[68] 1417 (Zsigmond, Albeusi Dávidnak): „Egregiorum et nobilium virorum David filiy Martini de Albeus pridem comitis nostri Zolyensis ac Thome fily eiusdem ... aule nostre iuvenis" (H. klt. 368). — 1418 (Zsigmond, Chapy Andrásnak): „nobilis et egregius Andreas ... regie nostre maiestatis aulicus et nostre familiaris societatis draconice seu draconistarum collega ac domesticus et continuus commensalis ..." (Károlyi II. 34); (Zsigmond, Blagaji és Hagymási Lászlóról): „egregii Ladislaus de Blagay et alter Ladislaus Hagmas de Beregzow aule nostre milites ..." (Blagay 237). — 1424 (Zsigmond, Tari Lőrincnek): „egregius miles Laurencius de Thar" (*Békefi* 1898. 292); (Zsigmond Várdai Pelbártnak): „egregii militis Pelbarti ..." (U.ott Mihály testvérét „egregius"-nak, Miklós — királynéi fölovászmester — testvérét „magnificus"-nak címzi.) Zichy VIII. 210, 211. — 1427 (Zsigmond Ozorai Pipo öccséről): „nobilem ac Egregium Matheum militem" (*Wenzel* 1884. 619).

vagy állásuk folytán a lovagság elnyerésére kvalifikáltnak számítottak". Láttuk a szó 14. századi előbukkanását, alakulását. Megkockáztatjuk azt is, hogy a mi titulusunk ősforrása még fel nem deríthető szálon a szórványosan használt római jogi gyűjteményekben található titulus. A talán lengyel forrásvidékről származó *strenuus*szal szemben ez a délszláv eredetű titulus hódít tért egyre inkább, és mivel mindkettőnek gyakorlatilag ugyanaz a jelentése („vitézlő"), ugyanarról a rétegről van szó, amelyet a felsorolásban a *proceres-milites* kifejezések valamelyike ad vissza.[69]

Potenciálisan megvolt a *miles famosus* titulussá merevülése, szintén lengyel mintára is. Még első magyarországi alkalmazását (1251) tekintve is a *miles strenuus* párhuzama. *Vir famosus*nak szólították 1372-ben Várkonyi Amadét, és főleg a 15. század elején terjedt el ez a jelző, szélesebb társadalmi skálán: „lovagképes" és polgár egyaránt megkaphatta. A lengyel születési, címerviselő nemesség tagjai a 13. század végétől kezdve *milites famosi*.[70]

1433-ban Zsigmonddal Rómában időztek magyar arisztokraták és udvaroncok, a pápai oklevelek köztük több *nobilis baro et miles*t említenek (Gersei Pető János) talán inkább valamelyik fia?, (Derencsényi Pál, Várdai Miklós, Garázda Balázs, Fáncsi István, Bethlen Gergely, Hédervári György és Lőrinc).[71] Várdai apja 1424—1426 közt királynéi lovászmester volt, és a Héderváriak ekkor királyi lovászmesterek, de a többiek nem voltak Zsigmond-kori főtisztségviselők, Anjou-kori ősük sem volt az; gazdagság és hatalom szempontjából vagy a második sorból törtek a nagybirtokos társadalom élére, vagy a köznemesi sorból emelkedtek a nagybirtokosság második rétegébe. Nem tartoznak a sárkányos bárók közé sem,[72] annál inkább az *udvari lovag-apród* rétegbe. Tehát a korban a *baro* társadalmi rangot jelentett.[73] *Miles* kategória-jelző járul azonban más kérvényezők — tisztségviselők és a kíséret tisztség nélküli tagjai — neve mellé is. Ám nem mindegyik *nobilis* neve mellé teszik ki, már nem egyszerűen és feltétlenül a „nemes" szinonimája. A *de militum genere procreatus* kifejezés — még ha két *armiger*re mondják is — mégsem jelenthet sokkal többet a nemesi származásnál.[74] Mindazonáltal a *miles* — 1433 előtt és után is — többnyire *nevesebb családok* tagjait illeti (1418: Perényi Miklós, 1423: Szeri Pósa Péter, 1428: Lévai Cseh Péter, 1432: Perényi János, 1433: Maróti Frank és fia, György, 1436: Blagaji János[75] stb.), megkülönböztetik a *miles*től a *domicellus*t (pl. 1445-ben Tarkői Rikalf László: domicellus, János pedig miles,[76] és bármennyire is a pápai kancellária

[69] *Fügedi* 1970(b). 423; *Fügedi* 1970(a). 9—11; *Kubinyi* 1973(c). 754—755. (Ő idézi Istványi szóértelmezését is.)

[70] 1251 (Smič. IV. 463): „quendam bonum militem et famosum de Imperg". — 1372: Héderváry I. 72. — 1412: *Házi:* Sopr. I. 2. 56. — 1419: *Wenzel:* St. 168. — 1415: „famoso ac egregio" (= a lovászmester). *Fejérpataky—Áldásy* I. 13. — Egyedülálló a János ferences provinciális szerzette krónikarészben, Károly Róbert temetésén Tót Lőrinc: „miles famosissimus", de ugyanitt: „potentissimi regis obitum famosissimum" a jelző rugalmas alkalmazására utal (HHFD III. 132, 135). Vö. *Kossányi* 1915. 27—28.

[71] *Lukcsics* 1938. II. 173., 178., 201., 204., 246., 249., 297., 300. sz.

[72] *Hóman—Szekfű* 1936. II. 368, 381.

[73] Vö. az arisztokrácia második rétegéről, a természetes, ill. solo nomine bárókról mondottakat *Kubinyi* recenziójában (1973(c). 754). Ez a kategória lehet Lukcsicsnál a „de genere baronum" is (filii baronum?).

[74] *Lukcsics* 1938. II. 244. sz., továbbá 206. sz. Korábban (1939): MonVat I/4. CLII. sz. („utroque parente de militari genere procreatus").

[75] *Lukcsics* 1931. I. 49., 539., 975. sz., II. 81., 291., 297., 423. sz.

[76] *Lukcsics* 1938. II. 839. sz.

szóhasználatát kell feltételeznünk, IV. Jenő és V. Miklós pápa korából egy-egy magyar vonatkozású supplicatióról kimutatható, hogy a kérvényezők saját fogalmazványa.[77] Ha a 14. századi önállóan, címzésként használt *miles* (és *strenuus miles*) adatokat összegezzük, leszámítva a külföldieket, a pápai forrásban megnevezetteket (kivéve, ha miles voltuk egyébként is nyilvánvaló), s azokat, akiket másutt *aulae regiae miles*ként találunk, 34 személy társadalmi-gazdasági helyzetét vizsgálhatjuk meg — amennyire az oklevél vagy más forrás elárulja.[78]

1355-től 1402-ig figyelembe véve az adatokat:

Lajos király alatt 12 miles, 1387-től 1402-ig 22 miles (összesen 34 miles) közül:

14 nagybirtokos, 13 középbirtokos, 5 kisbirtokos, 1 polgár, 1 azonosíthatatlan;

17 várbirtokos;

18 Árpád-kori nemzetségből származik (ebből 1 délszláv nemz.), 4 külföldi származású (ebből 2 arisztokrata), 11 középnemesi származású, 1 azonosíthatatlan;

5 várnagy, illetve várnagy is (ebből 2 alispán és várnagy), 4 comes, ill. comes is, 6 királyi, illetve nádori ember (állandó tisztségétől függetlenül).

Országos hivatalra aránylag kevesen jutottak: Verebélyi Péter erdélyi alvajda és sókamaraispán volt (igaz, őt „miles"-nek pápai oklevél titulálja), Csetneki György dapifer, és a 14. századi egyetlen országbíró Perényi Miklós (1380—85: székelyispán, 1389—90: pohárnokmester, 1390—91: szörényi bán), Richnói Miklós ti. 1419—1427 közt főlovász. Székelyispánsága és pohárnokmestersége között volt várnagy jellemzően Diósgyőr várában — és zempléni comes.[79] (Ő voltaképpen — mint apja — az *aulae regiae miles* csoportba illik, nyilván oda is tartozott.)

A *milesek, strenuus milesek* általában tehát *tisztségnélküliek*, legfeljebb castellanusok, comesek; de többségükben *jelentős vagyonnal* rendelkeztek, és valamilyen módon várhoz kapcsolhatók.

A táblázatban felsoroltaknak több mint a fele a régi nemzetségekből származott, a „jövevény" arisztokratákkal együtt 2/3-ot tesz ki ez az arány. Társadalmi rangjuk, tekintélyük vitathatatlan.

*

Az *elbeszélő források mileseire* azért érdemes kipillantanunk, mert a szóhasználat *nem párhuzamos* az oklevelek szóhasználatával. A korai eredetű krónikarészletekben ugyan általában „katona" a miles, de már a *Kálmán-kori gestában* — nem véletlenül éppen Salamon és a hercegek történetében! — több ennél: „Opus filius Martini de

[77] *Lukcsics* 1931. I. p. 10. Vö. a Vincze család címeres nemeslevelét, 1415: HO II. 203.

[78] L. e kötet végén az 1. táblázatot. — A táblázatokban genealógiai és a birtokviszonyokat illető következtetések *Karácsonyi* (1902) és *Csánki* alapvető munkái, *Györffy* (1963(a)), a Zsigmondkori Oklevéltár és esetenként más oklevélgyűjtemények mutatói alapján történtek, a személyek azonosításában segített *Wertner* és *Sebestyén* kéziratos archontológiája is, amely a 14. századra vonatkozóan a funkciók megállapításának még mindig legáltalánosabb eszköze. Itt köszönöm meg Engel Pálnak, hogy a milesek, ill. a későbbiekben vizsgált kategóriák gazdasági (vár- és földbirtoklás) és társadalmi (genealógia) viszonyait jelen kutatásai alapján segített tisztázni.

[79] *Sebestyén* 149, *Wertner* 1906—1907. passim. — Apja, Péter udvari lovag; a Drugethek familiárisaként kezdte pályáját. Őt és fiát Zsigmond emelte a bárók közé. *Fügedi* 1970(a) 26.

genere Vecellini, miles gloriosus, militem ducis nomine Petrum audacissimum super equum submirteum... radiante lorica et deaurata galea perspicuum atque ad conflictum milites provocantem singulari certamine superavit." (Cap. 118.)

Az egész jelenet, a fegyverzet, a pompa, a párviadal, Opus előkelő származása, a *miles*hez párosuló *gloriosus* és *audacissimus* jelző egyértelműen „lovag"-nak fordíttatja a szót. Hasonlóan az *incliti milites* (cap. 102) és a *milites bellicosi* (cap. 107), Opus egy másik alkalommal *miles electus ex milibus* (cap. 127). A III. István-kori gesta „Ciz vero comes et alii boni milites" pusztulását említi (cap. 156).[80]

Anonymus, aki a primates mellett említi a militest mint társadalmi réteget, különállóan hol katonát, hol lovagot-vitézt jelez a szóval.[81] Álmos királyi erényei közé sorolja, hogy *bonus miles* (cap. 4). Tarcal: *strenuissimus miles* (cap. 14, 16), Eculsu: *nobilissimus miles* (cap. 21); mindkettőjük alá milesek, katonák tartoznak. Ősbő és Velekő „*nobilissimi milites* ducis Arpad cum valida manu" (cap. 51); Lehel, Bulcsu és Botond: „*incliti* quondam et *gloriossissimi milites* Zulte ducis Hungarie" (cap. 55); a jövevény lovag, akinek Zoltán nem csekély földet és birtokot ajándékozott: quidam *nobilissimus miles* nomine Heten" és Thonuzóba is: „quidam *miles de ducali progenie*" (cap. 57).[82]

Az 1204 körüli Szent László-legendában szereplő miles apját a kegyes király ezüst csészével ajándékozta meg, a miles ezt a szükségtől hajtva el akarta adni egy comesnek. A fentiekből következik, hogy nem lehetett egyszerű vitéz.[83]

Láttuk, hogy *Kézai* a rétegek felsorolásában csak a külföldieket nevezi militesnek. Különállóan is vagy „katona" a miles, vagy pedig „lovag". Azt Istvánt felövező Hunt és Pázmán, *milites coridati*, katonák élén érkeznek Magyarországra. Ugyanígy nevez egy másik német lovagot is. A bojóti Mihály nemzetsége „*honestis militibus* et familia decentissima......pomposissime" vonul be.[84]

A jövevény nemzetségekről szóló krónikarésznek a Kézai-gestában fennmaradt szövegvariánsa *miles*eket emleget, a Budai, illetve Képes Krónika családjával szinte teljes ellentétben. A 14. században írt krónikarészben azonban már más a helyzet. Találunk név mellett, címzésként *strenuus miles*t (cap. 181), természetesen a Károly

[80] Chronici Hungarici compositio Saeculi XIV. Ed. *A. Domanovszky*. SRH I. 385—386, 367, 373, 399, 442. A „miles electus ex milibus" a *miles* szó középkori etimológiájára utal, „ezrek közül kiválasztott", ez megmagyarázza a „miles electus" kifejezéseket. (L. feljebb Ponith comes 1268-as oklevelét) és a III. István-kori gestában, a 165. caputban: „electi milites regis". Ugyanitt Bele bán, a király nagybátyja: „gloriosus in milibus suis".) Ez az etimológia csak akkor terjedhet, ha van már elképzelés a lovag társadalmi tekintélyéről. (Az etimológia a 14. században a spanyol államjogba is belekerül, vö. *Berges* 61.)

[81] A „dux et sui milites" lovagi képzetének „gens"-szé historizálására legújabban *Szűcs* mutatott rá (1973. 615).

[82] Ed. *Ae. Jakubovich*. SRH I. 39, 54, 56, 62, 103, 109, 116. *Szilágyi* összeállítja ugyan a *miles*-előfordulásokat, mégsem veszi észre az olykor beszédesen elütő kétféle értelmet, és „közszabad"-nak fordítja (1937. 8—9). — A gloriosissimus (és a többi) jelzőt csak a királlyal kapcsolatban tárgyalja (uo. 34—35).

[83] Leg. S. Ladislai regis. Ed. *E. Bartoniek*. SRH II. 524. — Rogeriusnál is megvan a szó „katona" jelentése (uo. 577), a „vazallus" is (uo. 570), és nyugati módra, a parasztokkal szembeállítva, „nemes" is lehet: „milites et dominas . . . extra in campo in una parte et rusticos in alia posuerunt". (Rogerius: Carmen miserabile, 1242. SRH II. 582.)

[84] Gesta Hungarorum. Ed. *A. Domanovszky*. SRH I. 170, 189, 190.

Róbert páncéljába öltözött három lovag is *miles strenuus*; Tót Lőrinc „*miles famosissimus atque manu fortis*".[85]

Kétyi János minorita töredékes krónikájában a Lajoshoz szegődött osztrák lovagok — akikről *Suchenwirt* énekelt — *strenui milites ducis Austrie*, a megelevenedett Szent László a csodában: *magnus miles*. Hasonlatban Lackfi Istvánról: *sicut miles strenuus*. A legvilágosabb etikai értelmezésű Lajos buzdításában a lovag: „quicumque enim est *verus miles*, locum habet certaminis".[86]

Kükülleit már a rétegek felsorolásában is korszerűnek találtuk. Az egyidejű okleveles gyakorlattal megegyezően gyakran nevezi *strenuus miles*nek a *király lovagjai*t. (Tót Lőrinc fia Bertalant, Horsundorfert, Kanizsai Lőrinc fia Jánost, Elderbachot stb.)[87] Egyébként a jelzőtlen miles nagyon gyakran kapcsolódik ugyanezen réteg tagjai nevéhez. (Csél fia János, Himfi Benedek.)[88]

*

A *miles* szó „katona" jelentésben az egész magyar középkorban előfordul. Az István-kori „királynak szolgálatot teljesítő katona" (a későbbi várjobbágy) utolsó nyomai a 13. század elején bukkannak fel. Az István-kori „könnyű fegyverzetű szabad" a 12. század elejére rangban emelkedik, a következő században, a köznemesség kialakulása idején olykor a serviens szinonimája, majd — a nehéz fegyverzet szélesebb körű elterjedésével — páncélos lovaskatona. A 13. század második felében, a fegyverzet és a lovagi típusú harcmodor alapján *miles*ek a külföldi lovagok a csatában, s ennek a mintájára, a magyarok is, előbb értelmezőként vagy hasonlatban. A lovagi fegyverzetet nagybirtokosok és a környezetükhöz tartozó jobban szituált köznemesek tudták megszerezni, a nemesítések ugyanakkor eléggé felduzzasztották a nemességet, amely tehát nem lett egyenlő a „lovagsággal". A 14. század első felében, Károly Róbert uralkodása alatt a miles elvétve már „lovag" is lehet, társadalmi-etikai kategória; a század második felében, különböző külföldi kulturális hatások és kapcsolatok megélénkülése, valamint az Anjou-házhoz közelálló nagybirtokos és tehetősebb középbirtokos csoportok kulturális átformálódása következtében is, meggyökerezik a „lovag" értelmezés. Az adatok többsége mégis a világi uralkodó osztály gazdasági-katonai elitjére utal, de nem a fontos hivatalok betöltőire; a királyi tanács *proceres* kategóriájával fedik többé-kevésbé egymást. Van ugyan tendencia rétegjelölésre, intézményszerű felfogásra, de ez magyarázható a késő középkor merevebb lovagi kultúrájának hozzánk érkező hatásával, másrészt (nem utolsó sorban a hadjáratok, a török veszély jelentkezése miatt) hangsúlyozzák a *proceres*szel nagyjából egyforma gazdasági-társadalmi tekintélyű, de magasabb katonai képzettségű, harci feladatokat ellátó, az udvarral szorosabb kapcsolatban álló személyek lovag voltát. Hogy hadi erényekről, személyes bátorságról alkotott kép ebben közrejátszik, azt a *strenuus miles* jelzős szerkezet elterjedése, címmé merevedése

[85] SRH I. 472; HHFD III. 134, 132. Egyébként Zách Felicián is „quidam miles" (SRH I. 493), találkozunk a király mileseivel is (uo. 494, 500).

[86] HHFD III. 149, 152, 154. 165.

[87] *Schwandtner* 1766. I. 223, 228, 235.

[88] Uo. 235 stb.

bizonyítja: *Zárt osztályról, zárt rétegről nem beszélhetünk tehát, de magyarországi „lovagokról" igen, persze, hazai viszonyainknak megfelelően.*

A „lovag" jelentés az elbeszélő forrásainkban jelent meg legkorábban, már a 12. század elején; ez többé-kevésbé a szerzők egyéni felfogása, a külföldi társadalmi-irodalmi minták iránti érzékenysége alapján színeződik. Még a következő században sincs szó társadalmi valóságról. A korabeli okleveles gyakorlattal egybehangzóan Kézai a külföldieket, jövevényeket nevezi *milites*nek. Majd a 14. századi történetírás tükrözi korszerűen a társadalmi valóságot; az egyes írók között a különbségeket e tekintetben az okozza, hogy különböző mértékben azonosítják magukat az udvar propagandisztikus céljaival, világias-lovagi szemléletével.

2. Aula

A személyes viszonyban álló milesek között a legelkülöníthetőbb réteg az *aulae regiae milites*, illetve a *milites regis* csoportja. Miattuk, de általánosabb művelődéstörténeti szempontból is érdemes szemügyre venni a királyi udvart, ezt a primér kultúrcentrumot. A király közvetlen környezetének pontos meghatározása régóta fogas kérdés. Nehéz eldönteni, hogy az udvar, ház, familia terminusokkal mit jelöltek. Pedig már az első királyok familiája is lehetett közvetlen és közvetett: jelenthette a szűkebb kíséretet és tágabb értelemben a comesek alatt szolgáló várnépeket, a királyi birtokos szolgálattevőit. A szűkebb kíséret összetétele is elég vegyes társadalmi szempontból, a hangsúly a királlyal való *személyes* összeköttetésen van, a 13. századi *familiares* kifejezés épp ezt tükrözi. Ekkorra szűkült a közvetlen királyi familia valóságos udvarrá. Voltak itt alacsonyabb rangú, esetleg nemtelen szolgálattevők is; „előkelőbb tagjai lehettek az időnként ott tartózkodó urak, kik haddal, harcosokkal szolgálták a királyt", az ott élő harcosok és papok. Később a familia tagjai közé már csak ezeket számították.[1]

A király „házába, udvarába" fogadás más oldalról veti fel a problémát. Elképzelhető, hogy a 12. századi megfogalmazásokban ez még reális volt, és a király szűkebb familiájába vették fel azt, akinek a király házába, udvarába szabad bejárást engedtek, de a 13. századi *in domo regia* felvett személyek esetében ez már csak formula.

Önmagában nem nemesítést jelentett, mint Váczy hitte, hanem csak a királyi familiába való felvételt, és ez nem volt egyenlő a szűkebb kísérettel, az udvari „illetőség" megszerzésével. Már a királyné *falun élő* aranymívese (és örökösei) számára is csak elvben adatott meg, hogy „aula vero nostre celsitudini pateat eis, tamquam aliis aulicis nobilibus regni nostri".[2]

Az *aulicus* és a *királyi serviens* kifejezések többször alternatívaként jelentkeznek a nemesítő oklevelekben.[3]

[1] *Szekfű* 16—17; *Bónis* 1947. 141; *Váczy* is elfogadja ezt az alapállást, hangsúlyozva, hogy a 13. században zömében udvarban élő nobilisekről van szó (1927. 282).

[2] 1243: W VII. 132. — Itt G. Bolla Ilona gondolatmenetét követem, s köszönetet mondok tanácsaiért. Vö. *Szekfű* 19. A 12. századi problémát másként látja *Székely* 1970(b). 104.

[3] Pl. 1245: W XI. 338. — 1279: F V/2. 505.

Ez is az *aula* elvont jellegét bizonyítja. Volt persze az aulának egy másik — konkrét — jelentése is e században. Mikor V. István Roland bán tisztségeiről emlékezik meg, valóságos udvari tisztségekre gondol — ámbár több tisztségre általában —, és még szigorúbban *helyről* beszél III. Andrásnak István országbírót pártfogásába vevő hűbérszerződése.[4]

Az V. István korában kedvelt *aulicus* szó, amely a krónikákban csak a III. István-kori szerzőnél, illetve Kézainál egy-egy helyen bukkan fel, ezután hosszú időre eltűnik, és Zsigmond uralkodása alatt válik ismét gyakorivá. Többnyire az udvar lovagjait, familiárisait hívják így; az 1430-as években missilisek aláírásában, önmegnevezésként is előfordul. A 15. század végén a bandériumos urak után következő, katonaállításra és udvari szolgálatra kötelezett réteg neve.[5]

A királyi udvart követni (curiam sequi) kifejezés nem tekinthető pusztán formulának, noha kétségtelenül topikus jellegű. Konkrét eredeti jelentése van a „követni" szónak: ekkor még Nyugat-Európában is vándorolt a királyi udvar. Ettől függetlenül kialakultak egyes királyi székhelyek; II. András idején Óbudán is van királyi curia, száz lakhely, s a király legfőbb bírói tisztét itt látta el.[6]

A curia követése nem azt jelentette, hogy az erre méltatott személy azonos épületben vagy épületcsoportban lakott a királlyal, különösen ha előkelőbb úrról volt szó; sokkal inkább azonos *városban*, ahol az udvarba bejáratos úrnak pénzen vett vagy építtetett, adományba kapott vagy cserén szerzett *háza* volt. Hogy ez a tendencia már II. András idején kétségtelen, arra tanú *Anonymus*, így szólván Csepel szigetéről: „dux Arpad suique nobiles intrantes insulam visa fertilitate et ubertate illius loci ac munitionem aquarum Danubii dilexerunt locum ultra quam dici potest, et constituerunt, ut ducalis esset insula et *unusquisque nobilium personarum suam ibi haberet curiam et villam*".[7]

Az eddigiekben — hipotetikusan — együtt tárgyaltuk az *aula* és *curia* szóval jelölt „udvar"-t. A 13. században *aula*, *domus* és *curia* egyaránt előfordultak a nemesítő oklevelekben, láttuk, hogy az *aula* olykor konkrét helyet is jelölt. Már ekkor is volt némi különbség az „aula.... pateat eis", „aulam poliunt maiestatis", illetve a „curiam sequi" kifejezések közt. Az előbbiek kétségtelenül emelkedettebbek. Az

[4] 1270: „semper status altissimos tenuisset, aliquando palatinatum, quandoque banatum, diversos plures comitatus, necnon aule regie magistratus..." (F VII/2. 14.) — 1298: „promittimus quod quoscunque ... homines super fidem ipsius ad nos adduxerit ... in nullo penitus in aula seu curia nostra offendemus. Alioquin salvis rebus eiusdem vel eorundem et personis sic ad nostrum maiestatem adductorum de nostra curia ad propria remittemus." (HO VI. 432 skk.) — Ugyanígy a királyi udvar mint helyszín a Zách-merénylettel kapcsolatban 1335 (Felicianus): „in aula nostra regie opprimere promptus erat" (AO III. 139); 1336: „tocius aule ac domus nostre invasor", Károlyi I. 119; V. István udvari emberei (olykor „aulicusok"-nak nevezik őket) a „felség udvarát pallérozzák, fényesítik" („aulam poliunt maiestatis", 1272: Blagay 21).

[5] Chron. Hung. comp. saec. XIV. cap. 162. SRH I. 452. — Kézai: cap. 41. SRH I. 174. — 1418: Károlyi II. 37. — 1424: *Békefi* 1898. 300. — 1431: Zichy VIII. 458, 463. — 1433: Zichy VIII. 512; *Szekfű* 82.

[6] *Kumorovitz* 1971. 11—12, 24. A francia és a nápolyi *curia* sem meghatározott helyen berendezkedett, szabályzat szerint működő testület, hanem követi a királyt és összetétele a király kíséretében levő személyek szerint változik. Mégis Merész Fülöp uralkodása óta az udvar bírói funkciója a párizsi Palais de la Citéhez van kötve, a *curia regis* többi tagja továbbra is követi a királyt. A szicíliai *Magna regia curia* egyfajta bizottság a *magister justitiarius* „elnökletével", nincs meghatározott rezidenciája. (*Cadier* 162—163.)

[7] SRH I. 88. Ez egyébként újabb bizonyíték Kumorovitz fenti eredményeire. Anonymust Horváth János és Sólyom Károly egybehangzó eredményei alapján rögzítjük II. András korára (*Horváth* 1966. kül. 276 és *Sólyom* 1966. 54—84).

utóbbi toposz a 14. században is megvan, konkrét tartalommal.[8] Szerepel a *curia* persze más hasonló értelmű kifejezésekben is („eundo cum eo ad curiam domini regis et ad exercitum", 1270), a 14. században pedig az udvar vándorló jellegének mérséklődését jelzi az „in nostra curia continuam facere residentiam" toposz.[9] Károly Róbert okleveleiben még a *domus* is felbukkan (Magyar Pál 1323: „familiaris juvenis domus domini regis"), mindig az apródneveléssel kapcsolatos konkrét, de archaikus ízű jelentése.[10] A Zách merényletét kommentáló „tocius aule ac domus nostre invasor" kifejezésben a két szó nem szinonima: stilisztikai hatáskeltés végett a tágabb fogalomról közelítenek a szűkebbre.[11]

Az aula, domus és curia szavak között a legteljesebben „udvar" a *curia*. Az egész középkoron át megvan konkrét 'körülkerített ház' értelme, s ez nemcsak a királyi épületre, hanem más rezidenciákra, udvarházakra is vonatkozott. Mindig a *curia* szó jelzi a magyar király kormányzati rezidenciáját, s az óbudai királyi curián lakóhelyet is kell értenünk.[12]

Mégis a 13. században váltakozik használata a szűkebb *domus*éval, és a már ekkor is elvontabb *aulá*éval, elsősorban a nemesítési formulákban. Egyes esetekben világosan szinonimáknak érzik, így az 1298-as hűbérszerződésben a király megfogadja, hogy a nagyúr embereit nem sérti meg „in aula seu curia nostra", mégis már ez utóbbi az elfogadottabb („de nostra curia ad propria remittemus").[13] Hiszen már ekkor is csak a curiát lehetett követni, az aulának csak fényét emelhették. — A 14. században aztán, meglepő módon, a Zách-merénylettel kapcsolatos okleveleken kívül az *aula* szó *csak az aulae regiae miles, iuvenis, familiaris*, ill. *cancellarius* kifejezésekben fordul elő, ezekben a *curia* sohasem helyettesítheti az *aulát*.[14]

A Szent-György-lovagoknak együtt kell étkezniök, *„si sint in curia"*; Donch-csal várat cserél a király, *„ut idem ad nos in nostram curiam propius fieri possit"*; Lackfi Imrét orvul megölik *„in curia sua* [-regia], *ubi pacis pulchritudo. . .florere debuisset"*; az udvari lovagokról több ízben hangzik el, hogy állandóan a curiában tartózkodnak.[15]

Vesszős mester, udvari lovag Itáliából *in curiam regiam* tér haza. A párbajt a király és az előkelők előtt *in curia nostra* kell megvívni. A legvilágosabb distinkció a két szó

[8] Az őrjöngő István, Budo comes fia meggyógyult Margit sírjánál, „et sequitur modo curiam istius regis" (1276: MonVespr I. 368–370). Majd: Tatamér prépost testvére, Bakó szolgálatai Károly Róbertnek „a sue puericie tempore curiam nostram sequendo et in eadem circa nostros fideles et dilectos indesinenter commorando et conversando. . ." (1336: AO II. 297).

[9] W VIII. 321. — 1339: F VIII/4. 373 (Német János). — 1344: Károlyi I. 161 (Tyuk Tamás). — 1348: AO V. 217 (Töttös). Némi változtatással 1330: F VIII/3. 418 (Cselén János).

[10] AO II. 23. — Vö. 1270: „in domo nostra famulando" (HO VIII. 130). — 1272: „iugiter in domo nostra serviendo" (F V/1. 190).

[11] 1336: Károlyi I. 119.

[12] *Kumorovitz* 1971. 24, 34.

[13] 1298. HO VIII. 130. A királyné udvara is curia, 1298-as dekr. (*Kovachich* 1818. 36).

[14] Zách merénylete: „in aula nostra regia" (1335: AO III. 139), vö. 1336: Károlyi I. 119. — „Aule nostre prothonotarius" István hercegnél (1353: Sopron várm. lt. I. 29). — 1411-ban Tari Lőrincről Zsigmond király menlevele állítja: „in nostra aula regia a puericie sue etatis nutritus" (*Delehaye* 46), a kifejezés az aulae iuvenisre utalhat.

[15] 1326: F VIII/3. 163. skk. — 1333: AO III. 31. — 1335: Zichy I. 465. — A lovagokkal kapcsolatos okleveleket fentebb 9. jegyzetünkben idéztük.

értelmezése között a Német Jánosnak adott oklevélben: „*aule* nostre parvulus.... in nostra *curia* continuam faciat residenciam.[16]

Curiája minden kisnemesnek, kisbirtokosnak lehetett, auláját csak a királyi családnak volt (az, hogy 1324-ben László vajda is aulának nevezte udvarát, inkább csak igényeit fejezhette ki). Az udvari tisztségek az említett kivételekkel mindig a *curia* birtokosjelzős alakjához kapcsolódtak.[17]

Az *aula* valószínűleg a francia *hostel*, a *curia* pedig inkább a *cour* megfelelője. Maga az *aula* „királyi udvar" kifejezés már a Vulgatában is ismert (Genes. 35. e. 16; 4 Reg. 7. c. 9; Esther 4. a.2, 11. b. 3, 12. a. 1, 12. c. 5; Dan. 4. e. 26, 5. a. 5; 1 Mac. 11. c. 46; 2 Mac. 13. e. 15).[18] Du Cange *aula*-értelmezése közül két francia eredetű figyelemreméltó: „familia, seu famuli omnes" és „domus praecipua" sc. castri.

Az *aula* és a *curia* közt mindvégig meglevő hangulati különbség legkésőbb Károly Róbert korára elválasztotta a két *udvar* jelentésű szót egymástól. A *curia* maradt a kézzelfogható királyi udvar, az *aulá*ban azonban már nem lehetett tartózkodni. A lovag, apród és kancellár címén kívül az egész középkori anyagban[19] Zách merénylete után (Zsigmond állítólagos menlevelén kívül) nem bukkan fel ez a szó. Az *aula* idealizált udvar lesz, sokkal inkább eszmei jelentésű, mint a *curia:* nem váltakozik a szálláshellyel, nem lehet törvénykezési székhely. Ez a király *ünnepi udvara,* ha tetszik: lovagi udvara.[20]

*

A legkorábbi az esztergomi székhely, már itt is építettek az előkelők lakóhelyet. Csák Ugriné volt a legnagyobb esztergomi palota 1273 előtt. Bár a 13. századi budai királyi palota kérdésében megoszlik a művészettörténészek és régészek véleménye, valamilyen királyi rezidenciát Lajos építkezéséig is valamennyien feltételeznek. De ha állt is Budán IV. Béla alatt a déli palota, ez védelmi vár volt, ahol a király csupán megszállt. És Károly Róbert visegrádi udvaráig nincs nyoma reprezentatív udvartartásnak. Igaz, hogy Óbudán is volt királyi szálláshely IV. László korától 1343-ig,

[16] 1348: Zichy II. 292. — 1351 előtt: Ars. Not. *Kovachich* 1799. 9. — 1339: VIII/4. 373.

[17] „iudex curie" (a 13. században még *iudex aulae regiae* is volt, vö. *Gerics* idézetét. Jogtört. Tanulm. I. 1966. 285), „notarius curie, magister curie". (Pl. Zala II. 210; ZsO I. 289. sz. stb.) — Az esztergomi érsek udvari officiálisai is: „palatinus curie, curialis comes" (*Szekfű* 44). Udvarház pl.: „ad residenciam et curiam ... irruendo, per diversa loca aperiendo hostia plurimarum domorum in eadem curia existencium", Zala I. 507. (Azaz a curiában több lakóépület is volt.) — Tamás fia István, István herceg aulájának familiárisa „in sua [= hercegi] *curia*, propriis suis facultatibus et expensis continue residendo..." (1356: F IX/2. 500).

[18] Vö. *Hugues de Saint-Cher* concordantiáját. A *cour* értelmezése *Littré* szerint: „1. domaine rural 2. terrain enfermé de murs, 3. le palais du prince, 4. les principales personnes qui composent l'entourage d'un prince." — Az *hôtel* szóé: „1. demeure somptueuse d'une personne éminente ou riche, 2. *la maison du roi* [14—15. sz.] 3. grand édifice destiné à des établissements publics." A 11. századi Roland-énekben a comte házát nevezik így, a 13. századból Villehardouint idézi Littré szótára („Lors assemblèrent li baron et li dus de Venise en un palais où li dus estoit à ostel"), egy másik 13. századi forrás szerint: „Il n'ont pas hostel en maison, ains l'ont en bel pavellon." — Az *aulae suae miles* horvát fordítása Novák önmegnevezésében: „njega polače vitez" (*Hadrovics* 1960. 292).

[19] Vö. *Bartal* Glossariumát.

[20] Hasonlóan értelmezi Elekes Lajos is, rámutatva arra, hogy Károly Róbert körül kialakul, illetőleg megszilárdul a kíséret lovagi formája, az „aula". *Elekes* 1964(a). 114.

mikor az épületet Erzsébet anyakirályné kapta meg. A körülötte összegyűlő előkelők és szolgáik Óbuda legkorábbi lakosságának első csoportja.[21]

Visegrádon is az *aula* köré gyűlnek az előkelő nemesek, az Anjouk köznemesi sorból feltörekvő bizalmasai, a királyi udvar kisebb tisztviselői; Pest megyében szereznek házakat, birtokokat, és egy részük be is olvad a megyei köznemességbe. Az arisztokraták a királyi udvar városaiban szereztek maguknak házat: Budán, Óbudán, Visegrádon, Vácott.[22]

Buda 1355-től lesz Lajos székvárosa; a tulajdonképpeni Lajos-palota építkezései a 60-as évekre tehetők, de már előzőleg is vesznek és építenek a bárók palotákat, házakat.[23] (Országos tisztséget viselő főurak, például Majs nádor már a 13. században is, de nem igényelték a budai polgárjogot.) A 14. században már (és még) a legnagyobb bárók is lehetnek budai polgárok, így Szécsényi Tamás, de Töttös, majd Zudar Péter is.[24]

A kiűzött zsidók házait híveinek ajándékozza a király.[25] Ahogy megszilárdult a budai udvartartás, egyre értékesebbek lettek a telkek, drágábbak a házak; különösen a várbeli palotáknak ment fel az ára. Feudális urak, gazdag polgárok elsősorban itt laktak.[26] Buda jelentősége a 15. században lett a legnagyobb, Zsigmond, majd Mátyás idején, amikor a vár királyhoz méltó lakhellyé épült ki, s mivel a király melletti tartózkodás emelte a rangot és a tekintélyt, számos főúri palotát, városszéli üdülőt építettek Budán.[27] Olykor több kis házat vettek és olvasztottak össze.[28] Csak 14. századi példáknál maradva: Becsei Imrének 1319-ben Budafelhévízen volt már kúriája, épületekkel; fia Töttös, királyi főajtónálló többek közt az óbudai piacon vesz kúriát és ugyanabban az évben Visegrádon négy házat és egy házhelyet, ugyanekkor a kalocsai káptalan Töttösről és testvéréről, Vesszősről így ír Károly Róbertnek: „propter continuam residenciam in curia vestra celsitudinis per anni circulum"; később a néhai Töttös fiai egy visegrádi telek miatt pereskedtek, bár eredménytelenül; nyoma van Vesszős fia Tamás házának a németlakta Visegrádon; a század végén pedig budai kúriáját és épületeit adta el Töttös László;[29] Péczeli Péternek, az erdélyi vajda ítélőmesterének öt háza volt az udvar közelében: a budai várban, Hévízen, Pesten, Szávaszentdemeteren és Óbudán.[30]

Főtisztségviselőknek, udvari lovagoknak, jegyzőknek, nagy- és középbirtokosoknak volt Visegrádon, illetve Budán háza.[31] Ez az udvart követő nemesség részben *egy*

[21] *Györffy* 1973. 303, 331; *Kubinyi* 1962. 160—161; *Gerevich* 1952. 162; *Fügedi* 1959. 15—16, 24—25.

[22] *Makkai* 1958. 76—78, 92.

[23] *Zolnay* 1970. 5—7; *Kubinyi* 1962. 164. Még a Lajos-palota is komor, védelmi vár lehetett (*Gerevich* 1952. 165).

[24] 1382-ben 223 aranyforint adóhátralékot fizet Budán Zudar Péter. *Kubinyi* 1973(b). 20, 79.

[25] *Scheiber* 111.

[26] *Gerevich* 1950. 158—159, 164; *Kubinyi* 1973(b). 20.

[27] *Elekes* 1939. 253—260.

[28] *Zolnay* 1970. 7.

[29] 1319: AO I. 513. — 1343: AO IV. 320; Zichy XII. 15, 18, 19, 20, 21. — 1342: Zichy II. 40; *Bártfai Szabó* 351. sz. — 1392: Zichy IV. 497. Bővebben lásd II. fejezetünkben.

[30] 1355: AO VI. 398—399.

[31] Visegrádon: Cselén János (1358: *Bártfai Szabó* 351. sz.); Himfi Benedek (1358: Zichy III. 119); Opulai László, ill. Miklós udvari jegyző (1360: *Bártfai Szabó* 361. sz.); Mihály mester és fiai (Kállaiak? 1361: uo. 365. sz.); Lindvai Miklós bán fia (1378: uo. 423. sz.); Zudar Péter, ill. Gereki Péter udv. jegyző (1363: uo. 372. sz.).

tágabb értelemben vett aula, nem mindenkinek volt joga, illetve kötelessége bejárni a királyhoz. E tágabb aula kulturális jelentősége felmérhetetlenül nagy. Kétségtelenül vonzó volt az udvar, a város közele már a 13. századi nemességnek is.[32]

A háztulajdonosok társadalmi szempontból vegyes összetétele ismétlődik *magában az aulában.* Ha el is fogadjuk Váczy megállapítását, hogy a király szűkebb familiájába a 13. században már zömmel az udvarban élő nobilisek tartoztak,[33] találunk ekkor és a következő században is az udvari szolgálattevők közt nemteleneket (királyi szolgáló népek leszármazottait, polgárokat stb.), bizonytalan származásúakat, kisnemeseket azaz kisbirtokosokat. Jellemző ugyan, hogy a 13. századi ensiferek és armigerek előkelő nemesek, saját serviensekkel és jobbágyokkal, a nemes főszakácsot is elsősorban hadi érdemei miatt jutalmazzák 1273-ban, akár Poháros Péter nevelőt I. Lajos idején.[34] De az Anjou királyi gyermek nevelője nem előkelő származású, hanem kisbirtokos nemes (Poháros Péter), vagy éppen nemtelen kisbirtokos, mint Gyulafi Miklós.[35] Érdekes, hogy mindketten aulae regiae milesek.[36] Udvari szolgálattal kapcsolatos a *Hertul fia Miklós festőt* Meggyes birtokában megerősítő oklevél arengája.[37] A Képes Krónika festője is *familiariter* tartozik a király *házába.*

A familia egészéből most elsősorban azokat vesszük szemügyre, akik a lovagi jellegű kultúrát leginkább képviselhetik, hordozhatják. Már száz évvel ezelőtt elkezdték keresni a szűkebb értelemben vett királyi familián belül az egyes terminusok mögött rejlő társadalmi valóságot. Botka Tivadar Károly Róbert udvarában meg-

— Budán: Szécsényi Tamás vajda — két háza (1354: *Kubinyi* 1962. 164 — még 1437-ben is fennállt a komoly épület); Zudar Péter (1370: *Gerevich* 1950. 158 — ugyanott még több példa); Garai Miklós, Hédervári Mihály (1385: Héderváry I. 98); Kont Miklós (1353—67: *Wenzel* 1857. 147); Marcali Miklós temesi ispán (1403: Temes I. 330—31); Dalkai Miklós (1404: *Alapi* 30 stb.).

[32] 1294-ben kisnemesek az érsekkel cserélik ki birtokukat annak margitszigeti tornyára és várára, s ez bizonyára nemcsak a megerősített lakóhelyet jelentette (MES II. 353).

[33] *Váczy* 1927. 282.

[34] 1347: AO V. 132. — 1351: Smič. XII. 50.

[35] 1344: AO IV. 450—452. Huzlou fiai, köztük Gyula, a 14. század elején még barsi várjobbágyok, Dl 86889., 86093. sz. *Haiczl* ugyan a Kistapolcsányiakat — Miklóst és apját, Gyulát — ősi osztrák eredetű nemes családból származtatja. Az igaz, hogy Gyula Csák Máté jelentős familiárisa, lévai várnagya volt, mint maga dicsekszik 1324-ben: gyermekkorától több király, báró és mágnás oldalán állt ki (AO II. 126), és Károly Róberthez pártolása jutalmául is gyarapította birtokait. De Miklós nemesítő levelét már *Váczy* is egyértelmű példái közt idézi (1927. 252) és Haiczl nézetét, mely szerint a „nobilitamus" úgy értendő, hogy a Kistapolcsányiak régi nemességét a király az újonnan nékik adott Malonyára is kiterjesztette, maga az oklevél cáfolja: „*se* cum eadem possessione et *aliis eorum possessionibus per eos usque nunc possessis nobilitari humiliter* ... postulavit." (AO IV. 451; *Haiczl* 8.) — A sigillator Visi Györgyöt is csak 1365-ben emelte ki Lajos a királyi hálókötők állapotából (HO III. 181). Damján klerikus példáját idézi *Szűcs* (1973. 834).

[36] Az emelkedéssel kapcsolatban elég, ha Gyulafi Miklós szerepére utalunk a Zách-ügyben. Vö. AO IV. 450; V. 19, 33. — Feltehetőleg ő az a Magyar Miklós úr, „András király legjobb nevelője, egy hitelre méltó s nagy tekintélyű ember", aki az érsekkel királyi megbízásból Apuliában zsoldosokat toborzott. Vö. *Villani* (János XII. c. 51, 89) pp. 154, 170. *Rácz* helyette Vásári Miklós nyitrai püspököt gyanítja. — Poháros Péter hadi érdemeivel tűnt ki: a zárai ostromnál vitézkedett, Küküllei szerint Szécsi Miklóssal a cseh király ellen Lengyelország védelmére ment (cap. V). Várnagyság, comitatus, Szaplonca vára lett a jutalma. Fia is udvari lovag lett, s az ország leggazdagabb 30 családjába kerültek Lajos halála idején. Vö. AO V. 132; Smič. XII. 50; AO VI. 107; F IX/5. 578; *Wertner* 1907. passim; *Hóman—Szekfű* II. 270.

[37] „Et si universis sibi subiectis regia debet providere celsitudo, maxime illorum preces ad exaudicionis beneficium admittere tenetur, qui se sue domui iugi laborum instancia familiariter offerunt et exponunt." (1356: *Házi:* Sopr. I. 1. 108.)

különböztette a királyi ajtónállóktól és az apródóktól a „testőrséget", az *aulae regiae militest*. Az apródokkal együtt kötelességük volt „az udvarnál tartósabban időzni, a család és a palota biztonságára felügyelő szolgálatot tenni, ha mindjárt más főbb hivatalokat is viseltek". Értékesebb megállapítása, hogy a királyi testőrség „főúri családokból és főispánokból szedte illetékét és kitüntetésnek tartaték".[38]

Csánki alapján Szekfű Gyula úgy képzelte el a királyi familiát, hogy azt a 14—15. században a miles, aulicus nobilis, familiaris, iuvenis aulae: *személyes* függésben levő, megbízható egyének alkotják. Ők intézték a király megbízásából a különféle birtokhatárjárásokat, békességszerzést, alkották testőrségét, kezelték a várbirtokokat, és évjáradék fejében saját familiárisaikból külön csapattal (tehát *nem mint zárt testőrség tagjai*) szolgálták a királyt. Az intézmény Zsigmond korában vett fel szilárd alakot, külsőleg német mintára; fizetés és a királyi udvar joghatósága alá helyezés járt a familiába fogadással. — Az *aula* rétegeit s ezeknek az aula különböző fázisaiban betöltött szerepét azonban nem különböztette meg, és így előrevetítette a 14. századra azt is, ami a 15. századi viszonyokra jellemző.[39]

Mályusz Elemér is megállapitja, hogy az udvari lovagok familiáris viszonyában a személyes elem van túlsúlyban. Ezek részt vehettek a királyi tanácsban is. A felemelkedés a legnagyobb birtokosok és országbárók közé is a személyes szolgálat útján vezetett.[40] Az ellentmondásokkal együtt is lényeges megállapítások születtek az *aulae regiae militesről*. De a réteget elhelyezni kora társadalmában csupán egyetlen kis dolgozat próbálta. Czimer Károly a század elején sok érdekes adatot gyűjtött össze, de pontatlan adatközléssel, olykor hamis oklevelek felhasználásával, önkényes belemagyarázással, általánosítással kérdésessé tette eredményeit. Bizonyítottnak tekintette például, hogy ez az intézmény már az Árpád-korban megalakult.[41] Az udvari lovagok, apródok kérdését bonyolítja, hogy nemcsak egy királyi szintű udvartartás volt Magyaroszágon. Már a 13. században kialakult a *királynéi udvartartás*, főtisztségviselőivel, lovagjaival, papjaival, szolgáival. Az 1298-as dekrétum szabályozza a királyné udvarát,[42] s az óbudai királynéi palota kérdését most figyelmen kívül hagyva, említsük

[38] Tagja lett volna Zách Felicián is, akinek joga volt fegyveresen belépni az aulába (*Botka* 1874. 234). Az aula tüzetesebb leírását azonban csak Mátyás korából kapjuk. Csánki megkülönböztette itt a kamarásokat, udvarnokokat, familiárisokat és apródokat. A kamarások (cubicularius regius) voltak a király legmeghittebb, állandóan hozzá bejáratos emberei, előkelő urak. Az udvarnokok (aulicus regius) különböző parancsokat teljesitettek, és számukkal emelték a kiséret fényét. Hasonló rangú és feladatkörű lehetett a jeles érdemek alapján kinevezett aulae familiaris is, exemptiókkal, külön kiserettel. Az *aulae nostrae milesnél* azonban Csánki is elgondolkozik: „De hogy puszta cím volt-e ez, mellyel éveken át a hadiszolgálatot teljesitő nemeseit érdemeikért tüntette ki, vagy határozott udvari foglalkozást és éppen testőrt értett-e alatta, ma már alig dönthetjük el." Kételyeit elmélyíti, hogy az írók nem emlékeztek meg róluk a leírásokban. Mindegyik saját kiséretével szolgált a király hadi vállakozásaiban; ezt a kincstár fizette, illetve egy-egy zálogba vagy adományképpen adott várral vagy birtokkal hálálta meg a király. (*Csánki* 1883. 535—539.) — Az aula kulturális jelentőségéről vö. *Elekes* 1939. 243—290.

[39] Pl. az évjáradékot. *Szekfű* 78—84.

[40] Mátyás-eml. I. 324—325, 334. — E késő középkori vizsgálódásokat kiegészíti *Váczy* megfigyelése: a 13. századi „király milese", ill. „magándominus milese" kifejezésekben a harci jelleg és a személyes viszony domborodott ki (1927. 285).

[41] *Czimer* 1913.

[42] *Kovachich* 1818. 36: „statuimus . . . quod domina regina Hungariae debitae dignitatis culmine gaudere possit, curia sua dignitatibus et honore, in personis Hungarorum nobilium, non vero alienigenarum solempnius, sicut debet, ordinetur. Et ut curia eiusdem dominae reginae decentius gubernetur, quosdam

meg Erzsébet királyné udvartartását, amennyire ez 1380-as végrendeletéből kitetszik.[43] De I. Lajos idején öccsének, *István hercegnek is aulája van:* lovagjai, apródjai, familiárisa stb. Mivel ő a dalmát-horvát és szlavón országrészeket kormányozta, feleségével, Margittal, Bajor Lajos leányával Zágrábban tartott udvart.[44]

Gyakorlati okokból nem különböztetjük meg a királyi család udvartartásait, minthogy kultúrájuk nagyjából egyforma lehetett.

Ottó freisingi püspök 1147-ben átutazott Magyarországon, és a király kíséretére érdekes megjegyzést tett: „Magában a királyi seregben pedig az uralkodó megerősítésére a vendégek (hospites) sorakoznak, akik nagy számban vannak ott, s akiket náluk főembereknek (principes) neveznek. S a rútak csaknem valamennyien undok fegyverekben elöl haladnak, kivévén azokat, akik a vendégektől — akiket mi most lovagoknak (milites) nevezünk — nyertek oktatást vagy éppen tőlük is származtak, nem velük született, hanem mintegy kívülről rájuk ragadt vitézséggel felruházva, és a harci jártasságban s a fegyverek csillogtatásában csak a mi fejedelmeinket és lovagjainkat utánozzák."[45] Hogy ez a csoport az őse-e a király mileseinek, kérdés; inkább a megjegyzés második fele mutatna erre. Annyi bizonyos, hogy a 13. században Európa-szerte elterjedt a *milites regis* intézménye. Francia példák értelmezése alapján: „milites regis dicebantur Milites, qui ex domo Regia, et ex ejus peculiari familia erant, ac stipendiis honorati".[46] Ezeket franciául *Chevaliers le Roy*-nak hívták, egy 1285-ös adat szerint *Chevaliers de l'Hostel du Roy*-nak. A királynéknak is voltak milesei, pl. 1245-ben a cseh Kunigundának. 1250-ben II. Ottokár egy oklevelében 7 *miles curie* van a tanúk között; ismerünk lengyel adatokat a 13—14. századból; a császár milesévé és familiárisává fogad valakit 1299-ben, illetve mást lovaggá üt, tanácsosává és familiáris-asztaltársává fogad a 14. században.[47] Az *Anjou-Plantagenet*-házból származó angol királyok udvarában már kezdettől fogva a főtisztviselők után következett rangban (és utánpótlásukat képezte) a *familia militaris.* II. Henrik udvarában ez még 4-5 lovagot jelentett, 1210-ben 17 személyt. 1300-ban 26—28-at (a serjeantokkal együtt). A nevük: *milites domini, regis familiares, milites familiae regiae, milites regis.* [48] Közöttük udvari tisztséget nem viselő nagy hűbérurak és alacsony származású „parvenük" is akadtak: *a legkülönbözőbb társadalmi-vagyoni rétegekből*

---

electos a domino rege barones ipsa domina habere teneatur". — A külföldi származású királynék nem bízhatnak tehát tisztséget az őket kísérő lovagjaikra; még érdekesebb, hogy a királynéi udvari tisztségek is királyi kinevezéshez vannak kötve. Mintha a királyi udvar megnagyobbításáról lenne szó.

[43] Dl 6692. sz. Van szó udvarhölgyekről persze, egyháziakról, azonkívül: „barones, milites, iuvenes et familiares nostros universos"; érdekes, hogy az apródokat — ill. egy részüket — a szolgákkal együtt említi: „honores et salaria specialia non habentibus". — A királynéi udvartartás kulturális jelentőségéről l. *Elekes* 1939. 289.

[44] *Pór* 1892. 278. — 1356: István, Tamás fia, Margit hercegnő — előzőleg István herceg — udvari familiárisa, „continue in curia nostra residendo" (F IX/2. 500—501); 1350: Pál „aule sue iuvenis" hercegi emberként (Smič. IX. 60); 1354: Páris fia, János, „aule nostre iuvenis" (Smič. XII. 236); 1353: Athynai János mester, „aule nostre miles" pallosjogot kap (Smič. XII. 176); 1354: Töttös fia László: „dapifer" (Zichy II.. 555). — 1324-ben László vajda is így címezi apródját: „iuvenis aule nostre" (Székely oklt. I. 39).

[45] Gombos F. A. fordítását Makkai László javításaival idézzük: *Haraszti—Pető* 46.

[46] *DuCange* IV. 385—386.

[47] *DuCange* IV. 385—386. — CodDipl Boh IV. 175, 336. — CodDiplPol I. 515—516 (1285). — MonHistPol I. 185 (1328). — *DuCange* IV. 386 (1299: Albert). — Summa Cancellariae 52. (IV. Károly).

[48] *Jolliffe* 143, 183, 218, 279.

verbuválódtak. Királyi lovagok lettek idegen jövevények is, akik *a hadakozásban tűntek ki, és várnagyságot vagy comitatust* nyertek. Valamennyiüknek közös vonása az, hogy *személyükben* kapcsolódnak a királyhoz.[49] A királytól kaptak ruhát vagy ruhára pénzt. Egyesek köztük a király testőrségét alkották, mások várait parancsnokolták, vagy bizalmas tisztviselői voltak olyan tisztségekben, amelyek inkább kívántak katonát, mint klerikust. De közülük emelkedtek ki az egyre nagyobb szerepet játszó miles literatusok, mint Paulinus Piper: kisbirtokosként kezdte, földeket szerzett, majorságokat, majd palotát épített, kápolnával, hálószobákkal; középületeket, gyümölcsöst és halastavat hozott létre. Ő is először a király lovagja, majd steward (dapifer), végül tanácsos. Rokonai is ezt a karriert futják be.[50]

A nápolyi Anjouk is ismerik ezt az intézményt. I. Károly idején főleg francia lovagok és laikusok szerepeltek az udvarban. A nagy tisztségviselők is valamennyien a királyi familia tagjai voltak. A fiatalokat apjuk vagy híres rokonuk érdemei alapján vették fel (receptus in Hospicium, a francia példákhoz hasonlóan). Élettartamra szólt ez a „kinevezés", de ha az illető már nem élt az udvarban, elesett az anyagi juttatástól. A címe viszont megmaradt. A lovagoknak nem volt megállapított fizetésük, csak azoknak a napoknak az arányában kaptak napidíjat, mikor tényleges szolgálatot teljesítettek az udvarban. Kaphattak hűbérbirtokot, illetve javadalmat, de ha nem, akkor kétszeres volt a napidíjuk. Évente kétszer ruhát is juttattak nekik. Nagy számban említik őket a források, de többségüknek a címe csak tiszteletbeli lehetett. Mindenesetre az elitből választották ki őket.[51] Az oklevelekben gyakran *miles familiaris et fidelis noster* a címük, II. Károly a magyar Osvári Gergelyt 1300-ban *in militem et familiarem nostrum* fogadja.[52]

Mint az alábbiakban kiderül, a 14. századi magyar udvari lovagok titulusa sok tekintetben ingadozik (ők maguk alig használják, a kancellária sem mindig következetes), egyéb funkciójukat megelőzheti, de lehet azzal egyidejű is. A magyar udvari lovagok funkciója és pályafutása, az udvarban elfoglalt helye sok tekintetben meglepően analóg az angol királyi lovagok feljebb vázolt viszonyaival, még a némileg esetleges címzésben is. (Az angol Anjou-királyok idején sok constable-t és bailiff-et neveztek egyszer vagy másszor *miles regis*nek. A kérdés leghivatottabb ismerője szerint lehetséges, hogy a *miles regis* titulust presztízs-okokból szerezték és tartották meg, másrészt azért a védelemért, amelyet az így címzetteknek nyújtott, és csupán egy fizetett kisebbség számára jelentett rendszeres időkben udvari tartózkodást. A titulus mindenképpen a *királyhoz való személyes kötöttséget* jelezte, s a miles regist *bármely feladat hűséges végrehajtására kötelezhette,* amelyet a király rábízott.[53])

A magyar intézmény eredete, mintája mégis valószínűleg a nápolyi udvar, azaz még messzebbről a francia. Nápolyra emlékeztet a némileg laza forma; a tiszteletbeli címzés lehetősége itt is, akár az angol udvarban, fennáll. Nápolyban is az apa, illetve a híres

[49] *Jolliffe* 183.
[50] *Denholm-Young* 29, 32—33.
[51] *Durrieu* I. 120—123, 137.
[52] 1291: *Monti* 94—95. — (Dipl. eml. Anj. I. 152): „de nostro hospitio curialiter pertractetur". — 1391-ben Nápolyi László szicíliai király jutalmazza Zeringlevich Lászlót, „miles familiaris et fidelis noster", akit nemrég lovaggá avatott (uo. III. 701). — 1433-ban Rómában Zsigmond néhány kísérőjét nevezik „miles et familiaris imperatoris"-nak. (*Lukcsics* 1938. II. 242., 255., 357. sz.)
[53] *Jolliffe* 279.

rokon érdeme a belépőjegy, az elitből választják ki a királyi lovagokat. Francia hatásra mutathat mégis a címzés *(aulae regiae miles)*, noha csak anyanyelvi formában ismerjük.[54] Nagyon valószínű, hogy a latin kifejezés a magyar udvarban született meg, jelezve ezzel, hogy az intézmény sem szolgai átvétel, sokkal inkább idegen ötlet alapján magyarországi és a magyar viszonyokra alkalmazott képződmény.[55]

Az, hogy az angol viszonyok olyan meglepő analógiát mutatnak, természetesen nem magyarázható közvetlen hatással (legalábbis addig, amíg erre egyéb meggyőző adatok nem mutatnak). Valószínűleg társadalmi analógiák állhatnak a háttérben. Angliában a nemesség nem a francia, német lovagság mintájára alakult ki. Volt egy hatalmas arisztokrácia, amely a király officiálisaiból, nagybirtokosokból, grófokból, bárókból adódott, de a tisztség csupán a legidősebb fiúkra öröklődött. A nemesi osztály inkább társadalmi, mint jogi képződmény volt, s a lényeg mindvégig a földbirtok maradt.[56]

*

A magyar király első mileseit — mint vitézeit — Imre és II. András korából ismerjük. Bár ezekről a vitézekről nem bizonyítható, hogy lovagok, az időpont — gondoljunk a külföldről hozott királynék kíséretére — figyelemre méltó. Szinte valamennyien idegen hospesek. *Joachim* (Iwachin) Imrétől 1199-ben szabad végrendelkezési jogot kap, a végrendelet már mint letelepedett birtokost mutatja.[57] Ugyancsak Imre jutalmazza az erdélyi szászok közt letelepedett (vallon) *Johannes Latinus*t földdel, exemptiókkal, valamint azzal, hogy örököseivel együtt „in aula regia liberam habeant conversandi facultatem", ezzel szemben „in armis militaribus... servire tenentur". Ez azonban korántsem jelentette, hogy a Heltau faluban letelepedett jövevény udvari lovag lett; az oklevél inkább a nyugatias hűbérviszony magyar párhuzamáról tanúskodik. 1231-ben aztán fiait is mileseinek nevezi Béla, az ifjabb király.

1206—1218 között végrendelkezik *Iwan miles*, aki a királynak és Berchtold érseknek — feltehetőleg elsősorban az utóbbinak — lovagja.[58] (Bors comes említése szerint: dominus Iwanus miles de Lucman.)[59] Ő az első ránk maradt magyar lovaspecsét tulajdonosa.[60] Kiléte annak ellenére, hogy ismerjük birtokait, rejtély. A pecsét, és Berchtold köre, inkább jövevényre (németre) utal, és ennek talán személyneve sem áll útjában (lásd az *Iván* keresztnevet a Héder nemzetségben). A birtok szempontjából vele kapcsolatba hozható Frankói családnak — Gottfried és Albrecht 12. században

[54] 1285: *DuCange* IV. 385—386. Az általunk vizsgált külföldi okleveles anyagban az *aulae miles* nem fordult elő (Heinrich Fichtenau professzor szíves közlése szerint az európai anyagban nem találkozott vele). Később egyedül Heinrich Seuse egy misztikus kifejezésében találtuk meg: „viros gloriosos celestis *aule milites* eximios et eorum gesta stupeda pauper vermiculus oculo intueor" (Horologium sapientiae, ed. *Strange*. Köln 1861. 117). Az angliai Anjou-királyok dapiferje (stewardja): *mestre de l'ostel le rei*" (*Jolliffe* 223). — Kéznél lett volna pedig a cseh *miles curie* átvétele is.

[55] Vö. alább az apródok címzését is.

[56] *Bloch* 459.

[57] Dl 782. sz. (Legjobb kiadása: *Nagy:* Sopr. I. 6—7.)

[58] *Nagy:* Sopr. I. 9—11.

[59] *Nagy:* Sopr. I. 13.

[60] Erre a III. fejezetben visszatérünk.

betelepült lovagoknak — sarja volna?[61] Az 1171-ben már szereplő Ivanka comes-szal volna azonos?[62] Külföldről Berchtoldhoz csapódott jövevény?

Mindenesetre a II. András és családja közötti nyugati (típusú) lovagok képviselője lehetett. Néhány magyar — egy kivétellel nemzetséghez nem köthető — királyi, ill. királynéi vitéz után 1273-ban tűnik fel egy udvari lovag, IV. László határjárásra küldött királyi embere. Mindeddig a vitéz címe *fidelis* (v. fidelissimus etc.) *miles noster* (= regis), s most először volna: „magister Jacobus filius Pauli *aule nostre Miles* homo noster". Az adatot Szekfű is az udvari lovag előfordulására idézi.[63]

Az oklevél hitelességét Regestájában Borsa nem vonta kétségbe, csakhogy 1331-ig másutt nem találtuk meg ezt a kifejezést. Az 1273-as oklevél Károly Róbert 1333-as átiratában ismeretes (Dl. 40. 640. sz.). Itt ugyan idézik IV. Lászlónak a győri káptalanhoz intézett levelét, s benne a fenti kifejezést, de megismétlik a győriek válaszát is, amiben szokás szerint a káptalan ismét idézi a királyi leiratát. Viszont ebben az idézett leiratban csak „magister Jacobus filius Pauli homo noster" szerepel, s a győriek sem nevezik udvari lovagnak a maguk szövegében. Nem tartjuk lehetetlennek, hogy csak a Károly Róbert-kori átiratban toldották meg Jakab mester címét.

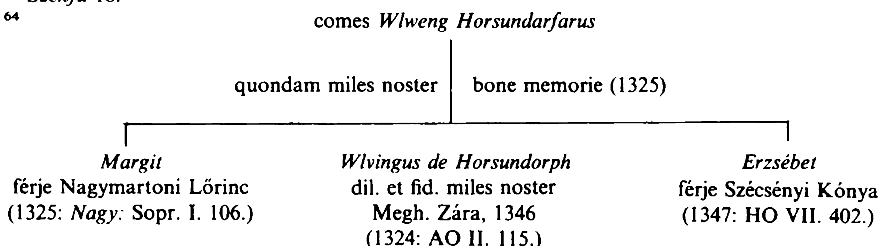
Mindenesetre nagyon árulkodó az a tény, hogy 1199—1300 között mindössze 9-10 adatot ismerünk a királyi vitézre (és ebből 6 Imre, illetve II. András idejére rögzíthető), a következő 23 évben, kiadott okleveleink alapján egyet sem. Károly Róbert uralkodásának megszilárdulása után, 1324-ben találkozunk az első par excellence királyi lovaggal, a német *Horsundorfer Ulving*gal. Ő az ifjabb Ulving, aki gyermekkorától fogva szolgálta Károly Róbertet, és 1346-ban Záránál esett el. A következő évben (1325) már jóemlékezetűnek nevezett Horsundorfer Ulving az apja volt, életében szintén a király lovagja. Jókor csatlakozhatott az ifjú Anjouhoz, fiát Károly Róberttel együtt, *apródként* nevelték, egyik lányát szintén királyi apród, Nagymartoni Lőrinc (a későbbi országbíró) vette feleségül, a másikat Szécsényi Tamás vajda fia, Kónya; tehát a „legjobb családokba" házasította őket, Károly Róbert bizalmas és hatalmas híveinek családjába.[64] Kikerekíti a képet, hogy a fiú Ecseg várát kérte és kapta jutalmul.

Ez a vázlat sokban emlékeztet már a későbbi udvari lovagokra is. *Aulae regiae miles*nek 1331-ben a cseh Cseniket nevezik először. Ő sem akárki: várat és vele sok Vas

[61] *Wertner* 1892. 113—120. Iwant meg sem említi, bár az első generációkat illetően egyébként is homályban tapogatózik.

[62] Így vélekedeik *Stessel* 1900. 680.

[63] *Szekfű* 18.

[64]

megyei és hevesi Csák- és Aba-birtokot kap a királytól.[65] Van ugyan olyan udvari lovag is ebben az időben, aki nem vitte sokra (például Laki Hektor fiai), de a többi vagyonosabb: Tarkői László, Cselén fia Sándor fia János, a feltehetőleg Erzsébet királyné kíséretéhez tartozó lengyel Morocsuk, és Becsei Imre két fia, Töttös és Vesszős.[66] Károly Róbert bizalmas környezete, hívei; aránylag szegényebb (középbirtokos) sorból verekedték fel magukat a királyi udvarba (vagy tette ezt meg apjuk), illetve külföldről csapódtak hozzá.

Károly Róbert körül alakult ki tehát az udvari lovagság; előzménye ugyan a 13. századi királyi miles, de ez — mint a személyekből látható — egészen más jellegű intézmény. A király legmegbízhatóbb embereit illeti a cím, de emellett többnyire más cím is ékesíti őket, akár több is. Nem beszélhetünk tehát testőrségről, amelynek egyedüli feladata volna a királyt őrizni, reprezentatív módon kísérni. Ezek a főajtónállók, főétekfogók, királyfiak nevelői, más — kisebb — udvari tisztségek betöltői, az udvartól esetleg távolabb élő várnagyok, különféle megyék comesei, függetlenül a rájuk bízott udvari vagy katonai funkciótól tágabb értelemben a király környezetét, lovagságát képezik. Kont Miklós mint erdélyi vajda nyilván nem lehetett csak Budához, illetve Visegrádhoz kötve. Szekfű is ellentétesnek tartja az *aulae miles*ek gazdasági-katonai (vár-, várbirtok-kezelés), és közigazgatási (homo regius) funkcióit.[67] Az utóbbi esetben is bizalmi szerepet töltöttek be, a király érdekeit képviselték birtokperes ügyekben, békességszerzésben.

Mikor majd Lajost kísérik hadjárataira, ott sem a királyt őrzik, hanem fontos katonai feladatokat kapnak. Közülük Horsundorfer Ulvingról emlékezik meg Küküllei (cap. VIII), Kanizsai Jánosról (c. VIII és XVII), Lőrinc fiáról, továbbá Vásári — azaz Rupolujvári — Tamásról, aki a magyar sereg vezére lesz Treviso ostrománál a király hazatérte után, az őt felváltó Himfi Benedekről, és természetesen Kont Miklósról (c. XVIII); említi Poháros Pétert, aki Szécsi Miklóssal és más lovagokkal a cseh király ellen Lengyelország védelmére megy (c. V), és Zudar Györgyöt, aki Péter bátyjával a Ruscia elleni háborúban vesz részt (c. XXX). Mikor Lajos másodszor megy Apuliába, kíséretében található Szécsényi Kónya, Kont Miklós és Lőkös, Bebek György (c. XVII). Kétyi János minorita Morocsukot emeli ki: a nápolyi és a litván hadjáratban vitézkedik (cap. 166, 169), Tarkői László is részt vesz ez utóbbiban (c. 169), Micsk fia István pedig a nápolyi hadjáratban (c. 164). Érdekes módon a horvát Novák a zólyomi vadászaton szerepel intrikusként, a maga érdemének tünteti fel Lajos élete megmentését és elüti Besenyő Jánost a megérdemelt jutalomtól (c. 171).

Ami feltűnő: egyik krónikában sem olvasható az *aulae regiae miles* kifejezés. Nem lehetett ez az „intézmény" a külföldi minták analógiájára udvari statútumokkal, udvartartási szabályzattal meghatározott, pontosan szervezett alakulat. Küküllei sokszor és szívesen minősíti a *miles*t *strenuus*nak, a minorita egy ízben *familiaris regis*nek mondja Zudar Pétert, Jakab fia Miklóst és Lackfi István fia Miklóst (cap.

[65] Nagybirtokossá lesz, később veszprémi comes, vöröskői várnagy, azoknak a bizottságoknak a tagja, melyek a királyi várak viszonyait vizsgálták, tehát minden tekintetben bizalmi ember marad, ha nem is lesz országbíró (*Wertner* 1908. 508).

[66] Töttös udvari lovagságáról csak 1342-ben van adat, de egészen valószínű, hogy Vesszőssel egyidőben már ő is az volt.

[67] *Szekfű* 79—80.

169). Zudar Péterről és Besenyő Jánosról az oklevelek apródként emlékeznek meg, ám itt valószínűleg *aulae miles*nek kell őket tekinteni. Szinte biztos, hogy a krónikában néven nevezett többi, hasonló funkciót ellátó vitéz is nagyrészt ebbe az udvari lovag-apród rétegbe illik (pl. Gilétfi Miklós nádor fiai, János és Domokos milesek, Tót Lőrincnek nemcsak Miklós és Lőkös, hanem Bertalan fia is, Bebek Györgynek István nevű testvére is, Szécsi Miklós és a Lackfiak (Küküllei c. XVII) vagy a minorita által említett Sóvári Soós László, Móric fia Simon stb.)

Ez a réteg életelemének érezhette a király „lovagi", „térítő", azaz dinasztikus-hódító hadjáratait. Szerepükből jól látni, hogy nem elsősorban testőrök (kivételesen azok a zólyomi vadászaton), hanem olyan önálló vezérek, kapitányok (kisebb és nagyobb rangban), akikre a király távollétében is fontos funkciót lehet bízni. Igaz, hogy így jellemzi a minorita a Lajossal másodszor Apuliába érkező (és Küküllei által név szerint is felsorolt) lovagokat: „quibusdam militibus sua vestigia continue imitantibus, et secum commorare consuetis" (cap. 166).[68] Olyan állandó környezetről van szó tehát, melyek egyedei önálló bizalmi funkciót kaphatnak.

Rázsó Gyula a zsoldosság kezdeteit Magyarországon a 14. században mutatta ki. (Ezek szerint a nápolyi hadjáratban jelentkezett először a zsoldos vállalkozó típusa, a példaként említett személyek jórészt *aulae regiae miles*ek). A zsoldos intézményt a familiaritásból vezeti le, de számos értékes bizonyítékával sem győz meg arról, hogy a két intézmény a kortársak szemében azonos lett volna, különösen azért, mert Czimer Károly alapján állítja ezt; ő pedig korszaktól függetlenül úgy ítélte, hogy „az udvari katona, *illetve* familiáris" a kincstártól rendes évi fizetést húzott.[69] Holott Rázsó korábbi dolgozatában megkülönböztetvén a zsoldosság típusait, a különféle eredetű zsoldosokat és a különféle juttatásokat, helyesen vette észre, hogy éppen a *familiaritás lazulása nyomán lép fel a kifejezett zsoldosság* (pl. Toldi Miklós pályafutása, Himfi Benedek familiárisai).[70] Zsigmond idején voltaképpen az történik, hogy a zsoldosvállalkozó — pl. Stibor —, akinek a király pénz helyett olykor jövedelmet köt le, a saját familiárisaival látja el a feladatát[71] (ezek persze nem kevés pénzébe kerülnek). Ebből nem lehet arra következtetni, hogy a familiáris zsoldossá alakul; de a pénzviszonyok valóban átszövik a régi formákat, és familiárisnak fognak zsoldosokat is titulálni: kiterjesztik a familiaritás meglevő kategóriáit egy új jelenségre. Talán ez a magyarázata Fraknói Pál és az Ellerbach testvérek familiáris-szerződésének is: a magyar gyakorlattól eltérően magas évi fizetést ígér nekik Zsigmond (bár az Ellerbachok birtokot is kapnak a pénz mellé); zsoldosmegbízás rejlik a szerződés mögött?[72]

[68] HHFD III. 155—156.

[69] *Rázsó* 1962. 1. sz. 187; *Czimer* 1913. 45, 20. (Az idézetben a kiemelés tőlem, K. Á.) Czimer itt sem, mint a dolgozat más helyein sem, lát különbséget a XI. és XV. század között. Voltaképpen Szekfű alapján állítja a fentieket (*Szekfű* 80—82). Szekfű érvei azonban csak a 15. századi viszonyokra érvényesek (az ő fő forrása *Csánki*). Rázsó is 1430-ból idézi példáját (F X/7. 193), és a bizonyítékokat előlegezi az Anjouk korára.

[70] *Rázsó* 1960. 109—115, 132—133. — Itt kell mentegetőznöm amiatt, hogy Rázsó Gyula 1974-ben megvédett kandidátusi értekezéséhez már nem férhettem hozzá.

[71] 1395: A király pénzt adott a báróknak íjászok fogadására, de azok apródjaikkal láttatták el a feladatot.

[72] 1385: F X/1. 227. — Erdődy lt. Galgóc lad. 50. fasc. 418. (Vö. *Szekfű* 82. Dl 7220, 7360.) A familiáris szerződés a német gyakorlatot, szövege a birodalmi kancellária frazeológiáját követi. (Már *Szekfű* (80—82) felveti, hogy a nagy összegű évdíj, sok katona tartását jelenthette.)

Vannak erős bizonyítékok arra, hogy Lajos korában is félig-meddig zsoldosnak, ill. zsoldosvállalkozónak tekinthető egy-egy aulae regiae miles, de a réteg egészét tekintve, oklevelesen adatolt udvari lovagjaink között a 14. században mindössze 9 (esetleg 10) esetben bizonyítható a zsoldostevékenység, a magyar krónikások lovagjait (pl. Lackfi Pált, Szécsi Miklóst, Zudar Pétert stb.) is ideszámítva legfeljebb a duplája.[73] Zsoldosokról van szó 1351 előtt is, az udvari lovag funkciója ebben az esetben még csak az, hogy a királyi várostól pénzt hozzon a zsoldosok fizetésére.[74]

A legérdekesebb adat Lajos korából: Töttös fia László 1364-ben pénzt kap a királytól, hogy a boszniai hadjáratban sereget állítson. László amúgy is a délvidéken érdekelt (korábban István herceg dapiferje volt a zágrábi udvartartásban, birtokai délen vannak). Az *aulae miles* toborzási feladatáról ez az első adat. Általánosan még sokáig nem jellemző. (Mindenesetre erősíti ezt az adatot, hogy ugyanennek a Lászlónak az irattárában a 14. század közepe tájáról fennmaradt egy egyes szám első személyben írott zsoldjegyzék a kifizetett pénzekről és lovakról.[75])

A fenti személyekhez kötött zsoldostevékenység még csak a csíráját mutatja a banderiális hadszervezetben végbemenő változásnak. Kétségtelenül az udvari lovagok katonáskodásához értő rétegben találni meg az első megbízott vezéreket (mint alább látjuk, előszeretettel bízta meg őket a király katonai funkcióval: bánság, határmenti megyék ispánsága, várnagyság). De nem az ellenszolgáltatással járó katonáskodás volt az egyetlen funkciójuk. S nem mindegyiküknek lehetett saját csapata (legfeljebb a gazdagabbjának). Voltaképpen a birtok- és kiváltságadományozás régtől fogva jutalmazta a hadi érdemeket, s ezt mégsem tekintjük zsoldosságnak. Lajos halála után, a királyné és Zsigmond váradományozásai, zálogbirtok-lekötései és ajándékozásai már „célratörőbb" zsoldosszervezést mutatnak. Losonczi Lászlónak 1384-ben Garai Miklós nádor a királyné nevében megígéri, hogy ha hadba vonul familiárisaival, adományt, nagy adományt fog kapni. Zsigmondtól zálogbirtokot, várat kapnak: Ruszkai Domokos (1388), Pásztói László és János (1387, 1388), Rozgonyi Simon és László (1389), Kaplai Dezső (1389, 1392, 1393) udvari lovagok.[76]

A hetvenes évek külföldi „segélycsapatait" vezető nagybirtokosai után, Zsigmond uralkodásának elején, a nyolcvanas-kilencvenes években valóban feltűnnek a *zsoldosvállalkozó* nagybirtokosok, zömmel *aulae regiae miles*ek. Rázsó említi, hogy a „Soldos", „Soldus" nevű nemesi családok a 15. században szinte mind a köznemesség szegényebb rétegéből kerültek ki (néhány telkes, 1—2 falvas birtokosok), ők tehát az egyszerű katonák. Az udvari lovag maga ekkor már nem zsoldos. S bár 1430-ban, a

[73] Mychk bán fia Ákos 1379-ben, Szécsényi Kónya 1361-ben, közvetve talán Blagay Miklós 1352-ben, Himfi Benedek 1373-ban, Töttös fia László 1364-ben, Zudar György 1373-ban, Losonczy László 1384-ben és 1387-ben, Toldi Miklós 1360-ban, 1365-ben. Az adatok sorrendjében: Dipl. eml. Anj. III. 187; II. 571; Blagay 128; TT 1910. 4; Dl 41942; Zichy III. 238; TT 1910. 4; Bánffy I. 374; Zichy IV. 345; Dipl. eml. Anj. II. 463. *Rázsó* említi Stibort is (1960. 108). — Mi az első toborzó udvari lovagot Gyulafi Miklós személyében gyanítottuk, l. fent a 36-os jegyzetet, ugyanitt Poháros Péterről is szó van. (Blagay Miklós 1352-ben azt a kiváltságot kapta a királytól, hogy azontúl mentes az ingyenes szolgálattól királyi és az országos hadjárat esetén, de ez a negatív bizonyíték — exemptio — magyarázható a délvidéki nagybirtokos viszonylagos távolságával, független helyzetével is.)

[74] Ars. Not. *Kovachich* 1799. 9.

[75] Zichy III. 238; Zichy XII. 28.

[76] Bánnfy I. 374; ZSO I. 1125., 2376., 2872. sz. — Nagyon sok várat kap Stibor, l. *Wenzel:* St. passim.

Rázsó idézte példában „lovagokat és udvari familiárisokat" küld Zsigmond zsoldon Rácországba, az oklevél adományának legfőbb erénye még ekkor is: „nullo pecuniali nostro regio adminiculo stipendiatus, sed in propriis suis sumptibus et expensis..."[77] A Zsigmond-kori zsoldosmegbízatások kérdését először Deér József tisztázta. Ő a nagybirtokosok magánseregében látta a későbbi zsoldosság magvát, és a 13. század végétől egységes folyamatnak tüntette fel a zsoldosság kialakulását. A nagybirtokosok kezdeményező szerepét is hangsúlyosabbnak érezte a kelleténél, szerinte Zsigmond a zálogolásokkal csupán segítségükre siet anyagi erőfeszítésükben, s ezért ad dispositiókat bizonyos számú fegyveres fogadására. 1398 után olyan zsoldtételekkel találkozunk, melyeket a vezérek vettek fel. Elekes Lajos a vezető szerepet ebben az együttesben inkább Zsigmondnak tulajdonítja, aki azzal próbálkozott, hogy korszerű zsoldoskatonasággal egészítse ki seregét, de a pénznek mindig szűkében volt, s így nem ő fogadta fel a zsoldosokat, hanem a bāróknak adott toborzómegbízásokat, dispositiókat, s az összeg fejében kötötte le a királyi jövedelemforrásokat. A bárókon kívül külföldi vállalkozókkal (Ozorai Pipo) és udvari vitézekkel találkozunk mint toborzótisztekkel. Ilyen toborzótisztféle volt például az aulae regiae milesek között Sarba fia, Vajk 1409-ben s az ő fia, Hunyadi János a harmincas években.[78]

A következőkben konkrét adatok alapján megvizsgáljuk az *aulae miles*ek társadalmi helyzetét. A kötet végén közölt 2. táblázatunkba valamennyi királyi, királynéi (hercegi) milest felvettük, akire a kiadott oklevelek és regestagyűjtemények, az OL időrendi regestái és a Nagy Imre-hagyaték 1401-ig adatot hoznak.[79] (A címzés első és utolsó felbukkanását is jeleztük.) A 12—13. század 10 adatán kívül 129 személyt találtunk. Károly Róbertnek 13 lovagja volt (még a Becsei fiúkat is ideszámítva). Lajos uralkodása alatt nőtt meg ugrásszerűen a lovagok száma: 87 adat bizonyítja, 1382 után, 1400-ig 38 királyi lovag szerepelt.[80]

Az udvari lovagok származása

	1301-ig	Károly R. id.	I. Lajos id.	1401-ig
Árpád-kori nemzetségből	2	1 (+3 a rokonságban)	38 (+8 a rokonságban)	21 (+2 a rokonságban)
külföldi, dalmata	5	4	14	2
köznemesi	—	7	28	11
várjobbágyi	1	—	1	2
polgári	—	—	—	1
azonosíthatatlan	2	1	6	1

[77] *Rázsó* 1962. 190. — Uo. 187 és F X/7. 193.

[78] *Deér* 1936. 63, 67, 69—74; *Elekes* 1952. 54, 75, 77, 79, 96, 99 (Dl 9599 és Dl 12574).

[79] Vannak következetesen királynéi lovagok, pl. Szerdahelyi Ders ungi comes; Salamonvári János (1369, 1384); Vezsenyi László stb. Közvetlenül: Német János 1350-ben királyi, 1354-ben királynéi, s persze Mária, ill. Zsigmond uralkodása alatt több hasonló eset.

[80] A táblázatban a kitekintés végett szerepel még hat példa a 15. század elejéről, illetve első feléből. Az udvari lovag 15. századi pályafutását l. *Mályusz* 1940. I. 334.

Az udvari lovagok birtokviszonyai

	1301-ig	Károly R. id.	I. Lajos id.	1401-ig
nagybirtokos	1	9	41	21
középbirtokos	7	3	29	13
kisbirtokos	1	—	2	2
vártulajdonos (részes)	—	7	31	19
nem adatolható	1	1	15	2

Az udvari lovagok funkciója

	1301-ig	Károly R. id.	I. Lajos id.	1401-ig
várnagy, várnagy is	—	5	11	5
comes, comes is	(1?)	5	19	10
országos királynéi tisztségviselő	1	2	12	12
alsóbb udvari tisztségviselő	—	1	4	1
homo regius	1	—	10	4
megyei funkcionárius	—	—	4	5

A 14. századi *aulae miles*ek közt huszonöten jutottak főbb tisztségre (Ravasz István ti. Kont Miklós familiárisaként csupán erdélyi alvajda lett — 1353. Dl 41210):

Becsei Imre fia, Töttös	1342—53: ajtónállómester
	1353: királynéi tárnokmester
Morocsuk	1353—58: királynéi lovászmester
Lackfi Miklós (I.)	1356—66: *szörényi bán*
Szécsényi Kónya	1366—67: *dalmát-horvát bán*
	(1333: étekfogó)
Hédervári Miklós (III.)	1354—68: királynéi ajtónállómester
Kont Miklós	1348: főpohárnok
	1351—56: *erdélyi vajda*
Tót Lőkös	1356—67: *nádor*
	1352(ill. 1353)—1359: főpohárnok, étekfogómester
	1353: székelyispán
Himfi Benedek	1367—68: *bolgár bán*
Bebek György (I.)	1363—89: tárnokmester
Pekri Miklós	1363: királynéi pohárnokmester
	1366: királynéi étekfogó
Treutul János	1376: *szörényi bán*
Zudar György	1373—82: főpohárnok
	1375—76: udvarmester
Losonci László (II.)	1387: *dalmát-horvát, ill. szörényi bán*
Losonci István (IV.)	1387: *szörényi ban*
Forgách Balázs	1382: pohárnokmester

Kaplai Dezső	1386: lovászmester
	1392: kunok bírája
Pásztói János	1395—97: *országbáró*
Rozgonyi Simon	1409—14: *országbáró*
Sárói László	1393: capitaneus generalis, udvarmester,
	1394: ajtónálló
	1392: *dalmát-horvát, szlavón bán*
Vezsenyi László	1383—84: étekfogómester
Maróti János	1397: *macsói bán*
	1398: székelyispán
Hédervári Miklós (1397)	1378—1412: ajtónállómester
Tamási János	1393: lovászmester
	1402—1409: *erdélyi vajda*
Stibor	1395—1401: *erdélyi vajda*
Esetleg	
Rupol(ujvár)i (Vásári) Tamás? 1346-ban a magyar sereg fővezére Treviso ostrománál	1367: tengermelléki bán?[81]

Első pillantásra szembetűnik, hogy bár a legmagasabb méltóságokig csak Kont Miklós, Pásztói János, Rozgonyi Simon, Stibor és Tamási János jutottak el, az aulae milesek számára megvolt a lehetőség az országbárói rang elérésére.

Kétfajta karriert futhattak be: udvari tisztségre tehettek szert, vagy (sok esetben: *és*) katonai jellegű rangra. A katonai karrier csúcsa a bánság, az erdélyi vajdaság. A királynéi udvari tisztségek szerényebbek a megfelelő királyi tisztségeknél (az oklevelek méltóságsorában, azaz a királyi tanácsban nem szerepelnek), erősebb az udvari szolgálattevő-jellegük, az aulae miles-egzisztenciával jól összeférnek.

A fő tisztségviselők közül királyi várnagyként kezdte karrierjét: Töttös, Morocsuk, Himfi Benedek, Bebek György, Sárói László. De várnagyként szerepelt több olyan aulae miles, aki nem jutott országos hivatalra később (Elefánti Dezső, Vesszős, Csenik, Lekcsei András, Szeri Pósa fia István, Likai Novák, Vörös Péter, Perényi Péter, Perényi Miklós (1352), Kazai László, Toldi Miklós, Zeleméri László) várnagy lett két udvari alkalmazott is (Poháros Péter nevelő, Német János officialis). Más aulae milesek a megyék élén töltöttek be bizalmi állást (Csenik, Micsk bán fiai, Ákos és István, Szeri Pósa fia István, Kanizsai János, Kölcsei János és Szentgiróti László, Salamonvári János, Ders, Tari László, Őri Péter, Nagymihályi János (IV.), Szécsi Gál, Rozsályi Kun Lukács, Fedémesi Szobonya Miklós). A főbb tisztségviselők többsége (16), a kisebbek közt a felénél alig kevesebb (14) származik Árpád-kori nemzetségből.[82] A származás az elért ranggal nemigen függ össze (a legmagasabbra Kont

[81] F IX/4. 53. — 1367-ben nem ő volt a dalmát-horvát bán (vö. *Wertner* 1906. 593), hanem Széchényi Kónya (*Sebestyén* B. 126). A fenti összeállítás elsősorban *Wertner* adatai alapján történt (1906—1907. passim) *Sebestyén* Béla kéziratának összevetésével.

[82] Fügedi Erik megállapította, hogy az Anjouk országbíróinak többsége 17 nemhez tartozott, ebből 7 nem már IV. Béla tisztségviselői közt megvolt. Az Anjouk is csak a nemzetségekre támaszkodhattak. *Fügedi* 1970(a). 21—22. (Fügedi feltételezését támogatja a lovagok nagy részének származása is.) A kérdésre a nemzetségi tudat tárgyalásakor visszatérünk.

Miklós vitte). Az emelkedés azonban egyenesen aránylott az anyagi gyarapodással is. Az egyes tisztségek követhették és megelőzhették időben az udvari lovagi címzést,[83] de vele egyidőben is előfordultak — akár ugyanazon oklevélben. A számok itt nem mutatnak észrevehető tendenciát. (Persze a felbukkanó okleveles adatok pontos határok közé zárt időmegjelölést nem is tesznek lehetővé.)

Az idősebb Horsundorfer kivételével az udvari lovag neve elé a *magister* cím járul. Elég ritkán találunk cím nélküli megjelölést, ahol jórészt csak megemlítik az illető lovagot, vagy dalmata lévén más címe van (*dominus,* például 1377-ben a három zárai polgár); feltehető, hogy az oklevélkivonat, regesta sem teszi ki a címzést. „*Magnificus*" csupán Kont Miklós 1353-ban, mikor az *udvari lovag címet is megtartva* erdélyi vajda volt. Főpohárnok korában, 1348-ban ő is csak magister.

Egyébként 1341-ben Morocsuk önmagát csak magisternek nevezi; 1368-ban Novák egyéb tisztségei mellé büszkén sorolja: „njega polače vitez"; 1375-ben Ugrinus és 1395-ben Zelnai Kis Imre is hivatkoznak udvari lovag voltukra. De az okleveles gyakorlatban sűrűn emlegetik csupán magisterként a más oklevelekben aulae regiae milesnek titulált személyeket. Sírfeliraton sem találni meg a titulust: Bebek György udvari lovag, később országbíró sírfelirata szerint: *magister.*[84]

*

Hogyan gyarapította a király megbízható hívei számát? Anyagi jutalmazással, kinevezéssel — és neveléssel. Már az Árpád-korban sok későbbi nagyurat neveltek a királyi aulában. Az első adat itt is Imre király korából való. Az *apródintézmény* bizonyos lovagi típusú nevelést (udvari szolgálatot, katonai gyakorlatokat) feltételez. A 13. században különösen IV. Béla okleveleiben találunk utalást az együtt töltött gyermekévekre: II. András aulája lehetett az első nyugati lovagi udvartartást utánzó udvar, amelyben az arisztokraták gyermekeinek tervszerű nevelése folyhatott. A század második felében az apródok már apródkorukban is megjelennek az oklevelekben: a szegény Reynoldus, akit dominusa, István herceg házasít ki 1259-ben; később hadi érdemeikkel tűnnek fel Csák Péter fia Mihály, illetve Pous mester apródok. A latin terminus: fidelis (különösen a 13. század vége felé familiaris) *iuvenis noster* — egy ízben: *parvulus noster.* 1308-ban, Károly Róbert udvarában jelenik meg

[83] A fenti táblázat alapján érthető, miért véljük a csupán *miles*nek nevezett Perényi Miklóst — akinek magas rangban végződő udvari és katonai pályafutását a Miles c. fejezetben említettük — udvari lovagnak, akárcsak a krónikások említette milesek nagy részét vagy az apródok közé sorolt Zudar Pétert. De bármilyen hozzávetőleges is statisztikánk, összeállításában tartottuk magunkat az oklevelesen adatolt *aulae miles,* ill. *miles noster* címzéshez. E kétfajta címzés azonos kategóriát jelöl, mindvégig ingadozik a két terminus használata.

[84] *Hadrovics* 1960. 292; Turul 1888. 159—160. A *magister* kérdésre egy későbbi kutatás során szeretnénk visszatérni. A fentiek azonban erősítik azt a benyomásunkat, hogy a *magister* cím a 14. században már nem egyetemi végzettséget vagy közjogi funkciót jelöl, hanem — azon az alapon, hogy egy embercsoportból kiválik, annak elöljárója — tekintélyt, sőt magát a nemesi rangot, ahogy már *Marczali* Henrik is sejtette (1914. 449. sz. 14). Az, hogy a lovagok nagy részét és az apródoknak mintegy felét így címezik, továbbá az, hogy különböző oklevelekben, hol a lovag-apród címet, hol csak a magistert teszik ki, valószínűsíti, hogy bizonyos tanultságot, jártasságot fel kell tételeznünk (a cím ebben az esetben ti. ezt is jelölhette). Ha a lovag katonai parancsnokként, később toborzótisztként szerepel, érthető — más szempontból is — a magister címzés.

az *aulae nostrae iuvenis,*[85] 1321-ben az *aulae nostrae parvulus* címzés: tehát időben *megelőzi az aulae nostrae miles* felbukkanását. Nem lehetetlen, hogy nemcsak adataink szeszélyét, hanem a valóságot is tükrözi ez a több mint húsz évnyi eltolódás, s így az is elképzelhető, hogy az „udvari lovag" kifejezés (és intézmény?) mintája, próbája az „udvari apród" volt. A középbirtokos Laki Hektor fia Miklós 1328-ban még csak a király apródja, 1336-ban már lovagja.

Hadd figyelmeztessünk éppen itt arra a számbeli különbségre, ami a *miles*ek és a *iuvenis*ek közt megvolt. A 13. századi 9 lovaggal szemben 33 apródról van adatunk — illetve 33 személyről következtethető, hogy a királyi udvarban nevelkedett; Károly Róbert idején 42 apródot találtunk a 13 lovag mellett; Lajos udvarában 36 apród — és 87 lovag; 1382—1400 közt pedig 9:38 az arány a lovagok javára. Ebből túl messzemenő következtetéseket nem akarunk levonni, hiszen apródkorban még kevesebb okot szolgáltatnak okleveles szereplésre, másrészt hét-nyolc apródról kimutatható, hogy később *aulae miles* (egy pedig *miles*). Nyilván több ilyen eset is volt, mégis meggondolkoztató, hogy csak ennyiről van tudomásunk. Nem lehetséges-e az, hogy *a 13. századi apródrendszer jelentősége Lajos idején elhalványul a megerősödött udvari lovagintézmény mellett?*

A 13. századi arisztokrata („de genere") többséggel szemben feltűnik, hogy az Anjouk alatt a királyi udvarba kerülnek olyan köznemesi, illetve nemtelen származású gyermekek, akiknek apjuk hadi érdemeket szerzett — például Tót Lőrinc és Becsei Imre gyermekei,[86] vagy homo novusként Magyar Pál. A köznemesi származásúak közt egyesek anyai részről tartozhattak a régi nemzetségekhez, így a Zudarok és talán a Becseiek, a régi nemzetségek fiai közt is voltak szép számmal, akik csak az Anjouk alatt kezdtek vezető szerephez jutni (Lack székelyispán fiai).

A Mellékletek 3. táblázata megpróbálja a kiadott oklevelek, az OL időrendi regesztái és a Nagy Imre-hagyaték alapján számbavenni a 13—14. századi királyi, királynéi, hercegi apródokat. A 120 személyből 16 csak az oklevél körülírásából következtethetően nevelkedett a királyi udvarban. Mivel a körülírás olykor egészen pontosan jelzi az apródfunkciót, olykor ugyan lazán, de más oklevélből kitetszően itt is apródról van szó, a statisztikai számításnál a nagyobb keretet vettük figyelembe. Eszerint:

[85] Egyetlen 13. századi példát idéz *Szekfű* (79). Eszerint 1283-ban IV. László Pál kolozsmonostori apát kérésére megparancsolja az erdélyi káptalannak, hogy küldje ki megbízottját, s ennek jelenlétében Somosi Péter fia, János, *iuvenis aule nostre maiestatis* határolja el a monostor birtokait. (*Teutsch—Firnhaber:* Urkundenbuch I. 130. SztpR 3228. sz.) Csakhogy ez az oklevél is többszörös átiratban maradt ránk. A káptalan átírta még ugyanabban az évben, majd 1414-ben, ezután Kolozsvár város 1566-ban. (Dl 37227.) Mivel az egész Árpád-korban egyetlen hasonló példát sem találunk, s IV. László okleveleiben mindig királyi ember, *homo noster* szerepel (vö. pl. 1284-ből: SztpR 3307., 3319., 3321., 3323., 3344. sz.; 1285-ből: SztpR 3360., 3386. sz. stb.), itt is fel kell tételeznünk, hogy az 1414-es átírás során módosult a címzés.

[86] Tót Lőrinc maga is Visegrádon tartózkodik a király környezetében (1331: AO II. 553), ti. helyette alvárnagy funkcionál Semptén. (L. még *Pór* 1891.) A Becseiek *de genere* származtatásában nem hiszek, erről bővebbet alább.

Az udvari apródok származása

	1301-ig	Károly Róbert id.[87]	I. Lajos id.[87]	1401-ig
Árpád-kori nemzetségből	14 (+3 rokon)	16? (+3? rokon)	12 (+7 rokon)	5
külföldi	1	4	1	1
köznemes	?	8	13	1
várjobbágyi	?	2	—	—
polgári	?	—	—	—
azonosíthatatlan	?	12	10	2

Az udvari apródok birtokviszonyai

	1301-ig	Károly Róbert id.	I. Lajos id.	1401-ig
nagybirtok	14?	10	15	5
középbirtok	14?	22?	11?	2
kisbirtok	?	2	2	—
vártulajdon	3	7	13	5
nem adatolható	5	8	8	2

A lovagokkal összehasonlítva feltűnik, hogy az Árpád-korban még nem kongruál a két intézmény. A lovagok: *középréteg* (vagyon, származás tekintetében is), az apródok a vezető családok fiai. A különbség a 13. század végén kezd kiegyenlítődni, a magister címzés felbukkanásával egyidőben. Károly Róbert idején az apródok zöme *de genere* származik. Lajos korában a feltörekvő köznemesség mindkét kategóriában megközelíti, illetve túlhaladja a régi nemzetségeket. (Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy rokonságba is kerültek a régi nemzetségekkel, leányágon esetleg már hozzájuk is tartoztak.) A század végén mindkét kategóriában a régi nemzetségek vannak túlsúlyban. Ami a birtokviszonyokat illeti, a lovagok esetében a nagybirtok dominál Károly Róbert és Lajos alatt, de az itt nem adatolható 16 eset nyilván a középbirtok felé lendítené a mérleg nyelvét. Az apródok közt Károly Róbert idején a középsorsúak vannak nagyobb számmal, Lajos korában körülbelül egyforma az arány. A század végén mindkét kategóriában a nagybirtokosok kerülnek előtérbe, szemben az Anjou-királyok gyakorlatával.

Az apród címmel egyidőben senki sem visel főtisztséget. S ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert a két kategória ebben is különbözik, bármennyire is próbálták néha indokalatlan nagyvonalúsággal határaikat egybemosni.[88] Csak Oláh János királynéi fölovászságáról van ugyanabból az évből adatunk.

[87] Azokat, akik Károly Róbert és Lajos idején is apródok, az első csoportba számítottuk.
[88] *Czimer* 1913. 50.

Az udvari apródok funkciója

	1301-ig	Károly Róbert id.*	I. Lajos id.*	1401-ig
várnagy (is)	—	7	5	1
comes (is)	4	6	4	1
főtisztségviselő (lett)	7	4	5	4
altisztségviselő	1	—	—	—
alsóbb udvari tisztségviselő	3	4	1	—
homo regius	3	6	10	2
homo palatini			2	

* Károly Róbert idejére tettük az adatot akkor is, ha apródja csak Lajos korában töltötte be a tisztséget.

A 13. századi fő tisztségviselők közül tehát hét nevelkedett apródként az udvarban: Dénes lovászmester, tárnokmester, nádor; Herbord lovászmester, étekfogó; Herrand lovászmester, királynéi udvarbíró; Lőrincz udvarbíró, nádor; Rénold lovászmester, étekfogó; (Kárászi) Sándor szörényi bán; Bejc nembeli Miklós vajda, országbíró, királynéi tárnokmester. Torockai Ehellős erdélyi alvajda volt. — A 14. századi apródok közül a 87 személyből 13 lett főtisztségviselő: Drugeth Fülöp nádor; Magyar Pál kincstartó; Alsólendvai Miklós királynéi lovászmester, szlavón és horvát bán; Lackfi István (fölovász, tárnokmester, horvát-szlavón bán, majd:) erdélyi vajda; Zudar Péter udvarmester, főpohárnok, országbíró, szlavón bán; Zudar Mihály és István főajtónálló; Zudar György főpohárnok, udvarmester; Zámbó Miklós tárnokmester; Losonci Dénes horvát bán; Kanizsai István székelyispán, udvarmester, főajtónálló; Oláh János királynői lovászmester, székelyispán; Tari Lőrinc főpohárnok.

Zsoldos-tevékenységet folytattak (jóval apródkoruk után) a Zudarok; Zsigmond idejében fordul csak elő, hogy apródnak címzettek zsoldosvállalkozóként lépnek fel (Kanizsai István, Bátmonostori Töttös László udvari lovag fiai).

Akár az udvari lovagok, az apródok is elsősorban udvari tisztségeket töltöttek be. Fel kell hívnunk a figyelmet két funkcióra: a *lovászmester* és az *udvarmester* szerepére. A lovagok közt három (királynéi) lovászmestert találtunk (Morocsuk, Kaplai Dezső, Tamási János), itt hatot; a 15. században Várdai Miklós apród is később királynéi lovászmester lesz. A lovagok, illetve apródok közé számítható Lackfiak Istvántól kezdődően előbb a királyi lovászmesterséget „öröklik", azután az erdélyi vajdaságot. 1326-tól 1395-ig tudniillik a Lackfi család „birtokolja" a lovászmesterséget.[89]

A lovagok közt udvarmesterséget ért el Zudar György, az apródok közt Zudar Péter és Kanizsai István, valamint Sárói László (1393-ban). Talán igaza van Lehotzky Andrásnak, hogy a lovászmester a királyi „testőrség" élén állt; az mindenesetre elképzelhető, hogy a lovagjátékokat legfelsőbb szinten ő irányította. Az udvarmester pedig, akire okleveles adat a 14. század második felétől kezdve ismeretes, a ceremóniákat, magát az aulát és a királyi familiát igazgathatta; később esetleg a lovagi

[89] *Hóman—Szekfű* II. 272—352.

becsületbíróságban is szerepet játszott? Mindkét tisztség *talán* az aula lovagjaival és apródjaival állt kapcsolatban, a lovagok-apródok pályafutása ezt a benyomást erősíti.[90]

Mindenesetre meg kell vallanunk, hogy erről s a hasonló jellegű „udvari" főtisztségekről semmi biztos fogódzónk nincs.[91] A lovászmesterről idáig az egyetlen konkrét adat, hogy a 15. század elején, talán régebbi szokást őrizve, egyes királyi városok, ill. mezővárosok kiváltságlevelében Zsigmond kötelezi az iparosokat, külön kiemelve a szűcsöket, a zablakészítőket és a nyereggyártókat, hogy évente egyszer a királyi descensus idején egy-egy terméküket adják a lovászmesternek.[92] Ezt egyébként az 1405-ös kisebb dekrétum is írásba foglalja. Hogy ez a szokás nem egészen előzmény nélküli, s nyilván csak a források hiányossága miatt tudunk keveset róla, bizonyítják Pozsony város 1364—1374 közti számadásai; a város nemcsak a királynak és a királynénak, hanem a királyi udvartartásnak is ad ajándékot. A király *udvarmesteré-nek* „einen satel und einen czaum rittersczewg und ein stuk jolcz, oder do fur alles berayt gelt acht hundert phennig", a tárnokmesternek ugyancsak ennyit, a pozsonyi comesnek nyerget és zablát, a királyi ajtónállónak 600 pfenniget, a szakácsnak 500-at.[93] Következtethetünk-e az ajándékokból a megajándékozottak funkciójára? Pozsonyban csak három konkrét termékről van szó, 1405-ben is e termékek szerepelnek *kiemelve*, de minden iparágnak kell egy „remeket" készítenie. Lehetséges, hogy csak a kiemelt termékekhez ragaszkodtak ekkor is? Pozsonyban a korábbi feudális időkhöz illő naturális ajándék pénzen megváltható volt: Zsigmond korában miért nem? Ha 1405-ben több várost is köteleztek beszolgáltatására, biztos, hogy nem csupán a tisztségviselő személyének szólt az ajándék. Következtethetünk-e arra, hogy udvari kíséretét kellett felszerelnie? A pozsonyi és az 1405-ös adatok összevetéséből következtethetünk-e az udvarmester és a lovászmester funkciójának rokonságára, érintkezésére? Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a városok e naturális (vagy pénzbeli) juttatása egyfajta királyi fizetés volt.

A kisebb tisztségek (az apród címmel egyidőben vagy utána): comitatus, várnagyság, udvari belső szolgálat. Itt is érvényes, mint a lovagoknál: a comitatus lehet javadalom csupán, a várnagyság azonban inkább gazdasági-katonai funkció. Az

[90] *Lehotzky* 98—100. — *Hajnik* az Anjou-korra feltételezi az udvari lovagok becsületbíróságát, és (15—16. századi példákkal) bizonyítja, hogy az udvarmester is elnökölhetett rajta (1899. 61—63). *Bertényi* Iván vetette fel annak lehetőségét kandidátusi értekezésében (1970. 145), hogy az udvarmester már a 14. században a *curia militaris* bírája. A curia militaris 14. századi meglétét azonban még nem bizonyították be, így *Eckhardt* szintézise sem foglal állást a kronológiára vonatkozóan (70, 385, 390, 397), és — avatatlanok lévén — mi is jogtörténészektől várjuk a kérdés végleges megoldását. Bertényi kandidátusi vitájában Kubinyi András hívta fel a figyelmet arra, hogy a Jagelló-korban a királyi tanács elnöki tisztét is az udvarmester látta el, és lehetett köze a városok feletti bíráskodáshoz is. Kezdeti hatásköre tehát magasabb szintű jogi hatáskörre változott, így nem tartjuk lehetetlennek azt a hipotézist, hogy az átmenetet valóban az udvari lovagok feletti bíráskodás jelentette.

[91] Egy 1378-as adat arról vall, hogy a királyi zenészek, mulattatók feletti bíráskodást Lajos az étekfogómester hatáskörébe utalta (Dl 69285, ezt Zsigmond 1394-ben megerősítette).

[92] 1405: ZsO II/1. 3767, 3792, 3921. (Az adatokra Kubinyi András hívta fel a figyelmemet.) Továbbá 1405-ös I. decr. 13. art. CIH 218—220. (Magyar fordítása: Szöveggyűjtemény 119—120.)

[93] *Fejérpataky*: Mvr 39—40. — U. itt: a királynak, királynénak „et pre baronibus: quatuor breves pannos de Lofel, tres picarios argenteos, tres pulcras sellas militares, duo pecias de syndone". A lovagi udvartartáshoz illő luxustárgyak ezek.

apródok udvarhoz kötődésének bizonyos mértékben ellentmond, hogy voltak köztük várnagyok, s az apródság után is legtöbbször a castellanus tisztség viselésével indult pályafutásuk. A belső udvari szolgálat mellett, illetve utána tehát ezt a bizalmi állást kapták az Anjou-királyoktól: Maróti Mihály (1324: vitányi várnagy), Magyar Pál (1325—1342: gimesi várnagy), Kompoldfi Imre siroki várnagy, Baracskai Miklós (1355: makovicai várnagy), Nagymartoni Lőrinc (1351: pankotai várnagy), Német János (1357: szegedi várnagy), Zudar Péter (1358, 1366: diósgyőri és dédesi várnagy); Lackfi István is újvári, berencsi és bolondóci várnagy volt a harmincas években; Csapi Tamás medvei várnagy; Besenyő János (1357: érsomlyai, 1361: óvári, 1379: fehérkői várnagy), Szegi Mihály (1381: óvári várnagy), Perényi Imre diósgyőri várnagy.

A várnagyi funkció fontosságára a lovagoknál is felfigyeltünk. De még egy Szécsényi Tamás, egy Szécsi Miklós is így kezdte karrierjét.[94]

Apródok is szép számmal szerepeltek egyszeri (?) funkcióban a király, illetve a nádor megbízottjaiként különböző peres ügyekben, beiktatásnál, megyegyűléseken. Ezekről az oklevél itt sem mond sokat. De az apródok közt aránylag jóval több a királyi ember, mint a lovagok közt. Az utóbbiak főleg akkor, ha egyébként másról nem ismertek. Ez tehát alacsonyabb funkció. Udvari lovag ügyében olykor egy másik udvari lovag a *homo regius*, apród ügyében pedig apród. Az apródok érdemeinek narrációs felsorolásából azonban kiderül, hogy ők is elsősorban hadi szolgálatot teljesítettek.

A tisztviselők közt köznemesi származású csak a 14. században fordul elő, főtisztségviselő pedig vagy csak *de genere* származású, vagy legalább anyai ágon, illetve házasság útján volt kapcsolata a régi nemzetségekkel.

Az apródokat *iuvenis*nek, vagy *parvulus*nak nevezik. Az utóbbira csupán 13 adatunk van. Két személynél találjuk meg mindkét kifejezést, de nem alternatív módon, hanem időben egymást követően. Zudar Péter 3 évig parvulus, 6 évig iuvenis, azután lesz sárosi comes (és feltehetően aulae miles). Öccse, Simon 1352—53-ban parvulus, 7 év múlva nevezik iuvenisnek — és még 14 évig iuvenis. Ezzel azonban nincs egyedül: Maróti Istvánt 1275-ben és 1298-ban is iuvenisnek titulálják, Baracskai Miklóst 1339-ben és 1355-ben is, Besenyő János legalább 9 évig volt apród, Szunyog László 12 évig, és Kolos mester 1351-ben is az, holott Károly Róbertnek Magyarországra jöttétől fogva híve, s a Bazaráb elleni hadjáratban vitézkedett. 1332-ben mint iuvenis kap sisakdísz-adományt. (Egyébként 1349-ben Kont Miklós főpohárnokot, udvari lovagot is „bone indolis et laudabilis prudencie *iuvenis*"-nek nevezi az oklevél.[95]) Míg a „parvulus" és a „iuvenis" szembeállítása feltétlenül életkori különbséget jelent — az oklevelekben éppen azért találkozunk kevés parvulusszal, mert a gyermek-apród még ritkán jogképes, a „iuvenis" a középkorban igen tág fogalom. Jelenthetett akár negyven—ötven éves „ifjakat".[96]

A 12. századi Franciaországban a iuvenis többnyire felnőtt katonákra, felövezett lovagokra vonatkozik; mindaddig így hívják őket, amíg nincs gyerekük. Tehát a

[94] 1319: AO I. 529, 1323: F VIII/6. 64. — A kérdésre más vonatkozásban második fejezetünkben is visszatérünk.

[95] AO V. 339.

[96] Isidorus Etymologiae-ja szerint az *adolescentia* a 14.-től a 28. évig, a *iuvenis* az 50.-ig terjed (XI. 2, 1—8). Az *adolescens* és a *iuvenis* gyakran alternatív módon szerepelt. A *iuvenis* lehetett mai értelemben vett „ifjú", de „férfi" is, legfeljebb 49-50 éves. (*Hofmeister* 305, 316. — Mindkét helyre *Mályusz* Elemér hívta fel a figyelmet: 1968. 202.)

kifejezés nemcsak egy korosztályra, hanem egy szituációra is utal a lovagi társadalomban és a családi struktúrában: a primogenitúra miatt kalandozó, zsákmány- és házasságszerző életre kényszerített „par excellence" lovagokat jelöli.[97] Elgondolkoztató a *iuvenis* szó korabeli értelmezése. Magyar fordítása a Besztercei Szójegyzék és a Jókai Kódex szerint „hős", ez azonban akkor „ifjú"-t jelentett. Viszont a *hős*, régi, urali értelmezése „szolga, munkás". (A nyelvrokonságtól független mentalitás-rokonságra vall az óangol *cniht* „gyermek, fiatalember, szolga, harcos, vitéz", angol *knight* „lovag", *Knecht* mai „szolga, zsoldos, legény" jelentése és a középfelnémet „Knappe, Krieger" jelentés is.) Már a 15. században, a Szabács Viadalában a *hőseség* = „merészség"; a 16. században a *hős* „bátor férfi, Held" jelentésű, illetve „harcos, katona". A jelentésváltozás talán a fiatalemberre jellemző mozzanatokból fejlődött ki. Ha nem is tárgyalt korszakunkban, de a Jagellók alatt az aula *iuvenis*e már többet jelentett, mint életkorjelzőt: talán ez az apród jelentés is hozzájárult a magyar szó jelentésváltozásához, az apródokra jellemző, harcos, katonai követelmények miatt.[98]

A karrier szokványosan úgy képzelhető el, hogy a gyermek parvulusként került a királyi udvarba, majd megfelelő képzés, nevelés, eltöltött idő után lett iuvenis. Ekkor már fontos tisztségeket bízhatnak rá, javadalmakat kaphat, bár még előbb is kiházasíthatják. Később egy részük udvari lovag, egyéb tisztséggel vagy anélkül. (Ez nem azt jelenti, hogy az udvari lovagok előzőleg okvetlenül apródok voltak.) A következő királyi apródokról tudjuk, hogy aulae miles lett belőlük: Horsundorfer Ulving, Gyulafi Miklós, Német János, Zudar György (valószínűleg Péter is), Kanizsai János, Poháros Miklós, esetleg Forgách Balázs.[99] Laki György apródot egy ízben a királyi leirat nevezi lovagnak, Zrínyi Pált pedig, aki 1380-ban királyi apród, 1393-ban *miles strenuus*nak titulálják.[100]

Ha most megfordítva a 14. századi uralkodók tisztségviselői közt vesszük számba az (egykori) apródokat vagy lovagokat, kitűnik, hogy Károly Róbert tisztségviselői közt nem volt királyi vitéz, de udvarában nevelkedett Drugeth Fülöp, Lackfi István. Lajos, Mária és Zsigmond (a 15. század elejéig) szinte egyformán, tisztségviselőinek kb. egyharmadát választotta az (adatolt) udvari lovag-apród rétegből.

A *magister címzés* ritkább az apródoknál, mint az udvari lovagoknál. Az esetek felében megtaláljuk, másik felében nem. Igaz, az utóbbiak zömmel királyi emberek, illetve parvulusok. A magisterség itt sem kötődik okvetlenül valamilyen egyéb ranghoz, tisztséghez, de némi — korral járó, a tanultságon vagy talán a lovagi nevelésen alapuló — tekintélyt feltételez. Csupán Csorba Péter parvulust nevezik 1321-ben magisternek, itt lehetett „úrfi" értelme is (mint az angol *master*nek).[101]

*

[97] *Duby* 1964. 835—836, 841—842.

[98] TörtEtSz II. 159; BesztSzj 56. sz.; *Golther* 184. (A középfelnémet adatra Székely György figyelmeztetett.)

[99] A 13. századi hadi érdemekkel kitűnő apródok közül Itemer fia Imre, Maróti István, Merse fia Benedek és Sinka stilisztikai fordulatként, a narrációban „vitézlő lovag".

[100] F X/1. 492—493; F IX/5. 456; F X/2. 153.

[101] *Marcali* 1914. 448. sz. 14; *Czimer* 1912. 22.

Az aula lovagjai és apródjai mellett a 14. századi oklevelekben az aula *familiárisaival* is találkozunk. Már a 13. században ismert a *familiaris noster* kifejezés; a század végén igen gyakori jelző a *familiaris*, a *iuvenis* mellett: a középkorban Európa-szerte elterjedt apródnevelés Magyarországon a familiaritás keretébe illik. Akár a miles és a iuvenis esetében, Károly Róbert uralkodása alatt lesz honos az *aulae nostrae familiaris* kifejezés. Így Laki Miklós udvari lovagot éppen a királyi oklevél nevezi familiárisnak (azt, hogy ő tulajdonképpen *miles*, a káptalan válaszokleveléből tudjuk); Cselénfi Jánost körülbelül ugyanekkor a királyi oklevél mindkét címmel titulálja. De rajtuk kívül is neveznek familiárisnak lovagot: Töttöst és Vesszőst például ugyanebben az időben; 1359-ben így emlékeznek meg a halott Csenikről (nem királyi oklevélben); a század végén familiárisok a Forgách testvérek (akik közül Balázs udvari lovag) és a Tamási testvérek is (János udvari lovag).[102] Hat apród is „familiáris": így kell értelmeznünk Szegi Apa címzését (1274; „fidelis noster iuvenis *seu* familiaris"), Károly Róbert idején Cselén Jakab apród, János lovagtestvérével együtt, Baracskai Miklóst mindvégig párhuzamosan titulálják apródnak, illetve familiárisnak; 1342-ben így emlékezik meg a király Kompoldfi Lászlóról: „patris nostri familiaris *et* aule eiusdem iuvenis"; Besenyő János 1361-ben apród, 1374-ben: „fidelis noster familiaris"; Szegi Mihályt pedig apród-elnevezése előtt hívják „aulae reginalis familiaris"-nak.[103]

„Familiáris" lehet azonban olyan nagy úr is, mint az erdélyi vajda, Lackfi István (consiliarius et familiaris noster), az országbíró (Ernye fia István 1298-ban, Nagymartoni Pál 1344-ben), és persze familiáris az udvari pap is (Miklós fráter 1356-ban). Mindez a familiaritás intézményével magyarázható, akár az is, hogy Garai Miklós dalmát-horvát bán 1402-ben Vencel cseh király familiárisa lehet.[104]

Persze van olyan familiáris, akinek lovag, ill. apród címét sem találtuk meg, mégis teljes mértékben beleillik az udvari lovagságba. Például Csór nembeli Tamás, aki csókakői és gesztesi várnagyként kezdte (miután valószínűleg a királyi udvarban nevelkedett). A havasalföldi hadjáratban kitüntette magát, két comitatust nyert, diplomáciai megbízatásokat hajtott végre, Erzsébet királyné bizalmas híveként óbudai várnagy és királyi főajtónálló; közben nem mulasztott el semmi alkalmat a birtokszerzésre; gyönyörű palotát vásárolt Esztergomban, hogy aztán bérbeadja egy polgárnak; négy faluban épített templomot; fia, Gönyüi János is országbáró (főajtónálló), és Valkó várának birtokosa.[105] — Talán udvari funkciói miatt (tárnoki szolga, udvari servitor) szerepel familiárisként is Baracskai Miklós apród, Bars megyei középbirtokos család tagja, később makovicai várnagy. Birtoklása három Bars megyei faluban és egy Trencsén megyeiben mutatható ki, de feltehetően ő az a Jakab fia Miklós, aki 1364-ben végrendelkezik és temetéséről intézkedik Visegrádon (e

[102] 1336: F VIII/5. 233—234. — 1337: Apponyi I. 102. — János mester már 1333-ban is „dilectus et fidelis familiaris noster" (Károlyi I. 80). — 1334: Zichy I. 427, 436. — 1359: AO VII. 567. — 1382: F X/1. 45. — 1387: Héderváry I. 99.

[103] 1274: W IX/52. — 1337: Apponyi I. 102. — 1342: AO IV. 253. — 1374: Smič. XV. 55; F IX/4. 568, és l. a 3. táblázatot.

[104] 1350: F IX/1. 756. skk. — 1298: HO VI. 432. — 1344: *Bossányi* I. 175. sz. — 1356: *Bossányi* II. 32. sz. — 1502: ZsO II. 1479. sz.

[105] *Pór* 1890 (b); *Karácsonyi:* MN I. 386—87, 389. — 1372: Dl 6073. sz.

végrendeletében egy másik birtokot említ). Az 1354-ben szerzett pusztán alapítják majd unokaöccsei a velkapolyai pálos kolostort, mikor Nikápolyba indulnak.[106]

Feltűnő, hogy Lajos idején familiárisnak elsősorban külföldieket neveznek.

Ilyen meggondolásokból e familiárisokról is készítettünk kis táblázatot, és a 18 tizennegyedik századi familiáris adatait a következőkben összegezzük:

Az udvari familiárisok származása

Árpád-kori nemzetségből:	5 (+ 1 házasságot köt nemzetség tagjával)
külföldi származású:	10 (ebből 1 régen Magyarországon élő arisztokrata családból)
köznemesi származású:	3

Az udvari familiárisok birtokviszonyai

nagybirtokos:	4
középbirtokos:	11 (egyből nagybirtokos lesz)
kisbirtokos:	3 (egyből nagybirtokos lesz)
várbirtokos:	3 (+ 1 később; a familiáris fiai további két esetben szereznek várat)

Az udvari familiárisok funkciója

Várnagyként kezdte, illetve várnagy volt:	2 (Becsei Imre, Csór Tamás)
comes (is):	2 (Becsei Imre, Csór Tamás)
országbáró lett:	1 (Csór Tamás)
udvari funkciót látott el:	2 (Baracskai Miklós — tárnoki servitor, Nagy Pál — mtr. clavigerorum, illetve cliciorum?)[107]
homo regius:	1 (Nagy Pál)

Összevetve a 15. századbeli példákkal, feltűnik itt a középsorsúak — középbirtokosok, ill. köznemesi származásúak — és a külföldiek túlsúlya, de a birtokviszonyok mozgásban vannak, a familiárisok nagybirtokot szerezhetnek. Mivel táblázatunkba nem vettük fel azokat, akik apródként vagy lovagként is ismertek, a kép szükségszerűen tolódott el a középsorsúak javára. Ha viszont az előbbiekre gondolunk, a régi nemzetségek, illetve a nagybirtokosok aránya növekszik. A Zsigmond-korabeli familiárisok esetében gyanítható a zsoldostevékenység.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy táblázatunk szereplői nagyjából ugyanabba a rétegbe tartoznak, mint a lovagok és apródok, de az elnevezés maga sokkal általánosabbb. Czimernek igaza van: az udvari familiárisok funkció, kiváltságok, kötelezettségek stb. tekintetében többnyire azonosak a lovagokkal. De a *familiaris* mégsem egyszerű szinonimája a *miles*nek, illetve *iuvenis*nek: az országbíró és az udvari pap nem tartozik semmilyen „egységes zártkörű udvari katonai rendbe". S az általános elnevezés nem csupán egyszerű gyűjtőfogalom, mint ezt néhány esetben jogosan gondolhatnánk.[108] Kétségtelen, hogy a lovagok, apródok, familiárisok

[106] 1354: AO VI. 232. — 1355: AO VI. 363. — *Györffy* 1963 (a). I. 427, 428, 482. — *Fekete Nagy* 219. — 1364: H. oklt. 276—77. — 1395: ZsO I. 4019. és 4471. sz.

[107] 1351(?): F IX/2. 116; 1352: PRT II. 406. — 1363: F IX/3. 304; HO II. 110. Vö. *Wertner* 1907. 21—22.

[108] *Czimer* 1913. 49—50. Idézi Cselén János és Jakab, illetve Bátmonostori Töttös János példáit.

címzését az oklevélírók némi nemtörődömséggel intézik, ez magyarázza a gyakori terminológiai ingadozást is. Ezek alapján nemcsak gyűjtőnévként lehetne felfogni a familiárist, hanem alternatív szinonimaként — gondoljunk a fentebb idézett 1274-es példára Szegi Apa esetében. (Besenyő János 1361-ben apród, Himfi Benedekkel együtt szerepel — aki „similiter aulae regiae miles" —, 1374-ben „fidelis noster familiaris" stb.) De az ilyen adatoknak ismét mások mondanak ellent: Kompoldfi Lászlót említve, mint láttuk, „et" kötőszó kapcsolja az udvari apród címet a familiaris címhez. A nápolyi mintában a „miles *et* familiaris" lehetett hasonló. Valószínű, hogy a kötőszóval kapcsolt szópár mindegyikének megvolt a maga funkciója, és a fenti „seu" is csak ehhez az értelmezéshez kötődik. Ezek szerint a „familiaris" *a szűkebb királyi familiához tartozást hangsúlyozza lovagok, apródok vagy mások esetében.*[109]

*

Fügedi Erik a 15. századi arisztokraták mobilitásáról szólva foglalkozott a 14. századi országbárókkal. Ezek Lajos idején is zárt csoportot alkottak, melynek magja Károly Róbert hagyatéka, szép számmal voltak köztük már a 13. században is nagy szerepet játszó nemzetségek tagjai. A nemzetségeken kívül álló felemelkedettek és az elszegényedett vagy kegyvesztett nemzetségek Fügedi szerint az egyházi pályára lépő családtag segítségével juthattak be a zárt körbe, bár a tehetség, rátermettség, hadi érdem számított. Egyik példája éppen Zudar Péter és testvérei, akik rokonuk, László pannonhalmi apát révén jutottak volna be az udvari méltóságok közé.[110] Ez a László — valószínűleg unokatestvérük, a családfán nehezen lelhető fel — csak későn, élete vége felé lesz pannonhalmi apát; 1357-ben még szerényebb viszonyok közt élő nagyváradi kanonok volt, szerény külsejű és egyszerű anyagú pecsétje alacsony rangját dokumentálja: 1363-ban lesz csak főesperes.[111] Zudar Péter viszont nem 1360-ban „tűnik fel" az udvarban mint pohárnokmester, hanem már 1343-ban apród, öccsei pedig az ötvenes évek elején udvari apródok (kivéve a papi karriert választó Jánost és Imrét).[112] A felemelkedés egyik eszköze valóban a jó házasság; hiszen apjuk, Bölcsi Domokos is Kállay lányt vett el a Balog-Semjén nemből; de nem az egyháziak fellépését kísérte ez, mint Fügedi gondolja. 1352-ben Lajos a magtalan Fónyi Balázs volt füleki várnagy, majd borsodi comes 13 birtokát adja Péter apródnak és hat testvérének, kérésükre; 1356-ban fiúsítja a király Fónyi Balázs lányát, Annát, akit Zudar Péter vett feleségül, s ekkor a birtokokat a nő — azaz Péter — új adomány címén kapta meg.[113] Az Aba nembéli Szakszai Péter leányát, Annát is fiúsítják atyja és Zudar Péter — immár sárosi comes — érdemeiért, és Péter öccsének, Simonnak adják

[109] Az 1369-es „nobiles et strenui milites et familiares nostri" (Dl 87440) felsorolásban.
[110] *Fügedi* 1970(a). 21—23.
[111] *Wertner* 1891 (a). 141—145; 1892. 176; *Kállay Ubul*, Turul 1904. 84—85; AO VI. 612.
[112] *Wertner* i. h. — AO IV. 306; V. 541, 603, 632; Zala I. 573. A kérdést röviden érintettem már Fügedi művéről írt recenziómban, *Kurcz* 1971(a). 654. Hasonló értelemben nyilatkozik *Mályusz* 1971(a). 178.
[113] AO V. 542—43; AO VI. 495.

nőül.[114] A Károly Róberthez jókor csatlakozó Bölcsi Domokos[115] telepítette be fiait az Anjouk udvarába, és elsősorban a szemfüles Péter révén jutottak az udvari nevelés iskoláját végigjárva magas méltóságokba.[116]

Nem Perényi Péter volt az első, aki familiárisként kezdte pályáját, és a király emelte a bárók közé.[117] Ilyen volt az Osl nembéli *Kanizsai Lőrinc* is. Bátyja, Gergely IV. László udvarában parvulus. Ő 1313-ban még a Kőszegi család hegykövi várnagya volt, de nem követte Kőszegi András lázadását, sőt az András segítségére jött németek ellen küzdött és Kanizsaszeg várának elfoglalásával megtörte a Kőszegiek hatalmát. A további években is a Henrikfiak ellen harcolt. Haditetteivel párhuzamosak gazdasági manőverei: zalai jószágokat szerez, 1321-ben megkapja a királytól Kanizsa várát és uradalmát, ekkor zalai comes, s ez a továbbiakban elősegíti birtokszerzéseit. Neki is könnyű volt fiait a királyi udvarba juttatni. János 1337-ben apród, majd udvari lovag, délvidéken négy megyében is ispán; István udvari káplán, bácsi olvasókanonok, óbudai prépost, zágrábi püspök: Lajos egyik kiváló diplomatája. Benedek szintén apród; velük együtt kísérte a királyt nápolyi útjára. Mindhárman gyarapítják a birtokot, szerzik a várakat, utódaik várfallal övezik oppidumukat. Zsigmond alatt a család hirtelen nagy magasságokba emelkedik; János udvari lovag fiai közül Miklós tárnokmester, zalai comes, János esztergomi érsek, főkancellár, István pedig apródból székelyispán, majd főajtónálló. — Itt is megtalálni a papi nagybácsit, de állíthatjuk-e egyértelműen, hogy a zágrábi püspök vagy érsek műve volna csupán a család felemelkedése? A kezdetben semmi esetre sem. Meglehet, hogy a magas papi tisztség is a jól szituált családi háttér következménye.[118]

[114] *Fügedi* adata *Bossányi* II. CLXXX. sz.-ra támaszkodik, mely szerint Zudar Péter borsodi comes és Szikszay Anna házasságában Erzsébet királyné felmentést kér vérrokonság alól, 1358-ban. Ekkor azonban már Fónyi Anna volt Péter felesége: „quia eadem domina ... magistro Petri Zudar castellano de Gyosgyeur ... nupta extitit", Péter érdemeit mérlegelve fiúsította a király 1356-ban (AO VI. 495). — Szikszay Annát azért Péter érdemei miatt adják Simonnak, mert Simon még csak *aulae parvulus*, sok érdemet nem szerezhetett (1353: AO VI. 100). Zudar István és Miklós hasonló házasságáról l. alább a Kötelékek c. fejezetben.

[115] Szirmai adatát idézi: F VIII/5. 21—22.

[116] Fügedi az 1382—87 között felemelkedő 6 új emberről szólva — 1970 (a). 24 — is megállapítja, hogy papi pályán működő rokonai (vannak). Telegdi Miklós ajtónállómester és udvarmester valóban Tamás esztergomi érsek unokatestvérének a fia, de a képet kissé módosítja, hogy ez az unokatestvér, Miklós, György nevű testvérével együtt udvari lovag volt, az ő apjuk az első Miklós, a rozgonyi csatában jeleskedik, a 20-as években pedig szebeni, majd csanádi comes, a fugyii pálos kolostor alapítója (*Karácsonyi:* MN I. 351). Bátyja, a későbbi esztergomi érsek, ekkor egri püspök. Ő valóban befolyásos papi rokon, hiszen Tamás unokaöccse sem lenne nélküle főpap. Demeterből, unokahúgának fiából is esztergomi érsek lett. Fügedi egyedül Demeter érseknek tulajdonítja unokaöccse, Káplai János országbírói méltóságait. Az érdekek, befolyások nyilván összefolynak, de nem kizárólagosak. Demeter testvére, Fülöp és János testvére, Dezső udvari lovagok; Dezső Zsigmond király egyik „pénzforrása". Ha *Fügedi* azt írja, hogy családi karrierjéhez elég, hogy a klerikus az udvarban éljen, érintkezzen a királlyal és a bárókkal (i. m. 25), akkor ennek a követelménynek az udvari lovag is megfelelhetett. Másrészt természetes, hogy a világi karriert befutott nagyúr papnak nevelt gyermeke főpapként végzi, például Szécsényi Tamás Mihály nevű fia (*Pór* 1885. 6—7).

[117] *Fügedi* 1970 (a). 26.

[118] *Karácsonyi:* MN II. 400, 408—409; továbbá: *Nagy:* Sopr. I. 217, 383, 394, 491, 511, 531. — 1324-ben Gergely fia Miklós apród valószínűleg Pacsintai (Jánki) Gergely királynéi asztalnokmester fia, László kalocsai érsek, királyi kancellár öccse. A karrierben itt is a világi apa az úttörő (AO II. 128; F VIII/5. 26, 142, 196).

De érdekes az ugyancsak a leggazdagabb nagybirtokosok sorába alacsony sorból emelkedő *Becsei* család története is. Itt nyoma sincs befolyásos papi rokonnak. „Magister Emericus serviens noster de Beche" 1311-ben tűnik fel a király környezetében, még 1318-ban is csak familiáris serviense Károly Róbertnek — Karácsonyi és Nagy Imre véleménye szerint ez nem jelölhetett fényes rangot. 1320-tól 1322-ig szekerészmester. Az első oklevelekben még maga kér, aztán a király elhalmozza birtokkal, lévai-saskői várnagysággal, barsi ispánsággal, selmeci kamaraispánsággal. A *Fejér* megyei Becséről nevezi magát, bár csak annyi köze van a Becse-Gergely nemzetséghez, hogy egy idevaló lányt vett feleségül, s következő lépésként zálogba vette a Becse-birtokot. A nemzetségen, sőt esetleg a nemességen kívüli állapot gyanítható abból is, hogy a család egyes generációi névhasználatukat mindig új, fontos birtokhoz kötik.[119] 1342-ben a nemzetséghez tartozó Léli Dezső fiát 100 márkával megszabadították a fej- és jószágvesztés alól, ezért viszont megkapták azoknak ősi becsei birtokait, kegyúri jogait, és így vásárolták meg maguknak végképp a nemzetséghez tartozást.[120]

Akiknek ez már fontos volt: Imre két idősebb fia, Töttös (István) és Vesszős (György); elébb apjuk várnagyságát és barsi comitatusát öröklik a harmincas években; majd különféle — többek között óbudai és visegrádi — várnagyságok és comitatusok mellett udvari lovagok. Töttös viszi többre, ő királyi és királynéi ajtónállómester. Csupa bizalmi állást töltenek be. Pór Antal szerint elsősorban Erzsébet királyné bizalmasai voltak, Töttös külföldre is kísérte a királynét. Vesszős a nápolyi hadjáratban szerepelt, Kétyi János, a minorita egyedüli tudósítása szerint ő fejezte volna le Durazzói Károlyt (talán ezért is festette meg leánya vezeklésül a zselizi templomban Vesszős halála utáni különítéletét). Vesszős fia, János udvari lovag. Töttös fiai is az udvarban nevelkednek. Miklós apród, gazdag budai polgárlányt vesz el; László pedig István herceg dapiferje. Az ő fia, László szintén udvari lovag (1398), unokái pedig Zsigmond apródjai (1424, 1430), nándorfehérvári kapitányok (1428, 1429).[121] Hóman szerint Lajos halála idején a második 15 család közé számítanak, ugyanúgy, mint a szintén udvari karriert befutó Himfi, Poháros és Kanizsai család.[122]

Akár self-made-man, akár előkelő, akár levitézlett régi nemzetség tagja volt valaki, Károly Róbert és Lajos alatt, ha hűségét már bebizonyította, megvolt a lehetősége a maga és családja jövőjének megalapítására.[123] Ehhez a legjobb eszköz az volt, ha ő is az udvarban vagy körülötte tartózkodott, s fiait az udvarba küldte, ott apródok, majd udvari lovagok lettek belőlük. Volt persze, ahol a papi rokon, az udvari káplán

[119] *Tarjányi* 19.

[120] Az egész gondolatmenethez: Zichy I. 134, 151; *Karácsonyi:* MN I. 222; Dl 86 906; *Karácsonyi:* MN I. 226; Zichy II. pp. XII, XIII, 42. — Lajos 1344-ben ruházza fel becsei birtokukat nemesi minőséggel (Zichy II. 136).

[121] *Wertner* 1906, 1907. passim. — *Pór* 1892. 32, 46. — HHFD III. cap. 159, p. 151. — Az olasz krónikások mindegyike más személyt említ Durazzói Károly kivégzőjeként. Villani János Magyar Fülöp urat, Máté egy hitetlen kunt, Gravina több kun vitézt: *Villani* 200, 186, Gravinát lásd: *Muratori* XII. 583; *Radocsay* 1954, p. 240, t. LXVIII; AO I. 513; II. 536; II. 178—180, 324; Zichy I. 609; AO IV. 320; Zichy II. 209, 301, 501, 505 stb.

[122] *Hóman—Szekfű* II. 270. Gazdasági viszonyairól lásd a következő fejezetet.

[123] Az elsőre példa: Kistapolcsányi Gyula, Tót Lőrinc, Poháros Péter, a másodikra az Ákos nembeli Cselén fiak. A harmadikra Himfi, Benedek, Lack.

erősítette a szálakat a király és a család között, de az apródok és a lovagok közt 59 személy esetében az apa (ill. rokon) ért el világi rangot, tisztséget, s csak 8 adat szól erősen, 2 pedig valószínűen a papi rokon szerepe mellett.[124]

Az apa, illetve rokon világi karrierje esetében

1. Apródok

1284: Lukács és Kozma, Bágyon pohárnokmester(?) fiai
1300: Sinka, Sóvári György (hadvezér) szabolcsi comes és pataki várnagy unokaöccse, „Miczbán" Simon unokája
1323: Alsólendvai Miklós, Hoholt fia István varasdi comes fia
1324: Gergely fia Miklós, Pacsintai Gergely királynéi asztalnok fia?
1328, 1334: Miklós és Gergely, Kistapolcsányi Gyula lévai várnagy (előbb Csák Máté familiárisa) fiai
1337: Kanizsai János, 1352: Kanizsai Benedek, Lőrinc zalai comes fiai
1350 előtt: Lackfi István, Lack székelyispán fia
1351: Visontai János, Kompoldfi Imre hevesi comes (udvari apród) fia
1364: Poháros Miklós, Péter abaúji comes, szalánci, boldogkői várnagy, udvari lovag fia
1388: Perényi Imre, Péter regéci—diósgyőri várnagy, küküllői, abaúji comes (udvari lovag) fia
1390: Kanizsai István, János (udvari lovag) orbászi, szánai, varasdi, zagortai comes fia — Tari Lőrinc, László udvari lovag, comes fia (az ő fia pedig Rupert aulicus, 1424)

2. Lovagok

1338: Magyar Domokos; Pál kincstartó, gimesi várnagy fia
1341—1342: Töttös és Vesszős, Becsei Imre (királyi familiáris) szekerészmester, selmeci kamaraispán, saskői és lévai várnagy, barsi comes fiai
1342: Mikcs bán fiai: Ákos, István, László
1343: Lackfi Miklós, Lack székelyispán fia
1343: Balázs, Szeri Pósa szolnoki, ill. krassói comes, adorjáni, illyédi, majd sebesi, ill. harami, érsomlyai várnagy fia (testvérei: László 1346, István 1350, Miklós 1366)
1347: Szécsényi Kónya, Tamás vajda fia
1349, 1353: Kont Miklós és Tót Lőkös, Tót Lőrinc zászlótartó, semptei várnagy, soproni, nyitrai, vasi comes, tárnokmester fiai Nekcsei Denk, Nekcsei Sándor és Demeter tárnokmester unokaöccse
1362: Bátmonostori László, Töttös ajtónállómester, pilisi comes, óbudai, visegrádi várnagy, királynéi tárnokmester (udvari lovag) fia
1363: Vörös Péter és Vas Dezső, Vas Miklós kolozsi comes (?), várnagy öccsei
1364: János, Vesszős varasdi, zólyomi comes, saskői, zagoriai várnagy (udvari lovag) fia
1364: Telegdi Miklós és György, Miklós szebeni, majd csanádi comes fiai (a karrierben mégis inkább nagybátyjuknak, Csanád érseknek van szerepe)
1372: Dobokai László, Mikcs bán unokája, László havasalföldi vajda rokona
1373: Torockai Miklós, Ákos n. István szolnoki alispán fia
1386: Losonci László és István, István szörényi bán unokaöccsének fiai
1387: Sárói László, Sárói (Sági) Bede hrussói várnagy unokája
1389—1393: Kaplai Dezső, János orosz vajda, szörényi bán, országbíró testvére
1397: Fedémesi Szobonya Miklós, László saskövi várnagy, pozsonyi stb. comes fia, János kaposvári várnagy rábaközi alispán unokaöccse. De már apja, nagybátyjai is Károly Róbert szolgálatában álltak (AO II. 63)

[124] Érdekes Nekcsei Denk példája: hosszú ideig csak *magister* az oklevelekben, 1349-ben érett fejjel „*nunc* aule regie miles". Híres nagybátyjai vagyonát örökli, és úgy látszik, szorongó pereskedéseiből (*Karácsonyi:* MN I. 61—62) keres azzal kiutat, hogy felvéteti magát a királyi környezetbe.

1359: Nagymartoni Niclinus, Lőrinc zarándi comes (apród) fia, Pál országbíró rokona
1371: Hédervári György, Miklós udvari lovag unokaöccse
1387: Perényi Miklós, Péter várnagy (udvari lovag) fia
1389: Szeri Pósa István és 1397: Péter, Szeri Pósa unokái, István krassói comes fiai
1393: Prodavizi Mikcs, Ákos bán fia (Mikcs bán dédunokája)
1397: Besenyő-Berencsi István, Besenyő János várnagy, comes unokaöccse
1402: Egerszegi István és Heem, Himfi Benedek bán fia, ill. unokaöccse

4. Királyi familiárisok

1386: Az Ellerbach-testvérek (és bátyjuk, Vilmos udvari lovag), apjuk Konrád és nagybátyjuk Burkhardt hadi érdemeiért
1396: előtt: Fedémesi Szobonya László, nagyapja (l. fenn) érdemeiért
1402: Egerszegi Remete Imre, István (l. fenn) fia, Himfi-rokonság

A karrierben papi rokon játszik szerepet

1265: Miklós apród, Farkas alkancellár neposa
1336: Bakó apród, Tatamér alkancellár testvére (de Tamás vajda familiárisa is!)
1345: Rupoli Bekő János és Tamás udvari lovagok, Vásári Miklós esztergomi prépost (később érsek) testvérei
1346: Zavoni Henrik fia Mátyás lovag, Neszmélyi Miklós pécsi püspök testvére
1364: Telegdi Miklós és György udvari lovagok, Csanád érsek unokaöccsei
1381: Fülöp udvari lovag, Demeter esztergomi érsek testvére
1391: Alsáni Pál lovag, Bálint pécsi püspök, királynéi kancellár unokaöccse (de János volt bán fia is!)

Kétségtelenül tapasztalható az a tendencia, hogy *valamennyi fiúgyermeket elküldjék a királyi udvarba.* (Néha azt is — a Kanizsaiak például — akit papi pályára szántak.) Nemcsak a kisebb fiú lesz „lovag", mint nyugaton: egész családok nevelődtek a király udvarában, több generáción át. Minden testvérnek érdeke a király környezetében jeleskedni. Az adományok többnyire még minden osztályostársnak szólnak, a családi vagyon fogalma még nagyon erős. A cél ezért az egész család emelkedése, ennek felel meg a Lackfiak, Zudarok, Kanizsaiak, Becseiek, Perényiek pályafutása.

Négy táblázatunk alapján összegyűjtöttük a közeli rokonokat. A legfeltűnőbb a Becsei-Bátmonostori-Zselizi család: öt generáción át tartozik több tagja is a lovagi-apródi-familiáris rétegbe. (Igaz, az ő levéltáruk szinte teljességében fennmaradt.) Mágnások és várjobbágyságból kikapaszkodó kisbirtokosok egyaránt testvéreikkel, unokatestvéreikkel, fiaikkal együtt szolgálták a királyt. A királyi hatalom erősségét is példázta, hogy mennyire kizárólagosan rá alapítják egyes családok a jövőjüket.[125]

[125] Táblázatainkban az Álmosdiak 2 fővel képviseltetik magukat, Ardóiak 2, Almakereki-Bethlen 2, Bágyon fiai 2, Bebek-Csetneki 2, Becseiek 9, Berekszóiak 2, Besenyő-Berencsi 2, Blagajiak 3, Csapi-Gutori 3, Cseklészi-Őri-Turóci 3, Cselénfiak 2, Ellerbachok 4, Fedémesi Szobonyák 2, Forgáchok 2, De Georgio (testvérek?) 2, Gerebeniek 2, Hunyadiak 2, Héderváriak 3, Himfi-rokonság 5, esetleg 6 (ha Benedek unokatestvére, László valóban eljutott a királyi udvarba — vö. 1345: Dl 40990), Horsundorferek 2, Johannes Latinus és fiai 3, Kratzerek 2, Kaplai-rokonság (?) 2, Kartaliak (?) 3, Kölcseiek 2, Kanizsaiak 4, Kistapolcsányiak 2, Kállai-rokonság 4, Kátaiak (?) 2, Kompoldfiak 3, Losonciak 4, Lackfiak (legalább) 2, Lakiak 2, Marótiak 3, Mezőlakiak 2, Mikolaiak 2, Mikcs-rokonság 5, Nagymartoni-Fraknói 3, Nagymihályiak 3, Némai Kolozsék 2, Oláh László fiai 2, Likai-Petrichevich 2, Pásztói-Kazai-Kakas- és Tari-rokonság 4, Poharosok 2, Perényi-rokonság 5, Prunnerék 2, Rozgonyiak 2, Rupoliak 3, Sitkeiek 2, Sinkáék 2, Szomszédváriak 3, Szeri Pósafiak 6, Szegi család 2, Szinyei Mersék 2, Tamásiak 2, Tarkőiek 3, Torockai család 2, Telegdiek 2, Tamás notarius és testvére 2, Újlaki-Raholcai család 3, Cegei-Vas család 2, Vízköziek 2, Zelnaiak 2, Zudarok 6, Várdaiak 2.

3. Kötelékek

Minthogy a lovagi kultúra *általában udvarhoz* kötődik, a királyi aulán kívül hasznos volna megfigyelni a nagyurak, várurak körül kialakuló környezetet.[1] (Persze itt már sokkal szűkszavúbbak a források.) Másrészt a királlyal (és családjával) személyes viszonyban álló milesek után az egyéb személyes viszonyban álló milesekről kellene megemlékeznünk, s ez a számbavétel ugyncsak a fenti kérdést közelíti meg.

A 13. században több adat szól a nagyúr mileseiről. Bors comes curiájának milesei, akik a curia presbitereivel együtt végrendeletnél tanúskodnak 1231-ben, személyükben lehetnek ugyan akár függő harcosok, akár szabadok, a tanúskodás azt mutatja, hogy az úr körül rezidensek akkor is, ha nem harci cselekményben van rájuk szükség. Az úr állandó kíséretéhez tartoznak.[2] 1271-ben Kemen és Bathaler *comes*ek, Miklós nádor fideles milesei kaptak földet uruktól, ugyanebben az évben Tamás szlavón bán familiáris mileseiről, Ougya-i Péterről, Farkasról és Endréről, majd a következő évben Tholuoy-i János *comes* fia Jakab *mesterről,* mint Tamás szlavón bán familiáris mileséről történik említés. 1277-ben Tamás bán (és többek közt komáromi comes) milese Pamlen de Zup komáromi *várnagy*. Valamennyien földet kapnak.[3] 1281-ben János nádor mileseit, Ertug négy fiát részesíti IV. László adományban hadi érdemeikért.[4] Ezek a milesek már valamennyien viszonylag független familiárisok, akikre jellemző a katonai szolgálat, a német testvérek lovagok is lehettek. A 14. századból egy hasonló példa: István és János *magister*ek, István vajda milesei egy falut kapnak a királytól.[5]

A familiaritásról született szép feldolgozásokból[6] mi most csupán azt emeljük ki, hogy a katonai szolgálattevők mellett egyes nagyurak körül már a 13. században is kis udvarok alakultak ki. Királyi mintára tisztségviselőik: a pohárnokmester, tárnokmester, és a szakmai ismereteket feltételező, ezért az előbbiektől lényegében különböző jegyző — rá volt a legnagyobb szükség.[7]

[1] Vö. *Elekes* 1939. 295.
[2] MES I. 280.
[3] Smič. VI. 113; W IX. 113; SztpR 2729. sz.; SztpR 2813. sz.
[4] W IX. 297.
[5] AO IV. 633.
[6] *Szekfű* alapvető műve után például: *Ila* 1927. 37—71; *Sinkovics* 1933; *Bónis* 1947. (adatai, passim).
[7] 1276: Mihály fia Adorján, János tárnokmester pohárnokmestere. (SztpR 2749. sz.) — 1295: István mester, Omodé nádor protonotariusa; ez hivatalos jellegű funkció is lehet, nem Omodéhoz, hanem a nádorsághoz kötődik, de ez ebben a korban még nem válik ketté (F VI/1. 380). — 1297: Vörös Ábrahám (pozsonyi curialis comes) Csák Máté nádor tárnokmestere (Apponyi I. 33). — 1308 körül: Péter mester, László vajda dapiferje, ítélkezik is egy ügyben, melyet a vajda udvarbírája halasztott el (Zichy I. 122). — 1318: Gyula comes, Csák Máté lévai várnagya (AO I. 487). Ugyancsak várnagyok 1326: Beremen-i Miklós fia István, Henrik fia János báné (AO II. 262), és 1333: Pogány István, Tamás vajda bálványosi várnagya, a tényleges funkciót azonban az ő familiárisa, Márk alvárnagy látja el, akit ezért meg is nemesítenek (ZW I. 458). (Ezek az utóbbiak a familiaritásra példák, nem a tényleges udvarra.) — 1342: Márton mester Tamás vajda notariusa és procuratora. — 1343: Pál mester litteratus — Töttös notariusa és famulusa, aki szintén ügyvédként jár el ura helyett (Zichy II. 523). — 1355: Ádám fia Bálint íródeák, Pongrác mestert, urát képviseli (*Majláth* 1890. 99). — 1360: Literatus Ábrahám, Himfi Benedek notariusa (Dl 41582). — 1363: Simon „filius Georgii, nobilis de Gyánth" Lackfi Dénes vajda speciális notariusa (F IX/3. 358). — Egyes adatok arra mutatnak, hogy némelyik nagyúrnak talán orvosa is volt (1314: Hédervári Dezsőnek? Péter „medicus de Castro Hedrici" (MES II. 695). — 1394: Stibor orvosa János (vö. *Hints* 274).

Drugeth Vilmos nyugati szellemű udvartartását bizonyítja, hogy familiárisai, notáriusa mellett a *currifert* és a két *agazót* is jutalmazza végrendeletében; ez utóbbiakkal egyenlő juttatást, 10—10 márkát kaptak az egyenruhába bújtatott pajzshordozók.[8]

Donch mester Zólyomban „fényes udvart" tartott, 1316-ban Pál mester pap volt a jegyzője. Familiárisai állandó kíséretéhez tartoztak. Apródja is volt, aki később famulusa lett.[9]

Az apródnevelésnek korábban is fellelhetők a nyomai. Eleinte inkább körülírás, utalás formájában, majd egyre kifejezettebben. Tulajdonképpen már 1220-ban nyoma van a nemesi hazaknál egyfajta apródnevelésnek. Benich comes megparancsolja testamentumában fiainak: „ut apud domos nobilium constantes sint, ut contra violentes possint resistere, et nomen patris eorum non sit delebile".[10] (Természetesen az egyháznagyok is neveltek apródokat.[11])

A narrációkban is utalnak a gyermekkortól fogva teljesített szolgálatokra.[12] Egyértelmű ez a célzás 1335-ben. Zebyni László birtokot cserél, hogy urához — és rokonaihoz — közelebb költözzék. „Gyermekkorától hűségesen szolgálván János és Miklós mestereknek, általuk neveltetett és tápláltatott, s a közelebbi rezidencia révén azt reméli, hogy szolgálatainak nagyobb jutalmát kaphatja tőlük."[13]

1399-ben Bősi Ördög János *aulae regiae miles* házából hatalmaskodás során elvittek egy apródot. Ez az első konkrét adat a magán-dominus házában történő apródnevelésre; Szekfű Gyula 1416-ból, majd 1427-ből talált rá példát, de az utóbbival már nemcsak a „nagyurak fiainak más dominus udvarában való lovagi mód szerinti nevelését", hanem „e szokás elterjedt voltát" is bebizonyította.[14]

A magánudvar tehát beletartozott a familiaritás intézményébe, abba a gazdasági-jogi — s következésképpen ideológiai kihatású — kapcsolatba, amely a nemesség vagyon és hatalom tekintetében különböző szintű rétegei közt kialakult. Ismeretes, hogy a familiaritás „keretében" zajlott a 13. századtól kezdve az uralkodó osztály földesúri, katonai és hivatali szereplése. Mi sem természetesebb, minthogy az udvari lovagok, apródok, strenuus milesek és familiárisok voltak. Nemcsak a király vagy a királyné familiárisai, mint ezt olykor a titulus is hangsúlyozza. Közébük számíthatók olyan mágnások, óriásbirtokosok, mint például Szécsényi Kónya, másrészt tekintélyes részük vagyonos középbirtokos, alacsonyabb tisztséget betöltő nagybirtokos, sőt találtunk néhány kisbirtokost is. Ez a kép természetszerűen sugallja, hogy az aulae milesek, iuvenisek, strenuus milesek között egymáshoz való viszonyában is akadt *dominus* és *familiáris,* illetve más országbáró is lehetett dominusa a királyi lovagnak.

[8] 1330: Dl 71270. sz. — Udvarbírája is volt, Perényi Miklós, a richnói ág egyik ősc (az ő fia a hrussói várnagy, udvari lovag): saját pecsétjével látta el önállóan kiadott okleveleit (1330—1332: Dl 60200., 60208., 83203., 83204., 83205. sz.)

[9] *Zolnay* 1937. 33—34.

[10] F III/1. 304.

[11] 1360: Balase fia György, az esztergomi érsek apródja (Dl 41450).

[12] 1250: Sztáray I. 8. — 1284: HO VI. 311—312. — 1288: F V/3. 397. — 1308: AO I. 150. — 1316: AO I. 393—394. — 1339: AO III. 613. — 1340: AO IV. 4. — 1350: AO V. 367.

[13] AO III. 130.

[14] 1399: HO II. 162. (ZsO I. 5993. sz.) — *Szekfű* 76. — A bárók apródjaikat fogják be íjász szolgálatra 1395-ben: ZW III. 149. — A 15. századból: 1458: Zichy X. 3.

Perényi Péter és Kanizsai Lőrinc példájára már feljebb utaltunk. Bakó, Tatamér alkancellár testvére Tamás vajda familiárisa volt, amint ezt az oklevél narrációja pontosan megmondja; de ez nem áll ellentétben azzal a kitétellel, hogy „idem a sue puericie tempore curiam nostram sequendo et in eadem circa nostros fideles et dilectos indesinenter commorando et conversando" szolgálta Károly Róbertet.[15] Itt még elképzelhető, hogy Bakó királyi apródként kezdte, majd Tamás vajdához csapódott. Cselén János viszont a Szécsényiek szolgálatában állott a királyi udvarban is; Kónya dapifer helyettese volt már 1333-ban, mikor a király familiárisának nevezi, s az volt négy év múlva is, mikor *aulae nostrae miles*nek titulálják.[16] Ő Kónyával kerülhetett a király közelébe, és ott a Zách-ügyben tanúsított buzgalma miatt indulhatott el személyes érdemei miatt is a nagybirtokszerző pályán.

Ravasz István királyi lovag Kont Miklós familiárisa volt, ezt barsi, illetve pozsonyi alispánsága, erdélyi alvajdasága bizonyíthatja; Beke fia Antimus (és testvére) talán szintén Kont Miklós köréhez tartozott (ők 1361-ben voltak soproni alispánok), bár korábban Tamás vajda rokonát vette nőül.[17] Székely Gergely lovag és rokona valószínűleg Bebek-Csetneki familiárisok.[18] A zalai középbirtokos Salamonvári János Mikcs bán fia István (udvari lovag, majd zalai comes) familiárisa lehetett 1357-ben; később találjuk őt a királynéi udvar lovagjaként, ebben a minőségben pedig maga is comitatus élére került.[19] Szécsi Miklós országbíró és turóci comes familiárisa volt Debrői Miklós királynéi lovag — legalább 8-9 évvel azelőtt; Némai Kolozs fia, Szántó Jakab 1358-ban feltehetően Lackfi Dénes fia István helyettese volt a lovászmesterségben; Toldi Miklós Meggyesi Simon familiárisaként kezdte; az aradi főispán Stibor vajda familiárisa volt Zeleméri László; Opelni László szolgálatában indult Szécsi Gál, és Stiboréban a lengyel Oztrausky, aki pozsonyi és trencséni alispánságával egyidőben volt udvari lovag. Kerneci Miklós is Stibor familiárisa lehetett.[20]

Felvetődik a kérdés: lehetett-e valaki a királynak és még egy nagyúrnak *egyszerre* familiárisa? Vajon az *aulae miles* ezekben az esetekben nem puszta cím, amit a nagyúr „járt ki"? Vagy csak azt jelenti, hogy urával együtt tartózkodott az udvarban? Ez utóbbi látszik valószínűnek, hiszen bizonyára több familiáris is lebzselt az országbáró körül, aki nem kapta meg a királytól ezt a megtisztelő címet. Kétségtelen, hogy ezek az udvari lovagok társadalmi rangban nem egyenlők a dominus-udvari lovagokkal. Megfigyeléseink mintha azt a tendenciát sejtetnék, hogy van némi időbeli eltolódás a címek és a funkciók között, bár bizonyos ideig párhuzamos használatot — helyesebben egzisztenciát — fel kell tételeznünk. A pályafutás későbbi szakaszában észrevehető némi függetlenedés. A köznemes a familiaritással vetette meg társadalmi

[15] 1336: AO III. 290.

[16] 1333: Károlyi I. 80. — 1337: Apponyi I. 102.

[17] 1348: AO V. 204; 1351: *Wertner* 1907. 45—46. — 1361: uo. 56. Antimus fia János szlavóniai albán, majd alnádor Garai Miklós familiárisa volt (*Sinkovics* 1933. 38—39).

[18] Vö. 1351: AO V. 448 és 1359: AO VII. 634.

[19] 1357: Zala I. 571. — 1369: Zichy VI. 13. — 1384: *Iványi* 50. sz. Talán ugyancsak Mikcs fia István familiárisa volt Visontai János (1351: Dl 71978).

[20] 1357: AO VI. 561. — 1358: Sztáray I. 296; *Wertner* 1907. 172. — *Csánki* III. 526; *Mályusz* 1924. 6. Vö. *Wertner* 1907. 45 (42). — 1398: Temes 278. — 1384: ZsO I. 3149. — 1397: ZsO I. 4760., 4892., 4957. sz. — 1395/96: Kerneci a pozsonyi alispán. Dl 8131.

felemelkedésének alapját,[21] és az udvari lovagság már a felemelkedést jelentette. A nagyúr familiárisaként tehát elindulhattak azon a pályán, amelynek jelentős lépése volt a királyi udvarba, az udvari lovagok közé kerülni; ugyanakkor fel kell figyelnünk arra, hogy a legmagasabb csúcsa ennek a pályának — Cselén János, Salamonvári János, Szécsi Gál, Toldi Miklós esetében — a főispánság; az, hogy Cselén János a Zách-vagyonból hatalmas részt harapott ki, és a merényletből „erkölcsi tőkét" kovácsolva nagybirtokot szerzett, túlmutat a familiaritás megszabta kereteken. Lehet, hogy az *aulae miles* címmel egyidőben is van az arra inkább rászoruló lovagnak nagyúri pártfogója.

Természetesen ezután, hogy a (strenuus) milesek között sok familiárist találunk. Simonyi István magáról vallja: „strenuus miles et familiaris domini Ladislai, ducis Opuliae"; Cseklészi Miklós feltehetőleg szintén Opelni László familiárisaként volt pozsonyi alispán és várnagy 1366 és 1371 közt; egészen bizonyosan Opelni László köréhez tartozott Garammikolai János; Turóci Benedek a 15. század elején Stibor familiárisa volt — őt árulta el; Berencsi István sem talán csak rokoni ragaszkodásból vette fel nagybátyja, Besenyő János nevét és részesült birtokadományaiban.[22]

*

Már eddig is utaltunk egy-egy lovagi család pályafutásának rajzában a házasságkötésekre. Később gazdasági helyzetük megvilágítása során sem mellőzhetjük a házasságok említését. De most, mikor a réteg egészének társadalmi hovatartozásáról esik szó, a kérdést általános összefüggéseiben is meg kell vizsgálnunk, hiszen az európai és a magyar szakirodalomban egyaránt közismert, hogy a középkorban a párválasztás általában ugyanabból a társadalmi körből történik.[23]

A feudális uralkodó osztály kötötte házasságokról az időben visszafelé haladva egyre kevesebb adatra támaszkodhatunk. A nyugatról származó magyar királynék kíséretében érkezett udvarhölgyeket az uralkodó előnyösen házasította ki (Ahalyz, Yoles királyné udvarhölgye Botez mosoni comes felesége lett).[24] A 13. század első felében gyakran a gyermekek neve utal a francia, német, görög anyára, de ez a nyom nem biztos, másrészt meghonosodott nevű gyermeknek is jöhetett külföldről az anyja.[25] Német lehetett az Atyusz nembeli Sal ispán felesége is, leányai nevéről (Éva, Ágnes, Helbrug, Weniver) ítélve.[26] Talán a Csanád nembeli (I) Kelemenös bán harmadik és negyedik fiának (Izsák Elek) is görög volt az anyja.[27] Karácsonyi János a

[21] *Mályusz* 1940. 320. — Toldi Miklós Meggyesi Simon pozsonyi főispán, majd az esztergomi érsek familiárisa volt; Olaszországból hazatérve lett a király milese, így nyerte el több megye főispánságát; önerejéből küzdötte fel magát a királyi udvarba (*Mályusz* 1924. 4—5).

[22] 1369: F IX/214. — *Wertner* 1907. 46, 328. — Uo. 173. — *Házi* 1917. 29. — 1392: ZsO I. 2342. sz. A 13. században is van persze arra példa, hogy nagyúr familiárisa a királyi apród: Merse fia Bendek Omodé nádoré, Sinka mester Sóvári Györgyé; rokonságban is vannak. *Karácsonyi:* MN I. 44, 170—171.

[23] *Kubinyi* 1973(a). 216.

[24] 1220: F III/1. 285. Vö. uo. 387.

[25] Csák Miklós első felesége görög, ettől született Izsák fia, a második francia, ettől Lőrinc és János (1231: F III/1. 125).

[26] 1221: F III/1—326—27. *Berrár* nem használja fel az oklevelet, a neveket nem említi. (Lásd még ehhez az V. fejezetünkben írottakat.)

[27] W VII. 429, 431.

Becse-Gergely nemzetségben gyanít legfeljebb egy francia nővel kötött házasságot, a nemzetség magyar eredete, a francia lovag ős tudatos fikciója már tisztázódott.[28]

A 13. század közepe felé kevésbé vagyonos családokban is találunk idegen neveket. Az Apocu nembeli Kétyi családban a század harmadik harmadában német nevek: Moholy fia Detre, és fiai: Detmár, Detbor, Detk, Simon, Herbort, Langvis.[29] Talán az Ajka-nemzetségben is volt francia ősanya. A 13—14. században három generációban bukkannak fel: elsősorban Ehellős (Achilles), továbbá: Kristol, Toma, Marcell, Gellén, Alinka. A gyanút alátámasztja, hogy Szent Remig tiszteletére épített egyházuk volt, az ajkai (ma: ajkarendi) templom kegyurai voltak. Mai tudásunk nem ismer más ilyen patrocíniumos kolostort, ill. középkori egyházat Magyarországon. Több francia eredetű Remigiust is tiszteltek szentként a középkorban, Franciaországnak elsősorban északi felén találhatók St. Rémy-apátságok és -perjelségek (főként Benedek-rendi, de cisztercita és ágostonos is).[30] A 13. század második felében is törődött az uralkodói család a környezetében élők kiházasításával. 1259-ben István herceg nem vagyonos Reynoldus apródjának szerzi meg a Buzád nembeli Ponyth comes leányát úgy, hogy a jegyajándékról, a két faluról ő gondoskodik.[31]

A századforduló idején s a 14. század első felében külföldiekkel elsősorban az arisztokrácia keres kapcsolatot: Erne fia István nádor fiát „cseh és lengyel királyi vérből származó leánnyal", egy bajor hercegnővel házasította össze. László erdélyi vajda pedig felesége révén Ottó bajor herceg, magyar király rokona volt.[32] Szécsényi Tamás vajda második felesége Auschwitz Anna hercegnő, Erzsébet királyné rokona.[33] Lackfi István második felesége viszont Nagymartoni Pál országbíró sógornője, Puchaim Ágnes.[34]

A 14. század közepe felé — egy időre — megszűnnek a tartományúrhoz illő házassági elképzelések. A külföldi származású királyi lovagok velük egyívású magyarországi nemesi családokba házasodnak. Az idősebb Horsundorfer Ulving Margit leányát Nagymartoni Simon fia Lőrinc apród veszi el, Erzsébetet pedig, akit elesett bátyja birtokaiban fiúsítottak 1347-ben, Szécsényi Tamás fia Kónya: így kapta meg Ecseg várát.[35] A Zách-üggyel kapcsolatban felívelő pályájú Cselén János — egyébként eredetileg Kónya familiárisa — szintén német lányt vett feleségül, Tellyesprunni Anglist (Annust).[36]

Már ezekből a példákból is látható, hogy az *aulae regiae milites*, ill. *iuvenes* előnyös házasságra számíthattak a király környezetében. Sokan az előkelő nemzetséghez való

[28] *Karácsonyi:* MN I. 216; *Mályusz* 1971(b). 68, 78.

[29] *Karácsonyi:* MN I. 124.

[30] Első említése 1278. júl. 27.: „ante fores ecclesie beati Remigy de eadem villa Ayka" (HO I. 71). Elzálogosított kelyhéről (s így közvetve a kegyuraságról) 1304: HO I. 99. Malmáról 1318: HO IV. 128. — *Cottineau* II. coll. 2865—2867: Franciaország északi részén 13. St. Rémy-apátság, nyugaton 4, délen 5, a nyugatiak Angers-Poitiers környékén, a délIekből 2 provanszál, 3 Cantal-Aveyron környékén összpontosul. — *Rupp* (1870—1872) műve óta a magyarországi patrocíniumokkal kapcsolatos munka nem készült, a másodlagos jellegű oklevélkiadások indexében a Remigius patrocínium nem található.

[31] HO II. 6.

[32] 1303: AO I. 52 skk.; *Pór* 1907. 10—11.

[33] AO III. 53, VI. 234; F VIII/3. 716.

[34] F IX/1. 448; AO VI. 137.

[35] HO VII. 402.

[36] *Karácsonyi:* MN I. 96.

tartozást kapták (vagy erősítették) meg vele, ez mindig anyagi előnyökkel járt. Így az anyai részről de genere származású Zudarok[37] is Lépes Demeter a Csolt nembeli Gerlai Abránffy családból — a leggazdagabb Békés megyei nagybirtokos családból — választott feleséget. Magyar Pál a megözvegyült Köcski Györgynét, Nádasd nembeli Margitot vette el, akit apja birtokaiban még 1332-ben fiúsított a király. Az új férj a Héder nembeli Köcski Sándor egyszülött fia vagyonát is megszerezte.[38]

Az anyai részről talán de genere származású Becsei fiúk házasságaiban elsősorban a vagyonszerzés a mozgatóerő, de a jó származást ők sem vetik meg. Töttös és Vesszős házassága Máré várának megszerzését s Baranya megyei terjeszkedésüket célozta. Töttös felesége a baranyai Kán nembeli Siklósi Pál leánya, Anics. Ezzel a házassággal is belekerült a nagybirtokos, vártulajdonos Siklósi rokonságba, bár Siklósi Pál inkább őseivel dicsekedhet, mint saját birtokszerzéseivel.[39] Ő maga Bogár István leányát, Ilonát vette feleségül, s Töttöst érdekei inkább a családnak ennek a vonulatához fűzték. Bogár István rokonával (testvérével?), Gunyával 1313-ban Güsszingi Henrik fia János főlovászmester familiárisa lett, maga is tehetős birtokos, akinek engedelmeskedő rokonsága és familiárisai voltak. Mikor János Károly Róbert ellen fordult (1315-ben), Bogárék a királyhoz pártoltak, s ezért kapták tőle 1316-ban Máré várát (azaz feltehetően a körülbelül akkor épült vár birtoklását ezért szentesítette a király). Bogár István nagybirtokos voltát erősíti az is, hogy 1320-ban külön várnagyot tartott Máré várában (Ledeger fia Istvánt).[40]

Vesszős Bogár István atyafiának, s ami a lényeges, osztályostársának, Gunyának leányát, Annát veszi feleségül. Így nyertek a Becsei fiúk jogot Máré vára felének zálogba vételére (ez a fél nem is került vissza a Gunyafiakhoz), és tudunk olyan kísérletről is, hogy megvegyék a másik felét, de éppen a sógorság miatt csinálják vissza az üzletet. A Bogár István-részeket közben Töttös örökölte, majd az ő halála után Vesszős, aki Gyurafi Istvántól még az Annának járó leánynegyedet is megkapta.[41]

Töttös fia László a Monoszló nembeli Klárát vette feleségül; a Monoszlai család ugyancsak ebbe az 1-2 váras nagybirtokos rétegbe tartozott, délvidéken volt érdekelt; bár László két baranyai falut kapott Klárával, később birtokai, birtokpolitikája majd a délvidékhez kötik.[42]

[37] Péter Fonyi Balázs borsodi comes, volt füleki várnagy (tehát a király bizalmi embere) lányát veszi el, öccse, Simon az Aba nembeli Szikszai Annát, István a szintén Aba nembeli Rédei Annát, Jakab leányát, Miklós pedig ennek testvérét, Margitot. Mind a négy leányt apjuk birtokaiban fiúsították. — 1353: AO VI. 100. — 1352: AO V. 542—43, 579. — 1356: AO VI. 495. — 1360: Bossányi lvt. Dl AN 78. L. még az Aula c. fejezetben a 114. sz. jegyzetet.

[38] 1357: AO VI. 539. — 1332: F VIII/3. 593—595. (Ez volt az egyik legkorábbi fiúsítás, vö. *Karácsonyi:* MN II. 390.) — 1361: HO I. 227.

[39] *Tarjányi* I. sz. melléklet. *Karácsonyi:* MN II. 286.

[40] 1337: AO III. 425. — 1313: Zichy I. 146. — 1318/1316: Zichy I. 1060. A Henrikfiak lázadásáról vö. *Karácsonyi:* MN II. 156—157. — 1320: Zichy I. 188. — Az 1316-os oklevél szavai szerint István mester a Henrikfiak ellen „unacum proximis et amicis suis *satis connumerosa potenti gente* nobis primo omnium occurrens ... fideliter servire nisus extitit".

[41] 1347: Zichy II. 268. — 1353: uo. 505. — 1358: Zichy III. 117. Később sem sikerült a Gunyafiakat kiszorítani a vár birtoklásából.

[42] Eszterházy lt. f. A. nr. 47. Rep. 32. — *Karácsonyi:* MN I. 382—383. Vö. *Hóman—Szekfű* II. 270. Töttös második fiának, Miklósnak és a budai patríciuslánynak, Weydner Katalinnak házasságára még visszatérünk.

A negyedik generációban László fia László Pomázi Cikó Orsolyát vette feleségül, akinek családja a Zsigmond-kori nagybirtokosok közé tartozott; a család őse hasonló szintről kezdte, mint a Becseiek; ez a házasság is a Töttösfiak társadalmi-vagyoni emelkedését bizonyíthatja.[43]

A Vesszős-ág házasságai is hasonló körökből történtek. Tamás, Vesszős fia a Péc nembeli Cseklészi Annát vette feleségül. (Ez a család is egyváras birtokos.) Tamás Őri Péter és Turóci Benedek strenuus milesekkel került rokonságba, akik szintén Cseklészi Miklós (strenuus miles) egy-egy leányát vették el.[44]

Ugyanígy Kanizsai János: Pozsegai Gilét Miklós leányát jegyezte el.[45] A másik lovag, Beke fia Antimus a hatalmas Szécsényi Tamás rokonságába kerül: elárvult rokonát, Jusztinát adja hozzá.[46] Ha a lovag elég vagyonos és tekintélyes család tagja, országbírói rang várományosa, országbíró leányát kapja (1383-ban Losonczi Dénes apród Gönyüi János főajtónálló leányát.)[47]

Az egyívásúak összeházasodására említsük még meg a következőket: a hatalmas Telegdi Csanád esztergomi érsek unokahúgát vette el a Rátót nembeli Kaplai Benedek. Sógorai, Telegdi Miklós és György ugyanakkor az udvari lovagsághoz tartoznak, mint fia, Dezső — és másik fia János orosz vajda is ebbe a rétegbe illik bele.

Bár Zsigmond kedvelt familiárisa és asztaltársa, Csapi András nagybirtokos anyagilag jóval fölötte áll a szerényebb helyzetű Gutori családnak, feleségül mégis Mihály lovag nőtestvérét veszi el: társadalmilag egyenrangúak. Sőt, itt anyagilag sem egyenlőtlen a házasság, mert Katalin magával hozza első férje, Kővágóörsi (Batthyányi) György vagyonát.[48]

Érdekes negatív példa Perényi Miklós udvari lovag (hrussói várnagy) Pál nevű fiának meghiúsult házassága is. Pál akarta elvenni Fonyi Balázs leányát, Annát, az özvegy és rokonsága azonban nyilván előnyösebbnek látta az egyébként ugyanahhoz a réteghez tartozó, de máris szebb karriert ígérő Zudar Péterrel kötött házasságot. Hiába követelte vissza Miklós a fia eljegyzésével kapcsolatos kiadásait.[49] Özvegy Fonyinénak azonban jó szeme volt: Perényi Pál később sem játszott szerepet a közéletben, a családnak csak a következő generációja érte utól a Zudarokat.

Ugrin fia Pongrác udvari lovag, aki (Semsei) Ferenc fia Tamás fiának, Demeternek a gyámja, a Hont-Pázmány nem Bényi ágához tartozhatott, 1357-ben már nyilván nem

[43] *Tarjányi* 1. sz. melléklet. *Hóman– Szekfű:* II. 270 szerint a több várat és 40—58 helyiséget birtokló nagybirtokosok közt szerepelt a Pomázi Cikó család. — Őse, Cikó úgy kezdte karrierjét, hogy királyi várak castellanusa volt (1336: Fejérkő, 1344—1347: Körösszeg, Tapolcsán). Vö. *Wertner* 1907. 187, 193, 335. 1355-ben borsodi comes, királyi tárnokmester (AO VI. 258).

[44] Apponyi I. 226, 232. — Cseklészi Miklós Pozsonyi alispán 1366—1371, ugyanakkor pozsonyi várnagy is. 1351-ben királyi ember, 1378-ban strenuus miles. Vö. *Wertner* 1907. 46, 328. — Őri (Eöri) Péter 1387-ben „familiaris noster", ill. „miles noster" (Apponyi I. 215, 216). 1394-ben nyitrai comes (Apponyi I. 241, 242). A három vő megosztozik a váron és tartozékain (Apponyi I. 244).

[45] 1348: AO V. 205—206.

[46] 1347: MES III. 620—621.

[47] Bánffy I. 371. Így szerzi meg a Kraszna megyei Valkó várát (*Csánki* II. 277).

[48] *Csánki* I. 21, II. 662—663, III. 264, 361. Nyilván házassági indítékból íratja át Mikcs fia István (lovag) pozsegai comes és Kompoldfi Imre (egykori apród, hevesi comes) fia, Visontai János apród a Mikcs bánnak Helmeczről adott 1323-as privilégiumot (1351: Dl 71978).

[49] 1356: AO VI. 520—521.

élt, ha csak Demeter nevű testvérét említik Ugrin fiaként.[50] Semsei Tamás szepesi várnagy, akit az udvari művész 1317-ben Károly Róbert kardhordozójaként örökített meg a szepeshelyi koronázási freskón, és a „flos iuventutis" epithetonnal ékesített,[51] Lampert leányát, Zsuzsannát vette másodszor feleségül, ettől született Demeter fia.[52] A nevek ismétlődése alapján feltehetően a Hunt-Pázmány nembeli III. Lampertről van szó.[53] A házasság ebben az esetben is azonos társadalmi állásúak között hozott létre rokonságot. Semsei Tamás, ha nem is viseli az apródi vagy lovagi titulust, ugyanahhoz a réteghez tartozik, amelyhez unokatestvére, halála után egyetlen fiának gyámja.

Töttös második fia, Miklós a budai patrícius Weydner Hannus leányát vette feleségül.[54] Ez nemcsak a modern mentalitású Becsei családra jellemző — a többi házasság, láttuk, nem is ebből a körből történt; még inkább adnak nagybirtokos nemesleányt előkelő patríciuscsaládba. Így Hencfi János fia Miklós mester, budavári rektor második felesége Lackfi leány volt;[55] 1374-ben a pozsonyi bíró fiához adták Héderváry Annát.[56]

Korábban Makkai László Kolozsvár társadalmával kapcsolatban figyelte meg, hogy a 14. századi patrícius-réteg életformája, egzisztenciája közelebb áll a nemességéhez, mint az iparos-kereskedő polgárságéhoz. Egyébirányú megfigyeléseit a házasodásra hozott példák is kiegészítették; itt is többnyire nemes leányok mentek hozzá patríciusokhoz.[57]

Kubinyi András a budai német patriciátus viszonyait térképezte fel, s külföldi kutatókkal egybehangzóan óvott attól, hogy a 14. század első felére Budán is kiterjesszük a polgárság és a nemesség éles szétválását. A házasodási kör is összekötötte a városi vezetőréteget a környék feudális uraival.[58] (S ezek között, mivel éppen Budáról van szó, sűrűn találunk udvari lovagokat.) Ez a katonáskodó, földbirtokszerző és legfeljebb pénzüzletekkel foglalkozó patriciátus (lett légyen német vagy magyar etnikumú)[59] nem állt távol a király környezetében élő lovagoktól.

Az első budai patríciusok között kifejezetten lovagnak tekinthetőket, királyi apródot is találunk; a comes—magister címek is a feudális uralkodóosztályhoz tartozást fejezik ki.[60] Még a 15. században is az a budai polgárok kötelessége, hogy a székesfehérvári templomot páncélosan őrizzék a koronázások idején.[61]

[50] AO VI. 555.

[51] *Radocsay* 1954. 220. XLIX. kép. (Fiatalembert ábrázol, szakálltalan arccal, bő hosszú ruhában.)

[52] *Nagy* 1857. X. 135—136. Demeter fia, László később pohárnokmester, Nikápolynál esett el.

[53] *Karácsonyi:* MN II. 194.

[54] 1346: Zichy II. 209—211. A Türje nembeli középbirtokos Szentgróti László lovag anyja Werner fia László budai várnagy testvére, Klára (*Karácsonyi:* MN III. 124).

[55] Hédervári I. 72—73.

[56] ZsO II/2. 7043. Vö. *Kubinyi* 1973(a). 226—227.

[57] *Makkai* 1943. 25, 30. — Fordított irányú házasság: Dl 73746 (1375).

[58] *Kubinyi* 1973(a). 205, 216. (14. századi osztrák analógia pl. *Brunner* 1968. 268—270.)

[59] *Kubinyi* 1973(a). 236, 260—261. Patríciusai elsősorban német származásúak, mert a velük különben egyszintű magyar vezetőréteg számaránya miatt kisebbségben volt. Kolozsvárt elsősorban a magyar etnikumú patríciusok vegyülnek a környék nemességével, de a kolozsvári németek is ebben a körben mozognak (*Makkai* 1943. 28—31). Tehát nem az etnikai, hanem a társadalmi hovatartozás a döntő a 14. században a különböző körülmények között élő városiaknál is.

[60] *Kubinyi* 1973(a). 217—219.

[61] Das ofner Stadtrecht. 1959. 61. 6. par.; 119, 166. par.

Egy szepesi bányavállalkozó birtokos nemescsalád sarja, Polyánfi András is a Hencfi családba házasodott; leszármazottai a szepességi várurakról elnevezett Dunajeciek. Fia, Péter is a budai patrícius körből nősült; unokája, János királyi tárnokmester volt 1372—1376 között. Így a Hencfi-rokonság összeszövődött a Lackfi, Töttösfi-Dunajeci bárói-nagybirtokosi rokonsággal.[62] Dobokai László előkelő származású lovag felesége Dávid kolozsvári polgár leánya volt.[63]

Nem tudunk arról, hogy a lovagi rétegbe tartozó családok jobbágyhoz adták volna leányukat, noha ez a kisbirtokosoknál elég gyakori eset a 14. században.[64] (1311-ben még arra is van adat, hogy nemes egy szolgaleányt vett feleségül.[65]) Bár inkább az el nem kelt, árva leányokat adják „értéküköm alul" férjhez (pedig ilyenkor a leánynegyedet természetben kellett kiadni, hogy a nemes leány gyermekei birtokuk után nemesek legyenek).[66] Megint arról van szó, hogy nagyjából egy társadalmi-gazdasági körhöz tartozók házasodnak össze, s a kisbirtokosság a vagyonos parasztságtól nem állt ekkor még elvileg sem annyira távol, azaz még megtalálták a módját ez elvi távollét kiküszöbölésének.

Az aula gazdag és kevésbé gazdag lovagjai és apródjai társadalmi-anyagi helyzetüknek megfelelően nagybirtokos- és vagyonos középbirtokos, illetve lovagi patrícius körből házasodnak. Királyi rokon, külföldi hercegnő csak ritkán, a korszak elején jut az arisztokrácia egy-egy szerencsésebb tagjának. (Majd Zsigmond korában a Garaiak házasságai mutatnak ismét királyi ambíciókat.[67]) Az arisztokraták a pályafutása elején álló lovaghoz nem lányaikat adják, legfeljebb elárvult unokahúgaikat, mindaddig, míg maguk is olyan vagyonra, tisztségre tesznek szert, hogy beléphessenek az arisztokráciába (vagy pedig a második-harmadik generációt képviselik az időközben élre került lovagi családokban). A király éppen azért „hozza össze" a 14. század első felében a házasságokat, hogy a felfelé ívelő pályájú lovag ügyessége, netán erőszakossága, az előkelő származású, apjuk vagyonában fiúsított árvaleányok nemzetségével és vagyonával párosulva megvethesse alapját az új, királyhű arisztokráciának.

*

A nemzetség—család—egyén fejlődési sor a 13—15. századi Magyarországon mind a tényleges társadalmi-vagyoni helyzetben, mind a tudatformákban megfigyelhető. A sor tagjai azonban nem egyszerűen egymásból következnek, hanem egy időben párhuzamosan, dialektikus ellentétet is képeznek.[68]

[62] *Kubinyi* 1973(a). 226—227; *Kubinyi* 1970. F 448.

[63] 1375. febr. 2.: Dl 73746.

[64] 1346: HO I. 190. — 1352: AO V. 607. — 1391: Sztáray I. 503. — 1392: ZsO I. 2706., 2738. sz.

[65] AO I. 223.

[66] Pl. az 1346-os oklevél indoklása: „ne heredes quos propagacio nobilitatis in lucem produxit degeneres efficerentur".

[67] *Fügedi* 1970(a). 85—86.

[68] Például a nemzetség, a család fenntartása, a közös szerzés, illetőleg az egyéni dicsőség és a hőskultusz ellentéte a kezdetektől fogva megtalálható.

A legújabb kutatások mutattak rá, hogy a magyar állam kialakulásának idejére a törzsi szervezet korából eredő honfoglaló nemzetségek már szűkebb rokoni csoportokra, nagycsaládokra bomlottak. A cognatio jogközössége a nemzetség tulajdonközösségéből kivált, és fokozatosan úri tulajdonná alakult közös birtokláson alapult; az, hogy a rokonság sokáig fenntartotta a kollektív földtulajdont, az állattartás elsőbbségéből érthető; s ez „a legalább nagycsaládi méretekben mutatkozó tulajdon adta meg a vagyonszerző, közös őstől való származástudat őrzésének és a rokonság számontartásának értelmét".[69] A 13. században a „genus" általában előkelő réteget jelent: a közös őstől való származtatás és az osztatlan birtoklás mellett a nemzetségi monostor, közös nemzetségnév, esetleg címer és jellegzetes, generációkon át ismétlődő személynevek a jellemzői.[70]

A társadalmi fejlődésnek megfelelőn átalakult nemzetségi tudat a magyar feudális uralkodó osztály nemesi tudatának lett archaikus alkotóeleme. A közös származás tudata, az ősök, a nemzetség tisztelete a 13. században még az életkörülményekkel is adekvát.[71]

A nagy nemzetségek a 14. századra már sok ágra oszlottak, ezeket éppen a közös származás tudata és a címer köti össze.[72] Eleinte az egyes ágak is nemzetséghez hasonlóan funkcionálnak; a három ágra oszlott Hahót-Buzád nem Hahót ágáról mondja 1244-ben a királyi oklevél: „ipsius generatio fidelis semper exstitit corone regie et devota, utpote in regno suo fructus dulcissimos, nam barones fidelissimos germinavit".[73] A 13. században az egyén többnyire még a nemzetséghez viszonyítva jelenik meg, s ez nemcsak a „de genere" megkülönböztető névtípusból látható.[74]

A közös birtoklás azonban már ekkor sem volt mindig zavartalan, s ezért kellett a nemzetségi viszálykodást ideológiailag is kivédeni. A 13. század végi adatot a 14. századiak szaporítják.[75] Az egész századon át párhuzamosan vannak adatok a nemzetségi tudat felbomlására és az ezt gátolni igyekvő ellenkező előjelzésű erőfeszítésre, ismét csak a birtoklás formáinak megfelelően.[76] Nemzetségi tudat jele,

[69] *Bolla* 103—104, 106.

[70] *Karácsonyi:* MN I. pp. IV—VIII. *Györffy* mintegy 180 nemesi nemzetséget különböztet meg (1958. 25).

[71] A prefeudális törzsi szervezet korában is bizonyos „nemesi" büszkeséggel sorolja el Glaukosz az Iliászban nemzetségét (vö. *Brunner* 1949. 76). G. Duby felfogását a *nobilitas* mentalitásának terjedéséről a bevezetőben ismertettük.

[72] Például Abák (*Karácsonyi:* MN I. 19).

[73] W VII. 158, vö. *Karácsonyi:* MN II. 119.

[74] Sándor fia Páris egy birtokát a margitszigeti apácákra hagyja, akiknek egyházát a maga és felesége számára temetkezési helyül választotta: „de sue generationis linea solus extans superstes" (1266: Bp. okl. I. 91).

[75] 1293: A Ják nembeliek „pro iniuria et inhonestate generacionis eorum" a győri káptalan előtt kiegyeznek: aki a nemzetség másik tagját vérfolyásig megveri, „abicietur et evelletur de medio et ulterius non vocabitur generacio" (HO IV. 85—86). — 1337: a viszálykodás árt a nemzetségnek; „que sue genealogie connexionis ab exordio propagacionis adunate origini derogare plurimum videtur" (Pál országbíró megerősíti a Csanád nem osztozását, Temes I. 46). — Vö. még 1364: Teleki I. 133—134. A viszálykodás természetesen minden ideológia ellenére élénk, például 1386: Sztáray I. 476.

[76] Adatok a nemzetségi birtokok óvására: 1280: HO VI. 264—265; 1328: Kállay 309. sz. stb., 1298-ban az osztálynélküli fiútestvérek közül csak egynek kell a király seregébe vonulnia, III. András 2. dekrétuma szerint (*Kovachich:* Suppl. I. 118—119). Zách Felicián merényletéért némileg archaikus módon az egész nemzetség lakol „usque tercie linee generacionis gradum" (1336: Károlyi I. 119—120).

hogy Kanizsai István püspök az Osl nemzetség csornai monostoráról gondoskodik.[77] A 14. század második felétől azonban a *generatio* már többnyire az egyes családi leszármazást jelentette.[78] A nemzetségi emlékezetet, a genealógiai tudatot éppen birtoklási (örökösödési) problémák örökítik meg.[79]

Az emlékezet körülbelül négy generációra megy vissza, de már a harmadikban pontatlan.[80] Akár a Záchoknál, 1401-ben a Kanizsaiaknak szánt privilégium is csak a harmadik generációra visszamenő rokonsággal számol.[81] Ez az általában viszonylag rövid emlékezet nemcsak az írásbeli feljegyzések hiánya miatt törvényszerű; az egyes családok, melyek a nemzetségen belül összekötő kapcsot alkotnak, gyakran nem is érnek meg több generációt.[82]

A nemesi családok dinasztikus érzésének, a kihalástól való félelemnek a tudatban is volt jele; francia és magyar családi eredetmondák tükrözik ezt indirekt módon.[83]

A genealógiai tudat a 13. század 60-as éveiben lesz különösen erős, akkor költenek maguknak a nemzetségek híres ősöket. A külföldi (lovagi) származással főleg az ismeretlenségből előlépő családok szerettek dicsekedni; az ő krónikásuk is Ákos mester.[84]

A közös kegyuraságra és várbirtoklásra az egész században van példa,[85] de a családi, sőt egyéni szerzés joga erősödik, és a várak, várbirtokok is — utolsó lépésként

[77] 1373: F IX/4. 516.

[78] 1355: A köznemesi Péceli Péter ítélőmester végrendeletében: „omnes homines sue generacionis predictorum suorum detentores literarum et possessores" évente jöjjenek össze Mindszentek napján, saját plébániatemplomukban mondassanak misét valamennyi rokonért (AO VI. 400). — Valószínűleg csak a családra gondol Kállai Lőkös János fiának nevelője 1469-ben: „taliter eum instruxerim, ut genealogie sue honoris ac laudis sit perpetue .... ut a parentibus suis non degeneraretur" (*Schönherr* 16).

[79] 1364: Bánffy I. 250. — 1375: F IX/5. 74 sk. — 1433: *Nagy* 1892. 40.

[80] *Karácsonyi* János szerint Csirke Péter nagyapja nem István, hanem Csirke Dávid, Dávid pedig az Amadé-ág őse volt (MN I. 3, 7). Abának és Miklósnak a Hermán nembeli Lackfiakhoz semmi közük. Vö. az 1375-ös oklevelet a fenti jegyzetben. — A Pécz nemzetség genealógiájának pontatlanságaihoz l. *Nagy* 1892. 27.

[81] *Nagy:* Sopr. I. 547. Furcsa és kivételes, hogy a Héder nembeliek két ágánál 300 év után is megvan a közös származás tudata. (1443: Hédervary I. 208.) A francia kisnemesi Lambert kanonok a 12. században csak nagyszüleiig emlékezik, de a megelőző generációból távoli rokonokra is, ha híresek voltak. A hangsúly a háborúskodó férfiakon és az elsőszülötteken van. Kivételes az angoulème-i grófok genealógiája, melyet megrendelésre írt egy kanonok. Ez 8 generációra nyúlik vissza. (Annales Cameracenses. MonGerm Scriptores XVI. 511—512; Historia comitum Ghisnensium. Ed. *H. Heller.* Uo. XXIV. Vö. *Duby* 1967(a). 149—162.) A patrilineáris emlékezet nem lehet túl régi, a 10. század előtt mintha a rokonok fontosabbak lettek volna, mint az ősök; genealógiai tudat a gazdagsággal és a hatalommal együtt jelenik meg. *Duby* 1967(a). 164—165.

[82] *Perroy* (31) ír a nemesi lignage-ok rövid időtartamáról. Forezban a 215 lignage 30,7%-a (66 család) eltűnt 1300 előtt; 1300—1400 közt újabb 80 családnak szakadt magva, a következő században pedig 38-nak. Egy család 3-4 generációt tart, miként Angliában is. — *Fügedi* — 1970(a) — a 15. századi magyar arisztokráciával kapcsolatban mutatta ki a patrilineáris emlékezetet, és azt, hogy az arisztokrata családoknak fele tudott 4 vagy annál több generációt felmutatni.

[83] *Le Goff—Le Roy Ladurie* 1971. 599—603, 614. Ezzel kapcsolatos a nemzetközileg elterjedt Genovéva-mondatípusba tartozó magyar Micbán-monda is. (Vö. *Dobos* 1970. 102.) Harmadik fejezetünkben említjük a megszakadással kapcsolatos átkot.

[84] *Mályusz* 1971(b). 67—68. Híres őst költenek maguknak a Blagajiak is — feltehetőleg 14. századi hamisítványban az Orsini rokonságból. Blagay p. XXXIX. (az ősteremtő mondák még később alakultak ki, l. erről az V. fejezetünkben írottakat.)

[85] Közös kegyuraság. 1326: AO II. 259 (Szeri Pósa tilalmazza Ogh és Bór fiait Illésmonostora elidegenítésétől, „quod sibi sicut eis velut ad unum de generacione pertineret"), 1372: *Békefi* 1898. 185; 1393:

— felosztásra kerülnek.[86] A nemzetségen kívül családok felkerülésével párhuzamosan — és ennek hatására — a nemzetségi tudat egyre inkább a családi tudatnak ad helyet.[87] Karácsonyi szerint utoljára 1408-ban használják okleveleink a „de genere" megkülönböztetést.[88] A megkülönböztető nevek kialakulásának folyamata is azt bizonyítja, hogy a családnevek fontosabbak lesznek a nemzetségnévnél. A század végén a Prodaviziek, a középbirtokos Zelemériek, a Fedémesi Szobonyák már nem is említik, hogy Ákos, Gutkeled, illetve Ludány nembeliek. A családokat gyakran a birtokközpontokról nevezik el; a Becseiek bármennyire is ápolták a Becse-Gergely nemhez való tartozás tudatát, mégis generációnként eszerint változtatják nevüket.[89] Sárói László felveszi a Lévai Cseh nevet, miután cserével megszerzi Léva várát. Az egyén, azaz a neves ős szerepére jellemző a Lackfiak (Hermán nemzetség) családneve, vagy a Bór-Kalán nembeli Szeri Pósafiaké: Lack és Pósa Károly Róbert uralkodása alatt játszott fontos szerepet. Az egyszer betöltött bárói tisztség alapján nevezik magukat a Tomaj nembeli Losonci Bánfiak, illetve a Héder nemhez tartozó Tamási Vajdafiak. A ragadványneveknek is fontos szerepük van, különösen a nemzetségen kívüli középbirtokos családokban.[90] Emich fia János fiait is tulajdonságok alapján nevezték Vörös Péternek, Vas Miklósnak, Vas Dezsőnek; volt Acél nevű testvérük is, végül a Wass családnév szilárdult meg.[91]

A négy táblázatunkban szereplő és azonosítható *aulae miles*ek, *iuvenis*ek, *miles strenuus*ok és *aulae familiaris*ok 45 nemzetséget képviselnek. Zömük egy-két taggal vesz részt az udvari környezetben, ebből azonban a nem azonosítható és a levéltári hatalmas anyagban lappangó, illetve fenn nem maradt oklevelekben esetleg szereplő *de genere* személyek miatt túl sok következtetést nem szabad levonni. Annyi bizonyos, hogy az Anjou-királyok szélesre tárták kapuikat a nemzetségek előtt. Feltűnő persze a Csákok teljes hiánya a 14. században, és más 13. században előkelő szerepet játszó nemzetségek viszonylagos háttérbe kerülése. A legnagyobb számmal az e korszakra

---

F X/2. 101 (Zsigmond a Kanizsaiak közbenjárására pecsétet ad a csornai monostornak, a pecsét felirata: „conventus de Chorna Oslonis"). — Közös nemzetségi, ill. nagycsaládi várbirtoklásra kiragadott példák. 1323: Zichy I. 248; 1325: AO II. 233; 1337: Sztáray I. 124; 1355: Zichy II. 643; 1387: *Békefi* 1898. 267; 1348: *Gerő* 1968. 150.

[86] Családi várbirtoklásra kiragadott példák. 1342: AO IV. 263 (Mikes bán fiai); 1353: Zichy II. 505 skk. (Becseiek—Gunyafiak). Vö. még 1393: Zichy IV. 512. 1360-ban Gerebeni Loránd apród és Péter udvari lovag kiegyeznek, hogy a várat egyéni érdemeiért Péter kapja, a vár alatti birtokot Loránd, de ha a testvérek meghalnak, valamennyi birtokuk, akár communiter, akár singulariter szerezték, a fiaikra szállnak, „ex integro per eosdem communiter possidende et de novo inter eosdem dividende" (Smič. XIII. 28—29) — a családi érdek és az egyéni szerzemény megtartásának érdeke keveredik. — A vár egyéni, ill. szűk családi tulajdonba kerül. 1306: AO I. 111 sk.; 1366: Bánffy I. 263 skk.; 1374: Zala II. 115 sk.; 1393: Bánffy I. 451; stb.

[87] Közös családi pecsétet ismerünk már 1290-ből (a liptói Bogomér comes fiaiét, Dl Múz. lt. Törzsa. 1290. Vö. *Kumorovitz* 1944. 51). — 1361-ben a nemzetséghez nem tartozó Kont Miklós megalapítja a csatkai pálos kolostort „pro nostrae nostrorumque Parentum et posterorum salutis remedio" (Fragmen panis 136—37).

[88] H. oklt. 344.

[89] Más példát hoz *Székely* 1970(a). 205.

[90] L. pl. táblázatainkon: Szunyog, Malac; Keszői (= birtok!) Loránd fia Ravasz István; a következő fejezetben bővebben érintett Bory családban Tegzes, Helmes.

[91] Péter és Dezső udvari lovagok. — Vö. *Deák* 305. — A példát említi *Fehértói* is; Kniezsa István felosztását elfogadva személynevekből, helynevekből és köznevekből származtatja a megkülönböztető neveket 9., 33., továbbá 11., 26., 29. (A megkülönböztető nevek a 14. század második felében a jobbágyság körében is hasonlóképpen terjednek, uo. 24., 31.)

elterebélyesedő Ákos, Hunt-Pázmány és Gut-Keled nemzetség szerepel (13, 10, 8 fő), utánuk az Aba, a Rátót, a Bór-Kalán, és a Balog-Semjén nem következik (7, 6, 6, 6 fővel), a leányok révén köznemesek is kapcsolódtak a rokonsághoz. De még ilyen esetekben is *lényegesebbek a családhoz, mint a nemzetséghez fűző szálak*. A Bór-Kalánok valamennyien Szeri Pósa utódai, a Szólátokat képviselő öt (hat) személy voltaképpen Himfi Benedek és családja, a Hermán nem itt egyenlő a Lackfiakkal, a Tomaj nemből a Losonciak szerepelnek, az Oslból a Kanizsaiak (illetve ősük), a Kaplonyból a Nagymihályiak, az Aghából a Szomszédváriak, a Gárdonyból Gerebeni Punik fiai stb. A családi érdek, feudális nemesi társadalom lévén, erősen összefügg az egyén szerepével, különösen azon a ponton, hogy az egyén akarja szerzeményeit közvetlen leszármazóira örökíteni. Hogy a 14. század nemességében egy ilyesfajta családi érzés már a legfontosabb hatóerő, ezt bizonyítja fenti megfigyelésünk is a király környezetében több taggal szereplő nagy- és középbirtokos családokról.[92]

A nemesi származás tudata igen fontos tényezője a nemesi egzisztenciának, mert a társadalmi helyzettel dialektikus viszonyban befolyásolja az egyén társadalmi jellegű lépéseit (házasság, karrier), és így viszont alakítja az egyén társadalmi helyzetét.

Társadalmi tudatról már Margit szentté avatási jegyzőkönyvében érdekes képet kapunk: nem a művelt klerikus írók, ideológusok, hanem különféle helyzetű tanúk vallanak vagyoni és társadalmi helyzetükről.[93] A nemesi öntudat világos jele, hogy arra a kérdésre: *szabad-e vagy szolga?*, 11 tanú feleli: liber *et nobilis*. Az LIII-as tanú még meg is toldja: *„liber et nobilis et de nobili progenie"*.[94]

Nemesi származására büszke Behich comes is, aki leányai kiházasításáról íratja végrendeletében: „mater earum ... poterit eis vestes comparare, *quemadmodum filiabus talium nobilium*..."[95] Ugyancsak férjhez adással kapcsolatban hallunk ilyen hangokat egészen a 15. század elejéig.[96] Mivel a nemes leányok alacsonyabb rangú, nemtelenekkel kötendő házassága esetén a nemesi leszármazás elveszhetett, sorozatosan hoztak olyan intézkedéseket a 14. században, hogy a leánynegyedet birtokban kell

[92] Fügedi Erik hívta fel a figyelmemet arra, hogy a magyarországi főpapok pecsétje 1320-ig egységesen archaikus-tradicionális, majd Boleszló érsek kezdeményezése után változatos formájú családi (címeres) pecséteket használnak.

[93] Polgári öntudattal mondja férjéről egy budai német patrícius, Herlip leánya, Ágnes; „dives homo sicut burgensis" (1276: MonVespr I. 317). Az osztálytudat alakulására jellemző, hogy a szegények nagy része vagy elszegényedését hangsúlyozza (gazdag volt, de kifosztották), vagy azt, hogy megvan a megélhetése, megelégszik helyzetével stb.) A gazdagok többnyire hozzáteszik a *dives*hez a *satis* módosítószót, amely egyszerre megelégedés és „understatement". Eltekintve az egyház belenyugvást hirdető ideológiájától, a napjainkban is kísértő társadalmi illemkódex tűnik fel itt csírájában: mintha azt a kimondatlan vádat kellene elhárítani, hogy a szegénységet az ember magának köszönheti, és általa eleve gyanús egzisztenciává válik.

[94] Uo. 304. — Gisnodi Mihály felesége, Erzsébet pedig: „libera et de nobili progenie". (Uo. 320.) *Bolla* (71, 78) szerint a *liber* kifejezéssel az eredetileg királyi serviens státusú „új" nemesek toldották meg a *nobilis*t, mivel még nem homályosodott el bennük közszabad eredetük emléke. — *Györffy* (1958. 26) a 14. század második negyedéhez kapcsolja, a nemzetiségi monostor birtokállományával párhuzamosan a *nemes* szó jelentésének megváltozását a *generé*ről *nobilis*szá. Bollát igazolja, hogy a jegyzőkönyv adatai nem egyértelműen a nemzetséghez tartozást fejezik ki a *nobilis* szóval, tehát korábbra tehetjük a jelentésváltozást. — Az adatok MonVespr 321, 323, 324, 325, 327, 335, 342, 352, 380.

[95] 1220 (F III/1. 303): Fiainak meghagyja: „contra violentes possint resistere, et *nomen patris eorum non sit delebile*". Az oklevél másolatban maradt ránk, tudtommal nem emeltek ellene kifogást.

[96] „filiabus meis iuxta natalium suarum dignitatem maritatis" 1235: Reg. Var. 307. nr. 389. (142.) — „secundum decentiam suae nobilitatis" (1348: Bánffy I. 156). — „prout sue congruisset nobilitati" (1370:

kiadni — ha a leány nemtelenhez ment hozzá, rokonai beleegyezésével —, minthogy a nemesi birtok nemesít.[97] Az intézkedés és megokolás egyaránt az osztálytudat tanúsága.[98]

Nemcsak a házassággal kapcsolatos intézkedések, hanem a jogélet régi eredetű törvényei is őrzik az osztályok „zártságáról" alkotott, s a középkor egyházi-rendi ideológiáinak is megfelelő képet.[99] A nemességgel éles ellentétben ekkor is elsősorban a szolgaság állott, a legnagyobb vétkeket, a tartományurak „tyrannisát", a lázadást a „servitus", „servilis" szóval jellemzik.[100] A szakirodalom nem ismer olyan magyar írásos emléket a 15. század elejéig, mely a nemességnek polgárt, jobbágyot lenéző érzelmeiről árulkodna,[101] de bizonyos jelekből mégis a nemesség és a polgárok ellentétét sejthetjük.[102] Mindenesetre fennáll az ősi, „igazi" és a donatiós nemes közti ellentét.[103]

*

A királyhoz és a királyi családhoz személyesen kötődő lovagok, familiárisok a 14. században már nem egyenlők a korábbi miles-serviens típusú középréteggel. Származásuk, eredeti vagyoni helyzetük szerint mintegy felerészben e középrétegek képviselői, felerészben régi nemzetségek tagjai, illetve (a kettő nem esik egybe) tekintélyes nagybirtokosok. Ez meghatározza az udvari lovagságon belüli differenciát: az előbbiek gyakran más nagybirtokosok familiárisai is. Az Árpád-korban jóformán csak a legelőkelőbbek gyermekei nevelkedtek a királyi udvarban, az Anjou-korban az

---

Zala II. 37). — „sicut decet nobilitatem suam" (1411: Frangepán I. 164). — 1415-ben már bárói öntudat: „prout ad filiam baronum pertineret..." (H. oklt. 360).

[97] Vö. *Bónis* 1947. 444—456. A leánynegyed természetbeni kiadása így a nemesítés eszköze (uo. 460—467).

[98] 1346 (HO I. 192): „ne heredes quos propagacio nobilitatis in lucem produxit degeneres efficerentur..." — továbbá 1352: AO V. 607; 1391: Sztáray I. 503; 1392: ZsO I. 2706. sz. (fiúsítás, nehogy a szegény nemes leánya, Cecília, apja halála után „perpetuam luat ignobilitatis ignominiam") és 2738. sz.

[99] A gyilkosság miatti vezeklésben a bűnös nemesnek 50 magához hasonló nemessel együtt kell vezekelnie (1351 előtt. Ars. Not. *Kovachich* 1799. 10). Eskütétel alkalmával „comparendo quam plurimos nobiles viros, non tamen jobbagiones castri, nec per mercacionem sed vera nobilitate nobilitatos ... adduxisset" (1355: Zichy II. 587—588). — Pedig ez az osztály akkor még nem volt zárt Nyugaton sem, ahol „a társadalmi csoport reális struktúrája teljes ellentmondásban volt legális státusával", minthogy azt hirdették, nemes csak *ex nobilibus ortus* lehet — mégis állandóan jöttek a 14. században is új családok, új emberek differenciált társadalmi rétegekből (*Perroy* 31, 32, 36).

[100] 1323: AO II. 69. 1327: AO II. 280. — „veri nobiles ... absque omni macula servitutis" 1354: *Bártfai Szabó* 332. sz — 1356: AO VI. 431.

[101] *Mályusz* 1971(a). 113, *Bónis* 1947. 474.

[102] Az 1351 előtti Ars Notariában egy várnagy („felövezett lovag") válaszol városi polgároknak, akik hatalmaskodása miatt írtak neki: „Bár nyíltan rablónak neveztek, s korholnunk kellene ezért titeket és viszont rosszat terjesztenünk, mégis velünk született nemességünk és előkelő lelkületünk ezt nem engedi meg" („hoc nostra *legalitatis* et *nobilitatis ingenitas* facere non permisit"). *Kovachich* 1799. 49, *Makkai—Mezey* 301. Az egész levél hangneme, lényege polgárellenes, de ebben éppoly egyedülálló, mint a „felövezett" lovag említésében. Talán ennek mégsem magyar oklevél volt a mintája. — A 99-es jegyzetben idézett 1355-ös oklevél „pénzen vett" nemessége mögött esetleg polgár-, parasztellenesség húzódik meg. Polgárok támadása Gersei Pető fiai ellen. (1392: ZsO I. 2694. sz.)

[103] 1335: H. oklt. 206—207. — 1341: *Kumorovitz*: Veszpr. reg. 339. sz. („se veros nobiles esse affirmassent"). — 1354: *Bártfai Szabó* 332. sz.

apródok társadalmi-gazdasági helyzete megfelel a királyi lovagokénak. Károly Róbert körül alakult ki ez a többféle hagyományt magába olvasztó „lovagi-apród réteg", amely a király bizalmas híveit, környezetét jelentette, utat nyitott az udvari, katonai s kivételes esetben a legmagasabb tisztségek felé. Az udvar is hozzásegítette híveit, hogy előnyös házasságokkal megszilárdítsák, majd fokról fokra javítsák gazdasági-társadalmi helyzetüket, másrészt nemcsak egyes személyek, hanem egész családok álltak a király szolgálatába, hogy anyagi-politikai karrierjüket biztosítsák. A 14. században a nemzetségek, azaz nagycsaládok érdeke egyre inkább háttérbe szorul a kisebb család érdeke mögött, az udvari karrierben is e szűkebb családok segítik egymást. A nemesség egészének tudatában egyre inkább a nemesi család játssza a főszerepet. A köznemesség felzárkózásával kialakul és megerősödik a nemesi tudat, a lovagi réteg „lovagi tudata" azonban csak a 14. század második felében, egy-két halvány nyomban mutatható ki. A neves ős kultuszával kapcsolatban megszületik az egyéni hősiesség kultusza. A Zsigmond-korra az udvari lovagi réteg sokkal arisztokratikusabbá válik, az arányok a nagybirtokos nemesség javára jelentősen eltolódnak. Még ekkor is kerülhet az udvar vonzásába alacsony sorsú birtokos, karrierje azonban már nem ívelhet olyan magasra. A korábban tárgyalt *milesek, miles strenuusok és a királyi lovagok, apródok* rétege érintkezik, sokszor személyekben is azonos, de az utóbbi lazaságában is egységesebb, jobban körülírható. További kutatás tárgya, hogy az előbbi réteg, illetve a nagyurak familiáris milesei közt milyen szorosabb kapcsolat létezhetett.

A lovagi-apród réteg tehát a vezető arisztokrácia mögötti vonulat, a „tartalékcsapat". Az arisztokrata kezdetben vagy más funkciója mellett viselhetett lovagi titulust, a középbirtokos lovag-apród-familiáris bejuthatott az arisztokráciába. Ezért nem tehettünk és tehetünk a továbbiakban sem élesebb megkülönböztetést azon bárók és középbirtokosok között, akik egyszer-másszor (vagy mindig) a „derék lovag", „király lovagja" stb. titulust viselték. Vizsgálódásaink szempontjainak ez felel meg, még azon az áron is, hogy adatainkat egy sokkal szélesebb körből kell gyűjtenünk, s a világi uralkodó osztály több rétegének is meg kell világítanunk anyagi-kulturális helyzetét. Ha „lovagi réteg"-nek nevezzük őket, az tehát nem elsősorban a tényleges társadalmi-vagyoni helyzetet tükrözi, még kevésbé felel meg egy egységes társadalmi réteg elképzelésének; e munkahipotézisként használt megjelölés élesen megkülönböztetendő a 13. században kialakuló lovagi jellegű — vagy annak felfogható — középréteg elnevezésétől, valamint e réteg 14. századi pendant-jától.

A magyar prelátusok, bárók, nemesek és előkelők által 1402-ben megerősített Habsburg-örökösödési szerződésen 90 világi személy pecsétje függ. Az országbárók és a volt bárók, bárófiak után a nobiles és proceres pecsételői között találkozunk a lovagi réteg olyan képvsielőivel, akik soha egyéb jelentős funkciót nem töltöttek be (például Turóci Benedek, Bősi Ördög János). A világi pecsételőknek egyébként több mint a fele vagy a maga, vagy egyik felmenője személyében kapcsolódik a 14. századi, udvar körül kialakult lovagi réteghez.[104] A különböző társadalmi-vagyoni szintű embereknek az ilyenfajta „alkalmi" csoportosulása is feljogosíthat arra, hogy elsősorban bennük keressük a magyarországi viszonyokra formált lovagi jellegű kultúra — életmód, gondolkodás, műveltség — képviselőit.

[104] *Pray* 42—46.

II. Anyagi kultúra

Láttuk, hogy a 14. századi udvari lovagok, apródok, familiárisok, a strenuus milesek zömmel a második sorban álló nagybirtokosok és a vagyonos középbirtokosok köréből kerültek ki. Arra a néhány óriásbirtokosra, aki a fenti címek valamelyikét viselte, szintén az Anjou-korban magasra ívelő karrier jellemző; a Zsigmond-korra nagybirtokossá, országbáróvá váló köznemesek, illetve középbirtokosok nagy része kezdte az Anjou-királyok alatt udvari szolgálattal, királyi vár várnagyaként pályáját. Másrészt — kis számban — majdnem mindig találtunk kisbirtokosokat is az udvar körül. Így ha a lovagi réteg életmódjára vagyunk kíváncsiak, az egész magyarországi világi uralkodó osztály gazdasági viszonyait kellene ismernünk.

A magyar nemesség gazdasági-vagyoni helyzetét a 14—15. században a korábbi szakirodalom elsősorban a birtokviszonyokkal jellemezte. Ez alapjában helyes, hiszen akkor is világos volt a lényegi összefüggés a nemesség és a földtulajdon között.[1] Ágoston Péter a 14. század elején még a nemzetségek birtoklását vette figyelembe,[2] némi joggal, mert az ágakra, családokra szakadás s az ezt követő vagyonmegosztás a 14. század folyamán lesz végleges. Az egyéni szerzemény egyénhez kötött joga, az osztályostársak kizárásával történt adományozás, a (király hívéhez adandó) lányok fiúsítása új közép- és nagybirtokos családok alapját vetette meg. Az Anjou-kori birtokviszonyokról azonban mindmáig nincs átfogó képünk. Karácsonyi János a magyar nemzetségek történetét és gazdasági viszonyait a 14. század közepéig kísérte figyelemmel.

Csánki Dezső 15. századi, de az előzményekre is utaló történeti földrajza Magyarországnak csak egy részét térképezte fel, nem is egyenletes színvonalon; mindkettőjük máig használható munkája azonban 60—85 évvel ezelőtt készült. A Zsigmond-kori Oklevéltár és Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának I. kötete volna idáig az a lényeges dokumentumgyűjtemény, amit a gazdaságtörténet kutatója haszonnal forgathatna; de számottevő eredményt csak az Anjou-kori kiadatlan oklevelek átvizsgálása hozna.

Jobb híján a nemesség, illetve azon belül a lovagi réteg birtokviszonyainak feltérképezését, nagy- és középbirtokos családok megkülönböztetését az egyes vizsgált esetekben a meglévő források alapján próbáltuk megtenni.

Középbirtokos család például az Essegvári: egy vár ura, amelyhez még 1488-ban is csak 8 helység tartozott.[3] Mikor a sárosi Kapi helységgel és várheggyel ajándékozta

[1] *Elekes* 1966. 172.
[2] *Ágoston* 75.
[3] *Csánki* III. 270.

meg Lajos Poháros Pétert (1347-ben), csak lehetőséget adott egy nagyobb uradalom kiépítésére. 1410-ben a helység már oppidum, de csupán 8 lakott és 1 lakatlan falu tartozott hozzá: önmagában a család egyéb birtokai nélkül még mindig csak középbirtok.[4] Nincs vára, de egy mezővárosa és körülbelül 50 helysége a Valkó megyei nagybirtokos Vadakoli Lőrincnek és Mikolai Istvánnak.[5] Jómódú középbirtokosok viszont az udvari lovagok között a szatmári Kölcsei testvérek (1345-ben 25 helység, 2 puszta),[6] a zalai Salamonvári János (1366-ban a család közös birtoka 23 helység),[7] Torockai Miklós (tordai és Küküllő megyei birtokaik Csánki véleményével ellentétben alig érik el egy nagybirtok szintjét);[8] Ruszkai Domokosnak csak néhány birtokát ismerjük, de van köztük nagy kiterjedésű;[9] Rozsályi Kun Lukács szatmári, máramarosi, beregi birtokaival (kis lélekszámú falvak!) a nagybirtokosság határát súrolja.[10]

Valamivel szerényebb körülmények közt élhetett a Szabolcs megyei Zeleméri család: középbirtokosok, akiknek 1413-ban 10 birtokuk van, egy vámjövedelmük, vásártartási joguk Zeleméren.[11] Még szerényebb helyzetű lehetett Gutori Mihály. Családjának csupa részbirtokáról tudunk Somogy, Veszprém és Pozsony megyékben: ezeket a részbirtokokat szorgalmasan gyűjtögették.[12]

*

A birtok nem önmagában jelentett értéket, hanem jövedelmezősége szempontjából. A 14. század elején egy ekeföld (120—150 hold) átlagára 3 ezüstmárka volt, ugyanannyi, mint egy szolgáé vagy egy lóé.[13] (Az átlag azonban csupán számtani középarányost jelent, mert az ingadozás gyakran szélsőséges.[14]) A földárak általában az évi jövedelem tízszeresét tették ki, így durva becsléssel megállapítható, hogy egy ló árával 10 ekeföld évi hozama ért fel.[15] Az ország különböző részeiben levő földek, különböző talajviszonyok, árhullámzások, konjunktúrák és válságok nyilván mind befolyásolták a föld értékét,[16] de biztos, hogy az a birtok ért többet, amelyhez nagyobb lélekszámú jobbágyság tartozott: meg is kellett művelni a földet, s ez a jobbágyok egyéb szolgáltatásaival együtt a földesúri összjövedelmet növelte.

[4] *Csánki* I. 280.
[5] *Csánki* II. 284; *Karácsonyi:* MN I. 370—72.
[6] *Csánki* I. 496.
[7] *Csánki* III. 179.
[8] *Csánki* V. 677, 827, 968.
[9] *Csánki* I. 402; ZsO I. 2309. sz. (Nyilván volt több birtoka is.)
[10] *Csánki* I. 465 stb.
[11] *Csánki* I. 529, 533; ZsO I. 3574. sz.
[12] Nyolcat vö. ZsO I. 240., 573., 2403., 3425., 4194., 5023. sz.
[13] *Hóman* 506, 521, 523.
[14] Az 1310-es években pl. lehetett a ló ára 10—15 márka is (*Hóman* 523). A 13. századból ismerünk néhány márkát és 130 márkát érő várat, a 14. században egy vár ára 500—1000 márka is lehetett. (Vö. *Ágoston* 78—81.)
[15] Vö. pl. a halászóhelyek, vámok, erdők 14. századi becsértékét: *Bónis* 1972(b). 165—180.
[16] A legdrágább Pozsony, Sopron és Moson megyékben volt; a hegyes északi megyékben volt a legolcsóbb (*Hóman* 528).

A birtokos nemesség rétegeinek anyagi-társasalmi-politikai lehetőségeit a birtokok jövedelméből tudnánk felmérni. Hiába ismerjük azonban a birtokjövedelem tényezőit,[17] magát a jövedelmet csak az adott viszonyok: a birtokhatár nagysága, a népes jobbágytelkek száma, a helyi körülményekhez alkalmazkodó járadékok ismeretében tudnánk meghatározni. A 14. században csak az urbáriumok kezdeti formái: kiváltságlevelek, hagyatékfelvételek, osztálylevelek, beszolgáltatási jegyzékek nyújtanak a jövedelem-meghatározáshoz konkrét fogódzót.[18] De akárhány részadatot ismerünk is, óvakodnunk kell az átlagszámításon alapuló statisztikától.

A falvak lakosságának átlagszáma sem ad általános kulcsot a jövedelmek kiszámításához; a Ruszkaiaknak 1400-ban a Bereg megyei Nagydobronyon 60 népes jobbágytelküket vették számba, az Alsólendvai Bánfiak hatalmas uradalmában 1389-ben nem ritka a 3—5 egésztelkes kis falu.[19] Az pedig végképp a helyi adottságokból következik, hogy egy falu jobbágynépe pontosan milyen járadékkal tartozott földesurának. A zselizi uradalom nyolc falva nyolcféleképpen adózott: mindenütt más összegben állapították meg az egy családra eső censust.[20]

Mindebből az következik, hogy a lovagi réteg anyagi forrásait megvilágítandó birtokjövedelmekről a *nagybirtokon* és *középbirtokon* egy-egy konkrét példa alapján hangsúlyozottan *hozzávetőleges és elnagyolt vázlatot* próbálunk csak adni.

A Töttösök blinai uradalma — négy terület — 105 lakott egésztelket számlált.[21] Négy officiálisról történik említés, akiknek egymással való viszonya nem egészen tisztázható. A blinai és a prevlakai kerület élén Pál „comes" állhat: az úri pincéből évente 60 köböl bort kapott; ő kapta a bírságot és a blinai tributum összegét, amelyről a notarius-registrator áttekintést sem nyert. Az egyik évben 7 malacot, kölest és zabot engedett át az úr Pálnak, de a behajtandó termékjáradék jó részét, például a köles felét

[17] Ismeretes, hogy I. Lajos rögzítette 1351-ben a legáltalánosabb cenzust, a kilencedet; ezt természetben adták. Hasonló naturális juttatás a *munera* (ajándék), és a *descensus* (szállásteher), bár ez idővel pénzteherré vált. A hegyvám a más területén művelt szőlők után járt, idővel a borkilenceddel lett egyenlő; a szőlőmívesek terhe volt az akó is. Munkájával is tartozott a jobbágy földesurának, de a robot a 14. században csak néhány napot jelentett évente, inkább fuvart, mint kézi munkát. (*Székely* 1953. 276—319.) 1180-ig Nyugat-Európában is a termékjáradék volt túlsúlyban, és azután is a termés direkt adóztatásából adódott a jövedelmek nagy része. Csak a 14. század elejére vált uralkodóvá a pénzjáradék. A legbiztosabb jövedelmet a rét (állattenyésztés) és a szőlő adta. Egyénektől függetlenül az úri osztály társadalmi helyzete nem változott egészében, de gazdasági magatartásuk igen. Hozzászoktak a kereskedéshez. A 14. században elterjedtek a bérletek is. (*Duby* 1962. 445, 470, 517—518, 469.) — A termékjáradék mellett Magyarországon is egyre jobban terjedt a pénzjáradék, amely változást hozott a földesúri osztály különböző elemeinél is. Ez az osztály egyre kevésbé árutermelő, inkább járadékgyűjtő. A különböző fejlettségű vidékeken a különböző termékek, járadékok, pénzmennyiség szerint különböző módon valósították meg a pénzszolgáltatás növelésére irányuló törekvéseket. (*Elekes* 1966. 172.) Pénzteher volt a *földbér* (census, terragium), a rendkívüli *collecta* (ezt a király is szedte) a század végén rendszeressé vált *taxa* néven. Pénzt fialt a birtokos malma is az őrletés díjával, a híd- és útvám, továbbá a vásárvám; de különösen a földesúri bíráskodásból származó bírságok. (*Székely* 1953. passim.)

[18] *Maksay* 1957. 120—121.

[19] ZsO I. 940., 944., 945., II. 443. sz. — *Szabó* István számításai szerint a 13. században 28 jobbágycsalád lakik egy falut, a 14. században 23,7 és a 15. századra 17,3-ra süllyed a szétteleplés, a mezővárosok kialakulása és a pusztásodás miatt. Gyakoriság tekintetében viszont uralkodik a 6—10 háztartásos falu, a 14. században a felmért falvaknak mintegy 23,7 százaléka ilyen (1966. 189—201). Már ez az adat is óvatosságra int az átlagháztartásszám felhasználását illetően.

[20] DI 89251. Vö. *Tarjányi* 86.

[21] 1416: Zichy VI. 388 skk.

eleve Pál pincéjébe kellett vinni, ezt a kölest ő dobta piacra. A budescuo-i kerületben az évi 92 új dénárnyi ajándékot a két officiális között osztják el. A csütörtökhelyi kerületben István fia György kap évi 60 köböl bort és egy tributumot, azonkívül jelentős bérleménye van; Otmich Dénesnek két másik átkelőhely jövedelmez stb. Valószínű, hogy az úri pincébe, illetve kincstárba behajtott járadékból is jutott még az officiálisoknak.[22] A Becsiek másik ágának zselizi uradalmában ugyanez a helyzet: a vezekényi és peszeki kapuadó az officiálisoké, Peszeken a szőlő kivételével a kilenced is; a másik négy faluban a jövedelmek egésze az officiálisoké (ezek kis települések), Zselizen csak 3 márkát kaptak a bírságból.[23] Hasonló eredményekre jut egyéb példákból a 15. század végét vizsgálva Kubinyi András,[24] a század elejét illetően Sinkovics István.[25]

Egyébként már a 13. század végén is van példa arra, hogy a *familiárisok rendszeresen* vagy időnként pénzt kaptak a dominustól.[26] A 14. század elejéről sokan idézik Mihály alispán szerződését Pető szatmári comessel: évi 20 márka, 1 mente, 1 dolmány finom posztóból és egy megígért birtok a királytól.[27] Drugeth Vilmos végrendeletében többek közt familiárisainak, pajzshordozóinak, udvartartásának hagy készpénzt, de ez nem rendszeres juttatás.[28] 1364-ben Baksai László fogta fel (nyilván nem egészen alaptalanul) úgy a 40 forintot és a csikót, amelyet ura, Töttös fia László hadi célokra adott neki, mint famulusi szolgálatainak díját.[29] A század végén pedig Gersei Pető János panaszolja be familiárisát, hogy hadrakelés közben megszökött tőle három jó lóval, 50 arany forinttal és más hadi célokra szánt pénzzel, hat ökörrel, egy teljes fegyverzettel és más vagyontárgyaival; ezeket részben eddig is a familiáris használhatta, ill. kaphatta.[30]

Hogy egy jómódú középbirtokos anyagi viszonyaiba is közelebbről bepillanthassunk, vizsgáljuk meg a közéletben egyébként nem szereplő Szalonnai Loránd fia István helyzetét. A Borsod és Torna megyei birtoktestet 1399-ben becsülték fel szokatlan pontossággal. Eszerint 18 birtok tartozott hozzá 224 népes telekkel; ez 76 ekealja

[22] Pál „comes" minden módon igyekszik gazdagodni. Az oklevél írója nem túl nagy rokonszenvvel említi meg, hogy a törökök által elhurcolt jobbágyok házát is kifosztotta, és az ott talált állatokat, terményt, textíliát megtartotta magának. Elképzelhető, hogy a behajtott pénzösszegből még „külön kiadásaira" is leemelt. Ezekre jó példa 1480-ból a kisvárdai uradalom számadása: a leányvári rév jövedelméből, 1410 dénárból eltartásuk költségeire, építőanyagra, saját lovuk felszerelésére, boroshordók feltöltésére, útiköltségeikre, építkezésre, állatvásárlásra, orvosi költségekre, takácsnak, cipésznek, borravalókra, „saját ügyükben" 1174 dénárt költöttek el az officiálisok. Az építkezés valóban nagy kiadást jelentett (a kőfaragó 400 dénárt kapott), de a fennmaradó összeg lényegében a két officiális eltartását fedezte. (Zichy XI. 67—75.)

[23] DI 89250. Vö. *Turjányi* 122.

[24] *Kubinyi* 1964(b). 879.

[25] *Sinkovics* 1933. 36, 41—42: Az úr gondoskodik familiárisainak lováról, fegyveréről és ruhájáról, segélyképpen pénzt is ad nekik; a várnagyok, officiálisok a bírságrészen kívül állandó évi fizetést húznak, nagyrészt természetben, illetve közvetlenül az adózóktól, jutalomképpen birtokot is kapnak.

[26] *Kristó* 1972. 143; *Bónis* 1947. 250. Földadományról ugyanitt 251—254. Továbbá: Bezter fia Demeter servienseinek sallariuma (Bp. okl. I. 119); Merse fia Benedek (királyi apród) Omodé nádortól hadi érdemekért pénz helyett kap földet (H. oklt. 145).

[27] AO I. 428.

[28] DI 71270. sz.

[29] Zichy III. 238.

[30] 1398: ZsO I. 5529. sz.

szántót, 670 kaszaalja rétet, 26 ekealja makkos erdőt és 23 ekealja cserjést jelent;[31] önmagában tehát nem túl nagy kiterjedésű, állattartása jelentősebb lehetett, mint gabonatermesztése. Van a birtokon egy romvár, az úrnak egy megerődített háza Szalonnán (adinstar castelli), kúriája egy másik faluban. 6 kápolna és 7 kőtemplom is a földesúr gazdagságát emelte. Anyagilag jelentősebb ennél a négy malom (két kétkerekű, egy három- és egy egykerekű) — részben vagy egészen az övé —, nyilván emelte jövedelmét az őrletési díj.

A nagybirtokosnak még éppen elég kiadása volt familiárisai és családja eltartásán kívül. Ez utóbbi természetesen relatíve többe került, mint az előbbi; az étkezés is igényesebb lehetett, importált fűszert vettek hozzá (igaz, olykor a paraszt fizette meg ezt is, például Rácsa faluban: „de pipere et de croco 12 denarios" telkenként).[32]

A 14. század közepén egy prémes ruha 6 márkát is ért, egy vég yperni importposztó (21 méter) a dupláját;[33] egy másik vég finom posztóért a nyilván kisbirtokos Demeter minden pataki birtokát, szőlejét, házhelyét, pincéjét odaadja;[34] 1401-ben egy hímzett ruha 16 ft, egy ködmönös prémruha vagy egy sapka 4 ft.[35] Volt 6 ft értékű kard, és 25 ft értékű mellvéd is a század végén.[36] S bár a ló ára a 14. században átlag 3 ezüstmárka marad, a század második felében észrevehetően emelkedik, gyakran három-négyszeresére, a kilencvenes években 100 forintot érő hátaslovakról hallunk.[37] Aki a király környezetébe küldte fiait, annak megfelelő külsőről is kellett gondoskodnia. Himfi Benedek és testvérei László unokatestvérüket öltözettel, lóval, költséggel látták el — minthogy László az uralkodó közvetlen környezetében kívánt szolgálni —, s ezért Lászlónak és apjának, Heymnek összes Vas és Veszprém megyei birtokjövedelmét öt évig élvezhetik.[38] De a középbirtokos is megfelelően ellátta a nagyúr mellé familiárisnak, apródnak szánt fiút. S a luxusigényekről még nem is szóltunk. Egy kardöv értéke 20 forint 1357-ben, egy ezüstpohár 16 ft, egy gyűrű 12 ft (1389-ben, egy gazdag jobbágy tulajdonában!), 1 pártakoszorú 50 aranyforint 1391-ben.[39] S mindebből, mint még látni fogjuk, az előkelőknek nemcsak egy-egy darabja volt. Nem szólva olyan rendkívüli kiadásokról, mint az utazás; a harmincas években egy budai polgár utazása Velencébe és ott tartózkodása 23 márkába került csupán, igaz, hogy a váltságdíj, amit osztrák rablólovagok kértek érte (ti. pénzt vitt magával) 636 márka volt,[40] és ilyen apróságokra egy külföldi portyán, úton, követjáráson résztvevő nagybirtokosnak is számítania kellett. S mennyibe került az útja a fényes kíséretét előállító lovagnak? Gondoljunk a nápolyi, velencei stb. követjárásokra.

Pénz kellett ahhoz, hogy mindezt előteremtsék; mégpedig a pénznek a jómódú középbirtokos réteg is feltűnően szűkében volt. Az, hogy 1280-ban egy birtokot 80 márkáért, két jó lóért és két öltözet ruháért adtak el, nemcsak a ló és a ruha magas

[31] ZsO I. 6095. sz.
[32] ZsO I. 870. sz.
[33] 1349: Kállay 991. sz. — 1355: AO VI. 388.
[34] 1351: Zichy II. 480.
[35] Zichy V. 248.
[36] 1389: Zichy IV. 380. — 1399: ZsO I. 5785. sz.
[37] 1391: ZsO I. 2198. sz. — 1392: ZsO I. 2545. sz.
[38] 1345: Dl 40990. sz.
[39] AO VI. 620, Zichy IV. 399; ZsO I. 1901. sz.
[40] *Fejérpataky* 1887. 593.

értékére és a megszerzésük esetleges nehézségére jellemző, hanem a készpénz ritkaságára is. Sinka mester a sóvári sókút jövedelmének egy részét 1000 márka helyett hermelinben és más prémekben, s más Lengyelországból hozott drágaságokban fizeti ki Sóvári Jánosnak.[41] Az örökösen pénzzavarral küzdő Himfi Benedek részben adósságait róhatja le otthonában tárolt vég posztóival, részben officiálisai járandóságát fizetheti ki így.[42] S 1334-ben a Gutkeled nembeli Mortunus is felesége 100 márka értékű luxustárgyait veszi igénybe, hogy birtokperét megnyerhesse, „quia facultatem dictam causam prosequendi pecunie non habuisset", s ennek fejében a birtokot az asszonynak köti le.[43]

1383-ban hallunk arról, hogy Pelejtei András mester rengeteg értéktárgyat zálogosított el különböző személyeknél pénzért, ő viszont részben borban fizetett.[44] A római zarándoklatra vállalkozó jámbor uraknak pedig egy még jámborabb presbiter kölcsönöz értéktárgyak elzálogosítása fejében pénzt és ruhát.[45] (Legfeljebb egy Drugeth Vilmos engedhette meg magának, hogy végrendeletében több mint 1200 márkát osztogasson széjjel.[46])

És mégis, bármennyire emelkedik a század folyamán a föld ára, feltűnő, hogy *a király környezetében felemelkedő nemesi réteg milyen összegeket tud kifizetni* birtokvásárlásai során. 1330-ban Magyar Pál Devecsert 100 finom ezüstmárkáért veszi meg; 1355-ben Zudar Péter Tinnye határának feléhez 600 aranyforintért jut.[47] A birtokvásárlás nagy készpénzösszegeket igényelt, a birtok kezelése közben felmerülő beruházási költségek nyilván jóval kisebbek voltak. A 13—14. század fordulóján a beruházás némely nagy angol uradalomban is a jövedelemnek csupán 3—6%-a. A kiadások itt is főként a fenntartással, katonai kísérettel, építkezésekkel és luxusigényekkel kapcsolatosak.[48]

Rendkívül nagy kiadást jelenthetett a király közelében, a városban épített vagy vásárolt palota. Töttös egy budai nemesi házat melléképületeivel, tornyával, pincéivel 400 ft-ért vesz zálogba (gyakorlatilag nemsokára tulajdona lett), János küküllei főesperes 300 forintért vesz házat Visegrádon, Zudar Péter pedig 3300 ft-ért vesz Budán palotát.[49]

*

Az udvari lovagság rétegét bemutatva fentebb többször említettük már a politikai karriert kisérő s attól elválaszthatatlan „szerző" hadjáratot. Becsei Imre és fiai vagyonának felduzzadása a legszebb példa. Mivel a közelmúltban Tarjányi Emese

[41] HO VI. 264—265. — 1314: Dl 57636. sz.

[42] L. a hozzá, ill. általa feleségéhez intézett leveleket a *Nagy Imre*-hagyatékban (3. doboz, MTA Ms 4924., másolatok a N. Múz. Véghely-gyűjteményéből, 1363 körül).

[43] Smič. X. 215.

[44] Sztáray I. 464.

[45] 1400: H. oklt. 331—32.

[46] 1330: Dl 71270. sz.

[47] AO II. 572; AO VI. 323. — A föld ára a 13. századról a 15.-re éppen a mezőgazdasági népsűrűség és a földkereslet miatt emelkedett; a 13. században a francia föld ára a magyarnak 75-szöröse, a 15.-ben már csak két és félszerese. (Vö. *Molnár* 188.) 1340-ben a volt lőcsei bíró 200 aranyforintért ad el egy ekényi birtokot (AO IV. 37).

[48] *Le Goff* 1965. 288. Vö. ehhez a kisvárdai uradalom számadásait (1470: Zichy XI. 67—75).

[49] 1352: AO V. 563. — 1363: *Bártfai Szabó* 372. sz. — 1370: *Gerevich* 1950. 158.

figyelemreméltó doktori értekezése összefoglalta birtokpolitikájukat, az előbb mondottak összegezéseként csupán néhány esetet ragadnánk ki a sorból.

Csata fia Imre középbirtokosként indul, s haláláig nagybirtokot hoz össze.[50] Birtokvásárlásain kívül jellemzően fordul érdeklődése polgári jellegű javak felé (pl. 1319-ben Óbudán vesz házakat, szőlőt, 1331-ben Szentjakabon szőlőt, 1332-ben Budafelhévízen egy mészárszéket).[51] 1335-ben a fiaira hagyott vagyon harmadrészében 5 szőlőt említenek.[52] Töttös és Vesszős földrajzilag eltérő területeken, külön szereznek, bár közös ügyük Máré várának megvásárlása.[53] Töttös a maga (és a király) székhelyén elképesztő házvásárlási akciókba kezd: 1337-ben Esztergomban házakat vesz 14 márkáért, 1323. március 12-én Visegrádon, bírság fejében kap egy házhelyet, április 6-án Óbudán a piacon egy kúriát 50 márkáért, augusztus 20-án a pilisi konventtől veszi meg 20 márkáért visegrádi kúriájukat, szeptember 26-án Vesszőssel együtt vesz két különböző kúriát összesen 5 márkáért, 1344. január 13-án ismét egy visegrádi kúriát 5 márkáért. Még 1352-ben is zálogba veszi Tatamér prépost rokonainak feltehetően előkelő budai házát 400 aranyforintért.[54] A pénzüzletekben már korábban is részt vesznek a testvérek: így 1341-ben Vesszős vesz zálogba egy birtokot 8 márkáért 4 évre.[55] Nem térünk most ki bérletüzleteikre; ezeket Tarjányi értekezése kimerítően tárgyalja, állattenyésztésük, szőlőtermesztésük, modern gazdálkodásuk is megfelelő hangsúlyt kap dolgozatában, mely a nyugat-európai arisztokrácia ízlésével megegyező új típusú, polgári jellegű jövedelemforrásokra hívta fel a figyelmét.[56] A 14. század végén öt megyében 172 birtok urai voltak.[57] De betöltött tisztségei, a király és az idősebb Erzsébet körüli bizalmi szerepek nélkül nem jutottak volna ennyi lehetőséghez, s főleg nem tarthattak volna fenn ekkora birtokot.

A nemesség tipikus szerzésmódjai jellemzőbbek Magyar Pálra, aki nem válogatós az eszközökben. Célja is egyértelműbben a földhalmozás, a nagybirtok kialakítása, bár ő is szerez házakat, szőlőt az aula közelében; de megfigyelhető a törekvés a nagy birtoktest, uradalom képzésére is. Homo novus, akiről sajnos nem sokat tudunk. 1323-ban a király apródja, 1324—25-ben maior tavernicorum, tehát udvari tisztséget visel, 1325—41 közt gimesi várnagy, kincstartó. Jelen van a királyi tanácsban[58] és már 1323-ban furcsa módon tesz szert egy szabolcsi birtokra: lemondanak a javára. A következő évben a királytól szolgálataiért kér és kap 5 ugyancsak Szabolcs megyei birtokot. 1325-ben ismét átruháznak rá két szabolcsi területet. 1331-ben arról hallunk, hogy egy magvaszakadt család birtokát kapta meg. Ugyanebben az évben Keledfi Péter fiai mondanak le a Bodrog megyei Adrián jogairól az ő javára, és tüstént megveszi Kokai Moghéktól is adriáni birtokjogukat 60 dénármárkáért. Még 1331-ben veszi meg Devecsert Szabolcsban 100 ezüstmárkáért, négy év múlva ismét devecseri bir-

[50] Vö. *Tarjányi* 22—30.
[51] AO I. 513. — AO II. 536. — Zichy XII. 9—10.
[52] AO III. 178—180.
[53] *Tarjányi* 12. — 1353: Zichy II. 505.
[54] AO III. 324. — Zichy XII. 15. — AO IV. 320—321. — Zichy XII. 18. — Uo. 19, 20, 21. — Uo. 26—27. — AO V. 563.
[55] Zichy I. 609.
[56] *Tarjányi* 1—4.
[57] *Tarjányi* Melléklet.
[58] *Wertner* 1907. 165, 167, 188. — 1330: AO II. 471. — 1335: AO III. 132.

tokvásárlásról hallunk. 1337-ben újra Szabolcsban vásárol, s egy szatmári birtok háromnegyedébe fiát iktattatja.[59] Hogy szatmári érdekeltségét növelje, a leghagyományosabb erőszakoskodástól sem riad vissza: 1343-ban Biri Tamás járul a királyhoz panaszra, mert Magyar Pál Sándor alországbíró útján őt (nemes volta ellenére) bebörtönöztette, és addig kínoztatta, amíg ő halálfélelmében két szatmári birtokát neki „ajándékozta".[60] (Talán a többi „átruházás" mögött is ilyen indítékok rejlenek?) Magyar Pál törekvései azonban végső soron kudarcba fulladtak: családja gyarapodása lebeghetett a szeme előtt, és fiai még életében elhaltak; soproni, zalai és Vasvár megyei vásárolt birtokait, budai és esztergomi házait, visegrádi *fundus apotecé*ját, egy óbudai szőlejét feleségére, Szabolcs megyei 5 birtokát, 8 és fél halastavát, Bodrog megyei (2), kevei (3), temesi (1), esztergomi (1) birtokát, jakabfalvi szőlejét leányára hagyta királyi engedéllyel.[61] Szélsőséges jellemű, indulatú ember lehetett, két típus, két kor ütközhetett benne össze: a gátlástalan erőszakoskodás megfért azzal, hogy seméni népei panaszára a zsaroló officiálist elmozdította posztjából, s hogy egy iskolamester joculatorokat ajánlhasson néki.[62]

Harmadik példánkat a király híveinek gazdaságilag-társadalmilag legkevésbé jelentékeny rétegéből vesszük. Nélkülük mégsem lenne teljes a kép: bízvást hihetjük, hogy a csupán „királyi emberként" szereplő, egyébként homályban maradó apródok és udvari lovagok közt nagy számban képviseltették ők is magukat; ők tehát a vizsgált réteg „alsó határa". Példánk talán éppen azt érzékelteti, hogyan kerülhetett egy Zelnai vagy Kerneci-féle kisbirtokos az *aulae milites* közé. Még az is jellemző, hogy a Bory család két gyökerét a két nagy társadalmi mozgás (Kun László és I. Lajos tömeges adományozása, ill. nemesítése) emelte feljebb a társadalmi ranglétrán. A boriak őse, Miklós kora ifjúságától az Árpádok udvarában szolgált (talán mint apród), ezért jutalmazta Bori falvával IV. László. A kis falunak nem volt se temploma, se vására; Miklós birtoka kb. 8 ekeföld lehetett, mégis idővel három falu nőtt ki belőle. Egyik unokája katonai ragadványnevet kapott: „Helmes" (sisakos), nyilván páncélt öltött az Anjouk alatt. A jómódú Benedek pedig 1396-ban királyi ember. A Borfőiek 1358-ig Hont várának conditionáriusai voltak, azaz jobbágyok; bár Borfői Pünkösd várjobbágynak birtoka, és nemes felesége volt (1296-ban). 1311-ben 3 ekeföldnyi földet vásároltak. Itt is vitézkedik az egyik leszármazott, Borfői István ragadványneve: „Tegzes". Ez az ág is adott egy homo regiust 1395-ben. — Nem nagyon gazdag a kép, de nyújt némi fogalmat a vagyontalan köznemes és az újdonsült kisnemes felkapaszkodásának sémájáról: királyi szolgálat, királyi kegy indítja meg őket, de a jobbágynak még nehezebb ezt elérni: gazdagodás, nemességbe házasodás az ajánlólevele. Az utódok közt már lovagi vagy inkább katonai életformát is folytatnak egyesek, a már jómódú köznemességbe jutó család királyi megbízatást is kap.[63]

[59] 1323: AO II. 73. - 1324: Zichy I. 262. 1325: AO II. 221. — 1331: AO II. 533, 554, 573, 572. — 1335: AO III. 234. 1337: AO III. 341, 429.

[60] 1343: Kállay 676. sz. 1344-ben Lajos előtt Kemey Miklósék kötelezik magukat arra, hogy Konkoly birtokot Thege Istvántól visszaszerzik és Magyar Pál örök birtokába bocsátják (AO II. 446).

[61] Fiai halálakor végrendelkezési jogot biztosít neki a király, 1340: Zichy I. 593. — Végrendelete, 1344: AO IV. 479.

[62] *Acsády* 98. *Fejérpataky* 1886. 61.

[63] *Gregorich* 10–25, 54–72.

A vár a környező falvak fölötti katonai hatalom szimbóluma: körülötte védelmi berendezkedés van, benne az úr katonai kísérete, belső terén a környékbeliek is menedéket találnak;[64] de méginkább a feudális hatalom kifejezője: uradalmi központ, melyben vagy maga az úr, vagy teljhatalmú officiálisa lakik; idegyűjtik a paraszti munkából sajtolt termékjövedelmet, itt halmozzák fel a kincseket. A jobbágyok elől is védelmet nyújt, ha kell. Még a legcsekélyebb módon megerősített, a falu szélén vagy kiemelt helyén álló ház is a két osztály antagonizmusát hangsúlyozza. A vár eleinte fából épült, egyszerű, kétemeletes torony, melynek alsó emelete raktár, felső tartózkodási hely. A 12. sz. második fele előtt Nyugat-Európában sem volt általános, hogy kőből építsék, még a legnagyobb urak közt sem.[65] A 12. sz. egyszerű francia lovagjának (= kisnemesének) még megerősített háza is alig volt. Paraszti életének megfelelően háza mezőgazdasági munkaközpont, népes szolgahaddal: csak valamivel nagyobb és jobban ellátott a paraszti mansusnál. A várral mégis kapcsolatban van: a környezetét összefogó várhoz tartozik, a várúr familiárisa vagy hűbérese. És amiben eltér élete a parasztokétól, azt éppen ez a kapcsolat biztosítja: ez ragadja ki olykor munkája ritmusából, ez ad más kulturális képet a világról, ez táplálja benne eszmeileg és a portyázásokon, rablóhadjáratokon szerzett gyakorlatával[66] is a katonai ideált — a nemesi tudatot. Ezért mondhatjuk, hogy a lovagi kultúra a *várhoz, az aulához* kötődik. Itt — Magyarországon a vár alatti térségen — zajlanak néha a háborúnál is veszélyesebb tornák, itt rendeződnek konfliktusok a feudális törvényszékeken, itt jelennek meg a hölgyek is olykor az ünnepi gyülekezetben. Serdülőkorában gyakran él a francia falusi lovag a várban, ezért alakul mentalitása másképp, mint a parasztoké.[67] Mikor a 13. században a lovagok zöme már nem gazdag, s egyes parasztok, különösen pedig a polgárok sokkal jobb módúak náluk, mikor kiváltságaik védelmében zárt osztállyá igyekeztek lenni: fizikailag is elsáncolták magukat a nem nemesi közösségektől. A városokban a várhoz közel, külön negyedben építettek vagy vásároltak házat; vidéki erőd-házukat a többi háztól elhatárolták. A 11. században még a falu szívében, a templom mellett emelték; a 13. században messze a paraszttelepüléstől, erdő szegélyén. A paraszt már nem szomszéd, hanem kifejezetten alattvaló[68] — bár ez a vagyoni helyzetnek nem mindig felelt meg.

A korábbi középkorban a *magyar lakáskultúra* viszont még nagyon elütött a nyugat-európai kortársakétól. A finnugor korszak lapos kunyhójának ismeretét soha sem szorította ki végleg a nomadizáló életmódnak megfelelő sátor: a honfoglalás után még századokig párhuzamosan laknak sátorban és sövényfalu vagy peremházakban, az előkelőbbek faházban, majd kőházban, melyet árok, földhányás vett körül. Ottó freisingi püspök 1147-ben még csak kevés faházat és még kevesebb kőházat figyelt meg, a nyarat és az őszt a magyarság sátorban töltötte. Nem csoda, mert igyekeztek az Európa-szerte mindenütt egészségtelen, nedves, rosszul fűthető, sötét és füstös házakat (ilyenek voltak az urakéi is) nyáron elhagyni.[69] A sátor egyre inkább a tábori élet,

[64] *Duby—Mandrou* 43.
[65] Uo. A nagy család, kíséret sokszor egy szobában, egymás hegyén-hátán élt. (Uo. 67.)
[66] *Duby* 1953. 425—427, 430.
[67] Uo. 430.
[68] Uo. 631—632.
[69] *Csilléry* 1968. 7, 42, 109—110, 115, 119; *Sinkovics* 1939. 298; *Szamota* 16—17.

utazás velejárója. III. Béla és Margit királyné nagyszabású sátorajándéka Barbarossa Frigyesnek, IV. Béláé a cseh királynak az ilyen alkalmak kényelmét és pompakifejtését szolgálta.[70] Ugyanakkor IV. Béla 1238-ban előírta a krakkói és igeni szász hospeseknek, hogy két sátorral kötelesek katonáskodni zászlaja alatt. A gazdag László esztergomi prépostnak egy nagy és egy kis sátra volt, nyilván utazásainak megkönnyítésére. Nemcsak a tényleges katonáskodás vagy utazás alkalmával használták a sátrakat később is (az előbbire példa Zsigmond király): 1353-ban Meggyesi Simon pozsonyi comes (aki több vár ura is volt!) sátortábort vert fel, mikor Jákótelkét hatalmaskodása során megszállotta. Felesége és cselédsége is sátorban, illetve cserényben lakott vagy ideiglenes jellegű fedeles veremben.[71]

*

Magyarországon az Árpád-kor elején a comesek székhelyének megerősítésére épültek földvárak (helyükön később kővárak).[72] Később is a király engedélyétől függött a magánosok vár- vagy megerődített házépítése. 1408-ban Zsigmond Orosz Jakabéknak ad engedélyt Boly, Győr, Varsány és Csicser kastélyának felépítésére: „castella seu fortalicia *cum lignis vel lapidibus*", tehát még favárhoz is kellett engedély.[73] Ismeretes, hogy a tatárjárás után IV. Béla kezdeményezésére megélénkül a várépítés, például védelmi szempontból a Duna körül („gens nostra ad hoc exstiterit insueta"), Mária királyné a pilisi erdőben Visegrád fölé építteti várát „ad defensionem viduarum et orphanarum".[74]

De az anarchia kiéleződésével a nagybirtokos várát a szomszéd birtokos és népei ellen intézett rablóhadjáratok központjává tette; így „ösztönözte" a középbirtokos réteget vár, lakótorony, kőház építésére. A rablólovag maga minden eszközzel szaporítja várai számát, ahonnan portyákra indulhat. Az erőszakos foglalásnak egyik ravasz példája, hogy szerzi meg a Balassa-ős Byter comes az 1265-ben Miklós apródnak királyi adományból kapott Hricsó várát. Előbb a vár szolgáit, fegyvereit, az ott raktározott élelmet veszi meg 75 márkáért, aztán bebörtönzi és kifosztja a várúrnőt, majd 100 márkáért kapja meg a várat s a hozzátartozó négy falut.[75] Egyébként nem sokáig örülhetett a várnak, az egy időre Csák Máté tulajdonába került. A Csák Máté kezén volt várak számát a szakirodalom 30 körül állapította meg, de az újabb kutatások szerint ez a szám ötvenre, sőt esetleg hatvanra is felmegy.[76]

[70] Ansbert beszámolója 1189-ből (*Szamota* 19). — 1269: W III. 182; *Nagy—Nemes* 1212. (Sátortábor-ábrázolás.)

[71] 1238: Teleki I. 4. — 1277: MES II. 72; *Szendrei* 728—732; *Könyöki—Nagy* 212. — Még 1399-ben is elvisznek egy domina házából egy 20 aranyforint értékű hadisátrat (ZsO I. 5870. sz.) Himfi Benedek csergesátrát vadászaton verte fel (l. a 38. jegyzetet).

[72] A továbbiakban csupán egy-két szempontot ragadunk ki a várak történetéből. A részletes tárgyalástól felment *Fügedi Erik* sajtó alatt levő, munkánkkal azonos időben készült tanulmánya, amely plasztikusan rajzolja meg a magyar városépítés három jól elkülönülő periódusát. (Lásd újabban: *Fügedi Erik:* Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. Bp. 1977. A szerk.)

[73] *Könyöki—Nagy* 227; Zichy V. 533—534.

[74] 1250: F IV/2. 218. — 1259: Bp. okl. I. 68. Vö. *Pauler* II. 253—258.

[75] 1265: W III. 118. — 1278: W IV. 173. — 1282: W IV. 246. Vö. *Kristó* 1973. 67.

[76] *Kristó* 1973. 159—161. — Entz Géza a 13. század végéig 250 magyarországi kővárról tud, amelyből 70 királyi, 180 főúri és a többi püspöki vár (*Entz* 1974).

A tengurdi nemesek 1294-ben elcserélték Lodomér érsekkel a Margitsziget felső részén épült turrist és castellumot egy falujukra: „quia tamen versuti hostis astucia *intestinis preliis* regnum Hungarie a multis temporibus sic affecit, ut incole regionis eiusdem necesse habeant in tuicionem sue substancie, seu familie municiones et loca querere forciora".[77]

Az 1298-as dekrétum hiába rendeli el, hogy a (köz-)nemességet fenyegető rablóvárak leromboltassanak. Jellemző, miként határozták meg a közbiztonságra veszélyes várakat: királyi engedély nélkül épült, illetve kevés birtok tartozott hozzá (a nagy uradalmi központot képező vár tehát létjogosult, a jobbágyság fékentartása mindent elsöprő szempont); egyházak és kolostorok fölé építették (a rendelet az egyházi vagyont is védte).[78] Az Anjou-kor elején is megjegyzi a várépítést engedélyező oklevél: „licet propter multitudinem castrorum in regno nostrorum turbacio crescat per infideles et guerra", de „ad maiorem certitudinem" mégis megkapja az engedélyt Nekcsei Sándor, Károly Róbert bizalmas híve.[79] Később, a király hatalmának megerősödése idején sűrűn építtetik át favárukat kővárrá, így Mikcs bán és fiai Sáros megyei favárukat „pro maiori et cerciori tuitione ac defensione confiniorum regni nostri" — az ország katonai védelmének szempontja ismét előtérbe került.[80]

Táblázataink adatai alapján a 13—14. században az ún. lovagi réteghez tartozó, felderített személyek jelentős számban (körülbelül egyharmad arányban) — vártulajdonosok, azaz várbirtokos család tagjai. A 34 (strenuus) milesből 17 személy, a 148 aulae milesből 57, a 120 apródból 28, és a 18 királyi familiárisból 4. Ha hozzászámítjuk — és hozzá kell számítanunk — a krónikák alapján e rétegbe tartozókat, az Anjouk más, hasonló pályafutású, katonáskodás során kitűnt híveit — Szécsi Miklóst, Meggyesi Simont, a többi Lackfit stb. — az arány a várbirtokosok javára eltolódik.

A 14. század első, ám szűk körű „váradományozási hulláma" Károly Róbert hatalmának megszilárdulását kísérte. A Csákok és a többi tartományúr letörésével párhuzamosan emelkedett magasra a lublói várnagyként indult Szécsényi Tamás, az Anjoukkal bejött Drugethek és Donch comes pályája. A várak száma, a birtokok nagysága szempontjából ők lettek Észak-Magyarország urai a század első felében. Tamás vajda 1323-ban Somoskőt kapta meg, mikor Lajos születését személyesen jelentette a királynak, 1324-ben a nógrádi várakat. Drugeth Vilmos végrendeletében 8 várat említ meg, ebből kettőről mondja, hogy „novum castrum", új építés, talán az övé.[81] Károly Róbert várpolitikája azonban ellenkező irányú volt: a tartományurak várait elsősorban magának tartotta meg, és így 1321 után az ország várainak döntő többségét uralta.[82]

Ezek a várak többnyire még nagyon koraiak, a bennük élő várurak életmódja még a 13. századot, a tartományurak világát idézhette. *Donch* mester 1312-ben tért Károly Róbert hűségére. Nagybátyja, Demeter tárnokmester nevelte, az ő udvartartása

[77] MES II. 353. Kővárról van szó, l. 1285: Bp. okl. I. 220.

[78] *Kovachich:* Suppl. I. 90.

[79] 1312: AO I. 276.

[80] 1342 (AO IV. 264): „castrum operibus muralibus municionibus et etiam muniatis spectaculis ac turrim structuris construendi edificandi et circumvallandi..." Favárak kővárrá alakulása a 14. század végére is jellemző: *Könyöki—Nagy* 212.

[81] 1323: AO II. 65. — *Gerő* 1955. 188. — 1330: F VIII/4.506.

[82] *Fügedi* i. m. 36—37.

lebeghetett a szeme előtt. Az övé volt Árva vára, ő építette még 1309 előtt a szklabinai várat, majd 1315—1320 közt újabb három várat (a blatnicsi lovagvárat, Likavát, Liptóújvárat), és megnagyobbította Zólyomlipcsét, ahol, mint említettük, fényes udvart tartott. 18 Ipoly menti faluért további várakat szerez, illetve szerez vissza (Szuszán, Várna, Hricsó, Budatin, Ljetava). Valkót a királytól kapja más birtokok fejében. Árva váráért viszont a király ad neki két muraközi várat, hogy aztán hamarosan ezeket Komáromra cserélje: „ut idem ad nos in nostram curiam propius fieri possit et sua nobis fidelia servicia magis coram nobis existendo comodius valeat frequentare".[83] Bár nem lett országbáró hatalmas vagyona ellenére, több megye comese volt, s a királyi tanács tagja, így a Zách Felicián felett tartott törvényszéken is részt vett: valóban szükség volt arra, hogy közel legyen a királyi aulához.[84]

Hogy ez a Donch, akit 1312-ben egy oklevél *vir militaris*nak említ, s akinek utódait a besztercebányai 14—15. századi jegyzőkönyvek a nemesek közül kiemelve, mint lovagokat *miles, filium militis* címmel illetik,[85] mennyire beleillik az *aulae miles* réteg „krémjébe", azt Károly Róbert 1327-es kiváltságlevele is bizonyítja. Eszerint fegyverein, sisakján, zászlóin arany színt viselhet.[86] Címere volt, mint azt „comitis Donch" feliratú gyűrűspecsétje bizonyítja, mégpedig az eredeti családi címernek a 13. század végén divatos formában való „felújítása", kibővítése.[87] 1335-ben zólyomlipcsei vára porondján perdöntő bajvívást nézett végig.[88] Többször is végrehajtott diplomáciai küldetést.[89] A havasalföldi hadjáratban igen érdekes szerepe lehetett. A krónikás szerint ő az egyetlen, Károly Róbertet józanságra és jóindulatra intő tanácsadó.[90] Ha igaz Ipolyi feltételezése, és a turócszentmártoni templom apostolsorának végén a térdelő donátorban és feleségében Donchékat sejthetjük, bajusz-szakálltalansága, ruhaviselete a nyugati lovagi divathoz köti. Építőmestereit is Itáliából hívatta.[91] De amikor Liptóújvár helyét kiszemelte és annak birtokosa visszautasította a felajánlott cserét, nem a lovagi kódex szerint járt el: kivégeztette az ellenkezőt.[92]

Donch mester portréját azért rajzoltuk meg részletesebben, mert egyszerre volt a múlt s a jövő embere: „féllábbal" még a 13. században élt, rablólovagok utóda, a tartományúri életforma ismerője, de sok új jelenség már az Anjou-kori lovagi réteggel rokonítja. Mindenesetre ennyi várat Károly Róbert idején csak igen kevesen birtokolnak — két-három család. Lajos is ritkán tünteti ki várral lovagjait.[93] Mindketten inkább királyi várnagysággal, *pro honore* adott várral szeretnek

[83] *Zolnay* 1935. 36. Vö. *Zolnay* 1937. 32—35; 1333: AO III. 31. — Mellékesen hozzátartozik a képhez 20 nemesi falu és ugyanennyi templom alapítása: *Zolnay* 1937. 34.

[84] 1330: F VIII/3.419.

[85] 1312: F VIII/1. 473. — *Ipolyi* 1878. 17—18; *Ipolyi* 1874. 599.

[86] AO III. 336—337. A kiváltságlevél megfogalmazása egyébként is a lovagi kultúra egyik legbeszédesebb emléke, a „militaris honor", illetve az esetleg szintén aranyos jelvényeket viselő más lovagok emlegetésével.

[87] *Zolnay* 1937. 37; *Nyáry* 63. A pecsét sisakpecsét 1328-ból.

[88] Nyilván nem csak ebben az egy esetben. Száz 1909. 891.

[89] Avignoni követség: 1323, 1328; egyike a Károly Róbert és Frigyes császár közt Pozsonyban kötött szerződés magyar jótállóinak. 1333: Endrét Nápolyba kíséri, a nyarat is ott tölti. *Zolnay* 1937. 35.

[90] Chron. Hung. comp. saec. XIV. c. 209. SRH I. 497—98, 500—501.

[91] *Ipolyi* 1878. 31—32; *Radocsay* 1954. 227.

[92] *Zolnay* 1937. 34.

[93] Ha mégis, ügyel arra, hogy a nagyurak várai ne alkossanak összefüggő láncolatot (*Fügedi* é. n. 37—39).

jutalmazni. A Lackfiaknak és Kont Miklós családjának tett nagyobb váradományok I. Lajos idején kivételek. Jellemzőbb a gyakorlatra, hogy (az egyébként várbirtokos) Himfi Benedek is csak *pro honore* kapja meg a veszprémi Somló várat.[94] A Szécsényieket, Drugetheket és Balassákat (Donchot) most figyelmen kívül hagyva, egy nem teljességre törekvő gyűjtés alapján megfigyelhetjük a következőket:

Évszám	Lovag, apród, ill. családja	Királytól kapott vár	Hivatkozás
1324	Horsundorfer Ulving	Ecseg	AO II. 65
1330	Mikcs bán	Pölöske	Dl 40582
1331	Csenik	Ugod, Sirok	F VIII/3.579 AO II. 522
1345	Tót Miklós	Szomszédvára	Smič. XI. 220
1348	Tót Lőrinc és fiai (Kont M.)	Temetvény	Csáky I. 1.99
1349	Kont Miklós és Lőkös	Galgóc	AO V. 339
1350	Kont Miklós és Lőkös	Bátorkő	*Kumorovitz:* Veszpr. reg. 170
1347	Lackfi István (I.)	Simontornya	*Csánki* III. 405
?	Lackfi István (I.)	Döbrököz	Zala II. 302
1350	Lackfi István (I.)	Csáktornya Sztrigó	*Csánki* III. 9. 16
1351	Poháros Péter	Szaplonca	Smič. XII. 50
1378 előtt	Lackfi István (II.)	Rezi, Tátika	*Csánki* III. 14, 17
1386	Forgách Balázs	Gimes	F X/1. 279
1387	Losonciak	Szalánc, Desznő, Pankota, Gyula	Bánffy I. 389, 407 *Gerő* 1968. 175
1387	Pásztói János, Kazai László	Siklós	*Békefi*, 1898. 267
1388	Stibor	Beckó	*Wenzel:* St. 49
1389	Stibor	Ugróc	*Wenzel:* St. 54
1389	Tari László	Sirok	*Csánki* I. 53
1390	Perényi Miklós	Patak, Újhely	F X/1. 611
1392	Perényi Miklós	Érsomlyó	Krassó III. 20

Persze a vár eredetileg is lehetett a család birtoka: a birtok-, ill. lakóközpontokban maguk építették, vagy tárgyalt korunk előtt kapták, szerezték.[95]

A lovagi réteg a 14. században *építtet* is új várat. 1333-ban Losonci Dénes fia Tamás Mentő várát 2000 forinttal építette fel a saját költségén. Engedély alapján 1342-ben Mikcs fiai a Sáros megyei favárat kővárrá építtetik át. A király 1345-ben megengedi Töttösnek, hogy bármely birtokán várat építtessen, de ez nem történt meg. Tizenkét

[94] 1352: AO V. 632. (A *honor* kérdéskörében lásd újabban: *Engel Pál:* A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. Történelmi Szemle 1981. 1—19; uő: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Száz 1982. 880—921; *Fügedi Erik:* Királyi tisztség vagy hűbér? Történelmi Szemle 1982. 483—509. A szerk.)

[95] Lipóc — a Nekcseieké (*Karácsonyi:* MN I. 59; ZsO I. 4284. sz.), Szentgrót — a Szentgrótiaké (*Csánki* III. 15; *Karácsonyi:* MN III. 123), Nagymihály — a Nagymihályiaké (1335: Sztáray I. 89), Szilágysomlyó — Meggyesi Simoné (1351: AO V. 532 — női ágon jut a Sátoriak kezére), Gereben — Punyk fiaié (1360: Smič. XIII. 28), Sümeg 1372-ben a Kazai Kakasoké (*Békefi* 1898. 185), Rohonc, Kemend — a Németújváriaké (Zala II. 115, 1374-ben), Hasznos — a Pásztóiaké (*Csánki* I. 53) stb.

évvel később Tornai László miles már élt a kapott engedéllyel. 1369-ben Kanizsai János Szarvaskő várát építteti, részben amnesztiát kapott proskribáltakkal; 1373—1374-ben Himfi Benedek Döbröntén építkezik; körülbelül ekkor építteti Solymárt Lackfi (II) István; 1386-ban Losonci István kap engedélyt arra, hogy a Gács melleti hegyen lévő várat újjáépítheti; a század végén építkezik Vezsenyi László Nagyvázsonyban, 1401-ben a Várdaiak Kisvárdán; Ónodot Zudar Péter kezdte még építtetni.[96]

A Becsei fiúkra jellemző, hogy noha építési engedélyük van, *vásárolják* várukat. A század végén, Zsigmond üzletelései mellett a vár adásvétele már nem ritkaság. A Kanizsaiak sok várukat így is szaporítják, mikor Zazlop (Oszlop) várát 6800 forintért megveszik Szentgyörgyi Tamástól, aki ennek az összegnek a fejében válthatja meg magát Jodok morva őrgróf fogságából.[97]

Milyenek voltak ezek a várak? Milyen „lakást" nyújtottak?[98] Donch várainak zöme a 13. században már fennálló lakótorony; ilyen a magas, hengeres Budatin még 1330-ban is. A kis térségű Hricsó csupán néhány szobából állt, jórészt sziklába vájták a szobákat. A palotába is sziklába lehetett jutni (ez talán későbbi építkezés). Hasonló volt Árva vára is. De a komor várak nem nélkülözték a korszerű művészi ízlést sem, a zólyomlipcsei román kori és a ljetavai csúcsíves ablakmaradványok tanúsítják.[99]

A magyarországi várépítésben a 14. századra az a jellemző, hogy egymás mellett él a lakótorony, a szabálytalan és a szabályos belsőtornyos típus. A Nyugat-Európában a 10. század végén már ismert lakótorony nálunk meglehetősen később, a 12. században jelenik meg, a nagybirtok kialakulásával párhuzamosan. De még a 14. század második felében is építtettek új lakótornyokat; gyakran egy tornyot láttak el kiegészítő szárnnyal, vettek körül fallal. Sok korábbi lakótorony még a 14. században is egymagában áll (Simontornya 1324-ben; Léka, Kőrösszeg, Budatin, Visegrád alsóvára stb.).[100] A tornyokban eleinte együtt lakott az úr és cselédsége, később a torony aljában a cselédnek külön ház épült. Szűk, egészségtelen, komor épületek voltak ezek. Megközelíthetetlenségük érdekében hegycsúcsra, sziklákra emelték. Az Alföldön mocsár, illetve árok-földsánc rendszer nyújtott védelmet. Az egyes váraknak csak 10—15 főnyi személyzete volt. Az egyváras nagybirtokos a sík vidéken többnyire a falu szélén emelte lakótornyát.[101]

A toronyépítés a 14. században egyébként már nem a nagybirtokosok privilégiuma. 1320-körül például Szőlősi Arnold falusi nemes épített tornyot Kövesden.[102] A 14. század várbirtokos arisztokratái és lovagjai is lakhattak, legalább időnként, régi

[96] Dl 40653. sz. — AO IV. 264. — *Nagy:* Sopr. I. 383. — Esterházy lvt. Rep. 32. E. 230. — Dl 16114. sz. — *Gerő* 1968. 163, 159. — *Tanodi* 31 (az említés 1390-ben történik, de a vár előbbi). — Bánffy I. 384. — *Éri—Kelemen—Németh—Torma* 135. — *Éri* 1965. 9. — *Csánki* I. 164.

[97] 1353: Zichy II. 505. — 1393: *Nagy:* Sopr. I. 512. Az összeg a várértékről csak hozzávetőlegesen adhat fogalmat, mert a vár nagyságától, pertinenciájától mindig függött az értéke.

[98] A következőkben az építészettörténeti szakirodalomnak csupán a mi szempontjainkból fontos gondolatát szeretnénk kiemelni. Kritikai állásfoglalásra nem vagyunk hivatottak.

[99] *Gerő* 1955. 134 és passim; W III. 118; *Könyöki—Nagy* 255, 234, 533, 1, 184.

[100] *Gerő* 1964; *Gerő* 1955. 126—134; *Gerő* 1968. 18—19. — Körösszeg például egy 30 méter magas lakótorony volt, 4 m vastag falakkal, téglából, szabálytalan hatszög alapon. 1289-ben Borsa Lóránt erdélyi vajdáé, 1316-ban a királyé, 1396-ban Zsigmond Zsidai István temesi comesnek és családjának adja. (*Gerő* 1955. 133; Csáky I. 1. 184.)

[101] *Sinkovics* 1939. 300; *Könyöki—Nagy* 209.

[102] *Éri—Kelemen—Németh—Torma* 26.

lakótornyokban. Bátorkő háromemeletes lakótorony volt (Kont Miklós). Gimes négyszögű öregtornya már 1250-ben is állott (Forgách Balázs). 1295-ben fal vette körül udvarát, s más lakóépület is volt a területén.[103] A 15. századi lakótornyot a 14—15. század fordulóján bővítették kaputoronnyal, falakkal a Vezsenyiek. Lehet, hogy a konzervatív haditechnika is szerepet játszott e kései lakótornyok keletkezésében,[104] de nyilván az anyagi erő és az ízlés is hiányzott a fejlettebb vártípus kialakításához.

Mégis, a 14. századi gazdasági fellendülés következtében a nagybirtokos udvartartása annyira megnőtt, hogy a lakótorony mindenképpen szűknek bizonyult. Nagyobb számú lett az őrség, cselédség. Helyiséget igényelt a tanácskozás, vendégfogadás, a konyha, raktár, lakóépület, vártemplom s a börtön. A lakótoronyhoz épületszárny, újabb torony, falrendszer épül. A várúr lakása a pallatium: ebben díszterem van, családi tartózkodó, a hálószobák, köztük a női lakosztály és a konyhák (utóbbiak lehettek külön is). A különálló épületrészeket magas várfalakkal kötötték össze, külön kaputornyokból lesték a környező utakat: kialakult a (szabálytalan alaprajzú) belsőtornyos vár.[105] A királyi építkezés adta a mintát: Esztergom, Veszprém, Buda, Visegrád, és a nagyobb birtokosok már a 13. században (sőt a két 12. század végi lékai román tornyot tekintve, még korábban) hasonló épületet alakítottak ki. Az Aba nembeli Csobánkák Bene várában 1300 körül már megvolt a torony, palota, védőfal, kápolna s a palotában a nagyterem.[106]

A toronypalota-megoldás nyugaton is csak a 12. században jött divatba, nálunk a két torony közti palota formájában a 13. század végén bukkant fel. A lakótorony toronypalotává alakítása a 14. századra jellemző (Esseg, Sümeg, Rezi stb.).[107] A korai belsőtornyos várak építésekor még mindig a megközelíthetetlenség az első szempont: Csókakő felső várában az öregtoronyba csak az emeleten nyílt bejárat.[108] Szinte természetes, hogy a legfejlettebb ízlést mutató átalakításokat a királyhoz közelálló, kultúrában a legmagasabb szintet képviselő réteg valósította meg először. Fel kell figyelni a Drugethek építkezéseire. Boldogkő vára 1280-ban csak egy lakótorony a hegy legmagasabb részén. A Drugethek 1312 és 1351 között palotaszárnnyal bővítették, s a szárny másik végén háromszögletű tornyot emeltek. A lakótorony mellett nagy ciszterna volt, 2 m vastag fal védte a hosszúkás udvart. A lakótorony később inkább védelmi jellegűvé vált. A felsővár a kőszikla élére épült, lakószobák sorából állott.[109] Füzér vára, melyet az Abák építtettek, szintén a Drugethek kezére került. A négyszögű öregtoronyból esetleg éppen ők fejlesztették ki a várat, talán a kétemeletes kápolna is az ő idejükben épült. (Egyébként nemcsak a királyi paloták kápolnái oszlottak két emeletre, hanem a 14—15. századi magántemplom mellé alakított kápolnák is, a párizsi St. Chapelle példájára.[110] Ez az arisztokratákra

[103] *Éri—Kelemen—Németh—Torma* 211; *Gerő* 1968. 44 skk.; *Könyöki—Nagy* 181. — *Entz* 1974. — Sárospatakkal kapcsolatban lásd még: *Détshy* 178—181.

[104] *Éri—Kelemen—Németh—Torma* 135. — *Holl* 1970. 396.

[105] *Gerő* 1955. 137—140; *Gerő* 1968. 20—21, 310. (43-as jegyzet.)

[106] *Gerő* 1955. 134. — Benéről *Entz* Géza 1974.

[107] *Holl* 1970. 396; *Gerő* 1968. 95, 138.

[108] *Gerő* 1968. 143; *Könyöki—Nagy* 234.

[109] *K. Végh* 110, 145. — Zsigmond Zudar Péter özvegyének zálogosította el 1396-ban 10838 forintért. (ZsO I. 4472. sz.)

[110] *Gerő* 1968. 151. — Marosi Ernő szíves közlése.

jellemző vártípus,[111] a két torony közti palota és udvar, elemeiben az alább említendő szabályos belsőtornyos várak egy csoportjára, a háromsejtes elrendezésűekre emlékeztet bennünket.

Az arisztokráciába emelkedő Lackfiak vár-átépítései is egy, az átlagnál fejlettebb igényről tanúskodnak. Rezit (Tátikával együtt) a Kaplyon nembeli Zeland püspök építtette a 13. század közepén. A régi rezi lakótorony előtt 2 m széles sziklaárok volt. Ez elé épült egy dél felé mind jobban kitáguló, falakkal körülvett udvar.[112] Simontornya 13. századi várát a Lackfiak a 14. század legkorszerűbb vártípusává építik ki, Ozorai Pipo is szívesen lakott benne.[113]

Himfi Benedek Döbröntét és Zádorvárát itáliai zsoldosvállalkozásaiból visszatérve, 1373—1374 körül kezdte építtetni. Döbröntén feltűnőek a katonai szempontból jelentős külső védőművek maradványai s a rondella. Már szabályos téglalap alaprajzot mutatnak a pécselyi Zádorvár maradványai. Magja egy 8 × 8 m méretű öregtorony, amelyből a kaputornyot alakították. A 60 × 70 m belterületű udvar körül, a hegygerincen emelkedik még ma is 8—10 m magasságban a 80—120 cm vastag terméskő-fal. A négyzet déli oldalán helyiségsor vonul végig, ennek keleti végén feltehetőleg a vár kápolnája állt. Zádorvárat Himfi Benedek csak kezdte építeni, Vezsenyi László kapott aztán a további építésre engedélyt.[114] A magas, erős falmaradványok mindenesetre ugyanazt a katonai ízlést mutatják, mint Döbrönte.

Holl Imre Márévárat hozza példának a „főnemesség kisebb váraira". Ezt a festői környezetben épült Baranya megyei várat 1316-ban említik először, körülbelül akkor készült el. Hosszúkás, szabálytalan ötszög alaprajzú, egyemeletes tagolatlan, 2 m vastag körfalak veszik körül, ablaknyílás nélkül. A palotaszárny a keleti oldalhoz csatlakozott, néhány helyiség a földszinten és az emeleten lehetett. A nyugati oldalon egyszerű gazdasági épületek voltak. (A palotában megmaradt boltozatos helyiség már reneszánsz kori.) A régészeti leleteken túlmutat az okleveles hagyomány. Eszerint Vesszős több épületet is emelt (fából?) a várban. Az 1358-as osztálylevél részletesebben sorolja fel a vár részeit és tartozékait. Vesszősnek jutott a vár egyik fele a palotával, a Boldog Szűz tiszteletére épített kolostor és a harangtorony egyik fele, a Szent Margit-templom, továbbá egy kúria (= lakóépület). Gunyafi Istvánnak pedig a vár másik fele a vízgyűjtővel, a kolostor és a harangtorony másik fele, és a Szentkereszt-templom.[115] Az udvari lovagi rétegben tehát kifejlődhettek ekkorra a reprezentációs és a kényelmi igények, más várakban is megtalálható a korábban ritka várkápolna.[116] Nagymihály várának volt tornya, pallatiuma, kápolnája, a váron belül lakóháza; fal vette körül és két kaput is megemlítenek.[117] A máréihoz hasonló típus a korai siklósi vár egyetlen kaputoronnyal és egy palotával. Talán a Siklósi-Bogár rokonság[118] magyarázza meg a két vár hasonlóságát: Siklós lehetett a minta.

[111] *Holl* 1970. 392.
[112] *Bakay—Kalicz—Sági* 1966. 131.
[113] *Gerő* 1968. 159.
[114] *Gerő* 1968, 159, 163—167; *Éri—Kelemen—Németh—Torma* 177; Dl 41942. (A Lackfi [II.] István által épített Solymár magja is egy 7 × 7 m alapterületű öregtorony. *Gerő* 1968. 157.)
[115] *Holl* 1970. 393—94; *Gerő* 1968. 138—141; Zichy I. 160; II. 505; III. 117.
[116] A későn kifejlett igényekről vö. *Holl* 1970. 397. A reprezentációs célokat szolgáló várbeli építkezésekről vö. *Fügedi* é. n. 47—49.
[117] 1335: Sztáray I. 89.
[118] Erről a *Kötelékek* c. fejezetünkben írtunk.

1374-ben Rohoncon a keleti részen több épület és két torony is volt; köztük nyílt a kapu Keménden egy külső nyugati kapun át lehetett jutni a belső vár kapujáig, a déli részen több épület, nevezetesen egy palota és egy kőház állt a belső várban a kápolna mellett, említik a nagy tornyot; a várat a „puteus vulgo chaturna" látta el vízzel.[119] A szabályos alaprajzú Gyula vára — melyet 1387-ben Losonci Lászlónak adott Zsigmond — a század végén épült, és eredeti formájában a márévári—siklósi típushoz közelített. Az öregtorony után készült el a város felé néző oldalon a palota; ezeknek a körülöttük elhelyezett épületeknek a védelmére kezdetben csak árok és palánk szolgálhatott, valamint a mocsaras vidék. Maróti János, aki 1403-ban kapta meg 42 faluval együtt a királytól, csak 1430 körül kezdett hozzá átépítéséhez.[120] Gerő László rámutatott arra, hogy az 1370-es években uralkodó belsőtornyos vártípus elterjedtségét jelzi a század végén az is, hogy a Besztercei Szójegyzékben a várral kapcsolatban 9 szó is szerepel. (Curia = utuar, castrum = var, murus = kufal, turis = toron, palatium = palatha, aula = terem, mania = var fog, institia = var fog resei, vallus = pacag.[121])

Már feljebb mondottuk, hogy Boldogkő toronypalotás vára a háromosztatú szabályos alaprajzú belsőtornyos várakra emlékeztetett. Ennek a típusnak iskolapéldája Gesztes királyi vára. A 14. század első felében épült, s a század közepére már elkészült. Csór Tamás várnagy, a familiáris regius lehetett az építkezés vezetője. Nyújtott téglalap alaprajzú emeletes vár volt; bal- és jobboldalán fedett épület, egyenlően 2—2 részre osztva, középütt udvar. A homlokzat előtti torony talán a kápolna. A téglalap hármas tagolása megközelítőleg arányos. A kisméretű vár — korábban vadászkastély — nem igényel erős védelmi berendezést. Menclová a típust Csehországból származtatta, de G. Sándor Mária szerint a vár körülbelül 20 évvel azelőtt épült, mint a legkorábbi hasonló Csehországban; a vártípus eredetét az Anjouk kapcsolatai következtében, közép-európai vonatkozásban hazánkban feltételezte.[122] A háromsejtes vártípus nem mindig szabályos alaprajzú, a királyi Vitányvár sem az; háromosztatú volt, mint láttuk, Boldogkő vára, a Drugethek építtetése, és ugyancsak a 14. sz. elején ilyen beosztást mutat a Kacsics nemzetség Simon bán-ágának salgói belső vára is: két négyszögű torony közti kerített udvarrésszel a sziklacsúcson.[123] Tehát a *királyi építkezéssel egyidőben*, szinte azt megelőzően *megjelenik a háromsejtes épület a magyar nagybirtokosok várépítésében is*. Mielőtt a kérdésben (avatatlanul) véleményt mondanánk, ki kell térnünk egyrészt a kastély-, várpalotaépítés más, esetleg későbbi formáira, másrészt az udvarház és a korabeli falusi építkezés kérdéseire. A kitérő nem felesleges, mert a nemesség más rétegeinek lakásviszonyait világítja meg. A század második felében, feltehetően az olasz várkastélyépítés mintájára jelenik meg a királyi építkezésben a szabályos belsőtornyos vár négyszögletes, négysaroktornyos típusa: az emeletes palotaszárnyakkal, hatalmas lovagteremmel ellátott diósgyőri vár. Az érett

[119] A Héder nemzetség két tagja osztozik a várakon (Zala II. 115).

[120] *Gerő* 1968. 174—75; *Veress* 3.

[121] A várábrázolásokat közli *Gerő* (1968. 72—73), itt foglalja össze ennek a vártípusnak a jellegzetességeit is (kisebb, meredek lejtőjű, kis hegygerincű hegyekre építik, a felfelé vezető út csigavonalban épül stb.) — Beszt Szj 33. A szószedet 1380 és 1410 közt keletkezett (*Szabó* 1956. 44).

[122] *Menclová* 81—103; *G. Sándor* 163—177; *Holl* 1970. 389—390; *Gerő* 1968. 162; *Marosi* azonban nem lát benne sajátos magyarországi típust (26).

[123] Nógrád megye műemlékei 357—358; *Gerő* 1968. 150.

gótika mintapéldája: lakályos, tágas, könnyed formákat mutat. Csakhamar követte a tatai, kőszegi, zólyomi stb. építkezés.[124] Az elegáns formát nemsokára a nagybirtokosok közül is utánozták. Nem véletlen, hogy elsőnek a Kanizsaiak Kismartonban 1392-ben, a Garaiak Siklóson és a század közepén az Újlaki család (Várpalota).[125] A 16. századra azután már elterjed ez a fajta kastélyalaprajz a középbirtokosok körében is. Ekkor újították meg Kis-Küküllő 14. századi eredetű kastélyát: a kétemeletes Küküllővár négy sarkán külső kerek toronnyal szárnyalva állt a kissé kiemelkedő domb tetején.[126]

A vár nélküli közép-, kisbirtokosok és az egytelkes nemesek lakóhelye anyagi helyzettől függően lehetett kastély, ill. kastély módjára megerősített, fallal körülvett udvarház, nemesi kuria és a jobbágyháztól nem különböző teleki ház. A vár és a kastély közt nem túl nagy a különbség:[127] az utóbbi katonailag kevésbé jelentős, de lakályosabb. Fügedi Erik a curiából eredezteti; megkülönbözteti a nagybirtokosok békeidőkre építtetett kényelmes kastélyát a középbirtokosok székhelyétől, amelyet anyagi teljesítőképességük szabott meg.[128] Voltaképpen csak a késő középkor terméke, az „igazi" lakályos kastély a reneszánszhoz, korai barokkhoz fűződik; jól világított, fűthető helyiségek jellemzik.[129] A 14. század első felében azok a középbirtokosok, akikhez hasonló anyagi helyzetű urak később kastélyt, kastélyszerű udvarházat építettek, még inkább tornyot emeltek a falu szélén.[130] A castellum még a 15. században is egyaránt lehetett fő- és köznemesi birtokon, de a katonai szempontból jelentős castrum csak a főurakén.[131] A kastély és a fallal megerősített udvarház többnyire a falutól vagy a falu szélén, folyó mellett, kis dombon, szigeten állt.[132] Lakói a megye hangadói, a legvagyonosabb középbirtokosok, a nagybirtokosok vezető familiárisai, az aulae miles réteg alacsonyabb rangú képviselői.

A nagybirtokos gondoskodott arról, hogy birtoka távolabb eső pontjain is betérhessen a maga otthonába. A Vas megyei lendvai uradalom tartozékait felsorolva öt kúriát is említenek az Alsólendvai Bánfiak tulajdonában, elszórva falvak között, pusztákon, mezővárosban.[133] De a középbirtokos Szalonnai Istvánnak is volt, mint láttuk, központi udvarházától távol, egy másik faluban kúriája.[134]

A lovagi réteg „utánpótlása" az egy-két falvas közép-, ill. kisbirtokos tipikus lakóhelye a nemesi udvarház: a falu kiemelkedő pontján, többnyire a templom

[124] *Gerő* 1968. 168 skk.; *Dercsényi* 1942. 97—98; *Menclová* 98; MMűvT 145—146 stb. *Gerevich* a budai keresztesek várát tartja a típus egyik első magyarországi előfordulásának (1973. I. 386).

[125] *Fügedi* é. n. 63.

[126] *Gerő* 1955. 427—428; *Könyöki—Nagy* 254. — Ábrázolása: MMT I. 306.

[127] *Szabó* 1969. 103—104.

[128] *Fügedi* é. n. 56.

[129] *Gerő* 1955. 424.

[130] Pl. 1320 körül a már idézett kövesdi torony Aszófőn, Szőlősi Arnold falusi nemes építése (*Éri—Kelemen—Németh—Torma* 26).

[131] *Engel* 348.

[132] *Maksay* 1971. 124—125. Pl. a Rátót nembeliek „Miskepalotája" Alsó- és Felsőörs között, kívül a településen, de közel a kegyúri templomhoz. *Entz* 1956. 127—128; Zala I. 115; *Éri—Kelemen—Németh—Torma* 92.

[133] 1389: ZsO I. 944., 945. sz.

[134] 1399: ZsO I. 6095. sz.

közelében állt.[135] Nem sokkal volt nagyobb, mint egy jobbágyház, ha a középbirtokos utódjának gondoskodott új lakóhelyről, akkor is beérte egy-két jobbágysessio lefoglalásával.[136] Voltaképpen az *igények nem sokban különböztek.* 1346-ban Nagysemjéni László négy fia, István udvari lovag unokatestvérei egy olyan kúriában laktak, melyben a panaszos rokon „négy jobbágyát is elhelyezhetné".[137] A nemesi udvarház rangját az mutatta, hogy kőből épült (erre is a király adhatott engedélyt), sokszor csak ebben különbözött a módosabb jobbágy házától. De a nemesi kőházak 14. század óta megfigyelhető terjedésének határt szabott a nyersanyaglelőhelyek térbeli korlátozottsága, országszerte használatos maradt a paraszti módon vályogból vagy fából készült lakóépület, amelynek értékesebb alkotórészeit el is lehetett szállítani.[138]

Az udvarházat kerítés vette körül, ezen kapu volt. Még a nagybirtokos falusi-pusztai házát is fakerítés övezhette.[139] Mint a jobbágyházakhoz, az udvarházhoz is veteményes, gyümölcsös, méhes, csűrös kertek, melléképületek csatlakozhattak.[140] A jó viszonyban élő rokonok, szomszédok egymás közelségében építkeztek a faluban. Az egytelkes, birtoktalan nemesek házai rendszerint egy zugban húzódtak meg, például Gáborjánban és Veszprém megyében. Nyírbátorban: „uno viculo seu platea Nemesulcha vocitato."[141]

A régészeti leletek tanúsága szerint az Árpád-korra még a kéthelyiséges ház a jellemző (lakószoba és gazdasági helyiség); a kardoskúti, 13. század eleji egyetlen jelentős lakóház is félig földbe volt süllyesztve.[142] A későbbi, fejlettebb udvarházak előzménye szintén kéthelyiséges faház, illetve cölöpszerkezetű lakóház (Csepely, Ecsér).[143] A 14. században aztán kialakul a háromsejtes kő udvarház. Legalábbis a régészeti leletek alapján a 15. század elején már biztosan ilyen volt az ecséri; az alsóörsi és a csepelyi a 15—16. század fordulóján épült. Az ecséri három helyiség egyike a lakószoba, a középsőben tüzelés nyoma, a harmadik helyiség talán gazdasági célokat szolgált.[144]

[135] Pl. a csepelyi, ecséri ház, l. alább. Az udvarház és a templom közelsége az úr alapítói és építtetői szerepének fontosságát fejezi ki, a kegyúri karzat által ideológiai „felsőbbséget". (*Entz* 1955. 214.) Nyársapátin a templom mellett állt egy házsor, szemben, a patak túloldalán az úri ház mint a templom ellenképe, mellette házak jobbról-balról. „Sozusagen die topographische Projektion der mittelalterlichen gesellschaftlichen Ordnung: kirchliche und weltliche Herrschaft ergänzen sich gegenseitig". (*Holl* 1970. 377.)

[136] *Szabó* 1969. 104; *Maksay* 1971. 123—124.

[137] Kállay 841. sz.

[138] *Maksay* 1971. 125, példákkal. A váron kívül több ilyenfajta elszállítható háza lehetett a Nagymihályiaknak, ezeket kész állapotban akarták ti. a várba hordani (1386: Sztáray I. 476). A hegyes vidékeken sokszor csak a 15. század végén épült kőház a nemesi faház mellé vagy helyére (*Entz* 1946. 56—57).

[139] A lendvai uradalomban: „... cum domo sepea statuis fortifica". (1389: ZsO I. 944. sz.) Ugyancsak ebben az uradalomban hallunk az úri kúrián faépületekről (uo. 945. sz.): „edificiis ligneis linigatis, trabeatis. ...

[140] *B. Nagy* 18.

[141] AO VI. 160. — *Maksay* 1971. 125—126; *Maksay* 1940. 114; *Éri—Kelemen—Németh—Torma* 141 (Csepely), 165—166 (Paloznak); *Bakay—Kalicz—Sági* 106 (Köveskál) stb.

[142] *Holl* 1970. 371—372.

[143] *Éri—Kelemen—Németh—Torma* 142; *Sz. Czeglédy—Koppány* 55. (A 14. század eleji állapot rajza.)

[144] *Sz. Czeglédy—Koppány* 55—56. Nem osztjuk *Gerevich* László nézetét a tekintetben, hogy Csut falu 3-4 sejtes kőházai az 1264-ben már fennálló templommal egyidőben épültek volna (1973. II. 398).

Csepelyen a konyhát 2 szoba veszi közre, a gazdasági helyiségek külön voltak. (Talán Csepelyi Simon helyi birtokosé volt, akinek a nagyvázsonyi pálosok a Peer-kódexet másolták.[145]) Alsóörsön és Csepelyen is gótikus kőfaragványok mutatják az építtető ízlését (ablak, ajtó). Ugyanekkor azonban a jómódú parasztok háza is megnagyobbodik, a 14—15. században 2, majd 3 osztatúvá válik.[146] A jómódú parasztok, falusi módon élő kisnemesek háromhelyiséges házban laktak — bizonyíthatóan csak a 15—16. században —, középütt a konyha, nyílt tűzhellyel, ebből szoba nyílt, zárt kemencével, melyet a konyhából fűtöttek, másik oldalon a kamra.[147]

Mit mondanak okleveleink? Egy 1277-es budafelhévízi kúriában pincéről és egy szobáról tudósítanak. 1339: Denk mester szentmihályi kúriáját árok vette körül Baranya megyében. A viganti nemeseknek egy évvel korábban még faházuk lehetett, ha a fehérvári káptalan előírta, hogy egy éven belül házastul saját földjükre telepedjenek át. De az erradi nemeseknek „ampla curia lapidea cum pallacio lapideo" a tulajdonuk. Nagymihályi Lőrincnek a nagymihályi váron kívül is volt lakóháza (1342), de 1386-ban a nagymihályiak is kész házakat akartak a faluból a várba hordoztatni „pro residentia speciali et tuitione corporum". — Miklós nemes a zalavári apát officiálisa volt, 1351-ben megrohanták kúriáját, és az ott levő több házának (értsd: épületének?) feltörték kapuit. 1339-ben ugyanezt halljuk Töttös Gyós falusi kúriájáról. Mórichidai Simon 1366-ban talán azért hordatta el az árpáshidai templom köveit, hogy házat építsen (1278-ban Dorog fia Péter rombolta le az egyedi monostort, megirigyelve faragott köveit, hogy tornyot rakathasson magának). — 1385-ben *hálóházat* is említenek egy szepezdi nemes özvegye házában. Egyébként elosztásról nem sokat tudunk. Az Alsólendvai Bánfiak Zodamerhazai kúriáján volt egy régi szoba, egy kerítéssel körülvett ház, egy új szoba és egy pitvar. A Hotyza nevű kúriájukon két ház volt és melléképületek. Pethusháza prediumukon egy régi szoba különböző épületekkel, két pince és egy másik szoba. Lendva és Hosszúfalu közt állott János bán kúriája, fagerendákból épült. Az adatokból kiérződik a kétsejtes háztípusról a háromsejtesre való átmenet, a legelső talán már az is volt.

Az oklevelek lényegesnek a kő- vagy faház különbségét érzik. Meggyesi Miklós kőháza 32 hozzátartozó telekkel együtt 1385-ben a királyra száll. 1411-ben az arácsi kisnemesek kőházáról történik említés. 1400 körül a Várday család két ága a kisvárdai kúriában, illetve a dögei udvarházban lakott; a kisvárdai reneszánsz ajtókeret azonban nyilván későbbi kor emléke. Egy 1410-es falusi kúriáról is csak annyit tudunk, hogy három domus volt rajta.[148]

[145] *Éri—Kelemen—Németh—Torma* 142.

[146] *Csilléry* 1971. 4.

[147] Pl. a csepelyi paticsfalú ház, *Éri—Kelemen—Németh—Torma* 141. Móric, Nyársapáti: *Holl* 1970. 373—374; *Méri* 1952, 1954. (1954. 140—147: 16. sz.-i, 17—21 4—6 m-es házról van szó.) Még ma is sok ilyen beosztású parasztházra találunk Magyarországon, én Szentpéterszegen (Hajdú-Bihar m.) figyelhettem meg ezt a beosztást 1946-ban. Még a múlt században a Balaton körül épült füstöskonyhás házak is ilyenek voltak. (Pilléres, mellvédes tornácuk már egy valamivel későbbi kor hagyománya.) *Vajkai* 87—90.

[148] 1277: Bp. okl. I. 164. — 1339: HO III. 139. — *Kumorovitz:* Veszpr. reg. 304. — 1341: Uo. 339. — 1342: Sztáray I. 166. — 1386: Uo. 476. — 1351: Zala I. 507. — 1339: Zichy I. 559. — 1366: *Nagy:* Sopr. I. 369. — 1278: HO VII. 170. — 1385: *Kumorovitz:* Veszpr. reg. 836. — 1389: ZsO I. 944., 945. sz. — 1385: *Házi:* Sopr. I. 1. 205. — 1411: PRT X. 619, 620. — *Éri* 1965. 9. — 1410. Zichy VI. 69.

Okleveles emlékeink alig támogatják a háromsejtes épület elterjedtségét a 14. században, bár ez a hallgatás a feltételezést nem zárja ki. A háromosztatú épület eredete nem egyszerűen építészeti-régészeti szakkérdés. Megfelelő felkészültség hiányában a különböző véleményeket még csak ismertetni sem kívánjuk. Csupán annak a sejtésünknek adunk hangot, hogy az egymás mellett élő kultúrák bonyolult kölcsönhatása nyilvánul meg ebben a jelenségben is.[149] A háromosztatú alaprajz esetében szerintünk *nem a „népi", illetve „úri" eredet a döntő, hanem az a szükséglet, hogy a meglévő lakóhelyet bővítsék:* a torony a maga nemében ugyanolyan egysejtes épület, mint az egyhelyiséges ház; a gazdasági épület(ek) természetszerűen e mellé járult(ak). Nagyjából egy időben figyelhető meg a gazdasági helyiséget, konyhát, pitvart, udvart a másik oldalról határoló másik torony, illetve lakószoba megjelenése: a várban, illetve a városban van erre korai példa,[150] a falusi házak többségében az ásatások (és az okleveles emlékek szerint is) valamivel később. Ennek oka a később fellépő szükségben rejlik. Ha a bővítés szükséglete különböző szinten és igényekkel ugyan, de nagyjából egyszerre jelentkezett, nem könnyen dönthető el, melyik réteg az átadó és melyik az átvevő. A 13. század végi várbővítési adatok alapján inkább arra hajlunk, hogy a nemesi udvarház követte a várat. A gesztesi és utána következő háromsejtes királyi palotaépítkezéseknél viszont már az épület kastélyjellege, célja is befolyásolhatta a lakóházhoz, városi palotához hasonló alaprajzot.[151] A parasztházak pedig a nemesi udvarházakkal kívántak versenyezni a 15—16. században, ahogy a múlt századi, ma is fennálló tornácos parasztházaknak is a 17. század eleji falusi udvarház a mintaképe.[152]

A háromosztatú típus tehát megtalálható a budai palotákban is, az épületeket egész hosszúságukban átszelő kapualjaktól jobbra-balra egy-egy helyiséggel (Uri u. 48.).[153] Bár a 14. századi oklevelek túlnyomórészt iparosok, polgárok házairól vallanak,[154] Lócsy Erzsébet megfigyelte, hogy az Országház utcai házak nagyméretű épületek voltak, az utca betelepítése tervszerűen folyt,[155] ezek a házak bárók, illetve patríciusok

[149] B. Nagy Margit a reneszánsz kastélyok és udvarházak vizsgálata során megkülönböztette az L alakú, illetve egymenetes épületeket — ezek szerinte a népi építkezéssel volnának kapcsolatosak —, és a többudvaros, illetve kerített udvarházakat (például a szentbenedeki kastély), ezek a várudvarokra emlékeztetik. A 18. századi udvarházak kisebb fele a reneszánsz kastélyok négybástyás alaprajzát követi. (*B. Nagy* 21—32.) A szentbenedeki kastély fényképei: *Voit* passim. Ilyen volna Küküllővár, s a 17. század végén épült Nógrád megyei berceli Bene-kastély, illetve a kéttornyú kisterenyei Gyürky—Solymossy-kastély is (Nógrád megye műemlékei 88, 148, 253).

[150] Hess András tér 3. és Úri u. 31.: Budán, a 13. század derekán-végén épült. *Gerevich* 1973. I. 390.

[151] A feltételezett királynői lakóház a 13. század második felében, a Margitszigeten, a kolostor mellett egymenetes, háromsejtes, a középső helyiségből megközelíthető. *Gerevich* 1973. I. 377—378, 205. ábra (Lux G. rajza. Technika 1938 után). A 15. században már fennállott a Bars megyei Simonyvár, egy tipikusan háromosztatú kőkastély. (*Könyöki—Nagy* 104. Ábrázolás és alaprajz: uo. 609.) — A tornyos városi háztípus eredetének kérdésébe nem kívánunk belemélyedni.

[152] *Vajkai* 88—90; *Balogh* 82—88. A várépítészet hagyományairól is ejt itt szót. Ez látható a későbbi székelykapuknál is, uo. 193; *B. Nagy* 74. (A székelykapu eredete és múltja.)

[153] *Gerevich* 1973. II. 396.

[154] *Gerevich* 1950. 156—158.

[155] *Lócsy* 200—201—205. Vö. még: *Zolnay* 1970. 5.

palotái lehettek inkább. (A budai polgárház a telek mélysége irányában volt többnyire háromsejtes.[156]) De a típust ismerték Sopronban is (Templom u. 5., 7.).[157]

Hogy nemesek építtettek vagy vásároltak maguknak házat, palotát a városokban, azt már a királyi aula tárgyalása során láttuk: a visegrádi, budai udvar vonzotta maga köré a bárókat és a „szerencsét próbálókat" egyaránt. De vannak adataink más városokból is, igaz, elég gyéren. Még leginkább Sopronból. Tudunk harkai nemesekről, akik már a 13. század közepén is Sopronban laktak, s a család birtokai a város területén kívül terültek el. Még 1360-ban is ezt az életformát tartották fenn utódaik.[158] Ugyancsak soproni polgár volt Miklós királyi festő, akinek már ősei is birtokos nemesek Meggyesen, ugyanakkor Sopronban laktak, s komoly tekintélynek örvendtek a polgárok között.[159] Sztárai Pálnak Pécs városában volt kúriája a Szent Ferenc-kolostor előtt.[160] A nemesség többsége (nem tekintve a nemességgel egy társadalmi réteghez tartozó lovagi-patríciátus réteget)[161] mindenesetre nem élt a polgárok között, a bárói-lovagi csoport tagjai többségükben mégis *ismerték a városi életformát.*

Hogy a nemesek lakta városi ház milyen volt, azt nyilván megint csak az anyagi „tehetség" szabta meg. Feltehetően a parallel anyagi viszonyok közt élő patríciusok-polgárok házaihoz alkalmazkodtak, illetve azoknak a házait vették meg. Hogy a várbeli és városbeli (patrícius-nemesi) ház építkezése közt nincs elvi különbség, az épület kialakulását a szükséglet kívánta terjeszkedés befolyásolja, arra jó példa a korai Hess András tér 3.[162] A *pallatium* szó, amellyel már korán találkozunk,[163] nem okvetlenül jelentett mai értelemben vett palotát, hanem vagy dísztermet, vagy lakóépületet, mint a vár *pallatium*a. Egy portán, telken két palota is lehetett, meg pince és egyéb (nyilvános gazdasági) épületek: bejárat nyílhatott a telekre (azaz az udvarra) és közvetlenül a palotába is.[164]

Még az Anjou-kor elején is Esztergom Magyarország legszebb városa, és a híres Zenia palotájának oszlopos loggiája, több melléképülete és udvara volt. Ezt a 13. századi épületet a legelőkelőbbek birtokolták, míg végül 1331-ben a király familiárisa, Csór Tamás vette meg 100 márkáért. Jellemző más feudális úr házvételére is a században, hogy megveszi a szomszédos házakat, telkeket is; ezek jelentéktelenek lehettek, áruk csupán 10-10 márka volt. Tamás nem a saját épülete nagyobbítására

[156] *Gerevich* 1973. II. 393. A házak egy részén megtalálhatók a városépítészetet utánzó csökevények is a 14. század végén (az Országház u. 20. kiemelkedő övpárkánya). *Gerevich,* Budapest műemlékei I. 111.

[157] *Dávid* 1967/68. 105—108.

[158] 1284: *Házi:* Sopr. I. 1. 12. — 1360 (Uo. 121): „nobiles de Harka, cives vero Soproniensesʺ.

[159] 1326: *Házi:* Sopr. I. 47. Vö. *Mályusz* recenzióját (1922. 576). — Hasonló példa még Demeter malus-i nemes, fehérvári polgár. 1336. AO III. 262. — Donch mester utódai és más régi nemesi családok Besztercebányán laktak, falusi birtokaikról, továbbá városi házaikról adóztak. (*Ipolyi* 1874. 599.) — Budai példák: Szécsényi Tamás vajda, budai polgár; Zudar Péter 1223 aranyforint adóhátraléka Budán 1382-ben. *Kubinyi* 1973(b). 79. — A feudális urak budai tartózkodásáról uo. 20.

[160] 1350: AO V. 357.

[161] Vö. *Kubinyi* Andrásnak a budai német patríciátussal kapcsolatos tanulmányait.

[162] A ház bal oldalán torony állhatott, ehhez igazították a szabályos középrészt és a jobboldali két szobát; a külső falak várfalszerűen vastagok. *Gerevich* 1973. I. 390.

[163] 1273: MES II. 27. — 1288: Smič. VI. 610.

[164] 1314: MES II. 693. Ebből a típusból alakult ki a háromsejtes épület.

gondolt, mert bérbe adta őket egy esztergomi polgárnak, így tett szert pénzre és békés szomszédságra.[165]

1333-ban Péter nádori ítélőmester Budán vesz telket (fundus curie) házakkal, és épületekkel (domibus et edificiis, értsd: lakóházakkal és gazdasági létesítményekkel), 1352-ben Mátyás és László nemesek Töttösnek elzálogosítják 400 ft-ért budai házukat „edificiis, turri, cellariis".[166] Kont Miklós nádor fényes budai palotáját még a század végén is emlegetik, de Visegrádon is volt olyan palotája, ahol házi kápolnát tartott.[167] A leghíresebb 14. századi palota kétségtelenül Garai Miklósé Budán; 1385-ben vette 1200 forintért, 1403-ban már 10 000 forintot ért. Nemcsak az ingatlanárak emelkedéséről lehet itt szó, hanem talán az épület szebbítése, nagyobbítása is a közbeeső időben történt. A kaputól jobbra-balra boltozott helyiségek (ennyiben háromsejtes alaprajzú), konyha, istálló, kert, pincék tartoztak hozzá. Egy 1412-es leírás szerint a sarokháznak két homlokzata volt, a Mindszent és az Olasz utcára nézett. A ház egyik felében az I. emeleten volt az ebédlő (díszterem), szoba, két kandallós hálószoba, majd ismét egy szoba, hálószoba, kamra. A II. emeleten faragott famennyezetes ebédlő, kápolna, kamra. A ház másik fele sem lehetett szegényesebb.[168] Alig képzelhető szerényebbnek a többi báró palotája a király környezetében. Károly Róbert zágrábi háza, ahol a király nem akart nagy kaput, csak egy „portellam, per quam unus equus exire vel intrare valeat" nem mérkőzhetett velük.[169]

*

Nem feladatunk, hogy a nemesi lakás belsejét, berendezését, használati és dísztárgyait, a ruházkodást és az ékszereket egyenként sorra vegyük. Minderről a

[165] *Györffy* 1973. 303; *Pór* 1890(b). 1—3. — 1331: AO II. 541. 532—569. Telket vesz a szomszédban, hogy visegrádi kúriáját megnagyobbítsa például Erzsébet királyné 1378-ban. (*Bártfai Szabó* 423. sz.) Budán is bérbe adnak házakat feudális urak: *Kubinyi* 1973(b). 20. A budai Úri u. 31. helyén is valószínűleg egy kisebb ház állt, és körülbelül 50—60 év múlva toldották hozzá a jobboldali házrészt, miután megvették a szomszéd telket (*Gerevich* 1973. I. 390).

[166] A *domibus* valószínűleg azonos a *palaciis*szel egy 1360-as adat szerint („palacium seu domum lapideam"). 1333: AO III. 39—40. — 136: *Bártfai Szabó* 361. sz. — 1352: AO V. 553.

[167] *Wenzel* 1857. 147; *Bossányi* II. 255. sz. (1360.)

[168] *Gerevich* 1950. 158, 164; *Gerevich, Budapest műemlékei* I. 113.

[169] Smič. X. 242. — A Garai palota 1403-as értéke már csak egy Garai számára volt megközelíthető. De a városi paloták sohasem voltak olcsók — persze városa válogatta; 1273-ban Zenia palotája Esztergomban 20 finom ezüstmárkát és 40 hordó bort ért, 1279-ben Pozsonyban 1 háztelek minden rajt levő épülettel 20 márkát, 1295-ben Veszprémben csak 1 márkát; négy év múlva ugyanott egy palota és 32 hold föld együtt került 35 márkába. Az esztergomi vásártéren 1309-ben egy palota ára 72 márka. (*Hóman* 512—513; *Pór* 1890(b). 2—3.) Volt már szó Zudar Péter 3300 forintért vett palotájáról; aligha lehetett szerényebb az a budai ház, amelyet 1401-ben Lackfi István nádor özvegye adott az óbudai apácáknak 3000 forint értékben (*Gerevich* 1950. 158). — A ház fekvése, szomszédsága is befolyásolta értékét. A piactér előkelő: Töttös drága óbudai kúriáját, mely a piacon állt, egy orvostól vette 1343-ban. Szécsényi Tamás vajda két háza Budán viszont a déli királyi palotával szemben épült. (1343: AO IV. 320. — *Kubinyi* 1962. 164.) Visegrádon a régészeti ásatások kimutatták a 14—15. századi város mellett a paloták sorát. Visegrád német és magyar részében is volt udvari embereknek háza, palotája. Egymás szomszédságában volt László diák (később Küküllei János), Gerek-i Péter királyi jegyző, Zudar Péter és Gallus komáromi főesperes háza. Himfi Benedeké visegrádi várnagy korában a Lőrinc királyi varga és Lando apotekarius háza közelében, tehát inkább polgári szomszédságban. (Az 1970-es régészeti konferenciát [Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum] kísérő kiállítás anyagából. — 1360: *Bártfai Szabó* 361. — 1361: Uo. 365. — 1363: Uo. 373. — 1358: Zichy III. 119.)

régészeti leletek, a magyar és az európai ikonográfiai párhuzamok, okleveles és irodalmi emlékek alapján már több összefoglaló tanulmány született.[170] Nem lebecsülendő az, amit az újabb régészeti és művészettörténeti kutatás a régebbi összefoglalók eredményeihez hozzátett, de a mi szempontunkból nem sokat változtat a nemesi anyagi kultúra *általános* képén. Ha a kis számban az arisztokráciához vagy éppen a kisbirtokossághoz tartozó, lényegében azonban a nagybirtokosság és a vagyonos középbirtokosság soraiból rekrutálódó ún. lovagi réteg otthonára, ruházkodására, anyagi életkörülményeire vagyunk kíváncsiak, az összefoglalókban és a társtudományi kutatásokban megfogalmazott eredmények közül az anyagi-társadalmi helyzetüknek éppen megfelelő viszonyokat kell rájuk vonatkoztatnunk.

Az említett művekből kiderül, hogy a 14. században még a vár- és udvarházlakó nagybirtokosok élete sem volt kényelmesnek mondható. Az előkelőbbek otthona, bútora, berendezése csak a következő század második felében árul el esztétikai igényességet és bizonyos „komfortra" való törekvést.[171] Az Anjouk idején ezt jobbára még csak a királyi udvar építkezéseiben találjuk meg, a közép- és nagybirtokosok várai kívül-belül uruk *erejét* akarták kifejezni. A minőségi különbség az alsóbb osztályok életétől inkább a ruházkodásban és az ékszerekben nyilvánult meg, itt fejtett ki a nemesség pompát — sokszor valóságos anyagi erején felül.[172]

Az ingatlan vagyon és a jövedelem problémájának felvetése után tehát *általában* szeretnénk foglalkozni a nemesi (közelebbről a tárgyalt ún. lovagi) *ingóvagyonnal.* Erről legrészletesebben a végrendeletek, osztálylevelek tudósítanak, de a hatalmaskodások listája sem megvetendő forrás.[173] Szerencsés esetben a régészeti leletek is köthetők ismert vagy éppen táblázatunkban szereplő egyénekhez.[174]

Az ingóságok — azaz a vagyon — legjellemzőbb tételei: az állatállomány, a gabona-, bor- és élelmiszerkészlet, a textília, az ezüstnemű, készpénz, ékszerek (egyre

[170] Elsősorban vö. a Magyar művelődéstörténet I. és II. kötetében megjelent tanulmányokat: I. 290—325 (*Sinkovics*); I. 327—354, II. 487—508 (*Varju*); II. 241—307 (*Elekes*); II. 312—343 (*Ifj. Szentpétery*); II. 585—634. (*Horváth H.*) — A 15. század első éveiből is sok példát hoz *Radvánszky* 1896. Az egyes területekre l. pl. *Divald* 119—213; *Szabó* 1938; *Dercsényi* 1942; *Dercsényi* 1964. 11—28; *Nagy—Nemes; Csilléry* 1968; *Holl* 1958. 211—390; *Héjjné; Mihalik.*

[171] Ablakot például a 14. században csak templomban készítettek üvegből, még a 15. századi főúri kastélyokban sem volt ez általános (Száz 1871. 620; *Elekes* 1939. 292). A lakószoba tehát sötét volt és hideg, füstös is, amíg nyílt tűz lobogott benne (*Sinkovics* 1939. 302), bár a királyi udvar szemeskályhái a 14. században már vidéki kolostorok s talán vidéki várurak részére is készültek. A Zsigmond-korban a figurális díszítésű kályha terjed, s a 15. század végén a kisebb nemesség és a polgárság otthonában is megtalálható a lovagalakos kályha (*Holl* 1958. passim). A 14—15. században csak előkelő körökben divatozott a (vaspántos) díszítés az ajtókon, ládákon. (*Pálóczi—Horváth* 128 skk.; *Divald* 59; *Elekes* 1939. 292; *Horváth* 1939. 605), a falakat festették vagy szőttessel díszítették (*Viski* 276—312), csak később burkolták fával a legvagyonosabb körökben (*Sinkovics* 1939. 302). A gótikus fafaragás csak a 15. század második felében válik jellemzővé (*Horváth* 1939. 597). A falfestésről később, más összefüggésben emlékezünk meg.

[172] 1315-ben Ajkai Gellén birtokot ad el, hogy feleségének ruhát és ékszert vegyen (Zala I. 144—145). 1351-ben Demeter minden pataki birtokát, szőlejét, telkét, „palotáját", azaz házát, pincéjét adja el 1 vég genti posztóért (Zichy II. 445). 1359-ben Töttös leánya, Klára sógornőitől esküvői ruháinak varratására aranyban, ezüstben és drágakövekben 400 forintot kapott, ezért minden birtokát reájuk testálja (Zichy III. 144).

[173] Ez sokszor csak a vagyon egy részét tartalmazza, másrészt az adott becsértékek felfelé — vagy néha lefelé — túlozhatnak, maga a tételfelsorolás sem okvetlenül olyan tárgyilagos, mint egy végrendeletben.

[174] Például Sinka mester kincse, lásd alább.

gyakrabban és egyre magasabb összegűekkel találkozunk az oklevelekben), s a fegyverzet. Ritka tétel a már említett (utazó-) sátor. A 12—13. századi végrendeletekben még ugyanilyen értelemben szerepel a szolganép,[175] a 14. századnak már csak az első felében bukkan elő. Becsei Imre fiainak 1335-ös osztályában az ingóvagyon egyharmadára 16 rabszolga jut, ezek közt csupán egyetlen férfi van. Talán nem véletlen, hogy ezt az archaikus függőségi formát legtovább a nőkre alkalmazzák.[176]

Egyébként a 13. század első felének nagyúri ingóvagyonáról vallanak közvetve az Anonymus Gestájában felsorolt lovagi ajándékok. Pénz (aranyban, ezüstben), ló (nyergestül-zablástul), nemesprém, textília, kun fiúk, rutén lányok és teherhordó tevék(!) a jellemző tételek.[177] De a szolgákat és az egzotikus tevéket leszámítva, száz év múlva is lényegében ugyanebben az összeállításban zsákmányolnak értéket Bazarád katonái a megvert magyaroktól: fegyvert, értékes ruhákat, aranyat-ezüstöt (kelyhekben, díszövekben) és (felszerszámozott) lovakat.[178] Az oklevelek is ugyanezeket a típusokat részletezik. Imre király vitéze, Iwachin mintegy 60 szolgáról és lovagi fegyverzetéről, felesége 3 függönyről és 2 szőnyegről intézkedik.[179] A várjobbágy eredetű Gyulafi Miklós apród birtokán ruhaneműt, ezüstöveket, fegyvereket vittek el a templomból, ahol őriztette őket (lakóháza nyilván nem volt még annyira sem megerődítve).[180] A Becsei fiúk osztályában állatállományról, szolgákról, ezüstneműről, aranyról és textíliáról van szó.[181] Töttös fia László birtokáról 1360-ban szintén állatokat, élelmet, bort, textíliát, ezüstneműt és fegyverzetet vittek el a hatalmaskodók (oklevelekkel együtt).[182] Baracskai Miklós 1364-es végrendelete textíliáról, ezüstneműről, lovairól és fegyverzetéről intézkedik.[183] Cseklészi Miklós és felesége ingatlanaik mellett ingóságaikból az ezüstneműt emelik ki.[184] Prodavizi Miklós gazdag özvegye pedig az állatait, a raktározott takarmányt és az élelmet.[185]

Ezek a tételek találhatók meg a királyi környezettől távolabb eső közép- és kisbirtokosok végrendeletiben, osztályleveleiben, a 15. század elejéig.[186] Az ingóva-

[175] 1152: PRT I. 601—1199; HO I. 1. — 1270—77; Bp. oklt. I. 119—120. — 1278: W IV. 173. — 1305: MES II. 560.

[176] AO III. 178. — Az utolsó adat 1343-ban Suki Miklós comes özvegyénél egy szolgáló, gyermekestől. *Magyary* 85. (Zsuki, ill. Suki Miklós Kolozs megye ispánja 1337—1339. *Wertner* 1907. 15.) A *servus*, ill. *ancilla* a nagybirtokon a háziszolgát, illetve az úri majorság robotosát jelentette ekkor, a kisbirtokon a mindenest (*Bolla* 141—142).

[177] C. 10. 11, 14. SRH I. 46, 47, 54.

[178] Chr. c. 209. SRH I. 499.

[179] 1199: HO V. 1.

[180] 1328: AO II. 370.

[181] 1335: AO III. 178.

[182] Zichy III. 164.

[183] H. oklt. 276—277.

[184] 1389: Apponyi I. 221—223.

[185] 1385: ZsO I. 4179. sz.

[186] Vö. például 1317: Pápa nembeli Miklós comes (AO I. 430—431). — 1350: Sztárai Pál (AO V. 357). — 1383—1384: Pelejtei András (Sztáray I. 464—465). — 1385: Jakab fia Demeter szepezdi nemes özvegye (*Kumorovitz:* Veszpr. reg. 836. sz.) — 1391 (hagyatéki per): ZsO I. 1901. sz. — 1397: Bánvelki István (ZsO I. 4637. sz.) — 1398: Bagdani Egyed családja (ZsO I. 5347. sz.) — 1399: Görgei Klára (ZsO I. 5870. sz.) — 1400: Tótkállai Göböl István (presbiter) H. oklt. 329—330. — 1402: Geszti Péter (ZsO II/1. 1724. sz.); Gadányi Péter (Zichy V. 310). — 1407: Somkereki László (Teleki I. 317). — 1413: Gadányi Mihály és Lukács (Zichy VI. 260).

gyon gyűjtésének aspirációja, az életmód, melyet az egyes tárgyak megszabnak, illetve elárulnak, lényegében ugyanaz volt a lovagi-apródi rétegben, mint a nemesi középréteg nagy tömegében. Az egyes tételek persze az anyagi helyzettől függően különböznek, még egy családon belül is: Töttösnek a családi vagyon felosztásakor kevesebb drágaság jutott, mint amit fiától egyetlen éjszaka, egy kúriából elrabolhattak. Igazi minőségi különbséget Drugeth Vilmos világa jelent: nemcsak a Becseiekhez képest hihetetlen kincseivel, hanem e kincsek *leírásával.*[187]

Könyvet az egész században — értékes vagyontárgy volt ez is — Erzsébet királynéén kívül egyetlen világi család leltárjellegű oklevelében találunk, 1398-ban Bagdani Egyed özvegyénél és menyénél.[188] Táblaképe pedig csak az öreg királynénak volt: egy Szent László-kép és egy Szűz Mária-kép.[189] (Időrendben a következő példa: 1431-ben az ifjabb Stibor, aranyozott ezüstképekkel, hermával.[190]) Bútorként az egész században csupán az értékeket őrző láda, *scrinium* szerepel még a nagybirtokosoknál is.[191]

Nézzük hát meg a leggyakrabban szereplő tételeket. Az állatállomány főértéke a ló. A lovagi hadviselés, életmód, egyszerűen a helyváltoztatás igényelte a megfelelő lovakat.[192] A fajták, színek, tenyésztési célok különbözősége szerint csoportosítva, a kedves lovakat olykor néven nevezve részletezik a végrendeletek, osztálylevelek a lóállományt.[193] A lóval az örökös többnyire lószerszámhoz is jutott, a ló árát gyakran felszerelésével együtt határozták meg.[194]

[187] Erre alább visszatérünk.

[188] ZsO I. 5347. sz. — Elvileg a kegyúri templomban levő misekönyvek is a földesúr tulajdonában vannak, a végrendeletek azonban nem említik ezeket, személyes tárgyként. Vö. 1305: MES II. 560; 1352: Zichy II. 480; 1380: Zichy IV. 131.

[189] 1380: Dl 6692. sz.

[190] *Wenzel:* St. 190. Mindkettejüknél azonban az ereklye nagyobb kincs, mint a kép; ez utóbbi is aranyból-ezüstből készül. Vö. *Bogyay* 101.

[191] Nem véletlenül, mert még a 15. századi előkelőknek is nagyon kevés bútoruk volt, szekrénye csak Mátyásnak és Hippolit érseknek; a ládapadot ugyan már a honfoglalás körül is ismerhették az előkelők, de még a 15. században is ebben tartották a holmit (*Elekes* 1939. 292—294; *Horváth* 1939. 597; *Csilléry* 1968. 205). A fejlettebb konstrukciójú „láda" (casa ladula) a 13. század második felében az udvarban ismert, a 14. századtól kezdve általánosabb a vidéki birtokokon (*Csilléry* 1968. 167; *Sinkovics* 1939. 301—302; *Elekes* 1939. 292; *Horváth* 1939. 597). Az eredetileg méltóságot megillető szék (*Csilléry* 1968. 50, 70—71) hordozható kivitelben az előkelők sajátja, a szegényebbek lócafélén ülnek (*Sinkovics* 1939. 301—302). Ekkor a nagyobb urak baldachinos ágyban aludtak, de csak szalmával töltött derékaljon, a szegények gyékényen. A nagybirtokos háztartásban a tollal töltött ágynemű a nőket illette meg a 14. század végén (*Csilléry* 1968. 137—151; *Sinkovics* 1939. 301; *Elekes* 1939. 294). Ezzel szemben egy francia kisbirtokos házában 1287-ben 2 ágy, 3 takaró, 4 lepedő, 2 kis szőnyeg, 1 asztal, 3 pad, 5 láda és egy sakktábla volt (*Perroy* 28—29).

[192] A hátasló csereértéket is képviselt. Dersfi Márton hátaslova, melyet officiálisától Töttös László officiálisa elrabolt, 200 forintot ért (1393: Zichy IV. 514). A 11—12. század fordulóján a ló ára a szarvasmarha 15-szöröse, nyilván kevés hátaslovunk volt. Még a 14. században is importáltak nyugati lovat a Rajna-vidékről (*Pleidell* 6—7). De 1431-ben otthoni lovakat kér Várdai Miklós aulicus a konstanzi lovagi tornára (Zichy XII. 136—137). Igaz, ekkor már a francia lovag is örömmel vesz Pesten lovat (Bertrandon de la Brocquière 1433-ban *Szamota* 94).

[193] Geszti Péter végrendeletében a felsorolt 109 ló közül 59 kanca, csikóval, többnyire a szilajon tartott ménesből; a 25 ménlovat valószínűleg kezesen tartották: hátas- vagy kocsilovak voltak ezek. A 3 évesnél idősebb hátaslovakat, harci paripákat név szerint említi a végrendelkező: ezekre nagyszámú lovas kísérete miatt volt szüksége, és a megbecsülés jele, hogy familiárisaira örökíti őket. (*Belényesy* 1957. 339—340.)

[194] Vö. a Zichy-okmánytár VII. kötetében, az indexben a *ló* címszót.

A Becsei-vagyon egyharmadaként 75 lovat kapott Töttös: 61 ménesbeli, 2 tenyészcsődör, 1 hátasló, 6 kocsisló és 5 málhásló.[195]

A Becseiek ménese kiemelkedő nagyságú, hiszen 1280-ban Mojs tárnokmester csak 30 lóról intézkedik, s a közép- és nagybirtokosok lovai még sokáig nem nagyon haladják meg ezt a mennyiséget.[196] Töttös fia László birtokáról 17 lovat vittek el (ő és felesége lovon menekültek a hatalmaskodók elől). 1364-ben Baracskai Miklós rendelkezik méneséről, temetésére három megnevezett lovat választ ki, de több paripájáról is hallunk.[197] Péczeli Péter ítélőmester 70 lova és Prodavizi Mikcsné 170 lóból álló babócsai ménese ismét a Becsei-vagyon szintjén mozog.[198]

A többi állat jelentősége sem csekély. Tenyésztették a szarvasmarhát és a sertést húsa és bőre miatt, továbbá a juhot. Az ökör mint munkaeszköz igen fontos volt, a tehenet ritkábban is említik (az élelmezésben a tej és a tejtermék nem annyira jelentős). Töttös a 75 ló mellé 22 ökröt, 33 malacot és 11 juhot kapott. Másutt nem részletezik a szarvasmarha- és juhállományt, csak nyájnak nevezik.[199] Szeri Pósától és László fiától, mikor családjukkal és familiárisaikkal Krassó megyei birtokára vonultak, 300 juhot ragadtak el (egyebek közt) Magyar Pál emberei.[200] A sertéstenyésztés a század végén megélénkül: egy 1407-es hatalmaskodás során a Töttösök jobbágyai 600 malacot hajtanak el egy birtokról.[201] Ritkábban szerepelnek a méhek,[202] és a vadászatban fontos kutyákat csak Prodavizi Mikcs hagyatékában említik,[203] noha nyilván azelőtt is megvoltak a nemesi udvarban; kiemelésük egy szórakozásaiban, igényeiben tudatosabb korszak strenuus milesére vall.

Az ingóvagyon fontos tétele, a természeti csapások kivédésére, kereskedésre — és a gazdagság fölényének fitogtatására — a csűrökben, pincékben felhalmozott termény, bor, élelmiszer. Töttös fia László kúriájában 105 tábla szalonna, 21 hordó bor, 500 köböl búza lett a hatalmaskodók zsákmánya. Prodavizi Mikcsnének 7 birtokán külön-külön volt raktározva jelentős mennyiségű gabonája és bora, egy részükkel nyilván kereskedni is lehetett.

Az értékek közt szerepelt már a 12. században is a textiláru. Nemcsak a ruha, hanem a lakás berendezéséhez, szebbítéséhez szükséges textília is. Ott, ahol bútor nincs vagy alig van, a berendezés csupaszságát és kényelmetlenségét csak a textília enyhítheti.

[195] 1335: AO III. 179. A „dalm" szó értelmezéséhez vö. MOklsz és BesztSzj 940. sz.

[196] Csáky I. 1. 15. — Pápa nembeli Miklós comesnek 20 lova volt (AO I. 430—431). Suki Miklós comes özvegyének hitbére 14 kanca, csikóstul (*Magyary 85*). 1350-ben Sztárai Pálnak 43 lova volt (AO V. 357). 1367-ben Nyelves Demeter özvegyének 11 lova, 5 csikaja. (Kállay 1602. sz.)

[197] 1360: Zichy III. 164. — 1364: H. oklt. 276—277.

[198] 1355: AO VI. 398 skk. — 1395: ZsO I. 4179. sz.

[199] Töttös fia László és Baracskai Miklós vagyonában nem említenek más állatot a lovakon kívül. Nyáj: Péczeli Péternél (AO VI. 398 skk.). Viszont Pápa nembeli Miklósnak 20 ökre, 84 juha, 48 disznaja van (AO I. 430), Jakab fia Demeter özvegyének 17 marhája, 23 juha, 13 sertése volt (*Kumorovitz:* Veszpr. reg. 836).

[200] 1346: Dl 91376. sz.

[201] Zichy V. 517. — Prodavizi Mikcsnére Babócsán 24 ökör és 250 sertés maradt, Prodavizen 18 ökör és 370 malac. (ZsO I. 4179. sz.)

[202] 1343: *Magyary* 85.

[203] 5 „layhunth" = Leithund és 40 szelindek (1395): ZsO I. 4179. sz. Ugyancsak a vadászat emlékét őrzi 1407-ből a 20 elrabolt sólyomfészek (Zichy V. 517).

Mivel a finom szövetek, selymek, vásznak nagyrészt importból származtak, értékük is magas volt, s nem akárki jutott hozzájuk.[204]

Becsei Imre nagybirtokos fiaira a vagyon harmadrészében 10 asztalterítő és 20 törülköző jutott. Az arisztokrata Drugeth Vilmos végrendeletében 10 arannyal átszőtt bíborszövetről és 10 bíborszínű selyemszövetről intézkedik. Gyulafi Miklós csak általában említi értékes ruháit.[205] Részletes leírásba többnyire a nőkkel kapcsolatos oklevelek bocsátkoznak.[206] Pozsegai Gilét Miklós leányának, Kanizsai János udvari lovag volt jegyesének hozománya 5 pompás, drága ruhából áll, melyeket hermelinprém, ezüstlevelek, gyöngyök díszítenek; arannyal szőtt fejkendő, párta egészíti ki a készletet; ágyneműjéhez nyestbőr takaró járult, és egy faliszőnyeg is szerepelt a jegyzéken.[207] Töttös fia László a hatalmaskodók elől egy szál dolmányban, a fejére húzott csuklyával, felesége pedig egy szál ruhában és egy bekecsben menekült, a hatalmaskodók kezébe pedig 2 ezüstpitykés bekecs, 2 ezüstgombos dolmány, 4 ruha, 4 rojtos sapka, 3 női ruha, 2 prágai fátyol, 1 faliszőnyeg és sok asztalterítő, törülköző, szövet, selyemfátyol került. Baracskai Miklós is ágyneműjéről, női ruhákról, bíborszövetről és szőnyegekről intézkedik.[208]

Az ezüst- (s ritkábban az arany-) nemű érthető módon az értékgyűjtés koncentrált eszköze, bár nagybirtokos lovagjaink *használták* is ezeket az ötvöstárgyakat. Az asztalon, legalább ünnepi alkalmakkor ott állt az ezüstserleg, pohár. De épp ilyen fontos az is, amit hatalmuk, erejük fitogtatására magukra aggattak: az ékszer. A legelterjedtebb a díszöv, melynek verete készült nemesfémből, az ezüstgomb és a ruhatartó-kapocs, de a gyűrűk, láncok, női hajtűk is megtalálhatók szerényebb helyzetűeknél. A legáltalánosabb kincs az ezüstpohár és a díszöv volt, úgy látszik; kisbirtokosok, sőt, módosabb jobbágyok a század végén[209] legalább ennyivel bírtak.

[204] 1263-ban a királyi udvarban rendezett „női versenyfutás" díja 3 ferto bársony és 1 vég finom vászon (SztpR 1815. sz.) — Sinka mester a hermelinhez, a prémekhez, a lengyelországi drágaságokhoz mint udvari ember juthatott (Dl 57636. sz.). — (L. még alább.) A keleti eredetű szőnyegkultúra folytonossága sohasem szakadt meg. Az urak főleg ünnepi alkalmakkor díszítették velük a falakat az ebédlőasztal mögött, abrosszal pedig az asztalt (*Csilléry* 1968. 37—51, 195—198, 895, 891). — A 14. századi úri viseletről megállapították, hogy kétféle divatnak hódolt. Már egész korán találunk a nyugati lovagi ruházkodás követésére példát (Donch mester képe a túrócszentmártoni templomban, l. feljebb a 91. jegyzetet). Semsei Tamást, Károly Róbert kardhordozóját azonban bő, hosszú ruhában ábrázolják. (L. Kötelékek c. fejezetünk 51. jegyzetét). A Képes Krónika miniálása idején a lovagok olaszos viseletben, a király besenyő és kun harcosai keleties, hosszú ruhákban jártak (*Dercsényi* 1964. 25), de a konzervatívabb ízlésű udvari lovag a század végén is a régi keleties divathoz ragaszkodott, így feltehetően Rozsályi Kun Lukács (*Nagy—Nemes* 54—55). Előkelő nők körében is terjedt a nyugati mély dekoltázs (uo. 112). A viseletre azonban, akármelyik „stílust" követi is, a legjellemzőbb a pompaszeretet, a csillogásra törekvés, ékszerek felaggatása, arannyal-ezüsttel átszőtt textíliák, prémek, élénk színű bőrök, tollak, drágakövek kedvelése. (Uo. 74, 84—90, 92, 105—107, *Héjjné* 19—20; *Szabó* 1938. 35, 72 skk.; *Divald* 70—147 stb.)

[205] AO III. 178; 1330: Dl 71270. sz.

[206] Korábban például Annának, Bors comes feleségének végrendelete (1331: MES I. 280); Erzsébet patrícius-asszonyé (1339: F VIII/4. 427).

[207] 1348: AO V. 205—206.

[208] Zichy III. 164; H. oklt. 276.

[209] 1389: Zichy IV. 399. Ezüstgyűrűk és gombok, karperecek a 14. századból: *Szabó* 1938. 42—47, 53. A felsőszentkirályi Lajos-korabeli vitéz sírjában aranyozott, súlyos ezüstveretekkel díszített öv (több mint 1 kg súlyú). 16 ezüstből készült kettős liliom díszítette az övet, a lecsüngő kis címerpajzsokban végződtek (uo. 72).

A hatalmaskodók elől földbe, tóba rejtett kincseket a napjainkban is folyó ásatások felszínre hozzák. A múlt század végén megtalált kunhalasi-fehértói lelet 21 darabból állt; a tárgyak kivitele rokonságot mutat a második világháború előtt feltárt kunhalas-bodoglárpusztai és a nemrégiben kiásott 97 darabos kelebiai ezüstlelettel. Fülbevalók, gyűrűk, karperecek, övveretek, kerek és téglalap alakú lemezek, csat, ezüstgombok, csészék kerültek elő az ásatásokból.[210]

A múlt századi kunhalasi lelet érdekessége, hogy az egyik (övre, ruhára?) felvarrható ezüstlemezen Sinka mester neve és lovagsisakos címere van kivésve. Noha a kincset egészében az ő nevével jelzik, feltehetően nem minden darab volt az ő tulajdonában: akár a kelebiai kincs, ez is 2-3 nemzedék számára készülhetett.[211] Igaz, így is felkeltheti érdeklődésünket: Sinka mester III. András apródja volt, de fia, Csorba Péter is a királyi udvarban nevelkedett: a későbbi keletkezésű tárgyak talán a leszármazottak tulajdonában voltak. Egyáltalán, a század vége felé közeledve egyre nagyobb számú kincs halmozódik fel egy-egy embernél. Aranytárgyakkal, melyeket Drugeth Vilmos és Erzsébet királyné említ, a század végén más nagybirtokosok is dicsekedhettek.[212] Hogy a reprezentációra használt ötvöstárgyak gyűjtésében a tezaurálás igénye is megnyilvánul, arról a Becsei-osztálylevél is árulkodik; e tételeknek ezt a „címet" adja: „in rebus pecuniariis et thesauro". 1 öv, 2 talpas ezüstserleg, 10 pohár, 6 drágaköves gyűrű, 4 márka arany és 1 aranyozott elefántcsontnyelű tőr, valamint 4 lombardiai kés (egy hüvelyben) jutott Töttösnek. E két utóbbi ritkaság, nyilván a királyi udvarban jutottak hozzá. Töttös fiának már 25 ezüstpoharát, 2 ezüstcsészéjét, 9 díszövét (és 200 aranyforintját) ragadták el házából; ruháit is ezüstgombok díszítették. Baracskai Miklós familiáris szerényebb helyzetéről tanúskodik, hogy csupán ezüstserlegekről nyilvánítja végakaratát.

Még a 14. század végén is a legritkább dolog, ha világiak vagyonában egyházi jellegű ötvöstárgyak szerepelnek. Nem véletlen, hogy 1269-ben a Csák nembeli Mihály apród szívesen elcserélte a királlyal a szerb nagyuraktól kapott váltságdíjat, a drágaköves-gyöngyös aranykeresztet birtokokért.[213] Drugeth Vilmos dús arany- és ezüstkincseinek nagy része reprezentációs célokat szolgált (a poharak, edények, kanalak az étkezést tették fényesebbé), de hagy feleségére egy nagy aranyozott, drágaköves keresztet is.[214] Aztán csak Erzsébet királyné intézkedik tömjénszórókról, keresztekről végrendeletében.[215] A század végén viszont egy nemes leány hozományában is akad aranyozott monstrancia, 1407-ben Somkereki Lászlónak már két keresztjéről s egy ereklyés pixiséről értesülünk.[216]

*

[210] *Pulszky* 194; *Hampel* 46—50; *Bárányné* 13—21; *Kőhegyi* 205—213.

[211] *Pulszky* 197; *Kőhegyi* 209. (Itt a legkorábbi darabok Garai Pál macsói bán számára készülhettek.)

[212] A Szécsiek például (1398: Zala II. 293). Aranyból készült Cselén János skorpiós pecsétgyűrűje (olaszos jellegű munka) 1330 és 1335 között (*Pásztoryné*).

[213] F IV/3. 490.

[214] Dl 71270. sz.

[215] 1380: Dl 6692. sz.

[216] 1392: Zichy IV. 502. — 1407: Teleki I. 317. — 1431-ben az ifjabb Stibor aranyozott ezüst kegytárgyakat, köztük egy Szent László-hermát, gyertyatartókat, kereszteket, monstranciákat hagyományoz (*Wenzel:* St. 190).

Az arany és ezüst, a nemesfémek, drágakövek, gyöngyök értékelése egyfajta *esztétikai ízlést* tükröz. Az arany magasabbrendűségének toposzával 13. századi oklevélarengában is találkozunk.[217] De ezt a nézetet képviseli a Donchot aranyos címerviselésre feljogosító oklevél is 1327-ben.[218] Itt persze nemcsak a toposz, hanem tartalma is érdekes: a legnagyobb — lovagi — kitüntetés az, hogy aranyozhatja vagy tiszta aranyból készítheti fegyvereit, címerjelvényét, zászlaját. A tényleges értékhez járul a csillogás adta esztétikum; a fény, a színpompa, a csillogás a középkori ember szépség-képzetének legfontosabb összetevője.[219]

A középkori leltárakban olykor bizonyos esztétikai ítéletalkotás is szerepel. A „pulcherrimus" jelző ugyan önmagában csak arról vall, hogy a megfelelő tárgyat tulajdonosa (a kortól és társadalmi helyzetétől is befolyásolt) tudatában szépnek tartotta.[220] Mégis, egy ilyen jelző az adott keretek közt valamilyen primitív esztétikai igényt is elárul. Ennek negatív bizonyítéka éppen a ritkasága: csak a kora színvonalán felülemelkedő személy, s a legszűkebb királyi környezet egy-két tagja szól így tárgyairól. A könyveiről híres, nagy műveltségű László esztergomi prépost 1277-ben: „cyphos *pulcherrimos*... quos... volo vendi, *cum sint de opere pretioso"*.[221]

Bizony, barbárabb módon dicsérik István nádor leendő menyének drágaságait: „cum diversis rebus *preciosis* incisis videlicet aureis et argenteis et vestibus gloriosis que humanum animum non sinit estimari".[222] Gyulafi Miklóstól „vestimenta *preciosa"*-t loptak el.[223] Drugeth Vilmos végrendeletében a „lapidibus *preciosis* ornatam", „cum *bonis* lapidibus praeparatam" kifejezésekben a jelző még szintén inkább az anyagi értékre utal, de az egész jelzős szerkezet a *műtárgy leírását* célozza.[224] Ezzel a stílussal találkozunk Erzsébet királyné végrendeletében is („*pretiosis* lapidibus et perlis decoratam", „*pretiosis* gemmis et lapidibus decoratum" stb).[225] Korábban Lajos oklevele szól így a veszprémi Szent György-kápolnáról.[226] A műkincs leírása majd az

[217] 1273 (IV. László adománylevele András ungi és Jákó zempléni comesnek): „... quorum experta probitas et lucide probitatis experimenta ac fervor fidefesse fidelitatis in prosperis et adversis invenitur preciosior auro fulvo." (Sztáray I. 13.)

[218] „... sicut auri nitore cetera metallorum genera splendorem suscipiunt sic virtutes singule fidei puritate clarescunt" (AO II. 336).

[219] Ez nemcsak Huizinga szép soraiból nyilvánvaló (*Huizinga* 1931. 404). A színszeretet mögött rejlik a félelem a sötétségtől (*Le Goff* 1965. 412), amely a középkori ember életének nagyobb felét körülveszi. De az Ágostonon alapuló és Aquinói Tamás által is elfogadott, teológiai burokba zárt esztétika szerint is a szépség fő jegye a forma és a fény (*Gilbert—Kuhn* 115—118). A ruhák csillogásáról lásd feljebb a 204-es jegyzetet, továbbá: *Huizinga* 1931. 405—406.

[220] A társadalmi helyzet befolyásolta az esztétikai tudatot: a nemesnek és a polgárnak azonos vagyoni körülmények között is más színű, más szabású ruhát illett szépnek tartania stb. A javak értékeinek, a társadalmi reprodukcióban betöltött funkciójának dünamiszáról vö. *Heller* 1970. 789.

[221] MES II. 71. (Még értelmezi is a „szép" szót!)

[222] 1303: AO I. 52 skk.

[223] 1328: AO II. 370.

[224] 1330: Dl 71270. sz.

[225] 1380: F IX/5. 401—402.

[226] „suam capellam ... *pulcherrime*, ex dolatis lapidibus fabricatam, *mirificeque* in pictura adornatam" (1358: F IX/2. 655).

ifjabb Stibor végrendeletében lesz tudatos: ő már nem is részletezi a házi használatra szánt tárgyakat.[227]

E néhány adaton túl azonban a műtárggyal kapcsolatban csak eredetére — importjellegére — vonatkozó (vagy teljesen praktikus, használatára utaló) megjegyzéseket hallunk. Nyelves Demeter övéről azt tudjuk meg, hogy a római kúriából hozta.[228] A *prágai* fátyol, *lombardiai* kés is itt említendő.[229] A lovagi réteg nagyobb részére jellemző, adott alacsonyabb műveltségi szinten persze ez az eredetjelző is esztétikum, mert „státusszimbólum",[230] és voltaképpen azt fejezi ki, amit a *pretiosus* vagy a nagyobb kulturáltságúak körében a *pulcherrimus*.[231]

*

Konkrét példák elemzéséből leszűrhettük, hogy a lovagi-apród réteg nagybirtokos, illetve középbirtokos tagjait birtokaik fenntartásában, életmódjuk vitelében elsősorban a királytól kapott tisztségek, javadalmak, birtokgyarapítási lehetőségek segítették. Közülük annak volt könnyű dolga, aki maga is megértette az „új idők szavát" és modernebb módszerekkel gazdálkodott. A lovagok, apródok jelentős része — legalább egyharmada — származott várbirtokos családból, vagy szerzett, épített maga várat. Ez a 14. században még nemigen nyújtott kényelmes otthont, de védelmi és reprezentációs célokra megfelelt, alkalmas volt arra, hogy a dominus körül kialakítsa familiárisai „udvarát", a néptől különváló nemesi kultúra (életvitel, katonai nevelés, szórakozás) helyi centrumát, s az officiálisok segítségével uradalmi, birtokigazgatási központ lehessen. A királyi lovagok, apródok nagyobb része azonban csak castellumban, megerődített udvarházban lakott — legalábbis eredetileg, mert a nagybirtokoshoz vagy a királyhoz csatlakozva ők is más körülmények közé kerültek. A lakályosság követelményeinek az udvarház még kevésbé felel meg, de a többsejtes háztípus már döntő lépés volt efelé. A legkényelmesebb s egyben legreprezentatívabb nemesi lakóház a patríciátus szomszédságában és ösztönzésére emelt, illetve tőlük vásárolt városi palota lehetett, a század vége felé a király körüli réteg differenciált igényeit is kielégítette. A nagy- és középbirtokosok ingóvagyonára az illető anyagi

[227] 1431: *Wenzel:* St. 190. — Hasonló stílusban írják le a veszprémi káptalan kincseit 1429—1437: TT 1886. 554—555.

[228] 1367: Kállay 1602. sz. Vö. már 1231-ben Anna, Bors comes felesége testamentumát: „magnum tapete quod est de grecia quod portatum est mihi de matre mea" (MES I. 280).

[229] Lombardiai kés Töttös osztályában (AO III. 178), prágai fátyol Töttös fia László kúriájában (Zichy III. 164).

[230] Óvakodunk az erőszakolt párhuzamoktól, mégis felötlik bennük a 20. századi „középrétegek", a sznobok és kispolgárok importcikkrajongása.

[231] Elbeszélő forrásaink persze kevésbé takarékoskodnak esztétikai ítéletekkel. Anonymus ugyan csak „vestes nobilissimas"-t említ (c. 11), Kézai Attila sátrának leírásában halmozza a *mirifice, mirabiliter, pretiosus* adverbiumokat-jelzőket (c. 10). A 14. századi krónikarész kedvenc minősítése a *pretiosus* (ötször fordul elő), azonkívül „inestimabilis precy", „mirabili opere compositi", „nobilissimis ... picturis purpureis" (c. 209, 206 és a visegrádi kongresszus leírása a Dubnici Krónikában, c. 144). Küküllei a veszprémi Szent György-kápolnát leíró 1358-as oklevélre emlékezhet, mikor az aacheni és a mariazelli kápolnáról írja: „pulcro et miro opere construxit" (ti. Lajos), de a berendezési tárgyak jelzője itt is: pretiosus (SRH I. 47, 151, 494, 499; HHFD III. 128, 189, F IX/2. 665). Az ingóvagyon egyik legfontosabb összetevőjéről, a fegyverekről és a fegyverzetről később, más összefüggésben szeretnénk szólni.

helyzet megszabta luxusigények jellemzők, ruházkodásban és nemesfém tárgyak viselésében, gyűjtésében. A pompakifejtésen kívül esztétikai igényei a magyar nemességnek ekkor még nincsenek. Így aztán az Itáliában s esetleg a királyi udvarban látott fejlettebb viszonyokból, kulturáltabb életvitelből elsősorban a csillogás ragadhatta meg a kissé barbár ízlést. Otthonaik (akár váraik) kényelmetlenségéből, sötétségéből nemcsak a gazdagodás és a karrier vágya vonzotta őket az udvarba, a hadjáratokba, hanem a nagyobb mozgási szabadság, az egészségesebb és érdekesebb életmód ígérete is. A természethez — kényszerűségből — közelebb álltak, mint a nyugat-európai udvarok lovagjai, mentalitásuk életmódjuknak megfelelően több archaikus vonást őrzött, a paraszti, illetve a katonai kíséretre jellemző gondolkodásmódhoz közelebb állhatott.

III. Szokások, mentalitás

Chevalier, Ritter, lovag: mindhárom szó eredete a katonáskodó rétegnek a javaközépkorra kialakuló harcmodorára utal. Lovon, nehéz fegyverzetben harcoltak.[1] Elsősorban Mályusz Elemér munkásságából tudjuk: a 13. században a magyar társadalmi fejlődésnek az volt a tendenciája, hogy a nemesség azonos legyen a lovagsággal, azaz csak a korszerű fegyverzettel katonáskodók élvezzék a nemesi kiváltságokat. Ennek az anyagilag súlyos tehernek akkoriban még a királyi serviensek, sőt a várjobbágyok is megfeleltek, bár fegyvereik csak részben lettek lovagiak. Az igazi lovag az az előkelő úr volt, akinek ők csatlósaivá, familiárisaivá szegődtek.[2]

A lovagi fegyverzet első említései a 12. századból és a 13. század elejéről többek közt *jövevény királyi milesekkel* kapcsolatosak.[3] Mályusz is hivatkozik a két pohárnokfiú esetére.[4] Ezek más serviensek, várjobbágyok és conditionáriusok mintájára feljebb akartak kerülni a társadalmi létrán, „a király körüli nemesek színvonalára vágyódtak",[5] ezért óhajtottak lovagi fegyverzetben — *in armis militaribus* — szolgálni a király seregében. Meg is kapták az engedélyt azzal a feltétellel, hogy *megszerezve* a felszerelést (*vértet, vassisakot, pajzsot, lándzsát, nyilakat és íjakat és* — a nagyon drága — *lovakat*), már így jelennek meg a morvai hadjáratban. Ez meg is történt, amint Jób pécsi püspök, alkancellár bizonyította, s mivel megígérték, hogy ezentúl is így fognak

[1] Az európai irodalomból egyedül *Bloch*ot idézzük (219—231). Nyugaton a 11—12. századi fegyverzet fejlődése és elemzése elsősorban 12—13. századi lovaspecsétek alapján: *Demay* 1875; *Schultz* II. 5—76, 84—87.

[2] Újabban például *Mályusz* 1966(b). 735, alapvetően kifejtve: *Mályusz* 1942. 283, 292—299.

[3] A példákat összegyűjtötte *Borosy* 144—145. — A magyar viselet-, illetve fegyvertörténészek a régészeti leletek, a műkincsek és miniatúrák (különösen a Képes Krónika!) ikonográfiája, továbbá a pecsétek alapján már a múlt század végén megállapították, hogy a 12—13. századból a lovagi, illetve a keleti hadviselés emlékei időben párhuzamosak (*Nagy—Nemes* 22. tábla 5. és 8. ábra, 23. t. 25—30., ill. 31—32. ábr., 25. t., 26. t., 28. t., 31. t. 1. ábr., 37. t. 1—2. ábra). A nyugati egészpáncél és sisakformák, tornanyereg stb. elterjedéséről a 12—13. században: uo. pp. 76—81, az Anjou-kori hadi öltözetről: uo. pp. 115—120. (A nyugati rövidebb harci felöltők jelennek meg ekkor, s a páncélzat újabb elemei; a csöbörsisak helyett a német fazéksisak, majd a könnyebb, korszerűbb „pikonhog" [Beckenhaube], meghosszabbodott és súlyosabbá vált a kard, s a többi fegyver is a nyugati divathoz alkalmazkodott.) A pecséteket különösen figyelembe veszi a Magyar hadtörténelmi emlékek ... c. kiadvány (32—47, 115, 184—187). A lovagi fegyverzet, felszerelés szekundér propagandája, egyben elterjedésének másodlagos bizonyítéka a lovagalakos kályha elterjedése is. A 14. század végén az Anjou királyi paloták kályháinak fülkéjébe állított lovagalakok önálló kisplasztikai alkotások. A Zsigmond-korban már nemcsak a király, hanem nagybirtokosok, sőt vidéki kúriák kályhaszemein is találni fegyveres lovagábrázolást, de a lovasalak a lovagi tornák jelmezében jelenik meg. (*Holl* 1952. 184; *Holl* 1958. 226, 243, 252, 269; *Szabó* 1938. 99. l. 459—460. kép.)

[4] *Mályusz* 1942. 294.

[5] Uo. 407.

szolgálni, szabadságuk állapotát olyképpen mozdítja előre a király (taliter statum libertatis eorum duximus promovendum), hogy kiveszi őket a pohárnokok *feladatköréből* („ab officio buchariorum", tehát nemcsak a származás „makulájáról" van szó, hanem tényleges foglalkozásról), és *amíg* a hadjáratokban ilyen módon szolgálják a királyt, őket és utódaikat „inter exercituales regios" (serviensek?) közé számítják.[6] Elég vagyona lehetett az ilyen pohárnokfiúknak, ha a követelményeknek meg tudtak felelni. Persze ezt a felszerelést darabonként is szerezhették, zsákmányolhatták korábbi csatákban, kaphatták előkelő úr szolgálatában. Itt a lovagi fegyverzetnek csak *egyes elemeiről* van szó, a vért készülhetett például keleti módon is, az íj és a nyíl fontos kiegészítő marad —, de annyi bizonyos, hogy a 13. század derekára e középrétegek anyagilag kiegyensúlyozottabb helyzetbe kerülhettek, s a lovagi fegyverzet megszerzéséhez, a nemességbe jutáshoz ilyen vagy olyan úton megteremthették a kellő anyagi feltételeket. A királyi udvar kísérlete azonban kísérlet maradt. Nyugaton a 12—13. század fordulóján elkülönült a lovagság és a nemesség, nálunk a század végén látják be, hogy a nemesség kritériuma nem a lovagi életmód és fegyverzet, az Anjou-korban nobilisnak hívták már a szegény kisnemest is.[7] A lovagi fegyverzet tehát IV. Béla és V. István korától kezdve (mikor a nemesítésnek is egyik fő követelménye volt) terjedt a középrétegekben, az Anjouk alatt pedig, legalább a középbirtokosok felső rétegében általánosan elterjedt; a többféle fegyveresből összetevődő seregnek legértékesebb, csatadöntő részét képezte. De még a 15. század elején szinte ugyanakkora súllyal szerepeltek a könnyű fegyverzetű csapatok. (Angliában is csak egyharmada nehézfegyverzetű a vidéki dzsentrinek.[8])

Már Nagy Géza érzékeltette, hogy a „kisebb nemesség" a keletről hozott, illetve keleti népelemeknél fenntartott fegyverzetet a nyugat-európai szokásokat utánzó, bevándorolt lovagokkal vegyülő „főúri osztály" lovagi fegyverzetével egy időben használta. A kétféle lovasság meglétét bizonyítja a magas nyugati és az alacsony keleti nyereg időbeni párhuzama.[9] Mályusz Elemér szerint a 13. században a régi magyar fegyverzetet a korai „miles" őrzi meg a lovaggá lett nobilisokkal szemben.[10] Tóth Zoltán viszont a könnyű lovasságot kizárólag a keleti népelemekben kereste.[11] Borosy András a magyar seregnek 3 elemét különbözteti meg az 1146-os Lajta menti csatától 1241-ig, illetve a 14. század végéig: 1. hagyományos könnyűlovasság (székelyek, kunok stb.), 2. nyugati nehéz lovasság (számban a legkisebb, de a csatadöntő fegyvernem, a 12. századtól egyre jelentősebb), 3. átmeneti típus: 1241 előtt számban a legnagyobb, a legkevésbé értékes rész, a megyei csapatok, várjobbágyok és a serviensek elődei. Nikápoly idején a 3 elem: a lovasíjászok jellegzetes és feltűnő, értékes eleme (a század végére csökken a kun eredetűek száma); a lovagi elem (még ekkor sem kerül túlsúlyba, s nem éri el a nyugat-európai arányt, fegyverhasználata is kombinált);

[6] 1252: W VII. 342; SztpR 973. Még csak nem is kifejezett nemesítésről van szó. Korábban egy zalai várjobbágy királyi servienssé lett, mert a lovagi fegyverzetben harcolt (1217: W XI. 111).

[7] *Mályusz* 1942. 430—433. Az elkülönülésre vö. *Duby*nek a bevezetésében idézett nézeteit (1953). Hasonlóképpen *Sattler* 11—33; *Bumke* 83.

[8] *Denholm-Young* 158.

[9] *Nagy* 1890. 291; *Nagy—Nemes* 120.

[10] *Mályusz* 1942. 289.

[11] *Tóth* 1939. 275, 282 skk.

az átmeneti típus (háttérbe szorult, de nagy számú lehetett).[12] A szakirodalom azóta újabb adatokkal támogatta a keleti fegyverzet és viselet fennmaradását, elsősorban persze a kunoknál.[13] Himfi Benedek több ezer magyar katonával Páduában tartózkodott, ennek emléke a keleti lovaskatona Altichiero da Zevio (1330—1385) freskóján, a Királyok Imádása jobb szélén, a páduai Oratorio di S. Giorgio északi falán.[14] A külföldi leírásokban mindig kiemelik az íjászokat.[15]

Noha Lajos lovagi fegyverzetű harcosainak száma kevesebb lehetett kétezernél,[16] a lovagi fegyverzet elterjedését más adatok is bizonyítják: az iparszerű fegyvergyártás a 14. században bizonyíthatóan megindult Magyarországon.[17]

A kígyóspusztai aranycsat lovagi harci jelenetet örökít meg.[18] (A 14. század elején készült csat, és a század derekára datálható, lovagi szenteket népszerűsítő övveret feltehetőleg a királyi udvarban készült és egy kun főember kaphatta ajándékba.[19])

Nem meglepő, ha a lovagok, apródok *arma militariá*járól hallunk, még ha különböző anyagi helyzetűek és származásúak is,[20] de más *közép-, sőt kisbirtokos* hagyatékában vagy birtokán is található lovagi felszerelés: a század első felében csak darabjai, de *a század vége felé már egész fegyverzet is.*[21]

[12] *Borosy* 146—150—173. (Az egész kérdés irodalmi áttekintése uo. 120—137.)

[13] *Pálóczy-Horváth* 132.

[14] *Petneki* 103—104.

[15] Anonymi Descriptio Europae Orientalis ... anno MCCCVIII exarata Ed. *Olgierd Górka.* Cracoviae 1916. 49. *Villani* (Matteo), VI. 54, vö. *Miskulin* 67—68. A Cronica Carrarese csataleírásait (nápolyi hadjárat) idézi *Borosy* (170—171).

[16] *Borosy* 166. (A vezetők mind lovagok voltak.)

[17] *Horváth* 1939. 626—628; *Kalmár* 191.

[18] *Tóth* 1933.

[19] *Éri* 1956. 137—152; *H. Kolba* 1963. 77—85; *Mályusz* 1971 (b). 115. — Itt köszönöm meg Kolba Judit tanácsait.

[20] A történeti szakirodalomban elfogadott nézet szerint az Anjou-korban páncélos lovag csak a nemesség felső és középső rétegéből adódott — az alapjában helyes meghatározás a középső réteg bizonytalan körvonalai miatt még finomításra szorul (*Mályusz* 1942. 430; *Elekes—Lederer—Székely* 221). — A várjobbágyi eredetű Gyulafi Miklós apród a templomban őriztette (1328: AO II. 370). Töttös fia László udvari lovag (1360: Zichy III. 164) „duo panceria ac unum arma suum proprium". Baracskai Miklós familiáris meghagyja, hogy temetési menetében vigyék fegyverzetét (1364: H. oklt. 276—277). Az előbbi nagy-, ő középbirtokos.

[21] A jómódú középbirtokosok közül a Pápa nembeli Miklós comes (1317: AO I. 431). „lorica propria ... cum omnibus apparamentis, tegumen cum lorica, arma suevica pro persona unius hominis apta". (Karácsonyi a Pápa nem birtokait nem tudja pontosan meghatározni, de a hagyaték egyéb tételeiből nyilvánvaló, hogy Miklós a középbirtokosok felső rétegéhez tartozhatott. Vö. *Karácsonyi:* MN II. 425—426.) — Sztárai Pál (1350: AO V. 357) zarándokútja előtt fiának hagyja „4 arma militaria cum omnibus suis attinenciis". (*Karácsonyi*nál — MN II. 296 — nem szerepel a Kaplyon nembeliek közt, a birtokai nem is a Kaplyon nem birtokai felé esnek. Noha csak vásárolt birtokairól szól az oklevél, az ingóvagyon egyéb tételeiből a jómódú középbirtokos szintjére következtethetünk.) Hasonló módban lehetett 1380-ban Vasvári János is, akinek házából 7 fegyverzetet vittek el, ha 4000 aranyforint készpénzt és 500 forint értékű ezüstneműt stb. is elrabolhattak tőle (1393: ZsO I. 2962. sz.), továbbá Ugróci Lőrinc, aki Nikápolyba testvére fegyvereit vitte magával, de otthon hagyta a saját, 3 férfinak való fegyverzetét — ezen kívül 5 birtokáról és 2 zálogos birtokáról, 3 malmáról, 17 lováról végrendelkezett (1396: ZsO I. 4471. sz.). — A szerényebb helyzetű középbirtokosok tulajdonában soha sincs több páncél. 1320—1330 között egy szabolcsi köznemes egy másiknak adja kölcsön vértjét (Kállay 112. sz.), 1348-ban Kántor Ispán egy mellpáncélt zálogosít el (pancyl, vosmel — Kállay 969. sz.). Ugyanarról a vidékről való Pelejtei András, akinek 2 birtokáról, ezüstneműjéről hallunk, nyájáról és terményeiből kell adósságait megfizetni és zálogba

Szinte bizonyos, hogy amelyik középbirtokos házában több fegyverzetről is hallunk, azt rajta és a családtagokon kívül familiárisai viselhették. Így viszont ez a serviens réteg is lovagként szerepelhetett a hadjáratokban. A lovagi fegyverzetet viselők tehát *nemcsak a saját anyagi helyzetüknek megfelelően* jelenhettek meg, hiszen a költséges fegyverzetet, lovakat dominusuktól is kaphatták, [22] s e dominusnak még csak nem is kellett okvetlenül nagybirtokosnak lennie, következésképpen serviensük, familiárisuk is lehetett kisbirtokos, sőt akár birtoktalan. Nem állítjuk, hogy ez általános jelenség, s azt sem, hogy e fegyverzetek egyformán teljesek és korszerűek lehettek, a nemesség valóban sokszorosa volt a „lovagságnak", de a lovagi fegyvert viselők, lovag módjára harcolók körét nagyobb sugarúnak kell elképzelnünk, mint idáig gondoltuk.

Hogy nemcsak a fegyverzet, de a lovagi pompa külsőségei is egyre szélesebb körben terjedhettek, arra utal 1402-ben Gadányi Péter 2 emberre való aranyozott ezüst fegyverzete (1327-ben még csak a többszörös várbirtokos Donchnak engedte meg a király az aranyos fegyverzet viselését).[23]

A „békés" élet hatalmaskodásaiban persze egyéb, könnyebb fegyvereket is alkalmaztak. Az Anjou-korban terjed el, társadalmi osztályhoz nem köthetően a kétélű tőr használata.[24]

Már említettük, hogy a nyíl, az íj az egész században fontos maradt.[25] Borosy „átmeneti típusú" fegyvereseire gondolunk a tinnini püspökség tizedmegtagadó nemeseiről hallván: „cum armis et sagittis servire consueti".[26] A hatalmaskodások

---

tett ezüstneműjét kiváltani, de fegyverei is zálogban vannak: „unam loricam, duas cassides et duas pedicas" (Tibai Jánosnál — Sztáray I. 465), „pancerium, pileum ferreum, clypeum vulgo pays dictum cum lancha, ac ferreas cyrotecas" (1384-ben Kisazari Péternél — i. h.). A Pozsony megyei Bánwelky-i István egyértelműen kisbirtokos: 1 lova, 4 ökre, 4 tehene, 5 juha és 18 malaca van csak a ház körül, fegyverzete: 1 integrum arma, tartozékaival, „2 clipeos bonos, 3 paria cerutecarum ferrearum". Ezt is elvitték, lakásfelszerelésével együtt és összesen csupán 200 aranyforint kárt okoztak (1397: ZsO I. 4637). Vö. még ZsO I. 5347. sz. — 1354-ben említik a bakonybéli apát nemes jobbágyát: „Johannes dictus *Panzel* de Coppan", Lajos seregében harcolt három ízben is (PRT VIII. 86, 331, 333). A Páncél név katonai felszerelésére utalhatott *Fehértói* Katalin feltételezése szerint is (15).

[22] A nagybirtokos Töttös fia Lászlónál kifejezetten erről van szó: „et tria arma servientum suorum" (Zichy III. 164). 1398-ban Kowsa fia Gál, Gersei János familiárisa megszökött urától, mikor hadba vonultak, „armis uni homini integre aptis" (és egy lóval, ökörrel, készpénzzel). ZsO I. 5529. sz. Vö. az előbbi adatokat a jómódú középbirtokosok házában fellelhető több emberre való fegyverzetről. — Külön vizsgálatot érdemelne az egyházi földesurak banderiumaiban vonuló prediális nemesek felfegyverzése: csupán megkockáztatjuk, hogy itt is akadnánk, legalábbis a Zsigmond-kortól kezdve, hasonló adatokra.

[23] Zichy V. 310; AO. II. 337. — A Kemény nembeli Gadányiak a 13. századi Kemény ispántól származtak; a 14. században kisnemesek, és Gadány vonatkozásában a pécsi káptalan prediális nemesei (*Karácsonyi:* MN II. 322—323). — De a 15. században is csak 3-4 birtokuk van (*Csánki* III. 466).

[24] *Kubinyi* 1973 (f). 189—192. Az 1. jegyzetében közölt példákat — zömmel 15. századiak — még kettővel szaporítjuk: (Szentgyörgyi) Ábrám fia Péter fia András, *nobilis de familia regis* karddal és tőrrel sebesített meg valakit (1329: AO II. 411), 1354-ben a szatmári alispán jobbágyától is kardot és tőrt vettek el az úton (Zichy II. 551—552).

[25] Hazai elbeszélő forrásaink a 13. században mint nem korszerű fegyvertípust említik, illetve meg sem említik. Anonymus: SRH I. 95; *Mályusz* 1971 (b). 92. Kézai kivétel (SRH I. 152, 186).

[26] 1353: F IX/2. 273.

során a kard, a nyíl egyaránt veszélyes és szokásos fegyver,[27] s a század végén sok adat bizonyítja a könnyű lovasság katonai fontosságát.[28]

Bethlen Gergely udvari lovagnak éppen az íjászok számát és minőségét kell ellenőriznie a Havasalföldre küldött csapatokban. Egy nehéz páncélos egységhez, azaz 1 lándzsához (amely ekkor 3 főből állt, és voltaképpen egy páncélos lovag köré csoportosult)[29] a bároknak, lovagoknak és előkelőknek két jó íjászt kellett fogadnia a király pénzén: a zászlósurak azonban feltehetőleg meg akarták takarítani a pénz nagy részét, mert inkább az íjhoz nem értő apródjaikat „vel alios non valentes" szervezték be.[30] Az udvari lovagnak az íjászok minőségét ellenőrző feladata egyébként arra mutat, hogy ilyen irányú képzésben is kellett részesülnie; bár ekkor már régóta a páncélos lovag képviseli az előkelő fegyvernemet, s ez a fegyvernem „való" a nemességhez, annak jobbmódú rétegéhez a szimbolikus ábrázolások szerint is,[31] a magyar lovag a nyugati lovagtól a keleti eredetű fegyverek megbecsülésében és használatában mindenképpen különbözött.[32]

Hogyan tükröződik a *lovagi harcmodor* írásbeliségünkben? A 11—12. századi magyarországi elbeszélő források mintha inkább csak hátrányait látnák az akkor még kisszámú nehéz lovasságnak.[33] Ez a felfogás Anonymus idején, azaz II. András uralkodása alatt fordulhatott meg.[34] Borosy felfigyelt arra, hogy a királyi adományozó levelek a lovagi harcmodort dicsérik a 13. században, és észrevette, hogy különösen V. István okleveleiben magasztalják a lovagi vitézséget.[35] Úgy találta, hogy I. Lajos okleveleiben a lovagi vitézség dicsőítésének nem sok nyoma van, s ezt azzal magyarázta, hogy már nem volt oly ritka és újszerű a lovagi harcmodor; Lajos és Zsigmond oklevelei már nem sorolják fel a küzdelem részleteit.[36] Ennek azonban elsősorban a narrációs elemek elsablonosodása, a tömeges oklevélkiállítási gyakorlat az oka,[37] bár kisebb arányban, de abszolút számban több irodalmi értékű elbeszélő részt találunk a 14. században, mint előtte.[38]

Borosy megállapításai reális megfigyeléseken alapulnak, valóban a 13. századi narrációk csataleírásai tűnnek elevenebbnek. Ha egyebet nem, azt bizonyosan

[27] 1360: Zichy III. 164.

[28] Szécsi Miklós nádor fiai, János és Herceg Péter a németek elleni védekezés végett Muraszombat melletti kúriájukban „20 equestres sagittarios"-t (más 3 helyen még hatvanat) fognak tartani (1398: Zala II. 275).

[29] *Lukcsics* 1931. 85.

[30] 1396: ZW III. 149.

[31] A Bocskai család címere egészalakos lovaspáncélost mutat be Zsigmond-kori nehéz fegyverzetben (1414: *Fejérpataky—Áldásy* III. 18). — A fazék vagy csöbörsisak a nemesség és lovagság szimbóluma: mikor a harcban már korszerűbb, könnyebb sisakok váltják fel, a tornasisakokban, illetve címer felett él tovább (*Kalmár* 192). A lovas-, illetve sisakpecsétek — legalábbis eredetileg — mindenképpen a lovagi fegyverzettel bíró vagy annak viselkedésére képesített személyeket szimbolizálhatták. Vö. *Toesca* I/2. p. 1124. A kérdésre alább még visszatérünk.

[32] Vö. *Borosy* 173.

[33] Chron. Hung. saec. XIV. cc. 135, 156, 161. SRH I. 409—410, 442, 451—452.

[34] Vö. *Borosy* 144, továbbá fent a 25-ös jegyzetet.

[35] I. m. 160—162. — IV. László, III. András és Károly Róbert okleveleire lásd uo. 163—164, bár egy hamis oklevelet is elemez (1330: Blagay 110, vö. *Karácsonyi* 1902).

[36] Uo. 166.

[37] *Szentpétery* 1930. 185, 187—188.

[38] *Kurcz* 1966. 179. Az érdemek „parttalan áradatáról" *Mályusz* 1966 (a). 299.

megtudhatjuk belőlük, milyen harci magatartást éreztek, hirdettek példaszerűnek. Lovagi fegyvereket forgattak a jellemzően *személyes* harcokban (a párharcban, a közelharcban) az *egyéni kiválóságot* és kezdeményezőerőt propagálják még a következő században is az irodalmi igényű narrációkban.[39]

Lajos-kori már a Kont Miklósnak szóló privilégium, amely apja, Tót Lőrinc vitézségéről emlékezik meg; Poháros Péter, Mermonya udvari lovag hányatott hadi szerencséjét is élénken ecseteli az adománylevél.[40] A Zsigmond-korban valóban főként toposzok halmozása, egymásba fűzése miatt érezzük sablonosabbnak, kevésbé egyéninek a leírást, *a harci dicsőséget azonban éppen ekkor magasztalják a leghangosabban:* a jelzők ugyan kevesebbet mondanak, mint egy szemléletes leírás, de sokkal túlzóbb, barokkosabb maga a dicséret.[41]

Másrészt a Lajos- és Zsigmond-kori narrációk többek, mint a 13. századiak nagy része: nem csupán a lovagi harc emlékeit őrző csatajelenetek; a király iránti hűség s az erények más, nagyobb összefüggésben, „politikusabb" módon is megnyilvánulnak. Az ünnepélyes narrációval kitüntetett adományosok inkább hadvezérek, mint harcosok; ez nemcsak kancelláriai divat, illetve stílusváltás, hanem a társadalmi fejlődést is tükrözi: a köznemesség eddigre gyakorlatilag kialakult, és ilyen pompás elogiumot a 14. század végén, a 15. század elején csak a legnagyobb hatalmasságok kaptak, „az elbeszélő részek terjedelmét a kancellária aszerint szabta meg, hogy milyen társadalmi súlya volt a kitüntetettnek".[42]

A latin—délnémet szójegyzékre visszamenő Besztercei (1380—1410), illetve Schlägli Szójegyzék (1400—1410)[43] feltűnően részletezi a fegyver-katonaság fogalomkört. Az előbbinek 1316 magyar szava közül 86, az utóbbinak 2140 magyar szava közül 98 tartozik ide.[44] Mindkettőben a miles = vitéz, militia = vitézség, arma = fegyver szavak indítják a szócsoportot. A Schlägli Szójegyzékben a lovagi páncélzatot 25 szó részletezi aprólékosan. Mind a fegyverek, mind a csatában, háborúban szereplő személyek, funkciók és fogalmak a lovagi hadviselés keretében helyezhetők el.

*

[39] Például: „quemdam infidelem nostrum ... *in insula,* unde ipse, *solus solum alium pugna sua viriliter obtinuit captivatum*" (1249: W VII. 282). — „*singulariter* hostili se immiscens aciei, quemdam de Rusciae baronibus impulsu deiecit lanceali..." (Parduch váránál) „quemdam militem, qui de se praesumens *ad singulare certamen parauerat* contra ipsum, deicit pariter cum equo" (1264: F IV/3. 196). — Továbbá 1235: F IV/1. 21; 1250: F IV/2. 92; 1256: F VII/3. 36; 1267: F IV/3. 407; 1268: ZW I. 101; HO VIII. 111 (e három István ifjabb király oklevele); 1274: W IX/63; 1293: Smič. VII/163; 1296: Apponyi I. 30; 1316: Blagay 84; 1319: Zichy I. 171.

[40] 1349: Csáky I. 1.102 — 1351: Smič. XII. 50—52. — 1364: Smič. XIII. 332. 3.

[41] 1390: F X/1. 611; 1392: Krassó III. 220; 1396: Temes I. 264; 1397: *Wenzel:* St. 98, 99; Tari Lőrinc, ill. apja magasztalása (1405): *Békefi* 1898. 280—284; Stibor haditetteinek konkrét megörökítése 4 nyomtatott oldalas narrációban: *Wenzel:* St. 127—132; a Kanizsaiak, Garaiak példái: *Mályusz* 1966 (a). 299. (Ugyanitt a narráció szerepéről, továbbá *Mályusz* 1969. 5—86, 219—254.) A krónikákban persze sok helyen találni példát a lovagi harcmodorra, a párharcra (különösen a „Gesta Ladislai regis"-ben!), de a 14. századi elbeszélőket is egészében idézni lehetne. Pl. Chron. Hung. s. XIV. cc. 79, 100, 118, 127, 161, 181, 209. (SRH I. 334—35, 365, 385—86, 399, 452, 472, 500.) Kétyi töredékében pl. HHFD III. 157 stb.

[42] *Mályusz* 1969 (magyar kézirata, 25. oldaláról idéztünk).

[43] *Szabó* 1956. 44.

[44] BesztSzj 86—169., 193—194. szó. — SchlSzj 555—651., 680—686. szó. *Tagányi* értelmezte a BesztSzj sok *fegyver* szavát és figyelt fel rá, hogy itt még a tűzfegyvernek nincs szerepe: Száz 1893. 305—327, kül. 319, 309.

A lovagi harcmodor egyik jellegzetes megnyilvánulása a *párharc*, s ez a *párbajjal*, a duellummal is kapcsolatba hozható. A harci párviadal példáira már utaltunk. Ide kívánkozik azonban a *királyi párviadal* kérdése is. A 14. században Európa-szerte találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a csatát eldöntendő a vezérek — királyok — egymást hívják ki, a felesleges vérontás elkerülésére, illetőleg személyes vitézségük fitogtatására.[45] Minthogy ezek az uralkodói párviadalok *nem zajlottak le*, elkerülhetetlenül az a benyomásunk, hogy a kihívás a 14. században az akkori diplomácia aktusa, rítusa volt, megfelelt az egyre merevebb és formálisabb lovagi külsőségeknek, de a kihívó fél sem gondolt személyes viadalra: ezt a királyi személy megkülönböztetett tisztelete[46] sem engedhette meg.

A *perdöntő bajvívás* a pogány eredetű ordáliák közt szerepelt, de nagy jelentőségre a lovagi kultúra terjedésével tett szert.[47] A 13—14. századi okleveles anyag szerint a magyarországi perdöntő bajvívás megőrzi istenítélet-jellegét, de hozzákapcsolódnak a lovagi kultúrába, ideológiába illő vonások is, különösen ha „becsületbeli" ügyeket döntenek el.[48] Meg kell különböztetni a „lovagi" és a „nem lovagi" típusú duellumokat — ha szabad ezt a két terminust munkahipotézisként használni.[49] A pugilok által vívott, tehát nem személyes duellum inkább az utóbbi, bár számos kisebb

[45] A 14. század előtt irodalmi források megemlékeznek uralkodói párviadalokról, vö. pl. *Pesty* 169. — A 14. században azonban csak kihívásokról hallunk sűrűn, a párbaj nem zajlott le. Tournay ostromakor (1340) III. Edward hívta ki VI. Fülöpöt, de az elutasította. 1355-ben Edward ismét kihívta a francia királyt (Jánost), eredménytelenül. Ugyanígy járt később II. Richard is. (*Sandberger* 163—165.) 1345-ben a Krakkóban körülzárt lengyel Kázmér hívta ki az ostromló János cseh királyt, 1350-ben Tarantói Lajos I. Lajos magyar királyt, 1361-ben Lajos nevében a magyar követek IV. Károlyt (vö. *Pór* 1907. 24; *Pesty* 169—170; F IX/1.775), 1352-ben Róbert durazzói herceg I. Lajost (Dipl. eml. Anj. II. 438).

[46] Erről bővebbet l. a következő (IV.) fejezetben.

[47] *Sandberger* 93 skk., 108—109; *Pesty* 4 skk. A perdöntő bajvívásnak szinte valamennyi aspektusát figyelembe véve, máig érvényes és használható *Pesty* Frigyes munkája, mely a magyar okleveles anyagot európai párhuzamaival együtt vizsgálta. A kérdés részletes tárgyalásától ezért is ment fel bennünket. A következőkben csupán néhány összefüggésre hívnánk fel a figyelmet.

[48] Párbaj előtt Szent Mihályt hívják segítségül (1295: HO VIII. 349). „Becsületbeli" ügyek eldöntése: Divéki István rokonát, Barleust Csák Máté nádor jelenlétében hűtlennek állította. (1299: HO VI. 441, 443. — Persze a civódás mélyén anyagi-hatalmi érdekek lappangtak.) Udvari emberek egymást vádolják egy harmadik megölésével — tanú nincs (1355: Zichy I. 465). Gilétfi Miklós nádor párbajjal kívánta eldönteni, hogy Panyolai Péter a Kállaiak ősétől származik-e — ezt Lengyel János vitatta. (1347: F X/1. 550. — Itt nyilván az örökségről van szó.) A zárai megvesztegetési üggyel, azaz árulással kapcsolatban: Ars. Not. *Kovachich* 1799. 9. (Vö. még *Baumgarten* 112 és alább az 56-os jegyzetet.) Bazini György nem teljesítette Szentgyörgyi Péternek tett ígéretét, hogy Bazin visszavételéért tett fáradozásait honorálja (1399: ZsO I. 5903. sz.). — Mindezekben az a „becsületbeli", hogy az egyik félnek szavahihetőségét, illetve becsülete tisztaságát kell bizonyítania. A Mátyás-, ill. Ulászló-kori *curia militaris* elé éppen olyan ügyek tartoztak, amelyekben valaki a másik becsületét gyalázattal, rágalmazással sértette meg, hűtlennek, esküszegőnek, ígéretszegőnek, hazugnak, fattyúnak („filium meretricis") nevezte, illetve, ha tanúk nélkül követtek el bűntényt. (Observationes 201.) A *curia militaris*szal kapcsolatban l. az Aula c. fejezet 90-es jegyzetét.

[49] Azaz: időben párhuzamosan voltak olyan bajvívások, amelyeknek istenítélet jellege kifejezettebb, és olyanok, amelyeknek nemcsak külsőségei, hanem lényege is közelebb állt a lovagi ideológiához: a két vitéz közül a derekabb győz. Ugyanez Nyugaton is: 1306-ban a panaszosnak a francia rendelet szerint így kellett bizonyítania igazát, „comme gentilhomme et preud' homme doit faire" a király mint bíró jelenlétében. A szolgák hozzák a szépen öltözött úr fegyverét, zászlaját. Angliában is ez a fejlődés, II. Richárd alatt éli a lovagi bajvívás a virágkorát. (*Sandberger* 112, 123.)

motívum itt is a lovagi kultúra reminiszcenciáit őrzi.[50] Minthogy a pugilokkal szerződtek,[51] bár — azok az európai bérharcosoktól eltérően — megbecsült személyek voltak,[52] az istenítélet-jelleg erősebben mutatkozott meg itt, mint a személyes harcban.[53] Lovagi motívum az, hogy lovon, „in armis militaribus" kell megvívni,[54] küzdőtéren, a király, illetve a nádor (és előkelők) előtt.[55] De a vezeklésszerű párbaj is a lovagi párbaj negatív ellenképe.[56] Ha a „lovagi" szó adhat is vitára alkalmat, annyi bizonyos, hogy ez a törvénykezési mód elsősorban a *világi uralkodóosztály* ügyeit volt hivatva eldönteni. Angliában nem vívhatott a polgár és a paraszt a 13. század végétől.[57] Egyes magyar városok kiváltságként kapnak felmentést a bajvívási kötelezettség alól,[58] így Szombathely (1238), Zágráb (1242 és 1266), Pest (1244), Korpona (1244), Vasvár (1279);[59] ezzel szemben Beszterce kiváltságában éppen a szász módra vívott párbajt szabályozzák,[60] ami a lovagi jellegű patríciátusra lehet jellemző;

[50] A pugilok is ugyanazt a fegyverzetet viselték, mint a személyesen küzdők; a vívás lefolyása is egyformán, némileg a tornák szabályaira emlékeztetve történt; a lovasok előbb kopját törtek, azután rántottak kardot (*Pesty* 32—34), mint a lovagregényekben a kóbor lovagok.

[51] 1323: AO II. 71—72. Ha a pugil győz, 3 márkát kap, ha győzelem előtt megegyeznének a felek, kevesebbet, ha legyőzik, fél márkát kap. Száz évvel korábban az a pugil, aki megbízóját elárulta, azaz fegyverét eldobta, feleségével és gyermekeivel együtt örökös szolgaságra került (1228: SztpR 448).

[52] *Pesty* 63—68. A Budafalvi Vermes család nemességét is köszönheti „foglalkozásának". Pétert IV. László 1274-ben a harcoló udvarnokok fiai sorából nemesítette: „noster pugil specialis" a királyért tizenegyszer szállt sorompóba (F V/2. 211, 263). A foglalkozás e nemes családnál is öröklődik, Vermes Miklós Károly Róbertnek és Lajosnak is bajnoka (F IX/2. 469). Az ő esetükben nehéz volt nem látni némi hasonlóságot a nőkért, királyért, gyengékért bajvívásra kész kóbor lovagokkal. Ott ugyanis más az életforma, de az ideológia és a megbecsülés hasonló.

[53] *Pesty* (161) összegyűjtötte a bűneseteket, amelyeket a bajvívás dönt el. Egy nagy anyag birtokában, hozzávetőleges statisztikával lehetne csak megnyugtatóan felelni arra a kérdésre, hogyan aránylik a bűneset és a bajvívás módja egymáshoz. Nőkért, papokért, polgárokért mindenképpen pugil vívott. Hatalmaskodás, sikkasztás, birtokper esetében mindkét vívási mód lehetséges volt. A becsületbeli ügyek azonban, amelyeket a 48. jegyzetben említettünk, személyes úton voltak eldönthetők. Az útonállók, rokongyilkosok, felségsértők, ill. árulók sem fogadhattak bajnokot. (Ehhez vö. *Pesty* 77; *Sandberger* 95.)

[54] 1293: H. oklt. 140—141. („in equis et armis"); 1314: Dipl. Matth. 14—15 (ua.); 1325: F VIII/5. 153. („duellum equestre in armis ad hoc deputatis); 1328: AO II. 380. („super equis et in armis militaribus contra se se pugnaturos"). Ugyanígy (1329): AO II. 391; 1334: MES III. 245; 1335: Zichy I. 465; 1347: F X/1. 549—550; 1348: Zichy II. 339; 1352: Zichy II. 619—620 stb. — Halálra hazaárulási ügyben szólt a párbaj (így *Pesty* 44), de egyébként sem volt veszélytelen, sem a személyes vívók, sem a pugilok részére (1295: HO VIII. 349; 1328: AO II. 380 sk.).

[55] 1299: HO VI. 441 sk. (vita arról, hogy a király vagy a nádor előtt vívják-e); 1325: F VIII/5. 153 (nádor előtt); 1328: Zala I. 224—225; 1328: AO II. 380 sk.; 1329: AO II. 381 sk.; 1335: Zichy I. 465; *Kovachich* 1799. 9, 26 (király előtt). — Vö. *Sandberger* 112; *Pesty* 100—106. (A király jelenlétére az első példát IV. László korából hozza.)

[56] Mivel „A" megvádolta „C"-t azzal, hogy a velenceiektől pénzt fogadott el, „C" viszont elsápadva ártatlannak mondta magát, és a „vituperosa verba" miatt „in conspectu nostrae regiae maiestatis pugnare intendebat cum adversario suo", a király, bárói és lovagjai tanácsából elrendelte: a királyi udvarban, előtte, felesége és minden báró és előkelő előtt „*in solis camisiis suis et duobus acutissimis ensibus sese* in area certaminis ... invadere et ... usque ad punctum mortis" harcoljanak (*Kovachich* 1799. 9).

[57] *Sandberger* 111. A fegyverviselésnél nem látott különbséget nemes és polgár között *Pesty* (34).

[58] *Pesty* 116—121.

[59] *Endlicher* 445, 468, 510, 542; F IV/1. 329.

[60] *Endlicher* 490. „Item in omni causa que ad examen duelli iudicatur, si persona illa, que ipsos impetit, sit de ipsis vel libertatis aut nacionis eorum, illud duellum cum scuto rotundato et gladiis debebit pugnari, prout Saxonum obtinet consuetudo, si vero extranee condicionis persona fuerit, tunc modus duelli in regis arbitrio remanebit."

így elképzelhető, hogy az előbbi kiváltságokban sem a nemesség—patríciátus társadalmi különbségei miatt tiltották el a párbajt, hanem ezzel egy fejlettebb jogi állapotról tettek tanúságot. A pápa 1263-ban kifogásolja, hogy Magyarországon egyházi *javak* és személyek peres ügyeiben bajvívással döntenek, minthogy a bajvívással Isten hozatik kísértésbe és igaz ítéletek felforgattatnak[61] — azaz nem akarja, hogy az egyházi vagyont kockára tegyék. Költségessége is arra mutat, hogy a jobbmódú rétegek engedhették meg; a pugil is költséges volt, s a lovagi fegyverzet, ló előállítása is.[62] A párbaj egyes külsőségei — a francia eredetű „cövek", kihívó jegy átadása Károly Róbert korától kezdve — szintén a lovagi kultúra jelenségeivel hozhatók összefüggésbe.[63]

*

Igazi lovagi bajvívás a végső formáját tekintve francia eredetű lovagi *torna*. A harcra nevelésnek megfelelően komoly, sokszor halálos erőpróba volt, ezért is üldözte korábban az egyház és több európai udvar, de a 13—14. században ünnepi külsőségekben gyarapodva, tömeges lovaggá avatások, királyi találkozók, „Kerekasztal"-ünnepélyek alkalmával Európa-szerte tért hódított. Tornán részt venni: a magát zárt osztálynak tekintő lovagság, főnemesség kiváltsága lett.[64]

Lovagi tornát, illetve ahhoz hasonló harci játékot már Imre és II. András udvarában is rendezhettek. Anonymus a tanú erre, aki Árpád udvarába vetíti vissza kora szokásait. A nyugati típusú torna mellett a keleti eredetű nyilas játék is dívott, a szokásos királyi ajándékok sem maradtak el.[65]

Ismeretes, hogy Károly Róbert idején már voltak rendszeres lovagi tornák, melyeken a király személyesen is részt vett.[66] Kolos udvari apród sisakdísz-adományait is a nyugati típusú tornával okolják meg: a torna, akár a többi fegyveres eljárás, igényli a megkülönböztető sisakdísz használatát.[67] A 15. század eleji címeradományok is hivatkoznak a tornákra.[68]

[61] F IV/3. 165—166. Idézi *Pesty* is (138—139).

[62] Lásd a pugil szerződését az 51. jegyzetünkben. — 1293: H. oklt. 141 („propter suam inopiam pugilem non dixit se posse apreciari"). — 1327-ben a hatalmaskodó a bajvívás helyett szegénységére hivatkozva az esküt választja. (Kállay 305. sz.) Vö. még *Pesty* 62—63. sz.

[63] *Pesty* 22—25.

[64] *Nyáry* 165—168; *Sandberger* 15—74.

[65] A húsznapos budai ünnepségen „omnes *milites* Hungarie ante presentiam ducis fere cottidie super *dextrarios* suos [azaz a drága, nyugati páncálosok kedvelte lovakon] sedendo *cum clipeis et lanceis* maximum turnamentum feciebant [!] et alii iuvenes *more paganismo cum arcubus et sagittis* ludebant ... dux ... omnibus militibus suis diversa *donaria* tam in *auro* quam in *argento* cum ceteris possessionibus donavit" (c. 46. SRH I. 95). Ilyesfajta torna alkalmával kaphatta a kígyósi aranyveretű övet is a kun főember a 14. században. — Egyéb adatokat l. *Bárczay* 438. Tornák rendezését bizonyítja *Györffy* szerint Imre udvarában az is, hogy 1202-től a királyi címer oroszlánjai vörös—fehér pólyás herold alakban nyertek elhelyezést (1958. 54). — A címert másként értékeli *Donászy* (1935. 24—33).

[66] 1319: F VIII/2. 210—212. (Károly Róbert temetésén viszik tornafegyverzetét is: HHFD III. 132.) Ha róla vagy I. Lajosról mintázhatták az Aranygyapjas Rend 15. századi albumában az egyik tornaképet „Roy de Ongherice" aláírással (a sisakon az Anjouk vaspatkós strucc-oromdísze található), akkor valószínűleg korábbi címerkönyvből másolták. (Képét l. MNT III. 503.) *Vajay* (1969. 281) szerint Zsigmondot ábrázolja a kép (ugyanebben a cikkben l. a Károly Róbert rendezte tornákat: 282, 284).

[67] 1332: Turul 1877. 158.

[68] *Fejérpataky—Áldásy* I. 17.

Nálunk a torna nem vált olyan népszerűvé, mint nyugaton, zárt tornanemesség sem alakult ki, mert minden nemes részt vehetett rajta.[69] A nyugati és magyar módra vívott tornák egyidőben egymás mellett meglehettek — erre az első példa volt II. András udvara —, a szokások keveredhettek, sőt a magyar játékokat nyugatra is „exportálhatták".[70] Mátyás idejében az udvarban felújul a lovagi torna szokása,[71] de csakhamar szélesebb körben ismertté válik, gyakorolják, közben át is alakul: a 16. században nálunk is szórakoznak a városi polgárok harci, ritkábban lovagi jellegű játékokkal; ekkor még elég komolyan veszik, harci edzés a céljuk; a 18. században lovagi viadalt vívtak lóháton, páncélban, sisakban — de póznával és bunkóval is: az győzött, aki ellenfelét lelökte a lováról és elpáholta.[72]

A sisakdísz-, azaz *címeradományozásról* már a múlt században megállapították, hogy bizonyíthatóan Károly Róberthez kötődik, de a kutatók sokáig nem tudtak mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy az első ilyen okleveles emlékek is korábbi szokásnak tüntetik fel, király-elődök címeradományairól szólnak.[73] Hogy ezek a megjegyzések nem külföldi toposzátvételek, bizonyítják az oklevelekben a magyar szavak is. Ha egy fogalmat magyarul is leírtak, így akarták egyértelműbbé tenni, a fogalom is ismert és viszonylag elterjedt lehetett. Az 1326-os oklevélben a *crista* szó magyarázata: *vulgo czimer dicitur*. Kolos apródnak 1332-ben: „titulo insignii galearis formam angustarii *vulgariter cimer dictam*".[74]

Bertényi Iván és Szabics Imre felhívta a figyelmet arra, hogy a crista megtalálható Mihály zólyomi comes 1272-es pecsétjén, majd a 13. században még 4, 1326 előtt pedig további 6 sisakpecséten. Meggyőznek arról, hogy a *cimer* szó a poitou-i francia dialektusból származott, a Nápolyban éppen uralomra lépő Anjouk közvetítésével a 13. század 7. évtizedének utolsó éveiben, az V. István gyermekeinek kiházasításával kapcsolatos követjárások alkalmával kerülhetett Magyarországra, magával a cristával együtt.[75] Elképzelhető, hogy a fennmaradt — s fenn nem maradt — sisakdíszes emlékek a nemzetségek szétbomlását siettető királyi adományt örökítették meg. Vajay Szabolcs I. Lajos uralkodásáig mintegy 100 sisakdíszt feltételez.[76]

[69] *Csoma* 1913. 76. Külföldi tornák hatására élénkült meg Zsigmond korában a címeradományozás (*Bárczay* 440).

[70] A magyarok zabolátlansága lovagi tornán Horneck Ottokár verses krónikájában, vö. *Nyáry* 168. — A toll kicserélése mint kihívás Ilosvai által hagyományozott magyar szokás lehetett (*Vértesy* 70). Bertrandon de la Brocquière tudósítása a kis lovakkal, alacsony nyergekkel, rövid lándzsákkal, gazdag díszruhában vívott lovagjátékról: *Szamota* 96. — Régészeti leletekben nyugati tornasarkantyú, tornasaru és tornán használt tárcsapajzs: Magyar hadtörténelmi emlékek ... 140, 165, 170, 187. — Várdai Miklós aulicus levele Konstanzból apjának: küldjön neki és familiárisainak íjakat és nyilakat, továbbá lovakat kér, hogy a húsvét utáni lovagi tornán részt vehessen. (A *torna* szót magyarul írja — így ismertebb, elterjedtebb a fogalom!) 1431: Zichy XII. 136—137.

[71] *Csánki* 1883. 755—756; *Elekes* 1939. 274—276.

[72] *Pesty* 187—188. A Jogkönyv a torna ellen lép még fel, vö. *Horváth* 1937. 56.

[73] 1326: VIII/3. 63. Ilyen jellegű a Donchnak szóló engedély aranyozott címer viselésére (1327: AO II. 336—337). Vö. *Csoma* 1913. 30—31.

[74] Dl 50508.

[75] *Bertényi—Szabics* 452—454.

[76] *Vajay* 1969. 284.

Bár nemzetségi címerek korábban is léteztek, a magyarországi nemesség szélesebb köreiben a címerhasználat a 15. századig nem terjedt el.[77] A király körüli nemesség *de genere* származású rétege elsősorban hivatali pecsétjein használta a korábbi eredetű nemzetségi címert, de a bandériumokban, harci zászlain[78] is. Lajos uralkodásának vége felé sírköveken is kifaragtatták. Bebek György királynéi tárnokmester, korábban udvari lovag még életében kifaragtatta teljes lovagi címeres sírkövét.[79] Tornai János jómódú középbirtokos sírkövén 1406-ban a sisakdíszes teljes címer[80] a lovagi külsőségeknek megfelelő címerhasználat szélesebb elterjedését bizonyítja. De a királytól címeradományt csak Zsigmond idején kér a középnemesség. Lajos uralkodása alatt címeradományról egyáltalán nincs megbízható adat.[81] Gelre herold címerkönyvében Lajos királyén kívül nincsen más magyar címer.[82] A 15. századi címerkönyvekben is csak az arisztokrácia címereit örökítik meg.[83]

Címerrel a nyugati polgárság is büszkélkedett a 14. század közepétől kezdve; hadiszolgálatba lépve ezt viselte a fegyverzetén, s így belenőtt a nemességbe. Ez a fajta címer teljesen a nemesi címerre hasonlít.[84] Ugyanebben az időben egyes magyarországi városi polgároknak is van címere. Sopronban a 14. század végi—15. századi címeres pecsétek közül a magyar polgároké egyszerű felhajló ágú keresztet ábrázol, a német patríciusoké (ez a többség), a korai Dági-pecsétén kívül szabályos sisakos címeres pecsét, a nemesi címerhez teljesen hasonló.[85] A soproni és a budai magyar polgárok pecsétje inkább kitalált kézjegy, célszerű és nem rangjelző mesterjegy, illetve Hausmarke;[86] a patríciusoké elárulja, hogy a nemességgel azonos társadalmi alakulatnak fogják fel magukat.

Kitérhetnénk a címerszimbolika kérdéseire, de a 14. században ez még nem sok eredményt hozna. Lehet, hogy a magyar nemzetségi címerek totemállatok emlékét őrzik, a jövevény nemzetségek címerei közt ősi germán jelképek mellett „modern" heroldalakokat, azaz korszerű nyugati lovagi címereket is találni.[87] A magyar címerek naturalisztikus irányzatát régóta megfigyelték a heraldikusok.[88] Ez különösen a 15. századtól kezdve, a köznemesi címereken érvényesül. Itt nyilvánul meg az egyszerűbb

[77] *Csoma* 1913. 13—15. A nemzetségen kívüliek címer helyett az alispáni pecsétekre jelképeket, egyszerű ábrákat (csillagot, félholdat, liliomot stb.) vésettek (uo. 16), a külföldre szerződött zsoldos lovagok hasonló típusú címereket vettek fel Itáliában használatos hadi jelvényként (*Lukcsics* 1931. 84—88). A hazatérő lovagok egy része bizonyosan megőrizte maga választotta címerét, ez is előzménye lehetett a Zsigmond-kori igényeknek.

[78] *Györffy* 1958. 15—17; *Csoma* 1904.

[79] *Csergheő—Csoma* 11—12.

[80] *Csergheő—Csoma* 23—25. Torna vár birtokosa volt.

[81] *Fejérpataky* 1901. 101—104.

[82] *Ghyczy* 1904. 7—9. A magyar főnemesség pajzsait fehéren hagyta.

[83] *Thallóczy*, Turul 1908. 107—110.

[84] *Hauptmann* 43—44. Városi címeres pecséteink is egyidőben jelennek meg a nyugati címeres pecsétekkel, elsősorban a német származású polgárság hatására, de ikonográfiájuk sajátosan alakul (*Darvasy* 7, 48, 51; *Hauptmann* 41—42).

[85] *Mollay* 1956. 54—55, vö. *Ewald* 211.

[86] *Csorba* 39—41.

[87] *Györffy* 1958. 15; *Csoma* 1904. 7, 146—147; *Csoma* 1913. 13.

[88] *R. Kiss; Horváth* 1921.

címerszimbolika is, gyakori például a középkori lovag ideálját kifejező *oroszlán*.[89] Igaz, 1316-ban is már csöbörsisakból kinövő oroszlán ágaskodik János szlavón bán címerében a pajzs fölött,[90] s ez nem a családi címerhagyományból került oda.[91] Az 1316-os oklevél ideológiai részének lovagi értékrendszerére más összefüggésben hívjuk fel a figyelmet,[92] — e tények ismeretében az oroszlán valóban nem lehet véletlen ábrázolás. (A 13—14. századi oroszlános címerek a Csák és a Kacsics nemzetség tagjainak tulajdonában voltak, de a 14. században pajzstartó az oroszlán Frangepán Frigyes, Frangepán János, Gilétfi Miklós, Drugeth Vilmos és Miklós címeres pecsétjén is.[93]) Gyakran a kérelmező maga kívánta az ábrát,[94] tehát ez az ő igényeit, többé-kevésbé alacsonyabb fokú absztrakciós képességét, szimbólumérzékét fejezi ki, s ez is megfelelt a lovagi eredetű kultúra szélesebb körökben való elterjedésének.

A beszélő címerek 15. századiak, a mondai címer még későbbi időre mutat,[95] de az udvari lovagokat is adó Wass család címere legalább elemeiben a 14. század elejére utal.[96] Eszerint a 14. század elején élt Was Miklós a bölénybika orrát nyíllal megsebezte és aztán szarvainál fogva a cegei tóba fordította, innen a család neve és címere: bölénybikafej, az orr nyíllal átlőve. Az ilyesfajta címer egyáltalán nem volt ritka; de valószínűleg itt is később (talán a 17—18. században!) komponálta meg a család a címerhez kapcsolódó mondát.

Károly Róbert nemcsak az arisztokráciának adományozott sisakdíszt, Imre fia Miklósról nem sokat tudunk; ha valóban az Eresztvényi család őse — Vajay szerint a Csebi Pogányoké[97] —, ugyanúgy középbirtokos, mint a nemzetségen kívüli Kolos apród, akinek majd csak a fia jut országos hivatalra. Így finomítani kellene azt az elterjedt nézetet, hogy Zsigmond előtt a címerhasználat csak a „főnemességhez", értsd az országbárókhoz, nagybirtokosokhoz kötődött. A királyi apródok részben középbirtokosok közül verbuválódtak, s az udvari környezetben ők is, a milesek is közvetlenül részesülhettek az udvar lovagi kultúrájában, a nyugati lovagi típusú udvartartásban meghonosodott és átvett szokások elsajátításában. A lovagi tornákon is ők vettek elsősorban részt, Károly Róbert Gergely fia István apródnak ütötte ki három fogát.

*

Minthogy a *pecsét* tulajdonosát szimbolizálta, a pecséthasználat, különösen a magánpecséteké (a jogi hitelesség kérdésétől függetlenül), a világi uralkodó osztály esetében együtt jár az egyéniség fokozottabb értékelésével.[98]

[89] *Csoma* 1896. 15; *Áldásy* 1923. 47—48. — A 13—15. századi nyugati pecséteken a leginkább elterjedt állatalak (*Roman* 143).
[90] Blagay, p. CCLXIII.
[91] A másik Blagay pecsétjén nincs. Uo. p. CCLX.
[92] Következő fejezetünkben a 264. jegyzet.
[93] *Donászy* 1938. 9—12.
[94] *R. Kiss* 50.
[95] *Csoma* 1904. 103, 127.
[96] *Deák* 304—305.
[97] *Vajay* 1969. 280.
[98] A pecsét szimbolikus erejéről, szakrális jellegéről: *Kumorovitz* 1944. 83.

A pecséthasználat pápai, német és főleg francia kultúrkapcsolatok révén alakult ki, a világiak pecséthasználata a 13. század elején indult meg,[99] feléledése a 14. század közepén a címeres pecsétek divatjával kapcsolatos;[100] ez is a nemesi-lovagi kultúrával való szorosabb összefüggését mutatja: a gyakorlat megindulásának és feléledésének ideje egybeesik az udvari lovagi kultúra fellendülő szakaszaival.

Említettük, hogy a lovas- és sisakpecsétek a lovagi fegyverzettel bíró, illetve annak viselésére képesített személyeket szimbolizálhatták.[101] A sisakot elvben csak lovag viselhette, a sisakpecsét is csak lovagi-nemesi személyeket vagy testületeket illetett meg.[102] Ez a nyugati elv persze oldottabban érvényesül Magyarországon.

Az alábbiakban összeállítottuk a kiadott, illetve tárgyalt *lovaspecsétеket*. (A legelső lovasábrázolás: Imre király 1198-as függő pecsétjébe belenyomott gyűrűs-pecsétjén.)[103]

Nyugaton a lovaspecsét sokkal jobban elterjedt, mint nálunk. Elsősorban királyi hercegek, uralkodó hercegek, királyok hűbértartományokban, majd fokozatosan a magasabb rangú nemesség élt vele, de később város- és kolostorpecsétként is megtalálható (igaz, hogy a városi elöljárók a pecséteken hajadonfővel, polgári ruhában ülik meg a lovat). A 13. században már olyik birtokos is lovaspecsétet használt; voltaképpen minden páncélos lovagot megilletett, aki hűbérbirtok ura volt.[104] A legelső ismert lovaspecsét *Geoffroi-Martel, Anjou grófja* tulajdona (1040—1060). A lovaspecsétet a 13. századtól kezdve lassan kiszorítja a címerespecsét, a sisakpecsét. Legtöbbször hadifelszerelésben, ritkábban vadászaton ábrázolja a lovast a korábban általános típus.[105] A lovaspecsétekre elsősorban a viselet- és fegyvertörténészek figyeltek fel, de művészettörténeti szempontból, a kisplasztika keretében is vizsgálták őket;[106] a magyarországi lovaspecsétekkel összefoglalóan senki sem foglalkozott.[107]

[99] *Kumorovitz* 1944. 4, 46.

[100] *Kumorovitz* 1944. 6.

[101] A 31. jegyzetben.

[102] *Áldásy* 1923. 22.

[103] *Varju* 1896. 146. — 1206—1218: Iwan miles; egyben az első hiteles címerespecsét (Dl 782. sz.; *Kumorovitz* 1936. 56; *Kumorovitz* 1944. 50). — 1221: Benedek bán, alországbíró; vadászpecsét (Bánk?) (AÉ 1878. 6—10; MMT I. 315). — 1224: Kán nb. Gyula nádor (Dl 111. mellső lapja; *Donászy* 1938. 9[?]) — 1236: Gutkeled n. László somogyi comes (Dl 213; AÉ 1877. 256—58; *Kumorovitz* 1944. VII. t. 51. ábra; *Kumorovitz* 1936. 57). — 1239: Opoj bán (Dl 237, 239, 34293; *Csánki* 1889. I. t. 2. ábra). — 1261: István ifj. király (MMT I. 263; *Kumorovitz* 1944. I. t. 2. ábra). — 1268: Béla herceg (Dl 652; *Pray* VIII. t. 5. ábra). — 1281: Mátyás comes, Roland bán fia (AÉ 1879. 396—397). — 1286: András herceg (= III. András) (Turul 1917. 30). — 1322: Drugeth Fülöp comes (Dl 2112; *Nyáry* 209). — 1328: Drugeth János nádor (*Kumorovitz* 1944. VIII. t. 58). — 1351: István herceg (Dl 4153; *Csánki* 1889. V. t. 17. ábra). — 1369: Opelni László (herceg) nádor (Dl 587; MMT I. 282; AÉ 1876. 107—109). — Bosnyák lovaspecsétek: Kotromanić István bán (Turul 1908. 53—55); 1357: Tvrtko bán (Turul 1908. 53—55); 1395: Dabisa István király (Turul 1908. 53—55).

[104] *Roman* 80—81, 92; *Ewald* 202; *Kletler* 5, 27; *Nyáry* 211. — Itt köszönöm meg Kumorovitz Lajos Bernát professzor úrnak, hogy saját könyvtárából könyvekkel és bibliográfiával látott el.

[105] *Roman* 81, 92; *Ewald* 202—204.

[106] *Kletler* (5—8) a román és a gót stílus váltását, átmenetét figyelte meg a 12. század merev, lineáris mozgást mutató lovaspecsétеitől az életszerűbb pecséteken át, a 14. század művészetéig, amely megtalálta az egyensúlyt a test nehézsége és mozgása között. Vö. még *Kumorovitz* 1940. 8—9.

[107] *Nyáry* (209) számbavette az eddig ismerteket. — A 19. század végi szfragisztikai irodalom kritikájához vö. *Kumorovitz* 1938. 44, 47, 49.

Összeállításunkból kitűnik, hogy *királyi hercegeket, rokonokat* jelképezett a lovaspecsét, de Benedek *bán*, Opoj *bán*, Roland *bán* fia is a legmagasabb arisztokrácia, mégpedig a katonai funkciót legmagasabb szinten képviselő arisztokrácia tagja volt. (A kivétel Gyula nádor, a volt és későbbi bán; pecsétjének lényegesebb a másik oldala, a nádori hatalmi jelvény.) Ez még a bosnyák esetekben is így érvényes. Az egészpáncél, lovagi fegyverzet még a 13. század első felében is ismertebb lehetett, mint a lovaspecsét. Nálunk tehát a 13. században eleve arisztokratikusabb jelentésben fogták fel — vagy ha tetszik: archaikus módon arisztokratikusabb jelentést tulajdonítottak neki, mint nyugaton. A Drugethek rendhagyóan kiemelkedő szerepére, melyet a lovagi típusú Anjou-udvarban játszottak, jellemző, hogy őket is lovaspecsét szimbolizálja. Ők, és talán a sorkezdő Iwan miles azok, akik a nyugati nemességhez hasonlóan alkalmazzák ezt a pecséttípust, nyilván nem véletlenül. Iwan vagy maga jött a meràniakkal Magyarországra, vagy közvetlen nyugat-európai hatásra csináltathatott lovaspecsétet:[108] a Drugethek pecséthasználatára részletesen alább, nagyobb összefüggésben még visszatérünk.

Nem meglepő a királyi hercegek, a trón várományosai, illetve a kisebb fiúk lovaspecsétje. Ennek a már említett (időben korábbi) pecséthasználati analógiákon kívül egyéb magyar sajátosságok és európai analógiák egyaránt adhatják magyarázatát. Anélkül, hogy a kérdésbe belemélyednénk, csak utalunk a hercegeknek a dukátusban vitt szerepére, harcos megjelenítésükre a krónikákban (Béla herceg, illetve Géza és László). Másrészt a francia lovagságban is a fiatalabb fiú vagy az apa haláláig a birtokba nem jutó fiú a „iuvenis", aki unalomból és kényszerűségből is választja a lovagi életmódot, lovag barát és vazallusai körében él és kóborol, keresi a kalandot, a jó házasságot, és barátaival együtt ő a lovagi irodalom legjobb közönsége.[109] Feltehető, hogy a királyi herceg a 13. századi Magyarországon a legalkalmasabb arra, hogy a harci-lovagi kultúrát vagy legalábbis annak legszembetűnőbb külsőségeit képviselje, azaz propagálja. Leginkább V. István ifjabb királysága vezet erre a gondolatra.[110]

A *sisakpecsét* 1272 után fokozatosan elterjedt.[111] Tulajdonosai: Mihály zólyomi comes,[112] Péter kir. tárnokmester (1281), Héder n. János bán (1285), Marcell comes viceiudex regis (1293), Ákos n. István nádor (1299), Igmánd n. Lőrinc vajda (1304), Saari (=Sárói) Bendek várnagy (1312),[113] Breibiri Pál (1300), Blagaji János szlavón

[108] Iwan személyéről Aula c. fejezetünkben írtunk.

[109] *Duby* 1964. 835—846.

[110] L. pl. IV. fejezetünkben az általa kiadott oklevelek toposzkincsét. — A lovasábrázolás királyaink pénzén is megjelenik. A lovas kezében nemannyira fegyver, mint inkább virág (liliom), illetve a keze fején sólyom ül. IV. Béla, IV. László és III. András pénzein: *Réthy* I. 13. 6. 230., 257., 258—259. ábra, 14. 6. 275—276. ábra, 16. t. 335. ábra, 18. t. 380. ábra. Ezekkel a veretekkel egyidőben divatosak az érmeken a lovagi mesevilág egyéb ábrái, fantasztikus szörnyei is. A lovasalakos pénz az Anjouktól kezdve nem kerül elő. A fantasztikus mesealakok a 13. (—15.) századi nyugati pecséteken rendkívül gyakoriak (*Roman* 137 skk.); a normandiai 13. századi pecséteken különösen (*Demay* 1881. passim). E tekintetben a magyar pénzekre azonban a bécsi dénárok ikonográfiája hatott; másrészt a szaporodó címerelemek a heraldika növekvő szerepével függenek össze (*Huszár* 1963. 12—13).

[111] Fogalmáról, eredetéről, elterjedéséről, az Anjoukhoz, illetve a lovagsághoz fűződő kapcsolatairól, a sisakcímerek fejlődéséről: *Nyáry* 52—64, kül. 55 és 60. — A francia hatásról: *Kumorovitz* 1936. 52, 54—55.

[112] *Kumorovitz* 1944. VII. t. 53. ábra.

[113] *Bertényi—Szabics* 452. Vö. még: AÉ 1877. 154; 1879. 23; *Kumorovitz* 1944. VIII. t. 59. ábra.

bán (1316), Buzád-Hahót n. István (1328), Hermán n. Lack (1328), Csőr n. Tamás (1328), Szécsényi Tamás vajda (1336), országbíró (1349), Drugeth Vilmos nádor (1337), Drugeth Miklós országbíró (1355), Bogus mester, szepesi alispán, várnagy (1346), Bogát-Radván n. Monoki Mihály sárosi alispán (1335), (Pomázi) Cikou tárnokmester (1358), Csák Ugrin fia Miklós comes (1359), Födémesi Szobonya János, rábaközi alispán (1359), Kont Miklós nádor (1359), Kanizsai István zágrábi püspök (1363), Frangepán János (1365), Bebek István országbíró (1368), Csirke Péter (1373), Gulya János (1380), Himfi Benedek (1380), Athynai János fia István (1389); a Losonci Bánfiak (faragott címer kegyúri templomban); Tapsonyi Antimfi János szlavón albán, körösi comes (1396).[114]

Nagyjából ismerős nevekkel találkozunk; az ország legfontosabb tisztviselőin kívül más arisztokraták, de középbirtokos alispánok is használtak sisakpecsétet, és sok olyan tisztségviselő, aki eredetileg alulról kezdte pályafutását. Ő vagy családjának egyik-másik tagja táblázatainkban lovagként vagy apródként szerepelhet. Talán nem alkotunk túl elhamarkodott véleményt, ha e listából arra következtethetünk: *a sisakpecsét-tulajdonosok sora egyfelől, másfelől az udvar* legmagasabb rangú, továbbá a király bizalmas híveiből toborzott *lovagi jellegű rétege nagyjából megegyezik*. Vagyis az aula elitje és „tartalékcsapata" viselt elsősorban lovagi sisakot, kaphatott sisakdíszadományt, tette magáévá a pecséthasználatban megnyilvánuló lovagi szimbolikát. A sisakdísz pecsétjeinken a 14. században vált általánossá, és numizmatikai, illetve régészeti tanúságok szerint a sisakdísz használatával az Anjou-királyok jártak elöl;[115] a francia, illetve egyéb nyugati hatás elsősorban ezen a közvetítő úton érkezhetett a magyar nemességhez.

*

A világi *lovagrendek* kialakulása az európai művelődéstörténet egyik leghomályosabb kérdése. A múlt századi irodalom sokat foglalkozott a lovagrendekkel, másodlagos forrásokat vettek figyelembe, és egymástól is alaposan eltérően sorolták fel a meroving korszaktól kezdve az állítólagos rendeket.[116] Huizinga már megkerülte a világi rendek kronológiájának kérdését,[117] és a mai irodalom csak azokat a 14. századi alapításokat

[114] Kiadások és hivatkozások a fenti sorrend szerint: Turul 1896. 148; *Csoma* 1904, 56, 96, 67; AÉ 1878. 251; 1877. 111; *Csánki* 1889. III. t. 11—12. ábrák; *Csoma* 1904. 103, 45; Turul 1896. 149; *Csoma* 1904. 63, 128; *Csánki* 1889. V. t. 19. ábra; *Csoma* 1904. 135; *Csánki* 1889. VI. t. 22—23. ábrák; *Csoma* 1904. 14; Turul 1896. 149; *Csoma* 1904. 166; *Nyáry* 57. — A 15. századból egy példa: Ozorai Pipo, MNT III. 507. — Az összeállítás nem törekedett teljességre.

[115] *Majláth* 1887. 159. — Károly Róbert sisakpajzsos ezüstgarasa: *Réthy* II. 1. t. 7. ábra. Denárok és obulusok közt uo. 2. t. 15., 16., (17.?), 38., 46. ábrák. Buda városérmén uo. 3. t. Lajos aranyforintjain uo. 4. t. 70/A és 70/B ábrák. Denárok és obulusok közt uo. 71. ábra. — Lajos sisakpajzsos pecsétje (1379): *Pray* X. t. 4. ábra. — A királyi udvar kályhacsempéin Anjou-sisak a királyi címer felett: *Holl* 1958. 220. — Sisakdíszes Anjou-címer az aacheni ötvösműveken: MNT III. 296. 349; I. Lajos székesfehérvári sírján: uo. 346; zárókő a pozsonyi városházán: uo. 384.

[116] Például *Kovachich Márton György*, aki sok adatban tetten érhetően hibázik *Kolinovics* művéhez illesztett Appendixében. Ugyancsak elavult, bár a korábbi irodalomról bibliográfiát is ad *Biedenfeld* (kritikája *Coreth* cikkében: 38). Kora színvonalán áll Otto *Henne am Rhyn* kultúrtörténész műve. Méltatja és felhasználja: *Erdélyi* 1925. 250 és *Horváth* 1937. 52—53.

[117] *Huizinga* 1931. 115—116.

tárgyalja, amelyeknek statútuma eredetiben fennmaradt.[118] De óvatosnak kell lennünk még a szkeptikus állásponttal szemben is. Renouard szerint a *„Banda"*, a Castiliai Alfonz alapította spanyol lovagrend statútumát oly dokumentumból ismerjük, amely csak céloz rá; ezzel szemben a statútumot mind 1330-as eredeti formájában, mind 1334-es bővítésében több mint száz éve kiadták.[119]

Még inkább óvatosságra int bennünket, magyarokat az a tény, hogy a *Szent György-rendről,* melyet Károly Róbert alapított 1326-ban, s amelynek statútuma Fejér gyűjteményében az európai kutatók rendelkezésére áll több mint egy évszázada, a külföldi irodalom sem a múlt században, sem jelenleg nem tesz említést; hogy a *Sárkányrend* alapítását — amelynek 1408-as statútuma szintén Fejér gyűjteményében jelent meg — neves és jól értesült, rendtörténetre és heraldikára specializált kutatók is „1418 körül" datálják (homályos emlékeik lévén a Csapi Andrásnak szóló címereslevélről).[120] Márpedig a Szent György-statútum ellen oklevéltani szempontból kifogás nem emelhető.[121] Hiteles pecsétje is fennmaradt.[122] Keltezése is helytálló lehet, mert a benne felsorolt főpapok valóban abban az időben töltötték be az említett funkciókat.

A statútumot tartalmilag Erdélyi László elemezte.[123] Nem hangsúlyozta azonban, hogy két nem egyenlő hosszúságú szerkezeti egységre osztható: az első, hosszabb rész lezárul a keltezést is magában foglaló mondattal, ezután a toldalék további cikkelyeket tartalmaz, némi ellentmondásban a főszöveggel (ott ti. „singulis annis debet augmentari fraternalis societas ista uno articulo addito in melius", itt: „numerus fratrum nostrorum de societate... non transcendat...ultra quinquaginta"). A második rész nyilvánvaló pótlás, különféle jellegű kívánalmakat szögez le, amelyeket a király, illetve a lovagok, egyháziak kérésére iktathattak bele. Az az ötletszerűség, amelyet már Erdélyi is észrevett a szövegezésben,[124] sugallja, hogy sokkal inkább egy tanácskozás „jegyzőkönyvéről", mint szabatosan kidolgozott és átgondolt statútumról van szó (noha törvényeink is elég logikátlan szerkesztésűek a 14. században); az egybegyűlt egyházi, világi nagyságok, a leendő lovagok a királlyal együtt vagy a király óhajait figyelembe véve szinte egymásra licitálva adhatták elő javaslataikat. Szemmel láthatóan érvényesülnek mindegyik fél szempontjai: szó van az egyház védelméről, a rend egyházi felügyeletéről — az egyik bíró személyében —, a hitetlenek elleni harcról

[118] *Renouard* 281—300. Ennek alapján *Duby—Mandrou* 214—215. — A lovagrendek kutatása újabban Bécsben élénkült meg; a korábban dilettáns karakterű szakterületet új művelői történeti segédtudománnyá akarják fejleszteni (*Auer* 302—303). — Ugyancsak a MÖS közli Anna *Coreth* cikkét (34—62) és a későbbi évfolyamokban is akadunk egy-egy rendtörténeti cikkre (Bd. 7. 1954. 522—550: *Winkelbauer*). — Az osztrák kutatás azonban inkább a kései középkor és az újkor idejére irányul, a kutatókat a kései érdemrendek és kitüntetések érdeklik erősen, tehát inkább formai kérdések foglalkoztatják.

[119] *Inigo y Miera* 115—132. (A hitelesség kérdését persze nem vagyunk hivatottak eldönteni, de *Renouard* nem is említi ezt a kiadványt.)

[120] Így Otto *Hupp* (21), Ottfried *Neubecker* (118) megkerüli a datálást. — A Magyarországon hozzáférhetetlen művek hungaricum vonatkozású oldalait xerox-másolaton Heinrich Fichtenau professzor úr volt szíves számomra megcsináltatni és elküldeni.

[121] F VIII/3. 163—170 (hibásan). Helyes és hasonmás kiadása és némileg hibás fordítása: MNT III. 138/139.

[122] Említi *Kumorovitz* 1944. 69. (Dl Múz.lt. ritkaságok 13. sz.)

[123] *Erdélyi* 1925. 253—255.

[124] Uo. 255.

és egyéb krisztianizációs értékekről;[125] a lovagok egymás iránt kötelező szolidaritásáról és a társaságon kívüliekkel szemben élvezett védelméről, a magyar jogszokásokra emlékeztető bíráskodási exemptiókról, de a legfőbb szempont a *dinasztikus* érdek: a király iránti feltétlen lojalitás (az udvar köré tömörítik őket, fő kötelességük őrizni, kísérni a királyt, jelenteni az árulást). A törvénykezési szokásokat és az egymás iránti kötelezettségeket feltűnően aprólékosan dolgozták ki, ez utóbbi is a magyar viszonyokra utalhat (a nevelési propaganda talán ezen a feltehetően elmaradott, „kulturálatlan" területen akart leginkább hatni a nemességre); de a szolidaritás voltaképpen a király hatalmát erősítette. A dinasztikus cél a többi 14. századi királyi lovagrend létrejöttének is első mozgatója volt.[126]

Mária és Szent György[127] kiemelkedő szerephez jut az 1348-as angol *Térdszalagrend* statútumában, továbbá az angol rendet tulajdonképpen megelőző normandiai János herceg 1344-es francia tervében is.[128] Mikor a herceg II. János néven trónra került, megalapította a *Csillagrendet:* ez a Szűz patronátusa alatt állt, de központja, a *Noble Maison de St. Ouen* kezdettől fogva egy Szent György-kápolnával rendelkezett.[129] Az angol rendnek is Szent György-napkor kellett összegyűlnie (a mieinknek ezen kívül még két alkalommal), s az angol statútumra emlékeztet a lovagok száma (26 tagú káptalan, valamint a király és a walesi herceg nélkül 24 lovag). E kis csoport nem volt olyan arisztokratikus, mint a spanyol „Banda", mert itt a lovagság minden rétege képviseltetett.[130] A magyar rend szabályzata éppen ebben a kérdésben mondja a legkevesebbet, az udvar összetételét, a Károly Róbert körüli lovagok társadalmi-vagyoni helyzetét tekintve azonban az angol statútummal kétségtelen analógiát érzünk.

A magyar és külföldi lovagrendek viszonyának, „filiációjának" kérdése viszont újabb nehézségeket támaszt. Ha a magyar statútum keltezése, hitelessége elfogadható, honnan az egyezések a több mint két évtizeddel későbbi francia és angol szabályzatokkal? Nem akarunk azzal hízelegni a kései nemzeti öntudatnak, hogy a világi lovagrend Károly Róbert találmánya. Sokkal inkább valószínűsíthető, hogy a mai szkeptikus felfogásnak hátrálnia kell: korábbra kell tenni a világi, király körüli lovagrendek kialakulását. Ha nem is törhetünk lándzsát, kellő adatok és ismeretek hiányában Szent Lajos *Rekettyerendjének* 1233-as keletkezése mellett,[131] annyi bizonyos, hogy a 13. században is kellett (talán francia—spanyol területeken) bizonyos kezdeményeknek lenniük. Lehet, hogy valóban megalapította Anjou Károly 1266-ban, Manfrédon aratott győzelme után az *Aranysarkantyúrendet* nemesei megjutalmazására és hűségük

[125] L. a IV. fejezetünkben írottakat.

[126] *Renouard* 283, 290—292.

[127] *Renouard* 289: Isten, Mária és Szent György invokációja; a rend székhelye a windsori királyi vár Szent György-kápolnája; célja: Isten, Mária és György tisztelete, az egyház védelme stb.

[128] *Renouard* 290. Talán ezt a francia tervet utánozta az angol megvalósítás? A rend a Szűz és Szent György patronátusa alatt lett volna.

[129] *Renouard* 293—295. Persze Szent György (és Mária) tisztelete a lovagrendekben nem volt ritkaság, feltehetőleg e században még több Szent György-rend létesült; l. alább a 146. és 155. jegyzetünket.

[130] A Bandában csak a főnemesség fiatalabb fiai vehettek részt, 10 évi udvari vagy hadi szolgálat után (*Biedenfeld* 96—97).

[131] *Henne am Rhyn* 242.

megszilárdítására.[132] De a nápolyi Anjou-udvar regesztái, amelyek az udvartartás és a nagy politika ügyeiről híven beszámolnak, egyértelműen hallgatnak erről.

Még sincs kizárva, hogy egyfajta (francia — talán *normandiai* — hatásokra is visszanyúló) hazulról hozott minta lebeghetett Károly Róbert szeme előtt; hogy az ő mintája ugyanarra az „ősre" megy vissza, mint a normandiai János hercegé; az angol Anjou—Plantagenet ház normandiai kötöttségeire is emlékeztetünk, mikor óvatosan megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a világi lovagrendek végső soron egy Anjou—normandiai hagyományhoz kötődnek.

Ezt a hipotézist talán még egy adat támogatja: a magyar statútum szövegében az egyik bírót *iustitiarius*nak hívják; épp azt, akinek speciális feladata a lovagrend ügyeivel törődni (a kancellár nyilván egyéb feladatai mellett folyt volna be a tagfelvételbe). Iustitiariusszal magyar középkori szövegben tudomásunk szerint másutt nem találkozunk. A 13. századi nápolyi Anjou-udvarban azonban a 8 nagy tisztség között megtalálható: a magister justitiarius tölti be a *curia* bárói funkcióját.[133]

A magyar Szent György-rend statútumában található formális szabályokhoz hasonlókra is akadtunk a Tarantói Lajos és Johanna által 1352-ben alapított *Szentlélek-lovagrend* szabályaiban. A tagok minden pénteken fekete kappát viseltek, ékszerek nélkül; a bűnösök vezeklési szabályzata, a közös asztalnál való étkezés is emlékeztet a magyar rendre.[134] Minthogy ezek a formális lovagrendi szabályok eléggé általánosak, részben a fraternitásokban is megtalálhatók, s mindkettőbe a szerzetesrendek reguláiból kerülhettek be, nem állítható ennek alapján közvetlen kapcsolat a magyar és a későbbi nápolyi szabályzat között, de valamelyes magyar—nápolyi analógiát itt is feltételezhetünk.

Egy másik hipotézis szerint a magyar Szent György-rend mintaképe nem világi, hanem egyházi szervezet — lovagrend vagy fraternitás — lett volna. Az előbbire gondolt Majláth Béla.[135] Sőt azt feltételezte, hogy a Szent György-rend maga is egyházi lovagrend volt. Bizonyítékai: a fekete kappa egyházi viselet; a meghalt társért misét kellett „szolgáltatniok", tehát papi funkciójuk volt; a rendet egyháziak alapították. Kétségtelen, hogy a viselet nem vall világi lovagrendre, de ez csak arra utal, hogy a korai alapítású rend mintái (formai mintái) közt egyházi lovagrendi szervezetet is fel lehet tételezni. A johanniták hordtak eleinte fekete szerzetesruhát, később fekete köpönyeget.[136] Nagy szerepet játszottak Magyarországon különösen az Anjou-uralom kezdetén: Károly Róberthez csatlakoztak, így az 1312-ben eltörölt templomosok javainak nagy részét is megkapták.[137] De a statútum szabályai semmi másban nem emlékeztetnek a jánoslovagokra. Nehéz feltételezni, hogy a Szent

[132] *Biedenfeld* 93. Csak a felvételi ceremóniát ismertető másodlagos forrás, eszerint külföldi nemesek, franciák is felvételt nyertek. Ez önmagában nem meglepő, hiszen Anjou Károly udvarában elsősorban a francia lovagság vitt nagy szerepet. (*Durrieu* I. 120, 137.)

[133] *Durrieu* I. 41. A tartományoknak külön-külön van az élén justiciarius. — A tisztség II. Frigyes szicíliai királyságában már kialakult (*Cadier* 50). Az angol Anjou-Plantagenet uralkodók alatt is ismerik (*Jolliffe* 143).

[134] *Biedenfeld* 103—104.

[135] *Majláth* 1885. 569—571.

[136] *Henne am Rhyn* 205—206.

[137] *Reiszig* I. 72—94. kül. 92. Már a nápolyi Anjoukra is nagy befolyása volt a lovagrendnek (*Prutz* 285—286).

György-rendben egy egyházi lovagrend laikus — nem fogadalmas — testvéreit fogták volna össze anélkül, hogy a fogadalmasokhoz, a tulajdonképpeni lovagrendhez való kapcsolatuk megemlítésre került volna. Sem aszketikus kötelességekről, sem a szerzetes- és egyházi lovagrendeknek kijáró privilégiumokról nincs szó, a Szent György-rendnek nem volt külön vagyona, működési területe; csak a királytól, illetve saját elöljáróitól függtek a tagok némely — nem egzisztenciális — kérdésben.[138] Majláth másik két érve is elesik a szöveg figyelmesebb olvasásakor: a misét nem maguknak a tagoknak kellett szolgáltatni (*missam celebrari facere*, mondja az oklevél), a rendet a *király* alapította, az egyháziak *jelenlétében*.

A fraternitások ima- és temetkezési közösségek, elsősorban a városokban. Magyarországon a 13. században jelentek meg.[139] Annyiban közük van a Szent György-rend alapszabályaihoz, hogy szintén előírják a közös megjelenést az ünnepi temetéseken, közös étkezést a gyűlések alkalmával, a hasonló viseletet, gyűlést a névadó szent napján, ugyanekkor kötelező közös miséket.[140] Az a véd- és dacszövetség, amelyet a renden kívüliekkel szemben nyilvánít a statútum, felbukkan ugyan a pesti *Collegium Charitatis* 1524-es alapszabályaiban is,[141] de a kétszáz évvel korábbi fraternitásokban nem akadtunk ilyennek a nyomára.[142] A statútum egyedi vonásai sokkal inkább jellemzik a király környezetében élő nemesség viszonyait. Nemcsak a harci teendők, a hangsúlyozott szolidaritás, az elfogott lovag kiváltásának követelménye emlékeztet ezekre a viszonyokra, hanem például az a kitétel, hogy akik Szent György napján a közös gyűlésre és misére nem jöhetnek el — „arduis negociis occupati" —, „*hominem eorum* transmittere teneantur". A király ellenségeivel kapcsolatos besúgási kötelezettség is az uralkodó környezetére mutat.

A magyar Szent György-rendet illetően a legnagyobb kérdés: működött-e a rend valójában? Sem pecséteken, sem sírköveken, sem oklevelekben nincs tudomásunk szerint nyoma. (Az alább említendő lovagrendkeresztek ugyanis más rendekkel hozhatók kapcsolatba.) A budai Szent György-kápolnáról is csak annyit tudunk, hogy 1371-ben már állt, a Vár főterét díszítette,[143] pedig elképzelhető lett volna, hogy a rendtől nem függetlenül alapították. Az angol és francia rendek székhelye Szent György-kápolna volt.[144] 1326-ban mégsem állhatott még fenn a budai Szent György-egyház, hiszen akkor nyilván nem az esztergomi káptalan jelenlétében szövegezték volna meg a statútumot, és az évi gyűlés székhelyéül is megjelölték volna. Lehetséges tehát, hogy a budai alapítás csak Lajos korában történt, az ő Szent György-tiszteletének kifejezésére. Az esztergomi Szent György-társaskáptalan (a zöldmezei prépostság) sem hozható összefüggésbe a rend alapításával.[145]

[138] Ezzel szemben vö. *Prutz* 161, 21 stb. passim.

[139] *Majláth* 1885. 563; *Balanyi* 1939. 405—406; *Rath* 336—372. A bevezetőben ismerteti a német Bruderschaft-elméleteket és irodalmat.

[140] *Rath* 337, 362; *Wagner* I. 266.

[141] *Kubinyi* 1973(b). 151—152.

[142] L. pl. a *Rath* által bemutatott 14. századi osztrák statútumot: a szöveg pusztán vallásos igényt árul el, a devotio moderna szellemében egy vallási közösség létesítését célozza; ez nem mond ellent annak, hogy a patrícius vezetők egy ilyen közösségben jobban ellenőrzésük alatt tarthatták a város népét.

[143] *Gerevich* 1973. II. 249. Korábban: *Rupp* 1868. 129—130.

[144] *Renouard* 289, 295.

[145] Valószínűleg II. András, legkorábban Imre király idején alapították. Az első adat rá 1230-ból, de elképzelhető, hogy Jób érsek (1185—1203) alapította. Újraalapítását sem köthetjük a rend keletkezéséhez:

A rend inkább csak papíron születhetett meg. A Sárkányrend alapító levelének célzása a Szent György-lovagok jelvényére nem vonatkozhat az 1326-os magyar rendre.[146]

Ha a Károly Róbert alapította Szent György-rend a valóságban nem is funkcionált — vagy ha a politikai átrendeződés elmosta és nyomtalanul elenyészett —, a ránk maradt statútum annak a kísérletnek a bizonyítéka, hogy a király össze akarta fogni a köréje tömörülő híveket, nyugatias mintára „szelídíteni" erkölcseiket. Valóban ez lehetett „a király testőrnemessége, amit hatalma megerősítésére és a feudális anarchia lecsillapítására szánt".[147] Az *aulae militesnek* a lovagrendnél sokkalta lazább intézménye nyilván jobban megfelelt a kötetlenséghez — illetve csak a familiaritás kötelékéhez — szokott magyar nemességnek. Talán éppen a lovagrend kísérletének bukása után alakította ki maga körül Károly Róbert ezt a speciális lovagi formát, amelynek dinasztikus célja, a király iránti lojalitás propagálása, az országbárók (és a tartalékcsapat) kinevelése ugyanolyan nyilvánvaló, mint a nyugati lovagrendek esetében (a 2. sz. táblázatunkra hivatkozunk: az első *aulae miles*-említések az 1330-as évek elejére esnek). A banderiális hadrendszer megszervezésében is elsősorban rájuk támaszkodhatott.

Zsigmond király Sárkányrendjével a magyar szakirodalom elég alaposan foglalkozott.[148] Valamennyi kutató felfigyelt arra, hogy ez a lovagrend sokkal arisztokratikusabb, mint amilyen a Szent György-rend (lett volna): egyfajta liga, érdekszövetség Zsigmond és a bárók között. A hitetlenek (= törökök) elleni harc itt is kifejezésre jut, de a vallásos formalitások sokkal kevésbé; a lényeg mindkét rendben a dinasztikus érdekek biztosítása. A Szent György-rendbe aránylag megkötések nélkül nyertek felvételt, itt a király és a királyné veszik fel az új sárkányos lovagot, a „virtuosos et bonae humanitatis" férfiakat.[149] A Sárkányrend működését címerek és oklevelek is bizonyítják.[150] A 22 bárón kívül tagjai lehettek egy tágabb körnek nagybirtokosok és jómódú középbirtokosok is.

A múlt századi osztrák és magyar kutatók azt gondolták, hogy a Sárkányrend 1408-nál korábbi alapítású volt: a 14. század végén osztrák uralkodók pecsétjein, címerében

---

Csanád érsek 1337-ben hozta rendbe a 14. század elején elzüllött, szétszéledt káptalant. (Esztergom vármegye 215, 250—252; W XI. 467, VIII. 356, XI. 305, X. 278; MES I. 673.)

[146] Így gondolta ti. még *Bárczay* (337). A fehér mezőben vörös kereszt nem egyezik az 1326-os statútum térdig érő fekete köpenyével, beleszőtt jelmondatával. Az előbbi a templáriusoktól származik, több lovagrend is átvette (*Henne am Rhyn* 192—193, 241); az állítólagos génuai Szent György-lovagrend is (*Kolinovics* 291, továbbá uo. 295: nr. 55, 56).

[147] Magyarország története. [3]1971. 94—95. *(Székely Gy.) Elekes—Lederer—Székely* 186, 193, 220—221. (Székely a lovagrendet tényként fogadta el.)

[148] *Erdélyi* 1925. 256—258; *Horváth* 1937. 52—56. (Korábban: *Fejérpataky* 1883(a). 117—119; *Bárczay* 336—339.) — Az alapító levél kiadása: F X/4. 682 skk. (Az oklevél szinte összegyűjti a 14. század végére kikristályosodó lovagi jellegű toposzokat; l. a következő fejezetünket.)

[149] F X/4. 684.

[150] 1418 (Károlyi II. 34): Csapi András „aulicus et nostrae familiaris societatis draconicae seu draconistarum collega ac domesticus et continuus commensalis" — Garai Miklós és a Károlyi, Balassa, Kapi családok címerei: *Fejérpataky* 1883(a). 119. — A 15. század folyamán, különösen közepén sárkányrendes címert találni a német és cseh területen is: *Neubecker* 118—119, 212, 159 (a családi címereken örökletessé is vált).

vélték a sárkányt felfedezni.[151] Sava nyomában sorra összetévesztették a kutatók — meglepő, hogy Fejérpataky is — a valószínűleg III. Leopold osztrák herceg által alapított osztrák *Szalamandrarendet* a Sárkányrenddel. Pedig a pecséteken éppúgy, mint a sokat hivatkozott arlbergi címereskönyvben a szalamandrát ábrázolták, a sárkány-ikonográfiától világosan megkülönböztethető módon.[152] A Sárkányrendnek osztrákok csak 1409-től lettek tagjai.[153] Egyébként sem hisszük, hogy a magyar Sárkányrend 1408-nál korábbi lett volna.[154] A Zsigmond-kor első évtizedeinek okleveleiről van már pontos regesztánk: lehetetlen, hogy a Magyarországon uralkodó Zsigmond 1408-ig csupán idegen uraknak osztogatta volna a Sárkányrend tagságát, és egyetlen szóval sem említették volna korábbi magyar források. Lehet, hogy Zsigmond egyik mintája éppen a Szalamandrarend volt. Az a Szent György-rend, amelyre az alapítólevél céloz, továbbra is rejtély számunkra.[155]

Az *egyházi lovagrendek* is szerepet játszottak Magyarországon a 13—15. században. Közismert II. András uralkodása alatti előretörésük. Közülük a már említett *johanniták* voltak a legjelentősebbek. Károly Róbert halálakor állt a rend virágzása tetőpontján; 3 nagy váruk, 4 castellumuk volt. A nápolyi hadjáratban ugyanolyan fontos szerepet vittek, mint Károly Róbert tartományurak elleni harcában; ez a szerep sokban emlékeztetett a zsoldosok szerepére. Anyagiasságukban, leplezetlen hatalomvágyukban korántsem testesítették meg a keresztény lovag ideálját.[156]

A rend vezetőinek névsorában Reiszig az 1370-es években sem talált magyar nevet. A soproni Péter preceptor (1308—1321) a város (német) patríciátusából való. 1374-ben Zudar Sándor egri kanonokot veszik fel maguk közé a székesfehérvári lovagok.[157] 1378-ban Palizsnai János személyében egy Körös megyei középbirtokos család sarja lesz a vránai perjel. Majd Hédervári Jánossal, Losonci István fia Alberttel, Bebek Imrével találkozunk a rend vezetői között. Ha nem is személyükben, de családjukban mind kapcsolódnak a királyi környezetet alkotó lovagi réteghez, csakúgy mint Nagymihályi Albert, aki 1417-ben lesz vránai perjel: ifjúkorában Zsigmond apródja volt, és valószínűleg a nikápolyi hadjáratban is részt vett.[158]

[151] *Sava* 127—128, 132. Az ő nyomán *Fejérpataky* 1883(a). 117, illetve *Smittmer* 69. Ez utóbbi egyenesen azt állítja, hogy az 1408-as okmány egy magyar mágnásnak szólt volna csupán, és ebben Zsigmond előadta neki a rend alapítását.

[152] *Hupp* 21—22; *Neubecker* 118.

[153] 1409. febr. 16-án lépett be Sopronban Ernő herceg 24 osztrák és stájer előkelővel (*Smittmer*, im Anhang).

[154] *Smittmer* egy idézetét (68), amely szerint Zsigmond uralkodása kezdetén létesítette volna a Sárkányrendet, nem találom a magyar oklevél szövegében. Ehelyett Zsigmond pontosan leírt jelvényt választott és vezetett be: „per nos ac fideles regni nostri barones et proceres apparentem et publice portandam... et per modum societatis ac conformis decoramenti duximus induendum"; a bárók és előkelők hűségét, amelyet megkoronázásától kezdve tanúsítottak iránta, kívánja megjutalmazni.

[155] Az osztrák Szent György-rend csak a 15. század közepén keletkezett. *Winkelbauer* említi III. Frigyes 1462-es tervét (526). Korábbi az 1433-as osztrák Sas-rend (*Thierl*). — A régi irodalom azonban beszél 14. századi osztrák Szent György-rendről, így *Primisser* a *Suchenwirt*-kiadásban 239. (Suchenwirt Szent György-kultusza: uo. 15, 41, 49.)

[156] *Reiszig* I. 97, 102—115; Száz 1918. 26. (Még futólag sem érintjük a johanniták hasznos, hiteleshelyi tevékenységét.)

[157] *Mollay* 1956. 52; *Reiszig* I. 1956. 52. 118, 120. *Wertner* a Zudar-genealógiába nem veszi fel: 1891(a). 141—145; Péter bánnak vagy testvéréről vagy unokatestvéréről lehet szó.

[158] *Reiszig* I. 122, 126, 143, 147. Nagymihályi Albert felesége halála után lépett a lovagrendbe.

Reiszig szerint 1433 után a lovagrend vezetősége elvilágiasodott: a vránai perjel világi személy lett.[159] A lovagrend tagjai elsősorban papok és lovagok, arányuk szerint — a fenti fejlődéssel ellentétesen — a 14. században változott meg a papok javára.[160] A kutatás előtt nyitott probléma, milyen mértékben kapcsolódott a rend a magyar világi uralkodó osztályhoz; felül kellene vizsgálni a tagok származását, nemzetközi analógiák segítségével a konventek iskoláinak tanulóbázisát, hatókörét.[161]

Már a 12. században is felvétette magát magyar király (II. Géza), II. Endre holttestét is a jánoslovagok ruhájába öltöztetve temették el;[162] így elképzelhető, hogy a környezetükbe tartozó urak közül egyesek legalább a kapcsolat létesítéséig eljutottak. Talán erről vall a címerespecséteken, sírköveken az egyenszárú talpas kereszt is.[163] Csoma szerint ez különösen a johanniták jelvénye volt, de a feltételezést nem tudjuk bizonyítani.[164] Vajon Buzád bán és fia valamely egyházi lovagrenddel való kapcsolatukat fejezték ki a bölényfej szarvai közé állított kereszttel (1235)? Károly Róbert idején Dózsa nádor, illetve Nagymartoni Pál címerpajzsában található meg a talpas kereszt (1322); ezután a szakirodalom szerint csak Tornai János sírkövén (1406). De 1403-tól Verebély Péter alvajda (miles!) mátraverebélyi sírkövéről is ismerünk talpas keresztet (és sisakdíszt). A 15. században aztán több keresztes címerpajzs akad, Csoma Sólyagi Sebestyén, Starnay Mihály, Thallóczy Bánffy Ferenc, Gyerőffy János címerpajzsát említi a század első feléből, illetve közepéről;[165] az ifjabb Stibor 1434-es sírkövén is ott van a kereszt a két félhold között a címerpajzson.[166]

Működtek a 14. században más egyházi lovagrendek is, ezeknek azonban katonai jellege nem mutatható ki, így vizsgálataink köréből kiesnek.[167]

*

A lovagrendekkel kapcsolatban merülhet fel a *lovaggá ütés, illetve övezés* kérdése. Franciaországban a 12. század közepétől már nem volt elégséges sem a hűbérbirtok, sem a lovagi harcmodor diktálta életmód a lovagi névhez, egyfajta (valószínűleg régi rítusokon alapuló) consecratio is kellett a — tendenciáját tekintve — egyre zártabbá váló osztályba lépéshez; az egyház is szívesen vett részt a felövezés gyakorlatában, hogy a krisztianizációs ideológiát még hatékonyabban terjeszthesse.[168]

[159] *Reiszig* II. 169 skk.

[160] *Patek* 515.

[161] Erre a munkára itt és most nem vállalkozhattunk. A nevelés problémáival kapcsolatban vö. *Mezey* 1972. 31.

[162] *Reiszig* I. 23, 46. Zsigmond és Borbála a német lovagrendnek voltak confraterjei (*Horváth* 1937. 50).

[163] *Csoma* 1915. 18.

[164] Egyes heraldikusok szerint a keresztábrázolásnak 300 változata van (*Brooke—Little* 75—77). A johannitáknak inkább a máltai kereszt tulajdonítható (Lexikon der christlichen Ikonographie II. 570). A talpas keresztet akkor hívják Jeruzsálem-keresztnek, ha még négy kis kereszt kíséri a pajzson (*Hauptmann* 24).

[165] *Csoma* 1915. (1424, 1431, 1444, 1455.) A Verebélyire vonatkozó adat Bónis György szíves közlése.

[166] Budapesti Tört. Múz. lt. sz. 139. — Ábrázolások: Dózsáé: MNT III. 48; Nagymartoni Pálé uo. 83; Tornaié: *Csergheő—Csoma* 24; Stiboré pl. *Radocsay* 1971. Planche XLIII.

[167] Így a Szentlélek-rend. Vö. *Kubinyi* 1964(a). 116—128.

[168] *Bloch* 435—441, 446. Az avatás igen költséges volt, 1237-ben egy francia arisztokrata fiával együtt 15 más lovagot is felavatott: mindannyiuk számára lovakról, fegyverekről és ruhákról kellett gondoskodnia,

A magyarországi felövezés szokására vonatkozóan forrásaink igen mostohák. Fel kell tételeznünk, hogy az egyházi lovagrendek magyar filiációiban is megvolt a felvétel ünnepi szokása, tehát a magyarországi jánoslovagokat (például) valamilyen módon felavatták, és ez nemigen térhetett el a francia, olasz tagok avatásától. Okleveleink azonban nem nyilatkoznak erről a szokásról. Az Intelmek szójátékára viszont már Tagányi figyelmeztetett: „tua dilectione cingulati", ti. a principes és a milites, akikről a 4. caput szól.[169]

A 14. századi krónikaszerkesztmény 41. és 64. fejezetében kerül szó István király felövezéséről: „Hunt et Paznan, qui sanctum Stephanum regem in flumine Goron gladio Theutonico more accinxerunt." (SRH I. 297.) — „... congregato exercitu perrexit obviam hosti suo et ad amnem Goron primitus accinctus est gladio ibique ad custodiam corporalis salutis sue duos principes Hunt et Paznan constituit." (SRH I. 313.)

Függetlenül attól a kérdéstől, hogy ezt a szövegrészt melyik gestaíró írta, illetve interpolálta,[170] a felövezés — ha megtörtént — Esztergomban (ahol a Garam a Dunába folyik), a templomban történhetett.[171] A *more Teutonico* mindenképpen azt fejezi ki, hogy a szokás még a 13. század végén sem honosodott meg nálunk. Ekkor ugyanis a helyet Kézai is átveszi krónikájába. Hunt és Pázmán „milites coridati" szent Istvánt „in flumine Goron Teutonico more gladio *militari* accinxerunt".[172] De a „kard" jelzője, amely egyértelműen „lovagi"-nak fordítandó, arra figyelmeztet, hogy a 13. század utolsó harmadában nálunk is érzékenyebben reagáltak a lovagi kultúra jelenségeire.

A továbbiakban sincs kézzelfogható bizonyíték magyarok felövezésére, de a közvetett utalásokból is lehet következtetni. Arra ugyanis van adat, hogy magyar nemest idegen király (ennek számít ilyen szempontból Nápolyi László is) felövez: 1391-ben Zeringlevich Lászlót *(militari cingulo nuper decoravimus)*.[173] Lajos király is sokszor avat lovaggá külföldieket (kérésükre).[174]

Külföldi forrás szól arról is, hogy Filippo Scolarit Demeter érsek lovagjává tette („lo fece suo cavaliero"), ekkor talán fel is övezték.[175] Tari Lőrinc jellemzésében első

---

feleségének és a meghívott hölgyeknek pompás ruhákról, hermelinprémekről, aranykövekről; ebédet adott; ajándékokat a jokulátoroknak; meg kellett fizetnie a falusiaknak a lovagok és fegyverhordók által tönkretett vetést, és egyéb adományok mellett alamizsnálkodnia is kellett. (*Gautier* 338—339. A ceremónia ábrázolása uo. 320.) Általában mindig több ifjat avattak lovaggá, különösen a királyok; 1306-ban I. Edward angol király a „Hattyúk ünnepén" tömegével avatott fel lovagokat, és az ünnepi ebéden két hattyú volt a főétel: a kor ízlésének megfelelő célzás a Lohengrin-mítoszra (*Denholm-Young* 25—26, 58—60).

[169] *Tagányi* 548. (Az Intelmek helye: SRH II. 624.)

[170] A kérdés bonyolultságára vö. *Horváth* 1954. 314, 333—334, 341, 343. Szóba jöhet a Gesta Ladislai regis Kálmán-kori szerzője, illetve Ákos mester mint interpolátor Miklós püspök szövegében. (*Györffy* szerint a még értelmes „folyónál" kifejezést Ákos mester változtatta át „folyóban"-ra: 1970. 13.)

[171] *Györffy* i.h.

[172] SRH I. 188. (c. 78.) Arra, hogy a jelzőt Kézai teszi hozzá, *Györffy* (i. h.) hívja fel a figyelmet.

[173] Dipl. eml. Anj. III. 701.

[174] Például Albert nürnbergi várnagyot a litván hadjáratban (*Suchenwirt* VII. vv. 77—88), ugyanitt más osztrák lovagokat is. Küküllei adata: A Nápoly ellen induló királyhoz csatlakozott Maletesta de Maletestis, Franciscus de Furlino, Philippus de Mantua, „et quidam aly cum pulcra gente armata, ipsum usque Neapolim sunt secuti, et ab ipso rege honore et cinguoló militari insigniti". (A 10. caputban, HHFD III. 171.) Még részletesebben szólnak lovaggá avatásról az olasz források, vö. *Miskulin* 37.

[175] Diario Ferrarese, id. *Wenzel* 1860. 181.

helyen említi a purgatóriumjárás krónikása, az ír Yonge, hogy Isten a lovagot „cingulo militari.... decoravit".[176]

Teljesen magyar vonatkozású adat csupán az Ars Notaria egyetlen üdvözlő formulája lehetne: „nobili et utique provido juveni militari cingulo decorato magistro N. f. P. castellano T. castri..."[177] Ez a polgárok levelében felbukkanó, Magyarországon társtalan fordulat inkább a formula idegen eredetére enged következtetni, mintsem a szokás magyarországi meglétére. A századfordulón a kancellária nyelvében egy hűség-toposz kelti a felövezés reminiszcenciáját: „cingulo inviolabilis fidelitatis circumamictus".[178]

Mindezek arra mutatnak, hogy bár a 11. századtól kezdve szűk körökben ismert a felövezés fogalma, szokása Magyarországon a 14. században sem honosodott meg. (A nemrég kiásott Anjou-kori budai szoborleletet, amelynek lovagszobrain övek találhatók, megtekinteni nem állt módomban; jellegüket, hovartartozásukat amúgy is a művészettörténetnek kell előbb tisztáznia.) Még az udvari lovagok körében sem képzelhető ez el, ha egyetlen érdemfelsorolás, egyetlen kancelláriai titulus nem emlékezik meg róla. De a külföldiek avatási-felövezési szokásait a király s így az udvari környezet is ismerte, és külföldiek esetében acceptálta is.[179] A kancelláriai írásbeliségbe csak a lovagi kultúra külsőségeit utánzó nyelvi fordulatként került bele.

*

Ha a felövezés ceremóniájához a magyar nemességnek nem is volt érzéke, az *ünnephez* annál inkább. A társadalmi osztálynak, rétegnek megfelelően ülhették meg Magyarországon is a középkorban a különféle ünnepeket, a nemesség ünnepi szokásai keveredtek a polgári, paraszti szokásokkal — behatoltak közéjük és átvettek belőlük.[180]

Ünnepi szokások emlékei bizonyíthatóan csak Mátyás udvaráig nyúlnak vissza.[181] Azt azonban jól tudjuk, hogy az Anjou-udvar is minden alkalmat megragadott a pompakifejtésre, ünneptartásra[182] (s ebben a régi udvari hagyományokhoz is kapcsolódhatott). Az udvarban tartózkodó országbárók, udvari főtisztviselők, lovagok és apródok voltak ezeknek az ünnepeknek a szereplői, egyben közönsége. Szinte természetes, hogy az őket ért hatások közt ez volt a legerőteljesebb, ez szólt leginkább érzékeikhez, s a maguk környzetében is utánozni akarták a királyi ünnep csillogását. Erre egyik korai példa az alább említendő lakodalom, amelyet István

[176] *Delehaye* 42, 60.

[177] *Kovachich* 1799.

[178] *Wenzel:* St. 101. A Garaiaknak 1406: HO VII. 444.

[179] Mátyás ünnepélyein külföldieket üt lovagjává (*Csánki* 1883. 753). Egy hagyomány szerint viszont Hunyadi János ütötte 15 éves fiát, Mátyást lovaggá Lackfi András százéves kardjával (*Fessler:* IV. 804). — *Kubinyi* úgy véli, hogy Jungherr Péter budai polgárt, bécsi háztulajdonost is, akit a német oklevelek „edler fester Ritter"-nek, a magyarok „egregius"-nak neveznek, Mátyás üthette lovaggá. 1973(a). 259. 384. jegyzet.

[180] Az ünnepek tárgyalásától felment *Dömötör* könyve, mely teljességre törekvően gyűjti össze Anonymustól kezdve az irodalmi-művészeti-néprajzi adatokat.

[181] *Dömötör* 34, 86.

[182] *Dercsényi* 1942. 41, 45, 47, 49 (IV. Károly 1353-ban Budán tartott házassága, békekötés, követjárás, egyházi ünnep).

nádor rendezett fiának. Lajos lovagjai, apródjai számára emlékezetes lehetett IV. Károly házassága is — a császár fél évig tartózkodott Budán ebből az alkalomból. Kanizsai István, Zsigmond apródja esküvőjére a király is hivatalos Kismartonba; a három Csáki testvér egyszerre rendezi lakodalmát, és erre meghívja az előkelő rokonságot, többek közt Himfi Benedek fiát és unokaöccsét.[183]

Az udvar, a király körüli arisztokrácia és nemesség életében az ünnep nagy fénypontja az ünnepi felvonulás. Akár Nyugat-Európában, a processzió nálunk is fontos alkalom a pompakifejtésre, a hatáskeltésre, a hatalom és gazdagság éreztetésére.[184] A diplomáciai életnek is alkotóelemévé válik a több száz fős kísérettel vonuló követség vagy királyi személy. Ez nemcsak a 15. század végén bizonyítható;[185] Zsigmond a görög császárral és Borbála királynéval, gazdag kísérettel vett részt Budán az ünnepi körmenetben.[186]

Az ünnepi követjárásnak sokkal korábbi emlékei is vannak. Anélkül, hogy ezeket össze akarnánk gyűjteni, csak emlékeztetünk Ernye fia István nádor familiárisára, aki a nádor fiának külföldről hozott királyi menyasszonyt „...cum sua provida cura et sapienti industria suis propriis laboribus et expensis in brunali(!) tempore...cum diversis rebus preciosis incisis videlicet aureis et argenteis et vestibus gloriosisque humanum animum non sinit estimari ad curiam nostram Gewr vocatam reduxit" — ahol aztán az ünnepi lakodalmat megtartották Omodé nádor, Roland nádor, Beke mester bihari comes, Dezső mester gömöri és borsodi comes és más rokonok és barátok jelenlétében.[187] Ugyancsak utalunk Erzsébet királyné, illetve Lajos király fényes római bevonulására, a kincsek tömegére, amit magukkal vittek.[188] Ünnep lehetett minden egyes koronázás és királytemetés: mindkettő bőven adott alkalmat a szertartásos felvonulásra.[189]

Az ünnepi felvonulás, az ebben megnyilvánuló merev pompakifejtés igénye — amely a román kori művészeti emlékekben, a Krisztus-Maiestas ábrázolásokban olyan szembeszökő — nem a középkori ember „szellemét" tükrözi. Sokkal inkább pszichológiai törvényszerűségek formálódnak meg benne egy adott kor adott körülményei között. Népi ünnepi felvonulások, de talán a római triumphus és az egyházi körmenet *egyik* (közös) eredője is lehet ugyanaz a pszichológiai indok. A kulturális fejlettség egy meghatározott fokán szembetűnő a felvonulások ünnepélyessége iránti különös vonzódás. E vonzódásban sok minden ötvöződhet egybe: kezdve a ritmuson érzett örömtől a színek, a látványosság élvezetéig — éppen ez utóbbi elemben különbözhet az egyének kulturális fejlettsége, ízlése. A formalitás iránti érzék, igény a gyermekekben is erős: a környező világ jelenségeinek egyfajta — értelmükkel felfogható, tehát megnyugtató — elrendezettségét várják attól, hogy képzeletükben vagy játékaikban felsorakoztatják őket. A kereszténység előtti vallási körmenetek a kereszténység felvételével és elterjedésével más színt kaptak, megváltozva meg-

[183] *Dercsényi* 1942. 4. — 1392: *Nagy:* Sopr. I. 505. — 1402: Csáky I. 1. 227—28.
[184] *Huizinga* 1931. 4—5; *Poiron* 86—87; *Elekes* 1939. 270; RMDE I. 140.
[185] *Csánki* 1883. 621—625.
[186] *Horváth* 1937. 40—41.
[187] 1303: AO I. 47 skk.
[188] HHFD III. 138—141, 178.
[189] Károly Róbert temetésének leírása erre különösen jó példa: HHFD III. 131—136; Lajos koronázása: uo. 137.

őrződtek, s a középkori ember számára az ünnep és a felvonulás márcsak azért is egymást erősítő fogalmak, mert a mentalitását legjobban befolyásoló egyház propagandájában érkeztek hozzá. Így tehát az objektív életkörülményekből adódó kulturális fejlettségi fok és lelki diszpozíció, valamint a gondolkodást, ideológiát, vallásos és mindennapi életet befolyásoló egyházi propaganda egyaránt oka lehetett annak, hogy a középkorban különösen erős a processzióhoz való vonzódás.[190] De a *részvétel* szempontjából egészen más az uralkodó osztály — ezen belül is a papság és a lovagság —, illetve az elnyomott osztályok viszonya az ilyesfajta ünnephez: a nemesúr *részt vett* a látványosságban, a felvonulás „fényét" adta; a szegény polgár, paraszt, jobbágy *szemlélte*, s legfeljebb az ünnep peremét alkotó kulináris népszórakozásból vehette ki részét.

Egy ilyen úrnapi népünnepélyről tudósít a modenai követ 1501-ben: a látványosság verekedéssé fajul, durvaság jellemzi, és az, hogy a legfontosabb programpontja az evés-ivás — azaz a tömegbe dobált kappanok, ludak, galambok szétszaggatása és a bort csobogó szökőkútból lerészegedés az eszméletlenségig.[191]

Minden jel szerint a nemességnek is az eszem-iszom jelentette az ünnep valódi tartalmát, a legnagyobb élvezetet az éhínséggel, természeti csapásokkal, háborúkkal sújtott középkorban — és utána is. Ez nemcsak a magyar uralkodó osztályra jellemző, a kulináris örömök a 14. század végi francia udvar arisztokratáit is nagyon vonzották.[192] A mértéktelen evés-ivás az oka a 14—15. században gyakori szélütésnek[193] — ez csak a feudális uralkodó osztályban lehetett gyakori. A 14—15. századi falusi temetők maradványai inkább súlyos izületi betegségekről vallanak, ami az életkörülmények nehézségével (például az egészségtelen lakással) magyarázható.[194]

Már Anonymus megemlíti az ünnepi lakomázásokat, lerészegedéseket,[195] a II. András körüli „lovagi" ünnepeket ebből az aspektusból is számon kell tartanunk. A visegrádi kongresszusra összegyűlő uralkodók (és kíséretük tagjai) nem panaszkodhattak Károly Róbert vendéglátására.[196] A húsokat a krónikás nem részletezi, de ebben dúskálhattak leginkább, Zsigmond király és Ernő herceg konyhaszámadásaiból kitűnik, hogy ebédre és vacsorára bőségesen ettek húsételt; tejet, főzelékfélét sokkal ritkábban.[197] (Mátyás udvarában 24, illetve 12 fogásos ebédek voltak, s az ételek kiállítása is pompás.[198]) A bor és a kenyér (kalács) a rendszeres kísérője a 2—2 fogásból álló ebédnek-vacsorának a kisbirtokos, falusi officiális étkezésében is.[199]

[190] A középkori irodalomban igen sokszor találkozunk ünnepi processzióval: Dante, Comedia, Purg. 29. énekében például, gondoljunk akár a *Visiones Georgii*ben a szentek felvonulására (224); az, hogy a dekoratív elrendezettségben, statikus feldíszítettségben látják az emberi (= isteni) boldogságot, a keresztény filozófiában leli magyarázatát, amely a társadalmi struktúra merevségének is ideológiai igazolása.

[191] T. Dainero jelentése. *Szamota* 497.

[192] *Poiron* 75—76.

[193] *Hints* 276.

[194] *Nemeskéri—Deák* 63.

[195] SRH I. 64, 88, 94.

[196] A krónikás szerint a cseh király ebédjére 2500 kenyeret, a lengyelére 1500 kenyeret és 180 hordó bort fordított naponta (HHFD III. 128).

[197] *Fejérpataky* 1885. 43—44. (Pozsony, 1410.)

[198] *Csánki* 1883. 648—654.

[199] *Erdélyi* 1932. 89. (1481-es descensio.)

A 14. században a falusiak még ehették a lovak húsát, a sertést már ritkábban, és a házi baromfi az állatcsontmaradványoknak csak 2%-a. A budai várpalotában azonban a 14. században a baromfi aránya ugrásszerűen megemelkedett; a leggyakoribb a szarvasmarha, azután a sertés, majd a juh-kecske fogyasztása.[200] Ez nemcsak a királyi környezet étrendjének változatosságát jelenti, s ezzel együtt ízlésének finomodását, hanem azt, hogy a könnyebben emészthető baromfihús miatt a táplálkozás egészségesebbé is vált. A növények közül a köles jelentősége e korra száll alá; kedveltté válik a sör (az aacheni zarándoklaton is alaposan fogyasztották a magyarok), a kertekben kezdik termelni a zöldségféléket, és megfőzik a káposztát, répát, tököt.[201]

Az étkezés kultúrájáról csak a 15. században van összefüggő képünk, ott is csak a királyi udvarból,[202] de a Drugeth Vilmos végrendeletében említett gazdag ezüst étkészletet is reprezentációra szánhatták.[203] Az ingóvagyon tárgyalásakor láthattuk: a 14. században a legegyszerűbb középbirtokos is adott arra, hogy ezüstpohárból igyon. De még a 17. század végén is nagyjából olyan lehetett egy magyar úri ebéd, mint a középkorban; erre mutat a mosdótál körülhordása, az ebéd és a vacsora korai időpontja (10, illetve 6 órakor), és az étkezést kísérő vagy desszertként követő énekes-zenés mulattatás szokása. A lakoma vége persze a lerészegedés.[204]

A király és a nemesség úri szórakozása, sportja, amellyel konyhájukat is változatossá tették, a legkorábbi időktől fogva már a vadászat.[205] Nem biztos, hogy a lovagi jellegű kultúrával bármilyen összefüggésbe hozható például az a tény, hogy az Árpád-kori pénzeken IV. Béla uralkodásától kezdve gyakori a solymászábrázolás.[206] Az amúgy is magától értetődik, hogy a nemesség középső-felső rétegének harci nevelését célozta és egészítette ki ez a diszciplína — ha tetszik: sportág. Az oklevelek gyakran emlegetik a királyi vadászatot, amely mellesleg jó alkalmat ad a király életének megmentésére, s így az érdem- és birtokszerzésre:[207] a felfelé jutás, a kiválás eszköze is lehet a vadászatban tapasztalt ügyesség.

Ismeretes, hogy Lajos a vadászatban különös örömét lelte: „ex consuetudine et delectatione a pueritia solita venationis nimium frequentaret" — írja Küküllei is.[208] Az érdemszerzésre tehát ekkor is jó alkalom a vadászat. Madár Péter fiát, Marcellus királyi solymárt azért nemesíti meg, mert: „falconaria arte varia et diversa *placabilia solatia* frequenter nostrae exhibuit maiestati".[209] A zólyomi medvevadászaton

[200] *Bökönyi* 1956. 457—458; 1963. 396.
[201] *Belényesy* 1956(b). 544—548, 551; *Pór* 1900. 233—234.
[202] *Csánki* 1883. 641—648; *Elekes* 1939. 278—284.
[203] Dl 71270.
[204] *Apor* 1972. 19. — Az ünnep másik fontos eleméről, a mulattatókról az V. fejezetben szólunk.
[205] Az idevágó adatokat legutóbb *Zolnay* dolgozta fel (1971). Széles körű, teljes ábrázolásra törekedett, noha munkáját a nagyközönségnek szánta; felmentve érezzük magunkat a kérdés alaposabb tárgyalása alól, azzal a megjegyzéssel, hogy *Zolnay* adatai, ill. értékelései bizonyos kritikával kezelendők.
[206] *Réthy* I. 13. t. 257—260—262; 14. t. 275, 16. t. 307—308. ábrák. Lovas király, kezén sólyom; nyúlra csapó sólyom; V. István mint trónoló király, kezén sólyom. (Inkább numizmatikai, pecséttani úton érkező hatásokra születtek.)
[207] 1199: HO II. 1. — 1274: H. oklt. 71. — 1275: SztpR 2651. sz.; Ars. Not.: *Kovachich* 1799. 9.
[208] C. 52. *Schwandtner* 1766. I. 247. — Ezt Giovanni da Ravenna is Lajos szemére vetette, id. *Kardos* 1936. 293.
[209] 1360: F IX/6. 106—107.

Besenyő János királyi apród, illetve a likai Novák lovag játszott fontos — életmentő — szerepet, amely intrikára, illetve vetélkedésre is alkalmat adott a király lovagjai között.[210]

A század utolsó harmadában egyre gyakrabban hallunk a nemesség vadászkutya-, illetve sólyomtenyésztéséről.[211] Még az esztergomi káptalan fiatalabb papjai is vadász-nyulász kutyákat tartanak, vadásznak és nagy kárt okoznak ezzel a szőlőben.[212]

Kifejezetten nemesi sport volt a vadászat: vadállatok maradványai falvak és városok ásatási anyagában csak elvétve fordulnak elő, de annál inkább a várakban és a főúri, fejedelmi székhelyeken, elsősorban Budán.[213]

A játékok közül egyedül a nyugati lovagi kultúrában oly fontos szerepet játszó sakkot[214] említenénk: Károly Róbert korában Magyarországon is ismerik. Igaz, hogy királyi ajándékok közt szerepel, János cseh király kapta Károly Róberttől,[215] de Pál országbíró oklevelének fogalmazója is felhasználja a sakktáblát legalább egy hasonlatában.[216]

*

Megfigyelhettük a Károly Róbert uralkodása alatt fellendülő lovagi jellegű kultúra különféle összetevőit: felmerül az átadók és közvetítők problémája is. A királynak neveltetésén, otthonról hozott emlékein kívül elsősorban a *Drugethek* lehettek segítségére, Fülöp, majd János és Vilmos, már csak azért is, mert környezetében egyedül ők (és familiárisaik) voltak franciák, illetve olaszok.[217] Az előző fejezetben felfigyeltünk már a Drugethek útmutató építkezéseire;[218] Drugeth Vilmos végrendeletében sem csak a felhalmozott kincsek egyedülálló értéke tűnt fel, hanem minőségi különbségük is a kor többi magyar arisztokratájának ingóvagyonához képest, a reprezentációs igény, nem szólva az esztétikai ízlésről, amely a műtárgy leírásának szándékában megnyilvánult.[219] Feljebb láttuk, hogy Fülöp és János is szerepelt a lovaspecséttel rendelkezők között, holott kifejezetten katonai funkciót nem viseltek, és a királyi családdal sem álltak rokonságban.

Érdemes a család pecséthasználatát alaposabban tanulmányozni:

[210] HHFD III. 166.

[211] 1379 (Töttös László): Zichy IV. 116. — 1388 (Sowi Márk): Zichy IV. 370. — 1392 (Gersei Pető fia György): ZsO I. 2694. sz. — 1395 (Prodavizi Mikcs özvegye): 7 nagy háló, 5 Leithund („lay hunth") és 40 szelindek birtokosa: ZsO I. 4179. sz. — 1407 (20 sólyomfészek): Zichy V. 517.

[212] 1397: *Kollányi* 65.

[213] *Bökönyi* 1963. 395.

[214] Egy francia falusi lovag, akinek életmódja alig különbözött bérlői életmódjától, s akinek még kardja sem volt, csak sisakja és lándzsája, mint a szomszéd városka iparosainak, egyetlen luxuscikkel rendelkezett: a sakktáblával (*Perroy* 29).

[215] HHFD III. 128.

[216] „divisio ... possessionis ... Sysloch ... talis esset, quod eadem possessio in quatuor partes *ad modum talorum seu punctorum scacy alternatim divisa haberetur*" (AO IV. 333—334).

[217] *Hóman—Szekfű* II. 57.

[218] II. fejezet 164. jegyzet.

[219] Vö. a II. fejezet utolsó szakaszát.

Név	Évszám	Pecsét	Hivatkozás
Fülöp comes	1322	lovaspecsét	Dl 2112, *Nyáry* 209
Fülöp nádor	1324	lovaspecsét	AÉ 1877. 185, *Nyáry* 209
Fülöp nádor	1324	függőpecsét — pajzsban, pajzs felett kettőskereszt, jobbról kis liliomos pajzs, balról sávos országcímer, a kör alakú mezőben liliomos növényornamentika	Dl 40455
János nádor	1328	lovaspecsét	*Kumorovitz* 1944. VIII. t. 58. ábra
János nádor	1332	függőpecsét — kentaur	Dl 74793, vö. *Rómer* 57
János nádor	1332	zárópecsét — pajzs rozettában, ábrája kivehetetlen, körirattal; sérült	Dl 50924
Vilmos comes	1328	zárópecsét	Vö. *Varjú* 1896. 149. I. t. 6. ábra
Vilmos comes	1329	zárópecsét	Vö. *Donászy* 1938. 12, Dl 2538
Vilmos nádor	1334	zárópecsét — pajzs, sisak, azon patkót tartó, térdelő angyal, jobboldalt álló oroszlán töredéke	Dl 83208 (csak fénykép)
Vilmos nádor	1340	zárópecsét — a fenti töredéke (két oldalon oroszlán s a patkó)	Dl 76613
Vilmos nádor	1337	függőpecsét — férfiképmás, sisakdísze patkót tartó angyal	Dl 3083, vö. *Csánki* III. t. 11, MMT I. 185
Vilmos nádor	1337 febr. 19.	mint fent, kissé sérült	Dl 74797
Vilmos nádor	1342	mint fent, sérült	Dl 74803
Miklós országbíró	1355	függőpecsét — Drugeth-pajzs, sisak elölnézetből, sisakdísz: két szarv, benne hatszögletű csat liliomos végződésekkel, oldalt két álló oroszlán	Dl 74820
Miklós országbíró	1354	mint fent	Dl 4493, *Csánki:* III. t. 12
Miklós országbíró	1354	mint fent	*Thallóczy:* 1879. 185

Feltűnik, hogy lovaspecsétet csak a két idősebb Drugeth használt, szabályos formában pedig csak a huszas években. Ez is azt mutatja, hogy a lovagok számára a külföldön teljesen közönségessé vált lovaspecséteknek Magyarországon nem volt ilyen szélesen értelmezhető jelentése. Fülöp, nádorként, egy másik függőpecsétet is alkalmazott, a magyar és az Anjou-címer elemeivel, amelyek hatalmi jelvényként, tisztsége s egyben lojalitása szimbólumaiként foghatók fel. Vilmos művészi portrépecsétje valószínűleg hitelességre törekvő ábrázolás, „Dantéra emlékeztető" olaszos arcmás,[220] feltehetőleg a legmagasabb körökben forgó (olasz származású?) művész alkotása.

[220] *Varjú* 1896. 149. — A portrépecsétcken a realista ábrázolás szándéka a 14. században világossá válik, bár nem minden esetben feltételezhető (*Ewald* 185, vö. itt a Berry herceg leltárából vett idézetet: „un signet d'or où est le visage de Monseigneur contrefait au vif"; *Roman* 148—149). Igaza van *Kletler*nek abban, hogy az egyéniség előtérbe tolulásával párhuzamos az egyénítő pecsétművészet fellendülése (43—44).

Vilmos 1328-as záró- és későbbi (nádori) függőpecsétjére is arcképét vésette. A sisakdíszben a — szerintünk — patkót tartó angyal finom célzás lehet az Anjou-címer patkós-struccos sisakdíszére, a pecsét szimbolikája talán az őrangyallal (?) fejezi ki az Anjou-ház iránti lojalitást. A harmincas évek zárópecsétjein a portrét nem találtuk meg, de a sisakon ugyanaz a térdelő angyal a dísz, és a kétoldalt ágaskodó oroszlánnak a 14—15. századi francia sisakpecséteken is igen gyakori ábrázolása[221] egészíti ki a képet. Ez a két oroszlán ágaskodik Miklós pecsétjén is, amely egyébként a leginkább illene bele egy korabeli francia pecsétgyűjteménybe.

Külön tanulmányt igényelne Drugeth János egyedülálló kentauros pecsétje. Volt már szabályos lovaspecsétje korábban: milyen okból, milyen hatásra, mivégre csináltatta később ezt az újat? Még a kentaur-ikonográfia is számos problémát vet fel. Rómer Flóris, aki a pecsét (nem túlságosan pontos) rajzát közölte, az állattestet szarvasnak vagy őznek gondolta,[222] Radvánszky a rajz alapján minotaurusznak ítélte.[223] Az állat két mellső lába az eredeti pecséten is valóban párosujjú patásnak látszik, a hátsó lábak viszont egyértelműen lólábak. Ha nem is merünk kategorikus kijelentéseket tenni, ez a bizonytalanság talán mégsem változtat a kentaurábrázolás jellegén; antik gemmákon is előfordult, hogy a kentaurt például emberi mellső lábakkal vésték ki;[224] de az is lehet, hogy a vésnököt a Drugeth-pecséten csak a legenda betűinek elhelyezése zavarta, vagy egyéb technikai okokból látszik az állat két mellső lába hasítottkörműnek. Persze végső soron azt is el lehet képzelni, hogy valamilyen szarvaslegenda vagy egyéb mitológiai-mondai elképzelés is belejátszott a vésnök, illetve a megrendelő fantáziájában a kentaur ikonográfiájába. Annál inkább, mivel a kecske-kentaurok időben megelőzhették a ló-kentaurokat.[225]

A kentaurnak a keresztény ikonográfiában nagy hagyománya van. A 6—10. századi templomportálokon alvilági démon, s ez a hagyomány a 12—13. század bestiáriumain át jut a heraldikába.[226] A kentaurábrázolásnak e negatív mellett van egy halványabb pozitív vonala is. Mindkettő az antik mitológiából származik: *Ixion fiainak* rossz, illetve *Kheirónnak* jó tulajdonságaitól függően a nyers erő, erőszak, illetve a jó ügyért folyó harc szolgálatába állított erő értelmezése lehet. A középkor a kentaurokban az ember kettős természetét (az állatit és az istenit) vagy az ösztönembert látta; a kentaur a lovag ellenképe, mert a lovag megfékezi ösztöneit.[227]

Viszont Drugeth János kentaurja a rigós Drugeth-pajzsot viseli, és bajuszos-szakállas feje, tollas (nádori?) süvege ugyanúgy *portrétörekvést* sejtet, mint vele egyidőben fia, Vilmos pecsétje. Igaz, a heraldikában inkább a negatív kentaurábrá-

[221] A heraldikus álló alakok közül a legismertebb az oroszlán, 1201-től kezdve (*Roman* 143, 154, 215, 259 stb.).

[222] *Rómer* 57.

[223] *Radvánszky* 1876. 108.

[224] *Furtwängler* VI. t. 95, XVII. t. 69.

[225] *De Vries* 89.

[226] Lexikon der christlichen Ikonographie. II. col. 505.

[227] Ám a heraldikában is szimbolizálhatta azokat, akik kitűntek a harcban (*Chevalier—Gheerbrant* I. 229; *De Vries* 90). — A Sándor-regény keleti csodái közt emberevő vadállat (*Pfister* 25), más variációban (Historia Alexandri Magni, 1494. f D4r.), de egy Jeromosra visszamenő hagyomány alapján, segítőkész egy 14. századi útleírásban a paradicsom felé vezető út őrzője (Lexikon der christlichen Ikonographie, i. h.). Az ember kettős természetéről l. alább. — Kifejezhette a manicheus eretnek tanítás szélsőséges dualizmusát is (*De Vries* i. h.).

zolásnak van hagyománya; a mesebeli állatok közt az ördögöt jelentő sárkány is önmagában negatív, a pozitív tett éppen ezeknek a legyőzése, — a kentauros pecséten mégis egyfajta pozitív értelmezésre kell gondolnunk, melynek közbülső láncszemét, a közvetlen hatást csak találgatni lehet. Mert távolabbi „rokonok" vannak, elsősorban a középkorban is előszeretettel pecsétként alkalmazott antik gemmák.[228] (A 13. században két példát is találtunk arra, hogy franciák kentauros gemmával pecsételtek: Pierre albanói püspök 1250-ben, és Thibaud, Champagne grófja 1226-ban.[229]

Megtalálni egyébként a nyilazó kentaurt egy középkori pecséten is: *Raoul de Cambray* (Mazet, Normandia) 1200-as, 50 milliméter átmérőjű kerek pecsétjén.[230] Ennek mintája valószínűleg antik gemma lehetett,[231] emellett szól az is, hogy testvére (?), Geoffroi de Cambray 1202-es pecsétje is egy álló Fortunát ábrázoló eredeti antik gemma.[232]

A mi pecsétünk pozitív jellege miatt Kheirón alakjára terelődik a figyelmünk. Kheirón, a bölcs kentaur a Péleusz-ivadékok (Akhilleusz, Iaszón, a vadász Aktaión, az orvos Aszklépiosz, a dioszkurok, sőt az Artemisz mellé állított vadász Hippolütosz) nevelője; eredetileg Thesszáliában volt kultusza: földművelő géniusz, barlangisten, végül a lelkek őrzője, akinek a klasszikus korban prófétai erőt is tulajdonítottak; gyógyításra, zenére (lantpengetésre), *vadászatra, hadviselésre és igaz beszédre* tanított, s már az ókorban nagy kultusza volt *Dél-Itáliában*, Szicíliában, a népi színjátszásban is szerepet játszott.[233] Azzal, hogy a halált választotta a halhatatlanság helyett, a későbbi korokban az emberi *halált* is jelképezhette.[234]

A Kheirón-ábrázolás igen gyakori volt az ókorban, és antik gemmákon is fennmaradt.[235] Ezek a szálak ugyanúgy vezethetnek pecsétünkhöz bonyolult és hosszú úton, mint a számunkra legérdekesebb művészettörténeti tanúság: a Kassa környékén talált, 1300 körüli kentauros aquamanile.[236] A finom fejű, szakállas, visszakunkorodó végű bajuszos kentaur tamburindobot ver, a hátán kis groteszk ifjú fuvolázik — ez nem felel meg az általában lanttal ábrázolt Akhilleusznak, de a zenetanító Kheirón ikonográfiájának — ha nem is tudatos — hatását mutatja. A plasztika nem egyedülálló, ugyancsak Magyarországon találták női párját is, Mihályfalván, és más rokon leleteket is ismerünk a nagyszebeni (Sibiu), New York-i, oslói, bolognai és leningrádi múzeumokban.[237] Sajnos a művészettörténészek nem egyeznek meg sem a datálásban, sem az eredeztetésben. Újabban mégis a későbbi, 1300-as keltezést

[228] *Ewald* 183. *Furtwängler* 21 példát hoz (V. t. 28, 29, 33; VI. t. 95; VIII. t. 6; XIII. t. 30; XVII. t. 69; XVIII. t. 71, 73; XIX. t. 30; XX. t. 73; XXIV. t. 65; XLIII. t. 10, 16; LVII. t. 19, 21; LXI. t. 3; LXII. t. 8; LXIII. t. 45; LXV. t. 10—11.)

[229] *Demay* 1877. p. XII, 119—120.

[230] *Demay* 1881. 192. sz., ábra is.

[231] *Roman* 146.

[232] *Demay* 1881. 189. sz. — A 13. századi normandiai pecsétekre szeretnek fantasztikus állatokat vésni, vö. uo. 135., 449., 411. sz.

[233] Az irodalomból vö. *Picard* 5—25.

[234] *De Vries* i. h.

[235] *Furtwängler* XXIV. t. 65, XLIII. t. 10, 16.

[236] MNMúz. lt. sz. 1860/115. Bibliográfia: *Lovag* 90.

[237] *Falke* 1928. 558—559; *Gerevich* 1938. 198.

tételezik fel.[238] Mivel a német művészettörténész a német, a magyar szakember a magyar emlékanyagban látta a hasonlóságot, úgy hisszük, a problémát egy elfogulatlan kutató tudja majd megoldani a jövőben; mégis hihető az orosz párhuzamok alapján az a vélemény, hogy a Duna-mellék tájon volt ilyen bronztárgyakat öntő műhely,[239] és nem tartjuk kizártnak, hogy ez valóban a francia kisplasztikával sűrűbben érintkező magyar területen volt. Hogy a mintául szolgáló kentauros aquamanilék eredetileg Franciaországból kerültek mind Németországba, mind hozzánk, abban a kutatók megegyeznek;[240] az is biztos, hogy a legelőkelőbb körök asztali luxustárgya volt, bár Drugeth Vilmos kézmosóedénye már nem bronzból, hanem ezüstből készült.[241]

Ha ilyen műhely Magyarországon 1300 körül létezett, ha ilyen lelet Észak-Magyarországról előkerült, onnan, ahol a Drugethek töltötték be a legfontosabb tisztségeket s ahol birtokaik feküdtek, nincs kizárva ilyen ötletadó minta sem. Bár a pecsétet — mint talán a többi Drugeth-pecsétet is — szinte bizonyos, hogy a *Drugeth-familiárisok,* sienai Simon fiai: Péter vagy Miklós ötvösök véshették,[242] de az ötletet a megrendelő adhatta. Hogy a kentaurt gemmán, aquamanilén, netán heraldikus alkalmazásban látta-e, rejtély; családi hagyomány mellett semmi sem szól, de nem elképzelhetetlen, hogy még franciaországi, esetleg éppen normandiai kapcsolatokat őriz ez az ábrázolás. Annyi bizonyos — és bennünket éppen ez érdekel leginkább —, hogy tulajdonosa mondani akart vele valamit, ami nagyon is a 13—14. századi lovagi kultúrába, szimbolikába vagy mesevilágba illik.

Sajnos, János szerepéről, egyéniségéről tudjuk a legkevesebbet. Miután Fülöp Károly Róberttel Magyarországra jött, ő még a nápolyi királyságban maradt. Róbert király legbizalmasabb híveinek egyike: 1313-ban az ország védelmével bízza meg Calabriában, máskor Vilmos fiával együtt Szicíliába küldi, s egyéb fontos megbízatásokat lát el. 1313 után jött Magyarországra.[243] 1328-ban óbudai várnagy, „vir providus, nobilis, discretus et utique commendabilis".[244] 1328—30-ban ungi comes, 1328—1333-ig nádor, ezt a tisztséget bátyja, Fülöp halála után veszi át. 1330-ban bácsi, fejéri, tolnai, zempléni comitátusáról is van adat,[245] ezzel a tényleges hatalmat és a busás javadalmakat halmozza. De ugyanekkor Szicíliában is hatalmas birtokai vannak, amelyek után Róbert király a neki járó teljesítéseket még el is engedi.[246]

[238] *Falke* (1928) 1300-ra gondol, *Gerevich* (1938) 1200 körüli időre. A Magyar Nemzeti Múzeum jelenlegi kiállításán 1300-ra datálják. (Az érett alkotást mi sem hisszük korábbinak.)

[239] *Lapkovszkaja,* MMűvT 129.

[240] MMűvT 84—85; *Falke* (1928) 560.

[241] Dl 71270.

[242] MMűvT 165: Péter Károly Róbert éremvésője volt, 1331-es, talán 1323-as pecsétjének, a Szent György-lovagok pecsétjének (!) és a király ezüst garasainak mestere. Péter 1325-ben birtokot nyer a Szepességben, 1329-ben Szepes és Lubló alvárnagya, öccsével 1336-ig töltik be a szepesi várnagyságot és alispánságot: ebben az időben Drugeth Vilmos volt a szepesi, abaúji, sárosi comes (*Wertner* 1907. 49, 64, 334). — Arra, hogy Péter lehetett a Drugeth-pecsétek vésője, már Radvánszky Béla is gondolt, aki még nem tudta, hogy a vésnökök olasz származásúak (1877. 183).

[243] *Hampel* 1881. 142, 210.

[244] Mondja sablonosan az ungi comitatust adományozó oklevél (a *discretus* mégsem szokott világi erény). 1328. okt. 11. Dl 31214.

[245] *Wertner* 1906—1907. passim.

[246] 1332: Dipl. eml. Anj. I. 292. — 1333: Uo. 314. l.

Valószínűleg János és Fülöp apja az a Drugeth (Druetto) Miklós, aki II. Anjou Károly familiáris lovagja, s akinek 1275-ben gondjaira bízzák II. Károly gyermekeit.[247]

Nagyon merész elképzelés az, hogy apjára és bátyjának Károly Róbert mellett játszott szerepére, haláluk után az ő *emlékükre* céloz a Kheirón-hagyományt egyénien, portrészerűen alkalmazva, az ő szerepük örökébe lépve a pecséttel. Vagy a testi és lelki ember egységét, az ösztönök megfékezését szimbolizálta?[248]

Valamennyi *Drugeth* eredeti egyéniség lehetett. *Fülöp,* „elhagyva atyja birtokait és javait" szinte ugyanolyan gyermekként jött Magyarországra, mint Károly Róbert, de itt nem játszótársa, hanem támasza lett: a Csák Máté elleni harcokban is kitűnt.[249] 1316-ban szepesi várnagy, 1316—1327 szepesi-abaúji comes, közben gömöri comes is, besenyők ispánja, 1322—1323 királynéi tárnokmester, és 1323-tól haláláig, 1327-ig nádor.[250] Az északi határt védte tehát, ezért is kapta a Lengyelország határán fekvő palocsai birtokot és várat. A ritkán lakott északi területeken korszerűen telepítéseket is hajtott végre.[251] Bizonyos gesztusai, néha nem példátlanok, némileg elütnek az átlagos magyar gyakorlattól: familiárisának nem a királytól jár ki birtokot, hanem a magáéból ad (bár ezt magyar szokás szerint a király erősíti meg;[252] egy király által neki juttatott szigetet visszaad korábbi tulajdonosának.[253] Familiárisainak familiárisai fölött is gyakorol ellenőrzést, de tényleges oltalmat is nyújt „protectio specialis"-a: Mihály füzéri várnagy serviensének, Lorándnak Tamás fiát biztosítja, hogy három Szabolcs megyei birtokára bármely szabad conditiójú ember odatelepedhet — azaz a telepítést pártfogolja.[254] Mint nádor, egy egyszerűbb birtokperben is lovagi fegyverzetben vívott személyes párbajt ítél meg.[255] Talán beolvadását meggyorsítandó választja az öreg Nekcsei Demeter tárnokmestert apjául; az aktus Nekcsei megfogalmazásában is az átlagos magyar nemestől eltérő érzelmi karaktert sejtet.[256]

Vilmos valószínűleg már feleségestől jött Magyarországra apjával és Miklós öccsével együtt, „dulcem natalem patriam suamque cognacionem ac paternam hereditatem deserens,"[257] és apja halála után a nádorságot, valamint a hatalmasra gyarapodott Drugeth-birtokokat ő kapja meg. Még nádorsága előtt különböző megyék comitatusát töltötte be — egyszerre hármat-négyet —, ami megint csak királyhű ellenőrzést és sokszoros javadalmakat jelentett az északi országrészben. Az 1330-as végrendelet szerint nyolc vár ura. Familiárisai közt idegenek — olaszok vagy franciák (az ötvösök, a végrendelet szerint Gery Gallicus, magister Pernotus, Valter) és magyarok (a richnói Perényi ág őse, Miklós viceiudex, illetve Mátyás notarius stb.)

[247] *Hampel* 141.

[248] Vagy csupán a tulajdonos „kétlakiságát", félmagyar (keleti) — félolasz kötöttségét?

[249] 1317: AO I. 446.

[250] L. *Wertner* 1906—1907. passim.

[251] Palocsa adománylevele: 1317: AO I. 446. —1320: AO I. 562 (5 birtok). 1326: AO V. 237.

[252] 1320: AO I. 585.

[253] 1327: AO II. 272.

[254] 1327: Zichy I. 303.

[255] 1325: F VIII/5. 153.

[256] 1323 (AO II. 67—68): „...nobilitatis vestre proximitas dignetur et velit reminisci, quod ob reverenciam specialem et eminencioris amicicie causa, nos in patris nomine assumpsistis et spopondistis vocaturos...". Anyagi haszna Fülöpnek és a Drugetheknek ebből nem származott.

[257] 1327: AO II. 316. A „szülőhaza édessége" egy Marcus Aurelius-kori jurista maximájára megy vissza (Dig. 32, 1. 101.); erről s a római jog hatásáról: *Szűcs* 1968. 7. sz. 53.

szolgáltak.[258] Pajzshordozóit egyforma „libériába" öltöztette. Végrendeletében a legfeltűnőbb az, hogy kárpótlást kínál és bűnbánatot érez a megsértettekkel és a megkárosítottakkal szemben, amihez hasonlót a 14. századi kiadott magyar okleveles anyagban nem találtunk.

A lőcsei János bírót királyi parancsból elfogatta, és házából 400 márka értéket elvitetett; „licet eandem pecuniam ex dato et voluntate dni mei regis pro me tenuerim, tamen propter emendam conscientiae mee 150 marcas...eidem...reddere permitto". Hasonlóan a lőcsei István comesnek bírósági ítélet során elvett értékeit „voluntarie" megadja, továbbá hitelezőjének is tartozását, „ne anima mea pro huiusmodi negligentia...possit aggravari"; s mivel Nerengeus gölnicbányai bírót „ex quadam ira et commotione feci suspendi, licet merito et suis diversis culpis exigentibus, in quibus se culpabilem fore est confessus, tamen ad tegendam huius facti maculam de mea conscientia 25 marcas pro censu sui homicidii et 5 marcas pro comparationibus missarum dare...committo". Ugyanígy visszaadja egy kisnemesnek Barkó és Jeszenő vár közt fekvő Mysle birtokát is, amelyet korábban elfoglalt.[259]

Talán nem jogosulatlan az a feltevés, hogy a Drugethek hoztak magukkal valamilyen Magyarországon korábban nem honos lovagi elemet az Anjou-kor kultúrájába.[260]

*

A magyar nemességnek azonban még legfelsőbb rétege sem jellemezhető a Drugethek különlegességeivel. A pompaszeretetben nem lehetett hiba, ízlésük azonban lényegesen primitívebb volt. Ami a mentalitás egyéb karakterisztikus vonásait illeti, lovagregények és eposzok híján főleg jogi jellegű forrásainkra vagyunk utalva; az oklevelek narrációiból a dicsőségvágynál inkább kitetszik a dicsekvés; a hirtelen haragra s az ebből adódó hatalmaskodásokra, emberölésekre (saját családjukban, osztályukon belül is, hát még azon kívül!) százával idézhetnénk a

[258] Dl 71270, 1330. augusztus 9-én. Hogy miért védekezett, nem tudjuk; utána még évekig viselte comes hivatalát és később lett csak nádor (1337—1342). Perényi Miklós saját pecsétje alatt kiadott oklevelek: 1330: Dl 60200, 60208; 1332: Dl 83203, 83204, 83205.

[259] Dl 71270.

[260] A család származását *Hampel* és *Wertner* — 1891(b). 151 skk. — másként képzeli: Hampel a nápolyi családot az ugyancsak nápolyi Merlotok másik ágának tartja, mindkét család az Anjoukkal vándorolt be Franciaországból; Wertner a Merlotok őseit Picardiában meg is találja a 13. század elején, de nem lát a két család közt bizonyító erejű kapcsolatot, s a Drugetheket eredetileg is olaszoknak véli. A rigós címer hasonlósága valóban nem bizonyíték, a csonka rigó ti. a francia heraldikában a negyedik szülöttség jelképe (*Thallóczy* 1879. 186); *Douet d'Arcq* pecsétgyűjteményében például 95 rigós címert találunk. *Demay* (1881) egyedül Normandiában 13 rigós pecsétet ismertet; a rigók száma egy családon belül is változhat. Bár a picardiai Mello, Merloto család keresztnevei (Drogo, Vilmos) gyanúsak, de az a tény, hogy Nápolyban egymás mellett él a két család, nem valószínűsíti, hogy más nevet vett volna fel az egyik ág, mint az ősit. *Wertner* okfejtése, 1891(b). 154. Maga a rigós címer is francia eredetre mutat (*Thallóczy* 1879. 186); az első Anjou-uralkodók Nápolyban kifejezetten franciákkal vették körül magukat, nemcsak a nagy méltóságokat, hanem bármilyen fontosabb funkciót franciák töltöttek be (*Cadier* 7). Az, hogy a normandiai címerek közt Simon l'Asnier d'Ivry lovag 1292-es pecséte hasonlít a Drugethekéhez (a pólyában három heraldikai kagylódísz, a szegélyben hét rigó, *Demay* 1881. 334. sz.), korántsem bátorít rokonságok felderítésére. Lehet, hogy a Drugetheknek talán épp pályájuk felfelé ívelését jelentette az Anjoukhoz való kapcsolódás, az is lehet, hogy ez még normandiai környezetben történt.

példákat, az utána következő bűnbánatra nemigen. Az oklevelek ideológiai részében, mint azt a következő fejezetben látni fogjuk, bizonyos igények, „imperativusok" mutatkoznak, s ezekből — legalább a szűk, felső körökre — némi következtetést a mentalitás alakulása terén is levonhatunk, de sokkal inkább igényekről lesz itt szó, mint az objektív valóságról. Pusztán kuriózumképpen említenénk, hogy bizonyos, a 19. századi parlagi nemességet jellemző tulajdonságoknak korai megnyilvánulását, távoli „ősét" fedezni fel a 14. században. Legalábbis lehetetlen elhessegetni a kínálkozó analógiát, amikor Tamás vajda elrendeli az erdélyi nemesi gyűlésen, hogy a felperes vádjára — mint azt a király az egész országban elrendelte — az alperes csak röviden feleljen meg.[261]

Ugyanilyen irányba tereli a gondolatainkat Lajos parancslevele a nádorhoz, amelyben Nagymihályi János udvari lovag kérésére meghagyja, a jövőben ne az ő Szatmár megyei birtokán tartsák a gyűléseket, minthogy a birtok „per continuas regno nostri palatini congregationum celebrationes...depopulata haberetur, et fere ad extreme desolationis inopiam deventa extitisset".[262]

A falusi nemesség vallásosságát erősen hiányolja Csanád érsek, fellépvén az istentiszteletet megzavarók és a tizedlefoglalók, a papokkal erőszakoskodók ellen. Ritkán látogatják a templomot, ha mégis véletlenül nagyobb ünnepeken betévednek, „divina officia...suis garrulationibus, murmurationibus, placitis fortis factis et huiusmodi profanis tractatibus audientes impediunt et divinum penitus perturbant officium"; ha a pap a fecsegésért, hangos tetszésnyilvánításért megfeddi őket, meg is verik vagy elfogják.[263] 1370-ben a leleszi prépost jobbágyait a csicseri nemesek a templomba kergették, a templomot ostrom alá fogták, a mise előtt másnap berontottak, az odamenekülteket kiverték és kifosztották[264] — annak ellenére, hogy elvben a templom menedékül szolgált. 1361-ben Miklós honti főesperes, királyi káplán panaszolja, hogy valahányszor egy Liptó megyei pap meghal, az ispán és alispánja házához jönnek és mindenét elhurcolják. A liptói ispán: Bebek György.[265]

Persze a vallással s a templommal szembeni közöny nem világnézeti meggondolásból fakadt. A legmegátalkodottabb középkori tartományúr vagy erőszakoskodó kisbirtokos is a keresztény világnézet alapján állt, helyesebben valamennyiüknél megtalálhatók e világnézet többé-kevésbé elsajátított és a maguk képére formált elemei; a teljességre törekvés igénye nélkül említjük meg például a túlvilágba vetett biztos hitet, a szilárd meggyőződést a továbbélésben.[266] Ez a meggyőződés olykor naivul nyilvánul meg, mint a középbirtokos Miklós lovag végrendeletében: „Si quis autem supradicta violaverit et elemosynas, quas pro remedio anime mee contuli,

[261] „causidici seu causam contra ipsos agentes et proponentes ... eorum causas *verborum copiositate prolixando* in tantum dilaterent, quod ipsi in causam attracti nec coram facie iudicii, neque tempore despositionis suorum iuramentorum ipsa verba propter sui multiplicitatem recolligere possent". 1342: Teleki I. 67. — A királyi rendelet: 1324. Vö. *Hajnik* 337—338. Ott nem a bőbeszédűséget hangsúlyozzák, sokkal inkább a perfolyam egyszerűsítéséről van szó, a bonyolult esküszöveg rövidítéséről.

[262] Sztáray I. 224.

[263] 1343: ZW II. 12—14. Az oklevél nem említi, hogy nemesekről szól, de az említett bűnök közül legalábbis egyeseket csak nekik volt módjuk elkövetni.

[264] *Kárffy* 49.

[265] 1361. szept. 17. Dl. 45592. Vö. *Sebestyén* B. 197.

[266] *Romano—Tenenti* 97.

defraudavit, dum in novissimis coram Deo et omnibus sanctis eius examinandum steterimus, ipsum velut inimicum manifeste accusabo."[267]

István nádor 1303-as, ünnepélyes adománylevelében az anathema is megfelelően „emelkedett" hangú, és egyszerre árulkodik egy primitív vallásosságról, az absztrakció alacsony fokáról, és arról, hogy a kor nemessége szemében a legnagyobb büntetés a magszakadás volt.[268]

Szent László nevében átkozza ki Nagymihályi Lőrinc fia Gergely a papot, aki a Szent György-egyházban nem tartaná meg hetente azt a két misét az ő lelkiüdvéért, amelyet a Károly Róberttől hősiességéért kapott vámjövedelem tizedével váltott meg mindörökre. (Ez a László-kultusz elterjedésére, egyben primitívebb értelmezésére is jó példa.)[269]

Az átoknak az eleven jogéletben nagy szerepe volt, a különböző régi eskü minták szövege többnyire „primitív ijesztgetések, önátkozások, borzalmak halmozása".[270] Ezek az átkok (párhuzamaik rokon népeknél is megtalálhatók) pogány kori hiedelmekre mennek vissza, a természetfeletti erők vélt büntetését hívják ki maguk ellen.[271] De az esküminta, amelyet a megyei proskripciós közgyűlés esküdtjeinek kellett letennie, már krisztianizált: „Isten téged úgy segéljen, Szűz Mária melletted te végnapodon szent fiának előtte úgy támadjon, Istennek mind szenti te érted úgy imádjanak, Isten teste te végnapodon méltán neked úgy méltóztassék, szörnyű halállal úgy ne vesszél el, föld tetemed úgy fogadja halva, harmadnapon úgy ki ne vesse, Isten színét te végnapodon úgy láthassad, örök pokolban úgy ne temettessél, és magul magod úgy ne szakadjon..."[272]

Nyilvánvaló, hogy ez az eskü hosszabb fejlődés eredménye; a legrégebbi motívumok is megtalálhatók benne: a szörnyű halál, a föld felidézése, ámbár *negatív fordulattal;* a keresztény világnézet legfelfoghatóbb hittételei azonban itt is a legnagyob büntetésnek érzett magszakadásba torkollanak. Ez a leginkább osztályhelyzethez kötött motívum.

*

A világi uralkodó osztály vallásos mentalitása a legszínvonalasabban a királyi oklevelekben nyilvánul meg; persze ez nagyon közvetett bizonyíték, mert a királyi okleveleket az ország legműveltebb papjai fogalmazták. De tételezzük fel legalább azt,

[267] 1248: W II. 213 (az Isten széke elé idézés: toposz). A sanctio, amely az oklevélben foglalt intézkedés megszegőit büntetéssel — poena — vagy (illetve: és) átokkal — anathema — fenyegeti meg, az okleveles gyakorlat e korai időszakában elsősorban (de nemcsak) a magánoklevelekre jellemző. Nálunk is a 11—12. századi magánintézkedésekkel kapcsolatos oklevelek esetében említhetők (*Szentpétery* 1930. 51, 72).

[268] Fiainknak és örököseinknek „...sub omissione paterne benediccionis quam Isak dedit Jacob filio suo precipimus, quod si ipsum [sc. Lodomérfia Istvánt] molestarent *stirpe liberorum careant et penitus exstirpentur* et insuper auctoritate dei omnipotentis et beate Marie semper virginis nec non auctoritate beatorum Petri et Pauli Apostolorum anathemati subiaceant et excommunicati evitentur et porte dignitatis in regno Hungarie eis a catholicis regibus precludantur" (AO I. 54). — Jellemző, hogy az arisztokrata egyik átka: a méltóságokból való kizárás!

[269] 1312: Sztáray I. 40.

[270] *Kovács* 1961. 294.

[271] A 14—15. században igen eleven a földeskü maradványa; „a föld nyeljen el", „itt süllyedjek el" stb. kifejezésekben ma is él (*Kovács* 1961. 285—288). Más eskü szörnyű betegségeket idéz fel (uo. 293).

[272] *Bónis* 1961. 279—285. — Az eskümintának több szövegvariánsát is közli; minthogy korabeli kéziratban nem maradt fenn, mai helyesírással idéztük.

hogy a megfogalmazott oklevél tartalmát a kibocsátóval is részletesen megismertették, így az ott megörökített „prédikáció" valamilyen módon mégiscsak hatott a királyi család és környezet mentalitására. Mivel az oklevélarenga az oklevél tartalmának motivációja, érthető, hogy az egyháznak tett alapításokat, adományokat vallásos ideológia és frazeológia indokolja.[273]

IV. Béla két arengája a 13. század ötvenes éveiben a megélénkülő lovagi szellemmel vitázik: „...non ignoremus, pocius regni gubernacula oracionibus sanctorum et religionum clipeis, quam sudoribus bellicis defensari" (1252). „...per quam (sc. religiosa conversatio) plus fulciri dignoscitur regalis dignitas, quam laborum sudoribus bellicorum" (1255).[274]

Lehet, hogy a kancellária egyik fogalmazója berzenkedik ezekben a sorokban, de más adatokból tudjuk, hogy az öregedő király vallásossága elmélyül, és az ő intencióit fejezte ki az egri egyháznak szóló adománylevél, a középkori királytükrök követeléseit az egyházban való egyenlőség gondolatával és a misztikusok fájdalmas Krisztus képével ötvöző arengájával,[275] illetve a veszprémi egyházat megkövető oklevél, amelyben a fiát gyászoló apa lelkifurdalása szólal meg — illetve azt lovagolja meg a papi befolyás.[276]

Ezek az oklevelek más úton bizonyítják, hogy a 13. század második felében, nyilván a domonkosok és aztán egyre inkább a ferencesek hatására, egy másfajta, bensőségesebb vallásosság terjed a világi uralkodó osztály legfelsőbb köreiben is, eleinte természetesen a királyi udvarban.[277] A ferences befolyás Károly Róbert korában is (a nápolyi Anjou-hagyománynak megfelelően) állandó, erre a ferences műhelyekben készült 14. századi krónikaszerkesztmény sorsa a példa.[278] Az okleveles stílusban igen gyakorivá válnak a bibliaidézetek; nemcsak János nyitrai püspök, hanem Szécsényi Tamás hűségét is ilyen toposzokkal festik,[279] de Pál országbíró is bibliaidézeteket halmoz ítéletleveleiben,[280] ami ugyan nem közvetlenül vall a maga ízléséről és műveltségéről, mégis kapcsolatba juthatott vele.

Lajos király vallásos mentalitására Küküllei életrajza bőven utal (a 39., a 41—48., illetve az 54. fejezetben).[281] Az egyház javára tett adományok indoklásában a kor szellemének megfelelő érzelmi-misztikus vallásosságot szólaltatja meg az ő kancelláriája is. Egyik arengájának több variációja színezi a kereszttiszteletet, a szenvedő Krisztus megváltóképét, s vall a gótikus fénykultuszról. (A királyi felségnek minden hívét jutalmaznia kell) „ad instar tamen ipsius regis eterni, splendore paterne glorie de

[273] *Kurcz* 1962. 329—335 (példákkal).

[274] HO VI. 65; F IV/2. 320.

[275] 1261 (1271-es átiratban). SztpR 2123. sz. Idézése és elemzése: *Kurcz* 1962. 333.

[276] 1269: F IV/3. 495; SztpR 1617. sz. Az oklevelet Salamonnal és Györffyvel szemben, Szentpéteryt és főként Kumorovitzot követve semmiképpen sem tartjuk gyanúsnak. Vö. *Kumorovitz* 1972. 27—29.

[277] A koldulórendek befolyásáról *Mályusz* 1933(b). 362—63, a keresztény misztika ideológiájának terjesztéséről és magáról az ideológiáról: uo. 370—377. Más aspektusban világítja meg a kérdést *Mezey* 1955, kül. 17, 47, 76.

[278] *Mályusz* 1967. 59.

[279] 1302: F VIII/1. 94. — 1313: AO I. 290. — (Domján fiai, turcsáni nemesek ugyanígy indokolják a kolosi egyháznak tett adományukat (1341): AO IV. 80. — 1368-ban Lajos király, megerősítve anyja adományozását az óbudai klarisszáknak, ugyancsak ezt a toposzt idézi: F IX/4. 131 skk.)

[280] 1330: AO II. 502. — 1331: AO II. 523.

[281] *Schwandtner* I. 241, 247. Továbbá: *Anonymi Hungarici* 100.

luce lucem proferentis, et ineffabili lucis eius claritate mundum illustrantis, verbi scilicet incarnati, sancte matri ecclesie, quam ipse, in cruce pendens pro salute humani generis, cum sui sanguinis effusione mirifice decoravit, tota mentis intentione devotissime intendere debet, et pariter invigilare. Ipsius namque orationibus prospera regibus cuncta succedunt et accedunt."[282]

Mikor Zsigmond 1389-ben III. András egy oklevelét írja át, ugyanezt az arengát illesztik az oklevél élére, de hozzáteszik a következő rímes részt: „nam de moerore cum gaudio provenit eis laetitia, de tristitia redeunt solatia, de nubilo prodit suavis aura, de hostibus sequitur victoria simul et triumphus, et terrestria commutantur omnino in coelestia."[283] Ez már ismét egészen más hang: a forgandó szerencse, a „borúra derű" világnézete visszafénylik benne, egyfajta világias optimizmus, csak — természetesen — az utolsó kólonnak van kegyes kicsengése.

Lajos két oklevelében is szerepel egy érdekes kifejezés: *homo uterque*. Az egyikben Ceglédet anyjának adományozta, a másikban anyja adományozását erősíti meg, a következő szövegösszefüggésben: „nos filiale pietatis zelum...erga...genitricem nostram...advertentes, dignis et modestis supplicationibus eiusdem secundum desiderium sui animi de innata cordi nostro pietate volentes votis eius suavitate naturalis dulcedinis et fervore ac toto conamine *hominis utriusque* occurrere..."[284]

Az oklevél kiadója szerint: „a testi és lelki embert vagy a királyt és fiút érti". Mindenképpen az első értelmezést támogajta, hogy Róbert szicíliai király levelében, mellyel András herceg esküvőjére és lovaggá avatására hívja vendégeit, a húsvétvasárnapot a következőképpen jellemzi: „A tali siquidem die Christus causam perhennis exultationis generi humano reliquit, qua mundum *spirituali* et *temporali* annua letitia secundum *utrumque hominem* censuit per secula perfundendum."[285]

A kifejezésben az antropologikus dualizmus platóni-augustinusi eredetű tanítása rejlik. *Pál* apostol leveleiből ismeretes *a külső és a belső ember* fogalma.[286] Itt a lélek primátusáról van szó, a lélek az igazi és valódi „ember", a test csak orgánum — Aquinói Tamás is ehhez kapcsolódik. Kifejezésünk az Augustinusra visszanyúló *ferences tanításhoz* már közelebb áll. *Bonaventura* a lelket anyagból és formából összetett, komplett szubsztanciának tekinti; a test és a lélek szubsztanciális dualizmusa

[282] 1358: F IX/2. 683. — Az arenga eleje 10 évvel később megismétlődik, F IX/4. 131 sk., de a *sancte matri ecclesie* helyett *incarnatae militanti ecclesiae matri* áll, és az *invigilare* után egy archaikusabb jellegű átvezető szövegrész, majd a fent említett bibliai toposz.

[283] F X/1. 504—505. (Az eredeti oklevél 1291: F VI/1. 115. Az arenga sem ebben, sem III. András más oklevelében nem szerepel.)

[284] 1358: AO VII. 5. [— 1368: F. IX/4. 133.]

[285] Dipl. eml. Anj. II. 3. A kifejezéssel Kardos Tibor egyébként szép fordítása sem tud megbirkózni: „E napon Krisztus az emberi nemnek örök ujjongásra okot hagyott, amikor úgy ítélt, hogy századokon keresztül járja át évenkénti öröm a világot, lelki és testi, az embereknek két fajtája szerint." (Ezután a tavasz szépségeinek érzékletes leírása következik, e szépségek mind „egybehangzanak Krisztus feltámadása-misztériumával".) *Kardos* é. n. 159. Fordítását így lehetne javítani: az ember két (kettős) természete szerint.

[286] II. Cor. 4: 16. „...licet is qui foris est noster homo corrumpatur, tamen is qui intus est renovatur de die in diem." — Rom. 7: 22—24. „...condelector enim legi Dei secundum interiorem hominem, video autem aliam legem in membris meis repugnantem legi mentis meae et captivantem me in lege peccati, quae est in membris meis. Infelix ego homo! quis me liberabit de corpore mortis huius?" — Továbbá Eph. 3: 16; Galat. 5: 17, 22.

nem mond ellent az ember egységének.[287] (Duns Scotus még egzaktabban fejezi ki ezt a véleményt).[288] A ferences-domonkos misztikusok a 13. század második felétől kezdve sűrűn élnek a külső és belső ember fogalmával. A korinthosziaknak szóló levél idézett helyét magyarázza így Bonaventura: „...scriptura distinguit hominem interiorem et exteriorem...Exteriorem autem hominem vocat non ipsum corpus tantum, sed corpus cum viribus anime, per quas habet his sensibus intendere, et in eis inherere. Interiorem autem hominem vocat ipsum spiritum rationalem, secundum quem habet circa coelestia seipsum occupare; secundum hoc intelligendum est, quod homo habet potentias animae, per quas convertitur ad spiritualia, et habet potentias, per quas convertitur ad sensualia: et illae virtutes, per quas convertitur ad spiritualia insimul collectae unum posse perfectum animae integrant.[289]

Bonaventura misztikája, amely Ágoston, Bernát és a Szent Viktor-iskola befolyása alatt állt, igen nagy hatást tett rendje és kora misztikájára.[290] Így például a ferences *Augsburgi Dávidra* (1200 k.—1272), aki a novíciusok számára összeállított asztetikus iratában a külső ember, illetve a belső ember megjobbítását tanította.[291]

A 14. századi misztikusok között *Heinrich von Seuse* is tanítja, hogy a külső embert el kell juttatni a belsőhöz,[292] a század első felében élt domonkos, *Giseler von Slatheim* kölni—erfurti lektor, aki számos utazása során Itáliát is megismerte, már 3 részt különböztet meg az emberben;[293] *Johann Tauler* 1357-es prédikációiban ezt az elméletet fejleszti tovább. A német szöveg megfogalmazása azonban sokban emlékeztet a mi kifejezésünk összefüggéseire: „Der Mensch ist recht also ob *er drei Menschen sei,* und ist doch nicht mehr als ein Mensch. Der eine ist der auswendige, thierische, sinnliche Mensch; der andere ist der inwendige, vernünftige Mensch; der dritte ist das Gemüt, der oberste Teil der Seele, dies alles aber ist ein Mensch, jeglicher aber nach seiner Weise."[294]

Magára a *homo uterque* kifejezésre nem sikerült rábukkannunk; pedig a 14. század második fele előtt misztikusok-skolasztikusok szövegében szerencsésebb kutató valószínűleg megtalálja. Talán éppen itáliai-nápolyi környezetben. Tudjuk, hogy a nápolyi érsek, *Landolfo Carracciolo* (1330—1351) Duns Scotus tanítványa volt, maga is Párizsban doktorált, és kifejezetten az ő szellemében írta filozófiai műveit; szentencia-kommentárja a maga idején igen sok kéziratban terjedt el;[295] sajnos ezekhez Magyarországon nem férhetünk hozzá, így szerepéről nem nyilatkozhatunk. De a *homo uterque* feljebb, a világi forrásokban vázolt útja nem zárja ki, hogy egy Nápolyba nyúló hagyományra gondoljunk. Írországi zarándoklatában *Tari Lőrinc* is így szólítja

[287] *Béhier* 286, 353.

[288] *Duns Scotus*, 1513. Distinctio X., q VII., fol. LVI. A test és lélek dualizmusának megfogalmazása a kedvelt mikrokozmoszképpel (az ég a lélek, a föld a test): Sancti *Bonaventurae* opera. I. Romae 1588. 299.

[289] D. *Bonaventurae* ... 1573. fol. 370. v.

[290] *Grabmann* 125.

[291] *Preger* I. 268—283, kül. 273.

[292] *Preger* II. 402.

[293] *Preger* II. 213.

[294] *Preger* III. 78. (93. prédikáció; vö. uitt még a 97., 96., 132., 129. prédikációt is.)

[295] *Hurter* Tom. IV. col. 512; *Grabmann* 103.

meg Szent Mihály arkangyalt: „Domine mi, pater mi, frater custos *mei hominis utriusque*. . ."[296]

Kérdés, hogy a kifejezést *Yonge* magától Lőrinctől hallotta-e (ez a vízió keletkezését tekintve nem kizárt) vagy Európa-szerte ismerték? Bár negatívumból nem lehet érvet kovácsolni, nyomozásunk sikertelensége a második feltevésnek inkább ellene szól. Ami azonban a *homo uterque* kifejezés világi alkalmazásában a legfontosabb: Lajos oklevelében is, de még inkább a nápolyi levél és a vízió szövegkörnyezetében a *test és a lélek* egymás mellé rendeltségét, *egyenlő értékűségét* sugallja.

Zsigmond korai okleveleiben is van vallásos indoklás, ez történhet a török elleni harc ideológiájának jegyében, tehát voltaképpen politikai értelemben, máskor — jellemző módon — a nikápolyi vereségre keres magyarázatot.[297]

De a különféle tendenciák egymás mellettiségére említsük meg az Eberhard püspök alkancellársága idején Tari Lőrincnek kiállított 1405-ös oklevelet, amely a hagyományos, sőt kissé archaikus Krisztus-Maiestas elképzeléseket idézi.[298]

A 14. századi nemesség egyháznak tett adományozásait is hasonló vallásos okfejtések kísérik. *István nádor* a diósgyőri ágostonosoknak halastavat adományoz; a mulandóságot bibliai idézetekkel átszőtt *oblivio-memoria* típusú arenga siratja el, amelynek mondandója, stílusa a kolduló rendek prédikációiba illik. A világi pompában olyannyira gyönyörködő, fiának hercegi menyasszonyt hozató István nádor nevében itt a magasba törő tornyokat, a neves méltóságokat, a pompát és a gazdagságot helyezi a fogalmazó az isteni tisztelet mögé, minthogy mindez mulandó.[299]

A misztikára és a *devotio modernára* is jellemző a különleges Mária-tisztelet. István herceg előtt *Páris fiai,* Fülöp és János udvari apród egy birtokrészüket az ágostonos remetéknek adják: lelkiüdvükért és „ob reverenciam . . . virginis gloriose in qua totam fiduciam et spem gererent singularem, confidentes insuper oracionibus, vigiliis et ieiuniis ac aliis operibus divinis virorum religiosorum fratrum Heremitarum."[300]

Ez az újfajta vallásosság nyilvánul meg kétségtelenül *Péceli Péter* ítélőmester végrendeletében, melyet László csázmai prépost, királyi titkos kancellár előtt tett, megdöbbenve fia korai halálán. Meghagyja, hogy örökösei (omnes homines sue generacionis) évente Mindszentek napján összegyűljenek, saját plébániatemplomukban misét mondassanak.[301] Ez a maga nemében társtalan végrendelet valóságos kis

[296] *Delehaye* 54.

[297] 1397: *Wenzel:* St. 99. — 1402: *Nagy:* Sopr. I. 547.

[298] *Békefi* 1898. 283—284.

[299] 1304: AO I. 76—77. Ez a mulandóság feletti fájdalom a 13. század végétől kezdve a világi irodalomban, a haláltáncszövegekben, egyházi énekekben Európa-szerte megnyilvánul (*Tenenti* 1952. 87—88). — Vallásos indoklás az egyháziak javára kiállított magánoklevelekben pl. 1331: F VIII/3. 552 (Berencsi Moys leányának végrendelete); 1334: Blagay 114 (János volt szlavón bán adománylevele).

[300] 1354: Smič. XII. 236—237. Különleges Mária-tisztelet Lajos oklevelében (1368): F IX/4. 131 és Ozorai Piponál (1425): TT 1884. 430 sk.

[301] *„in beatam memoriam passionis et mortis domini nostri Jesu Christi* . . . ubi corde contrito, pura mente, pioque suspirio omnium conditori pro parentum, fratrum, sororum, filiarum, cognatorum et omnium benefactorum suorum vivorum et defunctorum et quorum possessiones apud istos existunt, *pro quibus sanguis Christi est respersus* et quas delictorum catena et purgatorii pena constringeret, sanitate, salute et peccatorum suorum remissione preces porrigerent et eciam in sui ipsius memoriam decantarent, et pudicos Christi pauperes in eorum laribus et alios necessarios educarent et cibarent, suamque vitam et mores in

családi fraternitás alapítását célozza; a végrendelkező nemcsak a maga és meghalt ősei, rokonai lelkiüdvéért imádkoztatja utódait, nemcsak jótékonyságot ír elő, hanem legszívesebben holtából is visszajárna ellenőrizni, hogy javait az arra méltók kapták-e, ti. a vagyont a család oszthatatlan közös vagyonává teszi, s ezért hagyja meg irreális kívánságát a családi „fraternitás" ellenőrző szerepéről.[302] Nem lehet mégsem véletlen, hogy éppen Péceli Péter, aki eredetileg *Drugeth János nádor*, majd *Vilmos ítélőmestere* volt,[303] mondja tollba ezt a különös végrendeletet.

Lényegében hasonlókra kéri örököseit a törökök ellen hadba induló Ugróci Lőrinc is a század végén, kevésbé „szervezett" formában, de még személyesebb hangon.[304] Akár az átkokból, innen is a túlvilágba vetett hit ereje fejeződik ki; nagyon valószínű, hogy a társadalmi rétegben a keresztény tanítás egyik legjobban elsajátított tétele, legnagyobb fegyvere a pokoltól való félelem és az üdvözülés kínálta megnyugvás volt.

Vallásos indítékból fog tollat a délszláv lovag, *Novák*, és ezzel az aktussal egyedül állhatott Lajos környezetében. Glagolita missalét ír, azaz fordít és másol, a következő megokolással: „. . .én írtam ezt a könyvet a lelkem üdvösségéért és adják annak a templomnak, ahol majd örök pihenésem lesz. És gondolja meg minden keresztény, hogy a világ semmi, mert aki azt minél inkább szereti, annál gyorsabban elveszti. És még gondolja meg most mindenki, mi lesz akkor belőlünk, mikor félelem szállja meg a lelket és tetteink nem maradnak rejtve. Ezért ha már nem lehet takargatni tetteinket, mindenki jöjjön jó tettekkel a rettenetes és hatalmas örök bíró elé. És most kérek minden papot és diakónt, aki ebből a könyvből fog officiumot tartani, kérje a kegyelmes, drága és édes Úr Istent, és imádságában emlékezzék meg az én lelkemről, és kérje Istent érette."[305]

Knez, udvari lovag, Lajos király tisztségviselője, világi ember, és mégis aszketikus vallásosságot fejez ki, mikor környezetében úttörő módon „deáki" tevékenységbe fog. Olyan ellentmondás ez, amit a legtermészetesebben kell tudomásul vennünk: az egymásnak voltaképpen ellentmondó kultúrák, kulturális törekvések egyetlen emberben is ilyen egységben fejeződhetnek ki.

Ugyanez a mentalitás a tényleges adományozások, egyház-, illetve kolostoralapítások ösztönzője is: a világi uralkodó osztály e téren is kimutatta vallásosságát. Az alábbiakban csak azokra az adatokra szeretnénk emlékeztetni — a kérdést több szempontból alaposan feldolgozták —, amelyek a király körüli lovagi réteg tevékenységéről vallanak (akkor is, ha az alapítás, illetve adomány az illető apródságánál vagy adatolt lovagi címénél később, esetleges országbárói tisztségével egyidőben történt). Gyűjtésünk így sem igényli a teljességet.

---

alterutrum corrigerent, ut participes efficerentur timencium et custodiencium mandata clemencia salvatoris; investigando de modo conservacionis bonorum predictorum, male gubernantem corrigerent et incorrectum privarent bonis supradictis." (1355: AO VI. 398.)

[302] A végrendelet elemzése *Bónis*nál (1971. 50).

[303] *Bónis* 1971. 51. (1333-tól vagy még korábbi időtől fogva 1339-ig Vilmos protonotáriusa.)

[304] „unacum uxore nostra vestram flagitamus propaginem, ut iuxta sermonem beati Job deprecatum nostri miseremini, saltim vos, amici, qui nostrorum bonorum estis adepturi, per vestras orationes et suffragia nos ex hoc luce migrantem Ihesus Christus dei filius nobis relinquentibus assumere dignetur". (1396: ZsO I. 4471. sz.)

[305] *Hadrovics* 1960. 292.

Név	Évszám	Adomány—alapítás	Hivatkozás
Magyar Pál	1344	ferences közgyűlés költségeit viselte	KarSzF 40
Uő.	1342—1344	adomány az esztergomi ágostonosoknak	*Fallenbüchl* 46
Magyar Pálné	1363	pápóci ágostonos remete kolostor alapítása	*Fallenbüchl* 49
Töttös	1345	bátmonostori ágostonos kolostor alapítása	*Csánki* II. 189
Tarkői Rikolf fiai	1346	Tarkő alatt monostort akartak építtetni	Dl 68862
János és Fülöp, Páris fiai	1350	adomány a topoli pálosoknak	*Kisbán* 43
Uők	1354	adomány a zágrábelőfoki ágostonos remetéknek	Smič. XII. 236—37
Baksa n. Simon fia Tamás	1356	eszenyi pálos kolostor alapítása	*Kisbán* 90
Kont Miklós	1356	ferences közgyűlés költségeit viselte	KarSzF 42
Uő.	1361	csatkai pálos kolostor alapítása	Fragmen 136—37
Uő.	1364	megkapta Szerémújlakot, a ferences kolostor kegyuraságával	KarSzF 282
Uő.	1366	adomány a vetahidai pálosoknak	*Kisbán* 80
Besenyő János	1367	strezai pálos kolostor alapítása	*Kisbán* 51
Uő.	1379	strezai pálosoknak adomány	*Mályusz* 1928. 89
Bebek György és László	1371	gombaszögi pálos kolostor alapítása	*Kisbán* 93
Ellerbachok	1373?	monyorókereki pálos kolostor alapítása	*Pór* 1892. 584
Raholcai Ugrin	1375	szőlő a hermói bencéseknek	Smič. XV. 123.
Losonci László	1382—1387	szászrégeni plébániát az ágostonos remeték priorátusává, a Szent György-kápolnát plébániatemplommá alakíttatja	ZW II. 563
Zudar Péter és György	1387	sajóládi pálos kolostor alapítása	*Kisbán* 108
Kanizsai János fiai	1373	csornai nemzets. premontrei monostornak tett adomány	F IX/4. 515
Uők	1381 előtt	Kanizsai László által alapított pogányszentpéterfalvai pálosoknak adomány	*Kisbán* 93
Uők?		örményesi pálos kolostor alapítása	*Pór* 1892. 584
Uők	1384	kismartoni ferences kolostor alapítása	KarSzF 128
Cseklészi Miklós	1389	adomány a cseklészi és az elődei által alapított pozsonyi kápolnának	Apponyi I. 221

Megemlítjük még a lovagi réteg „felmenői" és „leszármazói" tevékenységét; Perényi Miklós, Drugeth Vilmos udvarbírája (Miklós hrucsói várnagy, *aulae regiae miles* apja) alapítja a szentkereszti ferences kolostort, illetve Eperjes vidékén a harapkovi ágostonos remete kolostort 1351 előtt (1334-ben?).[306] Elefánti Dezső lovag fia, Mihály, a hatalmaskodása miatti büntetést elkerülendő alapítja meg a felsőelefánti

[306] 1340: F VIII/4. 445; *Fallenbüchl* 47.

pálos kolostort;[307] Raholcai Ugrin leszármazottja az a másik Raholcai Ugrin, aki a bakvai pálosokat gazdagítja adományokkal;[308] Baracskai Miklós örökében alapították meg unokaöccsei a velkapolyai pálos kolostort, mikor 1396-ban a törökök ellen indultak.[309]

A 14. század elejéről közismert Donch és Lack, illetve a Lackfiak kapcsolata a ferencesekkel, ez utóbbiak alapítják egyébként a csáktornyai pálos kolostort, a velük egyidőben az Alsániak az alsáni ferencesekét. A Szécsényieknek is ferences kapcsolataik voltak.[310] *Donch* kétszer is viselte a ferences közgyűlés költségeit (1325 Zólyomlipcse, 1329 Szeged), s a zólyomlipcsei ferences kolostort helyreállította, valószínűleg kőből újjáépíttette. Ezért nem véletlen, hogy éppen János ferences provinciális emeli ki Donch pozitív alakját krónikafolytatásában; mivel azt a kínos feladatot, hogy a havasalföldi vereségről — nyilván megfelelő diplomáciával — számoljon be a pápának, Károly Róbert kérésére a provinciálisnak el kellett látnia, a saját lelkiismerete megnyugtatására hízelgés nélkül írta meg ezt az epizódot krónikájában: a királyt környezetében egyedül Donch inti megfontolásra, józanságra, az ellenséget elfogulatlanul egyedül ő szemléli, ámde az oktalanul előidézett mészárlásban elsősorban ő áll fiával a király mellett „mint a kőfal".[311]

Ha most ezeket az alapításokat, illetve adományozásokat *rendenként* különítjük el, a fenti 35 adat a következőképpen oszlik meg:

Károly Róbert idején

ferencesek javára	5
ágostonos remeték javára	1 (?)

Lajos idején

ferencesek javára	5
ágostonos remeték javára	5
pálosok javára	15
egyéb	4 (köztük 1 bencés, 1 premontrei)

Feltűnő és érthető az uralkodó intencióit követő orientáció; a régi rendek helyett a „divatos" új rendek, a 13. században alapított koldulórendek közül a ferences rend, a remete rendek közül pedig az ágostonosok és a pálosok favorizálása.[312]

A ferencesek befolyása a század első négy évtizedében a legmagasabb, de valójában sohasem szűnik meg, és a század végén ismét erősödik; az ágostonos remeték

[307] 1369: *Kisbán* 91.

[308] 1411: *Kisbán* 47.

[309] Dl 8074. sz.

[310] *Bakay—Kalicz—Sági* 92—93 (keszthelyi ferences kolostor); *Kisbán* 49 (csáktornyai). Szécsényi ferences kolostor: *Karácsonyi* 1923. 36. A Garaiak is a ferenceseket pártolják: *Karácsonyi* 1923. 311.

[311] *Karácsonyi* 1923. 35, 196. SRH I. 497, 500, 501. (209. és 211. caput, utóbbiban már más összefüggésben emeli ki Donchot.)

[312] Az ágostonos remeték nevük ellenére inkább a ferences és domonkos rendekkel rokoníthatók, mint a pálosokkal. *Mályusz* 1971(a). 274. — A rendek művelődésben játszott szerepéről, magyarországi térhódításáról nem ejtünk szót: erről *Mályusz* Elemér tájékoztat idézett művében.

leginkább a 40-es években lehettek „divatban"; Lajos idején vitán felül áll a pálosok elsősége. Jellemzőnek tartjuk, hogy egy személy több rendnek is tesz adományt. (Fügedi Erik rámutatott az udvar és az arisztokraták által favorizált rendeknek, még a remeterendeknek is, a városiasodással kapcsolatos fejlődésére: noha az alapítók a királyon és a főpapságon kívül az arisztokrata és a középbirtokos családokból kerültek ki, a kolostorok kapcsolata a polgársággal csakhamar kialakult.[313]) Ezek a modern rendek ápolták a lovagszentek kultuszát is.[314]

Volt arra is példa, hogy a nemes — érett fejjel — szerzetes lett; még gyakrabban csak confrater, illetve családjával együtt felvétette magát egy kolostor imaközösségébe. Még a 13. században a domonkosok közé lépett Buzád bán, majd a 14. század elején a Csák nembeli Móric; a ferencesek közé lépett 1278-ban a Ludány nembeli Gotthard, hat falu földesura.[315]

1320-ban a liptói Bogomér unokája, Dénes lépett a karthauziak közé, amint a korabeli feljegyzésekre (? vagy mondákra?) visszamenő 16. század eleji előadásból tudjuk; a barátok pedig nem győzték csodálni buzgóságát.[316]

Persze ez az egy-két példa a világtól való teljes elfordulásra szerfelett ritka lehetett, és a 16. századi szöveget a 13—14. század fordulóján is hasonlóképp fogalmazhatták volna meg, ami a nemesek életmódját, mentalitását illeti.

Gyakrabban a báró vagy a középbirtokos nemes csak confratere lett egy rendnek; 1361-ben a ferenceseké Szécsi Miklós horvát bán; még 1339-ben az esztergomi minoriták imaközösségébe kérte magát több nemes család is; Benedek fia István Solymosi várnagy feleségével és gyermekeivel 1360-ban a pálosok, 1362-ben az ágostonos remeték fraternitásába véteti fel magát. Turóczi Benedek mester milest és családját György ágostonos perjel fogadja jótéteményeiért imaközösségükbe 1393-ban, ez azt jelentette, hogy a provincia minden áldozópapja 3 misét mond értük.[317] Az ilyen imaközösségbe fogadás nem okvetlenül egy mélyen átélt vallásosság jele — Benedek fia Istvánnal például dominusa, Fedémesi Szobonya László adatja vissza a raguzaiaktól elvett ólmot[318] —, sokkal inkább a lelkiüdvösség „biztosítása" lehetett. Mindenesetre a világi urak kérésére, illetve megelégedésére történt.

Tanulságos azt is megfigyelni, mit kértek a magyar feudális urak a pápától, ha követség vagy egyéb utazás odavetette őket. Ravasz (István) királyi lovag 1343-ban azt kérte, hogy 4 személlyel a Szentföldre zarándokolhasson. Csór Tamás királyi követ 1344-ben magának és családjának kér teljes bűnbocsánatot saját gyóntatójától, s

[313] *Fügedi* 1972. 75—76. Vö. uo. 81. a ferencesek fölényéről a 14. században.

[314] Uo. 76.

[315] *Harsányi* 27; *Wenzel* 1857. 95; *Karácsonyi* 1923. I. 30; vö. HO VII. 197.

[316] „*post tantam vitae libertatem*, abundantiam, sese nostrae huic paupertati committere, *vestrae consuetudine veteri contrarie*, longas vigilias, prolixa ieiunia, quae etiam robustos viros lacessant, et alii quoque objecta officia, *Nobilitati vestrae contraria* velle assumere. Sed vir Dei, *uti miles strenuus* et imperterritus ait: ego ad serviendum ad militandum coelesti Domino veni ad promerenda regna aeterna". Anonymi Carthusiani Fundatio Lapidis Refugii. *Wagner* II. 73—74. — Dénes ezután nyájat őriz, és egy medvét „in virtute sanctae obedientie" kijelentéssel fékez meg. A csodára felveszik teljes értékű szerzetesnek, s ő Schönau faluját a kolostornak adja.

[317] F IX/7. 511; *Karácsonyi* 1923. 46. — Zichy I. 568; Rumy lvt. F LVI. N. 51, 56. — ZsO I. 2593. sz. — 1415-ben az ágoston remeték provinciálisa a szembéci várnagyot és családját fogadja a rend confraternitásába (Zichy VI. 364—366).

[318] 1362: Rumy lvt. F LVI. N 51, 56. (István akkor kevei alvárnagy is.)

ugyanezt kéri megbízásból Töttös részére is; négy templom számára — ezeknek patrónusa, építtetője volt — búcsút; különböző papoknak javadalmakat és engedményeket, továbbá engedélyt, hogy 6 személlyel zarándokolhasson a Szentföldre. Vásári Miklós esztergomi prépost, anyjának és három udvari lovag rokonának — a későbbi Rupolujváriaknak — gyóntatói kegyelmet kér, és engedélyt, hogy velük a Szentföldre zarándokolhasson. Kont Miklós 1349-ben és Erzsébet királyné 1350-ben ugyanerre kér engedélyt — 12—12 személlyel.[319]

A későbbiekben Szomszédvári Miklós gyóntatói kegyelmet, Ellerbach Burkhard unokaöccsének javadalmat, Lackfi Miklós pártfogoltjainak különböző papi javadalmakat, Himfi Benedek ezenkívül magának, családjának s 12 személynek teljes bűnbocsánatot, az ősei alapította kápolnáknak búcsút. 1360-ban Kont Miklós is búcsúért folyamodik visegrádi palotájának Szent Magdolna-kápolnája részére, 1363-ban Lajos fordul ilyen kéréssel a pápához Zudar Péter ónódi plébániatemploma érdekében; 3 év múlva többek közt Töttös Lászlónak és nejének hordozható oltár tartására kér engedélyt (ezzel egyházi tilalom alatt álló helyen is lehetett misét mondani).[320]

A kérések részben anyagi érdekeket rejtenek (papi javadalmak szerzése rokonnak, jó ismerősnek, familiárisnak, a kegyúri templom évi búcsújának kijárása). A hordozható oltár egyfajta egyházi exemptio, az előkelőség jele; a bűnbocsánat a túlvilági nyugalom biztosítása, s talán ilyen célzattal kérték a zarándokútra szóló engedélyt is, bár ez mintha csak „divat"-kérdés lenne: nincs sok adatunk arról, hogy a fentiek valóban útra keltek, netán Jeruzsálembe értek volna. A kíséret létszáma világosan a rangiétrának megfelelő „státusszimbólum". Hogy nemigen juthattak el a Szentföldre, az nem is csoda: az utazás rengetegbe került, és tekintve a biztonsági és egészségi viszonyokat, életveszéllyel járt, még közelebbi helyekre is. Az Aachenbe zarándokló pozsonyi várnagy, Orros Péter s a jómódú középbirtokos Sztárai Pál Rómába indulása előtt végrendelkezik is.[321] Ugyanígy tesz Himfi Benedek is szentföldi útja előtt.[322] Legalább egy erdőt kellett elzálogosítani ahhoz, hogy Ősz Miklós berkenyési nemes Rómába indulhasson.[323] A váradi Sixtus kanonok 3 birtokát zálogosítja el, hogy teljesítve fogadalmát, eljusson a Szentföldre,[324] de 1393-ban nem szegényebb ember, mint Prodavizi Mikcs miles strenuus zálogosítja el feleségének 4000 aranyforintért 2 birtokát és birtokrészét, hogy Jeruzsálembe zarándokoljon az Úr sírjához.[325]

Rómába a szegényebbek még inkább eljuthattak,[326] de ha mégis Jeruzsálemig vetődtek, esetleg úgy jártak, mint a középbirtokos Tornalljai Miklós, volt zárai

[319] *Bossányi* I. 35., 98—115., 214., 127., 128., 158. és 189. sz.

[320] *Bossányi* II. 44., 68., 115., 190—220., 255., 370., 407., 410. sz.

[321] 1332: AO II. 609. — 1350. AO V. 357. (Az aacheni zarándoklatokról vö. *Schwob* 73.) — *Pór* 1901.

[322] 1376. júl. 23.: Dl 42016, 42026.

[323] 1350: Bánffy I. 174.

[324] 1350: HO IV. 174.

[325] ZsO I. 2898. sz. Mikcs talán el is indult, de ott veszhetett az úton; felesége két év múlva már özvegy. (ZsO I. 4179. sz.)

[326] Tótkállai Göböl István presbiter rendszeresen adott kölcsön Rómába zarándokló kisbirtokosoknak zálog fejében. (1400: H. oklt. 329 sk.)

várnagy, akinek gyermekeit távolléte alatt — nem éppen lovagi módon — Himfi Benedek bán űzte ki Sásd birtokról.[327]

A zarándokutakra azonban nyilván nem elsősorban a túlvilági célok hajtották a magyar nemesség széles rétegeiből a vállalkozó kedvűeket. Bármilyen veszélyes volt is az utazás, az egy-két falvas urak közt is mindig voltak olyanok, akik nem érték be birtokaik szűk horizontjával. Nemcsak a kíváncsiság, hanem a véletlen szerencsének köszönhető meggazdagodás, feltörés, egyáltalán a kényelmetlen otthontól való elszakadás vágya is ösztönözhette őket.

*

A magyar társadalom valamennyi rétegében megvolt a kezdetleges ismeretekkel rendelkező ember feltétlen *csodahite*. Mária királyné is propagátorává szegődött János volt boszniai püspök szent életének és csodatételeinek, minthogy az elhunyt megjelent álmában, és bejelentette, hogy visszaadja neki fiát, az elpártolt Istvánt.[328]

Magától értetődik, hogy a csodatévő Margit királyleány sírjához a legelőkelőbb nemzetségek tagjai éppúgy járulnak,[329] mint a városi polgárok, falusi parasztok. Persze a megjelenés formája a társadalmi helyzetet tükrözi.[330] Az óbudai Károly úr, „miles, iudex pro domino rege in Buda" mentalitását is érdekesen tükrözi tanúvallomása: „akkora reményt vetettem belé, hogy akár erdőkön át, rablók között, életveszélyes helyeken is ellenség sűrűjében haladtam, mind e veszélyektől szent Margit megszabadított."[331]

Hogy a csodában való hit az ismeretekkel fordítva arányos, azt a művelt Kadarkalász nembeli Sándor tanúvallomása is bizonyítja. (Ő az egyetlen világi, aki latinul tett tanúvallomást, és évei számát is pontosan tudja.)[332] A vele tett csoda ennek megfelelően meglepően reális. Váltságdíj kicsikarása végett már három esztendeje tartották fogva Falkenberg várában; egy álomlátás hatására Margithoz könyörgött, ekkor a várúr meghalt, és felesége ingyen elengedte.[333]

A 14. században aztán már — gyér adatok mögül — a józan kétely is előszivárog. Tarkő vára alatt Rikolf és udvari lovag fiai „vérző" ostyát találtak, amely a Mindenszentek egyházában üvegedénybe zárva látható. Miklós egri püspök előtt Rikolfék megesküdtek (hogy a megszólástól és a gyalázattól megtisztuljanak): az ostyát nem gonosz szándékkal és csalárdsággal tették oda, és nem földi nyereség vagy vásár okából találták ki. Ugyanott kolostort fognak építtetni, s az ostyához felajánlott pénzt erre, valamint a plébánia birtokainak gyarapítására fogják használni.[334]

[327] 1377: *Majláth* 1890. 202.

[328] 1260: F IV/3. 22. — 1262: F IV/3. 68.

[329] MonVespr I. 353, 368, 378.

[330] *Gombos* II. 1535: „juve zent Margyt azzonnak koporsójához *nagy sok emberekvel, mykeppen olyan nemes ember*" (Káta n. Péter).

[331] MonVespr I. 302. (Vagyis szerencsés megszabadulásait tulajdonítja Margitnak, voltaképpen nem történt csoda.)

[332] Ezzel szemben tolmácsolni kellett János kürti presbiter vallomását is; éveik számát főnemesi leányok, szerzetesek sem tudják. (MonVespr I. 371, 303—304 stb.)

[333] MonVespr I. 378—380.

[334] 1346: Dl 68862.

Ez az eskü a kételkedőket akarta elnémítani, vagyis azokat, akik valószínűleg helyesen tapintottak rá a Tarkőiek leleményes szélhámosságára. Ha ugyanis kegyúri templomuk búcsújáró zarándokhely lesz, az nekik hoz fényes hasznot. Egyéb adatok híján nehezen győződhetünk meg arról, vajon anyagi okokból, gátlástalanul kitalálták-e a csodát, vagy egyszerűen érdekükben állt hinni benne.[335]

Egy szállal a zarándoklatokhoz, egy másik szállal a csodahithez kötődik a vízióirodalom két magyar vonatkozású terméke is: György vitéz és Tari Lőrinc írországi útját és látomásait örökítik meg.[336] E fejezetben bennünket nem a művek irodalmi és folklórvonatkozásai érdekelnek, hanem a zarándoklatok reális magja, amennyiben kihámozható.[337]

Györgyöt 1353-ban vezeklés hajtja a zarándokútra, túl sok emberölés terheli a lelkét. Tari Lőrincet 1411-ben részben a lovagi kalandvágy, egyfajta ismeretszerző kíváncsiság, másrészt azonban a vallási kételyeit akarja csitítani. Zsigmond király ajánlólevele szerint: *„sue mentis pulcritudine ductus pro actibus militaribus exercendis et augendis diversa mundi climata perlustrare* intendit." A levél a továbbiakban még élesebben elválasztja a zarándoklatot a lovagi tettektől, amennyiben felkéri a levél jövendő olvasóit, segítsék Lőrincet, *„quod idem ... tam in peregrinacione quam in actuum militarium exercitacione feliciter duci valeat ad effectum".* A Lőrinc által előadott, valószínűleg eléggé hitelesen tolmácsolt okoknak elseje: „. . .audirem tam per relaciones hominum quam scripture quod *si quis dubium aliquod de fide catholica haberet* et locum purgatorii sancti Patricii in Hibernia debito modo intraret, ibidem posset omne dubium inde videre particulariter vel in toto. Et quia ego maximum errorem et *dubium habui de substancia anime quid esset,* qualis res debeat esse vel fieri, quia secundum philosophos dicitur esse invisibilis, incorporea et impassibilis, ideo locum Purgatorii intravi. . ." (A második ok semmitmondó, a harmadik megint a kíváncsiság: „ad videndum mirabilia et sanctorum miracula Hibernie, quia multum audivi de ipsis mirabilibus et miraculis. . .")[338]

Nemcsak a vízió oklevélbetétei hitelesek, reálisak a leíratás körülményei is: a lovag akarja megörökíteni kalandját, ő akar emléket állítani útjának.[339] Egyes megnyilatkozásaiban is kitetszik a racionalitás. Harmadik látomásában a sátán egy ismerős szép hölgy képében kísérti, akihez szerelmi viszony fűzte hazájában. A csábító szavakra így felel a lovag: „Nec illam dominam te fore reputo quam pretendis, cum ipsam ab Hibernia longa viarum distancia iam reliqui. . ."[340]

*

[335] Talán bíborpenésztől érintett ostyáról volt szó: *Makkai—Mezey* 360. (Az oklevél fordítása uo. 242.)

[336] *Visiones Georgii: Delehaye.* [Magyar fordításuk: *V. Kovács Sándor* (szerk.): Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók, Budapest, 1985. A szerk.]

[337] Egyébként lásd. V. fejezetünket, ugyanitt a György lovag azonosításával kapcsolatos problémákat is.

[338] *Delehaye* 46. 59.

[339] *Posonyi* 31.

[340] *Delehaye* 52. — Egyébként a 15. századi és későbbi nyugati irodalomban egyre inkább kételkedő, gúnyos hangon írnak Szent Patrik barlangjáról. (*Posonyi* 49 skk.) — A csoda racionális magyarázata: *Kropf* 1896. 729—730.

A birtokos úr vagy neje származásától függően a nemzetségi monostorban, illetve kegyúri templomában, esetleg egy „divatos" kolostorban kívánt temetkezni. Az egyház javára tett adományok gyakran e sírhely — és a lelkiüdvért itt mondandó misék — megváltása volt. A nemzetségen kívüliek, akik saját templomot nem alapítottak, többnyire egy népszerű temetkezőhelyet választanak. (Magyar Pálné az óbudai klarisszákhoz kívánkozik, akiket az idősebb Erzsébet királyné pártfogol s ahova majd ő is eltemetteti magát.[341] A kisbirtokos Gáldi Balázs vitéz özvegye, Erzsébet a gyulafehérvári káptalannak adakozik, mert a székesegyházban választotta ki sírhelyét.[342] A bevándorolt Ozorai Pipo a székesfehérvári Boldogasszony-templomban óhajt nyugodni.[343] Persze a régészeti tanúságok szerint a falusi temetőkbe is kerültek jobbmódú birtokos urak. A 13. századi Miklós lovag végrendelete még egy egyszerűbb, puritánabb felfogást láttat: „sepeliar in cemeterio Ezyrensi prope cadaver dilecti genitoris mei Thybaldi ... sed nec in dicendo adhibeatur pompa."[344]

Lovagi jellegű temetésre már a 13. század utolsó harmadában van adatunk. *Bezter fia Demeter* a budai Sz. János-egyházban akart sírhelyet. Meghagyta, hogy temetése napján a jobbik lovát nyereggel, zablával és lovagi fegyverzetével vezessék a temetési menetben, majd lelkiüdvéért adják a barátoknak.[345] Felesége ugyanekkor ékszereit és textíliáit hagyja a minoritákra, ámde ezeket is előbb a temetési menetben kell végigvinni.[346]

Ipolyi szerint pogány szokásból maradt fenn az, hogy a vitéz nemes temetésekor lovát a koporsója előtt vagy után vezetik.[347] Lóáldozatról azonban az okleveles források nem tanúskodnak; ehelyett (talán ennek örökségeképpen?) terjedt el az a szokás, hogy a temetési menetben vitt lovat az egyháznak ajándékozzák. (A 11—12. század fordulóján is már így temethették az előkelőket, német szokás szerint; a lovakat képletesen áldozták fel, és a barátok, hozzátartozók egy összegért visszaváltották az egyháztól.[348])

A legrészletesebben a 14. századi krónikafolytatás tudósít lovagi temetésről, Károly Róbert temetéséről. A templomi szertartás alatt, a király halálát követő harmadik napon az egyház ajtaja elé állott a király három pompás lova, bíbor takaróval, s rajtuk a király fegyverzetében három „miles strenuus"; az első íjász, a második dárdaöklelő, a harmadik harci felszerelésben; sisakjukon a király struccos-koronás oromdísze; valamennyi lószerszám aranyozott ezüstből; selyem, bíbor, gyöngyök borították a lovakat és a *királyt megelevenítő három vitézt*. Budáról Fehérvárra tartott a menet; itt újabb ájtatosságok alatt a három lovag a monostor kapujában várakozott, végül elhelyezték a király tetemét István király és Imre herceg teste mellé.[349]

[341] 1353: AO VI. 127. — 1380: Dl 6692. sz.

[342] 1396: *Beke* 729.

[343] 1425: *Wenzel* 1884. 430.

[344] 1249: W II. 213.

[345] 1270—1277 (Bp. okl. I. 119—120): „... equum quem tunc meliorem habuero cum sella et freno et armis meis militaribus ad corpus meum pertinentibus cum omnibus utensilibus suis cum funere meo presentatum ..."

[346] Uo.: „Hec omnia cum funere meo presentata lego fratribus."

[347] *Ipolyi* 1929. 322.

[348] *Belényesy* 1957. 337—342; 2., 13. és 14. jegyzet.

[349] HHFD III. 129—136. A jelenetek magyar fordítása és a temetés elemzése, különös tekintettel a temetési beszédre és a népi siratás szokására (*Horváth* 1970).

Lajos király familiárisa, *(Baracskai) Jakab-fia Miklós* az esztergomi minorita kolostorban jelöli ki sírhelyét. „. . . et portabunt dum funere meo tres equos videlicet peg coloris et Rohzar coloris, et alium equum quem equito continue, item duos ciphos et in duabus lucernis XX florenos. Item arma mea et indumenta."[350] Ő sem adja három lónál alább; *személyét* pedig nemcsak kedvelt lovai és lovagi fegyverzete jelenítik meg a gyászolók előtt, hanem a *gazdagságát* jelképező (szerény) kincsek és a pénz is. A nők temetése (már 1270 körül is) ugyanerre a sémára történt: meg kellett még egyszer utoljára mutatni a bámészkodóknak és a gyászolóknak, mennyire vitte életében a halott, mennyi kincset, selymet, bíbort, ruhát halmozott fel.[351] Osztályhelyzete, hatalma tudatában így vitázik a nemesség a késő középkori misztikus gondolattal, amely a haláltánc-irodalomban formálódik meg a legszebben: a halálban mindenki egyenlő.

*

A lovagi fegyverzet és harcmodor a 13. században kezdett el terjedni Magyarországon, evvel párhuzamosan vagy ennek következtében más, a lovagi kultúrával összekapcsolható jelenségek is (torna, pecséthasználat). Az Anjou-korban mindez általánosabbá vált, nehéz fegyverzetre olykor középsorsú birtokos is szert tehetett, bár a keleti típusú hadviselés és fegyverzet az egész középkoron át divatban maradt; a királyi lovagságnak a könnyű fegyverzethez is értenie kellett. A sisakpecsétek, melyek tulajdonosukat a lovagi fegyverzet fontos kellékével szimbolizálták, nagyjából a lovagi-apród réteg tagjainak birtokában voltak. Mégis a nyugati lovagi kultúra bizonyos jellemzői nem vagy alig honosodtak meg: a címeradományozás egy-két kivételtől eltekintve csak a Zsigmond-korban, a lovaggá ütést, illetve felövezést a magyar királyok külföldiek vonatkozásában gyakorolták. Lovagrend — mégpedig a legkorszerűbb, dinasztikus célból létrehozott lovagrend — alapítására Károly Róbert idején történt európai viszonylatban is korai kísérlet, amely azonban nem lehetett sikeres: talán éppen a zárt formájú társulat helyett szerveződött a király körül a lazább összetételű udvari lovagság. Az ünnepekben a király körüli nemesség ugyanúgy alkalmat látott a reprezentatív pompakifejtésre, meg az eszem-iszomra, mint a nyugati lovag.

Az Anjou-királlyal együtt Magyarországra jött Drugethek képviselték elsősorban az újfajta kultúrtörekvéseket; viselkedésükkel, életfelfogásukkal, familiárisaik útján s talán más közvetlen módon is hatottak e törekvések lassú, fokozatos terjedésére. Mentalitásuk merőben nem jellemző a sokkal archaikusabb gondolkodású magyar nemességnek még az udvar körüli rétegére sem. A lovagi réteg vallásossága korának megfelelően buzgó, ám nem okvetlenül mély: a koldulórendek és a pálosok befolyása a királyi család törekvéseit követő divatnak is köszönhető; az egyháztól elsősorban kiemelt társadalmi helyzetük megerősítését s a túlvilági üdvösség biztosítását várták. A legfőbb isteni büntetésnek — osztálytudatuknak megfelelően — a nemesi család magszakadását érezték.

[350] 1364: H. oklt. 276—277. A temetési menet szimbolikája az elhunyt megelevenítését szolgálta: egy pozsonyi kanonok breviáriumát hordoztatja meg temetésén (1343: MES III. 508).

[351] 1339: Erzsébet domina végrendelete (F VIII/4. 421). Hat lovat vezessenek a menetben, ruháját, ezüstedényei közül az 50 márka súlyúakat stb.

IV. Értékrendszer és propaganda

A lovagi kultúra egyik régen vitatott kérdése a lovagethosz, az erényrendszer mibenléte, sőt: megléte. A múlt századi művelődéstörténetírás általában adottnak tekintette a lovagi kátét, Gautier közölte is, de a konkrét példák, melyekből felépítette, s melyeket a jegyzetanyagban ismertetett, nem fedték ezt a „tízparancsolatot", sem mennyiségben, sem a morális hatókör kiterjedésében.[1]

Ehrismann nyomán elsősorban a német kutatók egy része napjainkig a görög—latin klasszikusokból vezeti le a középkori erkölcsfilozófiára érvényes alaptriászt (bonum, honestum, utile), és ezekhez kapcsolja több-kevesebb sikerrel a lovagi költészetből kiszűrt kategóriákat.[2]

A kultúrtörténész Hans Naumann elfogadta és továbbfejlesztette az elméletet. A *summum bonum* a *gotes hulde,* a *honestum* a négy antik sarkerény, melyeket az arisztotelészi mértékkel *(= mâze)* kell gyakorolni, ezekből származnának a voltaképpeni lovagi erények (circumspectio, hôhermut, Zucht, modestia, humilitas, Milte), végül az *utile:* a *bona fortunae et corporis* (nemesség, szépség, erő, nagyság, egészség, hatalom, dicsőség, gazdagság). Amennyire teljes és logikus ebben az utolsó pontban az elmélet, annyira tetszőleges az erények összeállításában.[3]

A filológiai-filozófiai megközelítéstől eltérő úton járt Friedrich Maurer, aki a lovagi élet alaptriászát az emberi élet etikus rendjében, az imperium rendjében és az egyház rendjében látta.[4]

A filológiai ellenvélemények közt a legmegalapozottabb Curtiusé: eszerint a részben jóval a lovagság keletkezése előtt, illetve különféle forrásokból kialakult etikai-esztétikai kategóriák nem képeztek egységes rendszert, a lovagethosz kérdését csak a konkrét politikai-gazdasági-katonai viszonyok elemzésével lehet megoldani.[5]

[1] *Gautier* 33. A jegyzetben közölt források: 1247-ből Vilmos, Hollandia grófja és 1330-ból Vilmos, Ostrevant grófja lovaggá avatásán tett fogadalom szövege (másodlagos forrás). A „tízparancsolattal" ellentétben kizárólag egyházi jellegű vagy ahhoz közel álló követelmények.

[2] *Ehrismann* 1—26, 85—90. — Ehrismann erénytanának híve minden ponton még 1951-ben is Eduard *Naumann* (219).

[3] *Naumann* 4—6. Itt jegyezzük meg, hogy a latin, német, illetve francia kifejezéseket olykor tudatosan hagyjuk meg az eredeti nyelven, részben a hozzájuk kapcsolódó társadalmi-hangulati többlet miatt, részben azért, mert korabeli magyar párhuzamuk (ha volt) amúgy sem maradt ránk.

[4] 1970. 146—153. Már egy korábbi disszertáció is hasonló hármas séma szerint, a *christliche-ritterliche-höfische* köré csoportosította — igen tetszőleges szempontok kiválasztásával — az erényeket (*Lippmann* 8—48).

[5] *Curtius* 520. — *Cohen* szerint sem létezik a „code", csupán szabályrendszerről beszélhetünk (29—30). — Szélsőségesen szkeptikus és idealista vélemény: „Tatsächlich gab es den Adel, das Rittertum nicht . . . es gab ein allgemeingültiges Ritterideal." (*Foerster* 97.) — A germanisták közt pl. W. J. *Schröder,* noha

A kutatók egy része egyetlen alapvető értékkategóriát választ ki, és a többit eköré — illetve alája — csoportosítja. Így Cohen alapkategóriája a *fidelitas*, Mathewé a *honor*, és Brunneré a nemesi gondolkodás központi fogalma, a *virtus*.[6] Brunner azonban lényegében különbözik az előbbi kutatóktól: nem a toposzból indul ki, hanem társadalomtörténeti vizsgálatait foglalja vele össze. Még inkább szociológiai hátterű Georges Dubynek a bevezetésben ismertetett álláspontja: eszerint a régi arisztokrácia *nemessége* (dinasztikus érzés, ősök tisztelete) és az alulról jött milesek *szolgálata* (bátorság, katonai jártasság, lojalitás) alakítják ki a lovagság kulturális (s tegyük hozzá: erkölcsi) modelljeit.[7]

A kutatók által felállított különböző értékhierarchiák metodikailag nem jogosulatlanok, hiszen ezzel a módszerrel a középkori költők és teoretikusok gyakorlata is megegyezett. A 13. század első felében *Raoul de Houdenc* alapkategóriája a *prouesse*, ennek két „szárnya" a *largesse* és a *courtoisie*, s e szárnyaknak hét-hét „tolla" a többi lovagi erény — azaz amit belőlük az író kiválaszt.[8] Egy 1458 után keletkezett tankölteményben a legfőbb érték a *honor*, amelyhez Franciaország, illetve Anglia (tehát egy ország nemesi társadalma s már nem az egyes lovag!) a *plaisance*, *vaillance* és *richesse* — az életöröm, vitézség és gazdagság — révén fér közel.[9]

Értékrendszerek magukból az irodalmi alkotásokból is olykor erőltetés nélkül kielemezhetők. A lovagirodalomnak az a törekvése, hogy a világi uralkodó osztály egészével elismertessen egy egységes értékrendszert, alulról indult ki, a szegényebb lovagoktól, Németországban a miniszteriálisoktól, mert elsősorban nekik volt érdekük, hogy ezt a heterogén társadalmi réteget legalább eszmeileg nivellálják. A *Ruodlieb* (a cluny reformhoz közel álló tegernsee-i szerzetes alkotása) talán először formálja meg a miles Christianus ideálját, aki a jogért és a rendért harcol, lemond a bosszúról és a büntetésről, védi a gyámoltalanokat; abban viszont a kisnemesi rétegek felfogását idézi, hogy a szerelem veszélyezteti a férfias életideál megvalósítását. Ez a latin nyelvű eposz az első lovagregény, de — mint Ruh szellemesen megkülönbözteti — „ritterlich" és nem „höfisch".[10]

A 12. századi lovagregények már ez utóbbi, a nemesség eszmei egységesítésén munkálkodó kultúra termékei és társadalmi bázisuknak megfelelően csoportosulnak az istenáldotta boldogság (saelde), illetve a becsület (êre) fő kategóriái köré.[11] *Chrétien de Troyes* Erecjében a lovagkirály (és a lovag) értékrendszerét állítja össze: *chevalerie*, *leauté*, *justise*, *honor*, *usage*, *foi*, *coustume*, *don*, *largesce*. E kategóriák mögött konkrét hűbérjogi normák rejlenek. Ugyanakkor a 12. századi lovagi kultúrára jellemző a

---

ismerteti és látszólag helyesli Curtius elmarasztaló kritikáját, a maga rendszerét a régi formalista szellemben állítja fel (215).

[6] *Cohen* i. h.; *Mathew* 358—360; *Brunner* 1949. 75.

[7] *Duby* 1967(b). 38.

[8] Les Ailes de prouesse. Idézi: *Cohen* 150. — *Prouesse* a szótárak szerint „hősiesség, vitézség"; a fordítás mégis kevesebbet mondana az akkori jelentésnél. A *strenuitas*nál több lehetett, a mai *heroizmus*nál kevesebb. A *largesse* olyan bőkezűség, amely magába foglalja a jótékonyságot, a tékozlást, az ajándékozásban való spontaneitást, sőt az ajándékozásról való megfeledkezést is, azaz egyfajta „úri" nagyvonalúság. A *courtoisie* fordításával e helyen meg sem próbálkozunk.

[9] Le débat des Hérauts d'armes de France et d'Angleterre. Idézi: *Cohen* 159—163.

[10] *Ruh* 32.

[11] *Ruh* 12—13.

fortitudo—sapientia egymást kiegészítő párosának, a chevalerie-clergie szövetségének propagandája is: az antikizáló regények, de Chrétien nyílt megfogalmazása is azt sugallja, hogy a lovagságot bizonyos követelmények egy univerzális kultúra hordozójának, az antik kultúra örököseinek szerették volna megtenni. A francia *Sándor-regény*ben (13. század) az igazságosság, bölcsesség erénye mellett a *strenuitas* és a *prouesse* speciális lovagi erénye kapcsolódik a *septem artes*hez.[12] *Wolfram von Eschenbach* különálló hegycsúcs: Parzivaljában a lovagira ráépülő misztikus-vallási ideál szabja meg az értékrendszert. Fő értékei a *triuwe, staete, kiusche;* a legnagyobb bűn a szívből feltoluló részvét elfojtása.[13]

A lovagi költészetet immár nem alkotó, hanem alkalmazó vándorénekes, a másodrangú, késői vonulatot képviselő *Peter Suchenwirt* költeményeiben többnyire a *Minne* az alapvető értékkategória (még a torna szabályzatát, helyét is ő szabja meg, a lovagnak sisakdíszt, címert és pajzsot ő ad), másutt viszont nővére, *Ehre* asszony, akinek *Zucht* asszony az udvarmesternője.[14] Mint Raoul de Houdenc szárnytollai, Chrétien Artusának jellemvonásai, Suchenwirt különböző lovagmagasztalásokba szőtt erényfelsorolásai is a hierarchiának mindig egyedi, konkrét felépítését példázzák, bár kétségtelenül vannak állandó építőkövek, különbözőképpen állandóak; egy költészeten, egy koron, egy, illetve több társadalmi rendszeren belül. Az eddigiek alapján is belátható, hogy nem volna érdemes kodifikált lovagi erkölccsel számolni s a magyar forrásokon ezt számon kérni. Az erények hiearachiában elfoglalt helye egyénenként, társadalmi csoportonként, koronként módosul; maguk az értékek is változnak, az értékváltozás azonban annak alakulása, hogy az egyes korokban *mire* vonatkoztatják őket. A szociológiai indíttatású elméletek helyezik a „lovagethoszt" valóságos talajra, mert a lovagság, a nemesség történeti alakulásának megfelelően történetileg alakuló viselkedésmodellekről, értékpreferenciákról beszélnek.

A 13—14. századi Nyugat-Európában a nemesi-lovagi értékrendszer (helyette a kutatás mai állása szerint helyesebb volna inkább *értékrendszerekről* beszélni)[15] több rétegű; ha a helyi adottságokból fakadó különbségekre most nem tekintünk, s a nyugat-európai feudális értékrendszer kialakulását munkahipotézisként egységes folyamatnak tekintjük, akkor is világos, hogy ez az általában vett értékrendszer a megelőző történeti korokban és szituációkban keletkező értékekből variálódik,[16] s a mindenkori gazdasági-társadalmi alaphelyzet, illetőleg a politikai felépítmény befolyásolja. A Roland-ének és a vele egykorú irodalom, illetve a 13—14. századi lovagi irodalom hőstípusainak, ideáljainak nagy átváltására valamennyi irodalom- és kultúrtörténész utal.[17]

[12] *Köhler* 1970. 12, 40—43, 61.

[13] *Schröder* 175; *Schwietering* 27.

[14] *Suchenwirt* 99, 90, 20, 96.

[15] Erre a belátásra jut Arno Borst is: „diese ritterliche Idee ist nicht uniform, bereits in ihrer gesamtabendländischen Wirkung stellt sie einander widersprechende Leitbilder auf" (*Borst* 229).

[16] Vö. a mentalitás rétegződéséről, a longue-durée-ről és a divatelemekről mondottakat: *Graus* 1969(a). 19.

[17] Emlékeztessünk itt csupán a módszere (s nem szemlélete!) miatt figyelemreméltó szemantikai vizsgálatra Georg *Weise* könyvében, amely a későbbi korszak elnőiesedett ideáljait, megfelelő szóhasználatát, stílusfordulatait, valamint a lovagi stílusnak az egyházi irodalomra — elsősorban a misztikusokra — tett hatását elemzi.

Egyes értékkategóriák — nagy általánosságban — a társadalom, azaz az erkölcs kialakulása óta érvényesek; ilyen a *hűség* is. Történelmileg-társadalmilag meghatározott miliőkben válik hangsúlyos erénnyé: a törzsi arisztokrácia kíséretének megszerveződése során, és átalakulva, módosulva még inkább középpontba jut a vazallitás különféle formáiban. Hamisnak bizonyult minden erőfeszítés, amely a *hűséget* egy bizonyos nép vagy törzs központi erényének akarta megtenni.[18] Nincsen tipikus germán „hűségfogalom", valamennyi katonai kíséret ethoszában szerepel a hűség, amely a kíséret tagjait urukhoz, illetőleg egymáshoz fűzte. Az emberi viszonylatok kialakulásában az érdek játssza az egyik főszerepet; az úr és a kíséret tagjainak viszonyát, valamint a kíséret tagjainak viszonyát egymáshoz a kölcsönös érdek szabályozza. Az első esetben a zsákmányszerzés és a védelem fejében a zsákmányból való részesedés, a második esetben a harci vállalkozás sikeréhez szükséges együttműködés. Az úr iránti hűség, baráti szolidaritás ezeknek az értékeknek etikai motivációja. Noha az egész középkori történelem során igen kevés harcos, vazallus, familiáris áldozta valóban értelmetlenül életét uráért, az etikai motiváció és a valóságos érzelmek diktálta cselekedet a legtávolabb egymástól éppen a kezdetleges, a lazán szervezett barbár társadalomban állt. A jelentősebb irodalmi alkotásokból nem véletlenül derül ki, hogy a fegyvertárs barátsága épp annyit, vagy még többet nyom a latban, mint az úrnak járó hűség. A *Walthariusban* a két érzelem egyforma erős, s a vérbosszú etikai parancsa mindkettőnél erősebbnek bizonyul (eszerint még a javaközépkor küszöbén is);[19] egy fejlettebb társadalom érzékenyebb ethoszát sejteti már *Roland és Olivér* barátsága.

A feudalizmus kibontakozása során a hűség, különösen a dominus iránti hűség központi jelentőségűvé válik. Ennek egyik oka, hogy a kíséret hűbéri kötelékké fejlődik. A jobban megszervezett hűbérállamban, ahol sokkal inkább a földtulajdon jelenti a hatalomban való részesedést, mint a sikeres katonai vállakozásokban kapott zsákmányrész, az immár örökölhető hűbérbirtok reménye erősebb kötelékkel fűzi a vazallust dominusához, mint a barbár társadalom katonáját urához.[20] Bloch könyvében számos példát hoz a hűség szélsőséges propagandájára, éppen a vazallitással kapcsolatban,[21] s bármennyire erősödnek a vazallitás ellentmondásai, a lovagi mentalitás egyik fő tengelye a hűbéri érzés,[22] tehát az átalakult, módosult hűségfogalom marad. Hogy ez a fajta hűség valóban a lovagi mentalitás része, azt Graus szerint a francia lovagregények is bizonyítják: itt a dominus iránti hűség már erősebb mozgató a vérrokonságnál,[23] s elrettentő példa a „chevalier desréé", a „hámból kiugró" lovag, a lojális lovag eszményképének visszája.[24] Persze a chanson de geste-ekben még töretlenebb a dominus iránti hűség eszméje; a lovagregényekben az uralkodó helyére tulajdonképpen már a nő lép.[25] *Wolfram* Parzivaljában a *triuwe* rétegesen többértelmű: természettől adott tulajdonság, amelynek alapján kifejlődhet a

[18] *Graus* 1959. passim, kül. 107.
[19] *Graus* 1959. 81—82.
[20] Vö. *Graus* 1959. 108, 118.
[21] *Bloch* 328—330.
[22] *Duby—Mandrou* 64.
[23] *Graus* 1959. 92—93.
[24] *Cohen* 64—66.
[25] *Ruh* 48.

lovagi hűség (a *milte, rat, helfe, güete* társaságában), majd — és ez Wolfram specifikuma — vallásos szférába emelkedve az irgalom, a felebaráti szeretet kifejezője; a legmagasabb szinten azonban, a misztikus világképnek megfelelően a triuwe már nemcsak az emberek egymás közti kapcsolatára utal, hanem az Istenhez való kapcsolatra is: a triuwe Isten szeretete, amely az emberi szeretetet fellobbantja; nem Isten tulajdonsága, hanem maga Isten (sît got selber ein triuwe ist).[26] Az, hogy a szót Wolfram legtöbbször a szenvedéssel kapcsolatban használja, leleplezi a gondolat 12. századi misztikus forrásvidékét,[27] de hogy éppen a *triuwe* lényegül át isteni szeretetté, istenné, az legalább annyira jellemző ennek a költészetnek a voltaképpeni társadalmi bázisára, a lovagságra. A Minne-költészetben, melyet egyesek az úr—vazallus viszony adekvát kifejezőjének tartanak,[28] tulajdonképpen szintén a hűség lényegül át, s így a szerelmi, érzelmi hűség, illetve árulás későbbi, sőt mai felfogására is kihat.

Graus bebizonyította, hogy a lovagi hűségfogalom nem magyarázható egyedül a kíséret vazallitássá fejlődésével: születésénél az államalakulást támogató egyházi ideológia is bábáskodott. A hűségeskük, az alattvalói eskük[29] a kora középkorban mind tartalmukban, mind formai motívumaikban egyházi ösztönzésről tanúskodnak. A karoling hagyományokhoz csatlakozva *Fulbert de Chartres* 1020-ban megfogalmaz egy lovagi hűségesküt: körülírja a lovag hűségkötelezettségét. A cluny mozgalom krisztianizációs propagandája ekkor indul meg, jelentős *Clairvaux-i Bernát* részvétele is az új lovagi eszmény kialakításában. Az ő nyomdokukon halad *John of Salisbury*, aki már az erőskezű nemzeti monarchiát képviselő király ideológusa, és a lovagságban megnyilvánuló partikularizmus ellen írja a lovagságnak is normát szabó királytükrét.[30] Az egyház tehát bibliai helyek mottójára kidolgozta a *király iránti hűség* elméletét.[31] Csak ebben a légkörben érthető, hogy a királygyilkost a cseh *Kozma* második Júdásnak tartja.[32] Kétszáz évvel később *Dante* a pokol legmélyére veti Júdást, és Brutust nemcsak aktuális politikai állásfoglalása szerint sújtja a legnagyobb büntetéssel, hanem a korabeli Nyugat-Európa egyik etikai normája alapján is.

Az egyház átmentette az antik örökség egy részét, s a feudális hűség-ideológia, akár a feudalizmus világi értékrendszere egészében, magába szívta ezt a hatást.

Maga a lovagi irodalom (Chrétien regényei és a trubadúrlíra egyaránt) nem a központosító király kedvét kereste. Udvarhoz kötődött, igaz, nagy hűbérurak udvarához (Chrétien maga a champagne-i és a flandriai házhoz), akik a király leghatalmasabb vazallusai voltak. Számukra a kerekasztal ideális középpont: az anarchikus-széthúzó erők esztétikus-erkölcsi korrektúrája a lovagi kultúra szellemében. Nincs fenn és lenn, nincs rangkülönbség, a király primus inter pares, hatalmát csupán a 12 lovaggal együtt gyakorolja, a régi jogszokások tiszteletben tartásával.

[26] *Schröder* 215; *Schwietering* 58.

[27] *Schwietering* 62.

[28] *Bloch* (325), korábban szélsőségesen *E. Wechsler* (Zeitschr.f. franz. Spr. u. Lit. 1902). Nézetét teljesen elveti *Burdach* (1925. I/1. 272). A konkrét körülményekből, az úrnők szerepéből, a lovagok (nemesek) rétegződéséből indulnak ki: *Kuhn* (27—28), még inkább *Köhler* (1964. 28, 33). Ez eredmények nyomán a szempontokat árnyaltan egyesíti *Hauser* ((I. 170).

[29] *Graus* 1959. 102, 108 stb.

[30] *Köhler* 1970. 115.

[31] *Graus* 1959. 113, 118.

[32] *Graus* 1959. 92.

Nem véletlenül ellenezték éppen a francia királyok ezt a lovagregényekben ábrázolt feudális vágybirodalmat.[33]

A *bőkezűség* értéke hasonló utat járt be, mint a hűségé. A kíséret és az úr viszonyában a *largitas* voltaképpen a fidelitasra válaszol vagy azt hívja ki. Tehát a két kategória ugyanannak a viszonylatnak — hordozói szerint megosztott — egymást kiegészítő ellenképét alkotja. Már a *Ruodlieb*ben is rút bűne a dominusnak a „hálátlanság". A 12—13. századi nyugat-európai lovagi irodalomban az alacsony származású költőknek és az általuk megszólaltatott kisnemességnek, de a királyok hatalmas vazallusának is egyaránt létérdeke, hogy a *largesce* legyen a legfőbb lovagi erény.[34] *Chrétien* a Percevalban a *largesce*-t a keresztény *caritas*szal egyesíti,[35] de ebben csupán az egyház nyomdokain jár, amely a bőkezűség erényét antik minták és ókeresztény eszmék hatására irgalmasságra, adakozásra formálja át. A *Suchenwirt*-féle *mirte* ugyancsak bőkezűség: pártfogóitól várja a címerköltő.

Noha a trubadúrok a *larguezá*t a bátorság virtusa elé helyezik,[36] a nemesség etikai tudatának legkorábbi rétege a fegyveres kíséret egzisztenciájának megfelelő *hősi, illetve katonai erények* csoportja. A fidelitas ezeknek ad magasabb etikai rangot. Az atléta termet, a bátorság, a férfierények, a katonai hozzáértés, az „inkább meghalni, mint meghátrálni"[37] persze minden katonai arculatú társadalmi rétegnek mindenkor primér tudati összetevője. Éppen az utóbbi toposz feléledése tanúskodhat a lovagi kultúrában az antik hatás komponens jellegéről (majd látni fogjuk, hogy ez a lovagi ideológia megélénkülésével egyidőben bukkan fel Magyarországon is). *A hírnév, a dicsőség vágya* ugyancsak a kiemelkedő harci teljesítmény érzelmi motivációja, egyben a társadalmi kiemelkedést, a nemzetségek-családok anyagi és hatalmi előnyökhöz jutását is megszépíti. Részben ez magyarázza meg a törzsi arisztokrácia primitív hősdicsőítését, más úton a későbbi középkor lovagjának „aventîure" kultuszát. A kettő persze éppúgy nem azonosítható, miként szociológiai hátterük sem. A barbár hősnek be kell bizonyítania, hogy a zsákmányból érdeme szerint részesedett, családja pedig vitézségével arányban gazdagodott; ez utóbbi szempont a lovag számára sem közömbös, de — különösen, ha a lovag második vagy apja örökét váró fiú — egzisztenciális okokból szükséges a *saját* hírnevét (és vagyonát) megalapoznia. Szemünkbe ötlik a legfőbb különbség: a fejlettebb társadalomban az egyéni érdem már nem a nagycsalád egészének hajt hasznot, *az egyéniség egyre inkább kibontakozik.* Láttuk, hogy a 13. század első felében egy értékhierarchia csúcsán áll a *prouesse,* és a százéves háború idején különösképpen felmagasztalják.[38]

[33] *Köhler* 1970. 19—22.

[34] Így a Cligés-ben, *Köhler* 1970. 22—28.

[35] *Köhler* 1970. 31.

[36] *Köhler* 1964. 30.

[37] *Bloch* 409—411; *Cohen* 45—46; *Duby* 1967(b). 38; *Moorman* 11—14. — Példa egy 14. századi latin szövegből: *Visiones Georgii* 1931. 112—114. — A középkori teoretikus irodalomban Vegetius nyomán a katonai erények követelményrendszere: *Joannes Saresberiensis* lib. VI. c. 5. (gyorsaság, erő, fegyvergyakorlat, edzés).

[38] Jean Froissart, például krónikája prológusában. (Vö. *Huizinga* 1931. 93.) A *prouesse* itt a dicsőséggel és a hírnévvel együtt. — Az 1351-es francia—angol harc célja, hogy „a jövőben is beszéljenek róla az udvarokban, a palotákban, s a világ más helyein" (*Huizinga* 1931. 92). — A 14. századi visio-irodalom egyik — szereplője miatt magyar vonatkozású — termékében a Tari Lőrinc zarándoklatának kettős, múltba és már a jövőbe is mutató tendenciája: „sue mentis pulcritudine ductus *pro actibus militaribus exercendis* et

Az *aventura* etimológiailag az, ami eljön, bekövetkezik, megesik az emberrel — ami ráesik, rázuhan. A nehéz fegyverzetben vívott csaták párharcokká oldódásának során a *véletlen* és az *egyéni fegyvertény* fogalomköre egymásba illeszkedik. A békében funkciótlanná váló, elszegényedő, birtoktalan kisnemesség létformája a szükségből fokozatosan erényt csinált. A kaland mindig veszélyt is jelent; a lovagirodalomban a démonikusnak tetsző ellenerők legyőzése adja meg a lehetőséget egy (a múltba visszavetített, ám valójában soha nem létezett) rend helyreállítására. Maga az egyénített hőst szerepeltető lovagregény is azért foglalhatta el a kollektív epikus műfajok helyét, mert az egyes ember és a közösség közt objektív ellentmondás jött létre. A vágyálom egy olyan közösség maradt, amelyben az új egyénnek megfelelő helye van: ennek adekvát kifejezése az irodalomban az, hogy a közösséget fenyegető veszélyt mindig egy meghatározott, kiválasztott egyén; a kerekasztal egy bizonyos lovagja tudja elhárítani. A 12. századi szellemi mozgalmak (a vallásosság új formái, a nominalista filozófia) is kedveztek az individuum kibontakozásának.[39]

Az egyház ideológiájának ez az attitűd alapjában ellentmond: ez az ellentét is a keresztesháborúkban, az egyház ügyéért folytatott harcok során, a *miles Christianus* ideájában oldódik részben fel. Maga a dicsőségvágy, sőt, dicsőséghajhászás egy „emelkedettebb" lovagi etikai rendszerben negatívummá fordult, mert egy korábbi, már-már idejét múlt, „barbár" erkölcsöt éreztek benne. Ezért különböztet meg *Suchenwirt* is kétféle dicsőségvágyat,[40] akár előtte *John of Salisbury:* más a dicsekvés és más a dicsőség; nem véletlenül gúnyolja ki a királyhű teoretikus a nemesi család őskultuszát.[41]

A részben ókori katonai erényekhez hozzájárultak tehát a hűbériség speciálisan korszerű erényei, a törzsi arisztokrácia osztályöntudatából levezethető *nobilitas* és a hűbériség eszméje a hősi erényekben ötvöződött minőségileg új ethosszá, s az érett feudalizmus világi uralkodó osztályának lett ideája. Az arisztokrácia, a nemesség azzal az elképzeléssel, hogy a nemesi származású ember erényre született, a virtus követelményét állította maga elé,[42] s a nemesség erkölcsi magasabbrendűségébe vetett hitből következik, hogy a *hősiesség, bátorság, a nemesség erkölcse, ismérve lett.*[43]

---

augendis diversa mundi climata perlustrare intendit" (*Delehaye* 46). Ekkor az itáliai signoriákban a humanisták már a városfejedelmek dicsőségét, hőstetteit zengik, a gloriáról sehol sem beszéltek magasabb hőfokon (*Duby* 1966. 135).

[39] A fentiekben *Köhler* (1970. III. fejezet) gondolatait követem. Béroul és Thomas Tristan-feldolgozásaiban, még inkább Gottfriednél az egyén és a társadalom ellentmondása feloldhatatlan (*Köhler* 1970. 154, 270; *Ruh* 46—49).

[40] *Mályusz* hívta fel a figyelmet arra, hogy Suchenwirtnél a lovagi erényekkel nem törődő dicsőségvágynak neve „Preisbejag" (Preisjagd); 1966(b). 756.

[41] c. 3. „De militibus gloriosis, qui militiae inutiles sunt". Ő a korabeli elpuhult lovagok kritikájába ágyazza bírálatát: üres dicsekvésükben a régebbi kort idéző hősdicsőítés még anakronisztikusabbnak tűnt. „Quisquis eorum in aula iactantior est, cum ad praelii discrimen accenditur, Lacones duce Sango turmatim praemittet ad pugnam, novissimos praesidii causa subsequens... Cum vero sine vulnere et cicatrice (quod frequentius evenit) domum redeunt » tunc exhausta canunt praelia Marte gravi... « Et quisque mortes mille circa tempora sua errasse gloriatur... Fabula haec in annum centesimum protelabitur. Filii quoque qui nascentur et exurgent, enarrabunt filiis suis." (*Joannes Saresberiensis* 288—289.)

[42] *Brunner* 1949. 76—77. Clairvaux-i Bernátot id. *Schröder* 94.

[43] Példa a 14. századi *Visiones Georgii*-ből: György lovagot a purgatóriumban fegyveres lovagok és bárók képében kísértik a démonok. Így vallanak magukról: „facti potentissimi, fortissimi, ac eciam inmortales, exercentes iugiter *actus nobiles et bellicos* in torneamentis et hastiludijs, in eternum *in hac nobilitate* sine

Ennek nem mond ellent, hogy nemtelen is lehetett bátor és hű (urához), viszont ezzel érdemelte ki, hogy a nemességbe kerüljön. Ahogy a harcos réteg egyre jobban azonosul a szabad, illetve a nemesi réteggel,[44] a *libertas* és a *nobilitas* mint javértékek is beléptek ebbe az értékrendszerbe.

A „nemesség" a háborúkban és vazallusi kötelességekben ruinálódó kisnemesség tényleges helyzetének megfelelően szakad el mindjobban arisztokratikus értelmezésétől. Egyre élesebb az osztályon belüli differenciálódás; nemcsak a kisnemesség érdeke, hogy a maga helyzetét tükröző ideálokat az egész osztályra kiterjessze, s ezzel védje meg a „rend" egységét, azaz önmagát a lesüllyedéstől. A főnemesség is jobban magához tudja láncolni a szegény lovagokat, ha elfogadja a „szegény, de nemes", „rongyokban jár, de nemes" (vö. Erec: Enide és apja) ideálját, az egységesnek tekintett lovagi társadalom fikcióját. Ez a lírában és lovagregényekben egyaránt a Minne közvetítésével az *erkölcsi nemesség* (Tugendadel) koncepciójához vezet.[45] Az osztály zártságának ideológiája és a valóságos helyzet, azaz a nemességbe jutás több-kevesebb lehetősége[46] közötti dinamikus feszültség is hozzájárult az *erkölcs, a szív nemességének*[47] koncepciójához, de tevékeny részt vállalt ebben is a bernáti misztika. *Gottfried von Strassburg* Trisztánjával a „nemes szívek" közösségéhez fordul, a *herze* szó maga számtalanszor bukkan fel szövegében, s ez Bernát filozófiájának mély hatásáról vall.[48]

Az erkölcsi nemesség tudatsémáját a feudalizmus általános válságának idején a polgárság majd felfrissíti és harcos osztálytartalommal látja el.?

Bár a fidelitas és a bátorság — módosulva — előkelő helyét végig megőrzi, egyre fontosabbá válik a becsület (*honor, Ehre*), amely a klasszikus etikában részben még közéleti erkölcs, de voltaképpen a nemesség régi erénye (vö. a név, a család becsületét, „tisztaságát"). Maga a *honor* szó jelentése a korai középkorban „hűbérjavadalom", vö. a hazai latinságban a „pro honore" bírt várakat, javadalmakat; ebből fejlődött ki a *tisztség, tisztesség, tekintély*, egy hűbérbirtoklástól független *becsület* jelentése.[49] A kései középkorban éppen azért válik központi kategóriává, mert az ordo militaris a kiváltságosok (világi) rendjével lett egyenlő; a bátorság, a kiállás, az önfeláldozás, a hűség egyre inkább „becsület dolga". Ezért összpontosulnak Suchenwirtnél a becsületben a lovagi erények.[50] A lovagi becsület: nemesi becsület, és ezen az úton követhető tovább, a feudalizmus bukásán túl a párbajoknak, becsületbíróságoknak (részint az istenítéletekben gyökerező) hagyományai.[51] Igaza lehet Sandbergernek,

---

morte et sine aliqua lesione... et ... perseverantes erimus gaudentissime cum omni alacritate et *honore*. Tu igitur, quoniam te novimus *virum nobillissimum* et *in armis et actibus bellicis ac nobilibus valde strenuum* supramodum, dimitte fantasias tuas..." (p. 113).

[44] A *bellator* és *nobilis* fokozatos fogalmi azonosulásáról Magyarországon legújabban: *Szűcs* 1973. 596—597. Itt a kérdés korábbi magyar és nyugat-európai irodalma is, kitérve a három ordo általánosan elterjedt elméletére (*oratores, bellatores, laboratores*). (Ez utóbbihoz vö. még, többek között: *Berges* 56.)

[45] *Köhler* 1970. 71—75.

[46] Vö. például *Perroy* 25, 32, 36.

[47] Vö. *Berges* 10; *Brunner* 1949. 76 (12. és 15. századi példák).

[48] *Schwietering* 6—7, 33 és passim.

[49] *Köhler* 1970. 33.

[50] Az igazi lovag a Frau Ehre barátja (*Suchenwirt* I. 90, 162). Vö. *Primisser* bevezetőjét (i. m. p. XXV). továbbá *Mályusz* 1966(b). 756. A fentebb idézett *Visiones Georgii*-szövegben is ez a „honor" bukkan fel.

[51] Kezdeti formákra vö. *Cohen* 129—135. (A legrégebbi irodalmi adat a Roland-énekben, vö. uo. 131.) — 15. század végi magyar példát idéz *Bónis* (1947. 300). (A familiáris a hűtlen kezelés vádja ellen tiltakozik, ura

hogy a lovagi becsületfogalom 14. századi fokozott (angliai) kultusza a lovagság elveszített katonai jelentőségét kompenzálta.[52]

A lovagi értékrendszer kialakulásának másik nagy összetevője, mint láttuk, a hősi erények megszelídítését, krisztianizálását célzó, *egyházi eredetű teória*. Ez nemcsak a korábbi barbár ethoszt formálja át, hanem bevonja többek között a klasszikus sarkerényekre épülő[53] középkori uralkodói erényeket is a nemesi értékrendszerbe. Különböző társadalmi-politikai változások következtében az egyház a 11—12. században intenzívebben próbálja meg kiterjeszteni ideológiáját a feudális uralkodó osztályra. A sarkerények mellett az istenfélelem, a társadalmi kiegyenlítődést ígérő evangéliumi felebaráti szeretet erényei nyomulnak be a hősi erények közé (az özvegyek, árvák, elnyomottak védelme, a szegényekről való gondoskodás: eredetileg részben a *principes*nek szánt propaganda, részben a néptömegekre támaszkodó, a karoling hagyományokat életrehívó cluny mozgalom ideológiája).[54] A „miles Christianus" ideológiáját végső formájában a cluny hagyományokra épülve az udvari klerikusok alkották meg. A kifejezést először az apostolokra alkalmazták, csak a 11. század második felében nyert új értelmet.[55] Clairvaux-i Bernát a templomos lovagoknak ír regulát (De laude novae militiae): ez pecsételi meg a *militia saecularis*nak *militia Christi*vé változását. John of Salisbury 1159-ben hirdeti: „A „*miles* nemcsak foglalkozás, hanem a tisztesség neve is. Márpedig csakis az szerez magának tisztességet, aki erre Istentől hivatott".[56] A lovag feladata: védeni az egyházat, leküzdeni az álnokságot, tisztelni a papságot, a szegények sérelmeit elhárítani, békéssé tenni a tartományt, s a szent tanítás szerint testvéreiért ontani a vérét.[57] Az ellenséges néppel, királyokkal, nemesekkel keményen kell bánni, de nem azért, hogy dühének, hiúságának, kapzsiságának, önkényének tegyen eleget, hanem hogy bevégeztessék rajtuk a méltó ítélet.[58] A tisztesség-becsület, a honor így nyer

az ő becsületének és nemzetségének okozott kárt (1490: HO V. 372). — Ekkor a magyar törvényekben is van már nyoma a becsületbíróságnak, illetve azoknak a pereknek, melyeket ilyen szinten kell megítélni. „Datur hoc judicium in eos, qui pactis et promissis, *fide, honore et humanitate* interpositis, verbo vel scripto factis, non stetissent, vel qui sub assecuratione *fidei, honoris et humanitatis suae*, aut contra suum salvum conductum aliquem defraudassent... etiam contra eos, qui *alterius honorem* convitiis, vituperiis, verbis aut scriptis inhonestis et infamatoriis, *in derogamen statis, honoris, dignitatis et existimationis* tendentibus laessissent...: infidelem, improbum, filium meretricis, perjurum, fidefragum et mentitum esse eum affirmando... Unde et nomen hujusmodi lites acceperunt, ut *causae in facto honoris* vocentur." stb. (Observationes 201.) — A hagyomány nálunk azután a második világháborúig kísértett, persze teljesen anakronisztikusan és hazug formában.

[52] *Sandberger* 197.

[53] *Brunner* 1949. 75, 79. (A sarkerényeket is a nemesség szociológiai bázisáról vezeti le.)

[54] *Berges* 60. — A *treuga dei*, a keresztes hadjáratok viszonyairól, a nemesi tudatban összeolvadó keresztény ideákról és a zsákmányvágyról, az uralkodói erényeknek a nemesi erkölcs krisztianizálódásában betöltött szerepéről, a lovagi-udvari kultúrának a polgárok számára is még sokáig mértékadó befolyásáról vö. *Brunner* 1949. 80—83, továbbá: *Duby* 1961. 16; *Duby—Mandrou* 69. 127; *Foerster* 100 stb. Mélyebb társadalmi gyökerek felderítése: *Töpfer*, különösen 87. Az antik eredetű erénytan keresztény interpretációjához vö. például *Visiones Georgii* 291.

[55] *Bumke* 112; *Borst* 219.

[56] „Miles ... sicut laboris, ita et honoris nomen est. Nemo veros sibi honorem sumit, sed qui vocatur a Domino, de collato honore gloriatur." *Joannes Saresberiensis* c. 8. p. 296.

[57] "Tueri ecclesiam, perfidiam impugnare, sacerdotium venerari, pauperum propulsare iniurias, pacare provinciam, pro fratribus, ut sacramenti docet conceptio, fundere sanguinem."

[58] Uo. 297.

keresztény színezetet. A krisztianizálódás záloga a lovagi felövezéskor tett egyházi eskü,[59] a hűbéreskünek részben származéka, részben módosulása, illetve kísérője, hiszen a késő középkorban is *valaki* lovagjává ütik a jelöltet.

A krisztianizált erénytan terjedését, talán *Salisbury* hatását mutatják a 13., ill. 14. századi felövezési fogadalmak: a lovag naponta misét hallgat Jézus szenvedéseiről, bátran kockára teszi életét a hitért, védi az egyházat, óvja az özvegyeket, árvákat, szegényeket; ok nélkül nem háborúzik, nem védi az igazságtalan ügyet, mindenben alázatos, alárendeltjeinek javait megőrzi, dominusa ellen nem követ el semmit. (*Magnum Belgii Chronicon*, ill. *Annales Hannoniae*, c. 37.)[60] *Raoul de Houdenc*nál a courtoisie szárnytollai részben az egyházi erények.[61]

A termelőeszközök tulajdona és a termelőerők fejlődése révén a felhalmozott javak birtokosa az egyházon kívül a privilégiumokat élvező nemesség. Annak idején a törzsi arisztokrácia is a javak túlnyomó részének birtokosa volt, e javakból juttatott kísérete tagjainak. A kizsákmányolás biztosította magasabb életszínvonal révén a javak élvezése feletti *életöröm* annál erősebben rajzolódik ki az irodalmi-művészeti emlékekben, minél nagyobb a kizsákmányoltak és kizsákmányolóik életmódja közötti távolság, azaz a dolgozó osztályok relatív szegénysége, kényelmetlen életformája. A lovagethoszhoz így zárkóztak fel egyre szorosabban a *javértékek*.[62] Már a nobilitas, az előkelő származás is a személyi szabadság és a testi munkától való mentesülés révén, de a részben hozzájuk, részben a hősi erényekhez kapcsolódó dicsőség és hírnév is a legfontosabb középkori javértékek közé tartoznak, annál inkább, minél jobban előtérbe nyomul az egyéniség. A nyugati lovagi költészetbe dél felől hatoló *Minne*-kultusz is az életöröm kifejezője, a kései középkor értékrendszerében a javakkal együtt egyre magasabbrendű szerepe lesz.[63] *Raoul*nál a courtoisie szárnytollai nagyrészt az életörömmel, a Minnével kapcsolatos erények, illetve viselkedési szabályok: örömöt lelni a zene hallgatásában és a szerelemben, megakadályozni a hölgy megrágalmazását, rosszat senkiről nem szólni, szerelmet táplálni a szívben.[64] Nagyon sokat elárul a „höfische Liebe" kultúraformáló, nevelő funkciójáról az is, hogy a purgatóriumot járó György lovag keresztény lelki erényeit az erényes szép nő képében kísértő démon említi.[65]

[59] A lovagnak testileg-lelkileg kiválónak kell lennie (c. 5). A nemes vér és az öröklött javak — bár a dicsőséghez és a bőséghez elegendők, a virtus nélkül nem sokat érnek (c. 3). Mindehhez a korabeli lovagság erős kritikája is járul, így a lovagi dicsekvés és az elpuhultság, pompázás, lakomázás stb. ellen kel ki élesen (c. 3). Uo. 288, 292.

[60] Id. *Gautier*, l. 1. jegyzetünket.

[61] Az egyháztisztelet, alázat, szerénység (*Cohen* 150).

[62] Vagyis a dolgok, viszonyok, intézmények értékvonatkozásai (*Heller* 1970. 788).

[63] Vö. *Brunner* 1949. 84—85.

[64] *Cohen* 150. — A Minne alapvető értékkategória-szerepéről *Suchenwirt* költeményeiben l. feljebb.

[65] „Sum enim orbata orphana et pupillata utroque parente virgo quidem et innupta. Et quia audivi te virum esse valde nobilem, magni cordis et in armis strenuissimum et per consequens ita potentem, me pariter et regnum meum defensare, decrevi in corde meo tibi hunc honorem facere, accipere te in virum legitimum . . . et eris rex potentissimus regni mei." (*Visiones Georgii* 117). Elsősorban az erények, értékek kapcsolatára ügyeljünk; a jelenetnek persze irodalomtörténeti hagyományai vannak, legközvetlenebbül a korabeli lovagregényekben, de voltaképpen az ősi európai mesevilágban. Egyébként a Visiones klerikus írója csak ismeri és közvetíti ezt a lovagi hagyományt, ám ő a másik középkori — klerikus — nőszemlélet híve, mint ezt a nő hiányosságait ecsetelve kifejti (*Visiones Georgii* 291—293).

Egyáltalában a *szépség* is javérték. A szépségideál minden kor, minden társadalmi réteg értékrendszerében megjelenik, az életforma és az etikai tudat követelményrendszerének megfelelően, sok kisebb aktuális összetevő módosítására. Persze csak igazi költő tudja lefesteni.[66] A középkori lovagi szépségideálra igen jellemző, hogy összefügg az öltözködéssel. „A ruha teszi az embert." Így viszont világosak a további összefüggések is a *gazdagsággal* és a *nemességgel*. Szép a pompás ruhát, aranyatezüstöt-drágakövet viselő (gazdag és előkelő) férfi és nő,[67] a nemességgel ellentétes a zarándoklatkor felöltött hitvány ruha.[68] Még a ferences krónikaíró értékrendszerében is kora lovagi értékrendszer tükröződik. A *pulcher* és a *nobilis* jelzők gyakran járnak együtt, a pulcher többnyire nemesember vagy nemesi származású klerikus jelzője *Fra Salimbene* krónikájában.[69]

Megkíséreltük a 13—14. századra kialakuló lovagi értékrendszer(ek) összetevőit az értékrendszer(ek)en belüli fejlődésükben, egymáshoz viszonyítva megragadni. Nézzük meg egyetlen, a 13—14. század fordulójára kialakuló, ám a 16. században is nagy hatású értékrendszer példáján a sokszínű, kissé kusza kép vetületét. *Raymundus Lullus* kátéjában jellemzően fonódnak össze az érett feudalizmus ideái. A lovag: dominus, akit a köznépnek el kell tartania; legyen elég nagy földje s azon elég sok lakó (világos, a lényegre mutató osztályszempont); kötelezettségei vannak az egyház, a gyengék, a király, az ország iránt a rablókkal szemben (krisztianizáció); legyen bátor, erős alkatú,

[66] A szép nő ideálképe *Suchenwirt*nél: kis lábfej, magas rüszt, hófehér láb, fehér selyem ruha arannyal és drágakővel díszítve(!); középmagas, karcsú, törékeny test, fehér kéz, hosszú ujjak, kerek nyak és dekoltázs, arcon gödröcske, izzó ajkak, elefántcsontfehér fogak, fehér-piros harca az orcán (a piros szín győz), nem hosszú, enyhén hajlott orr, barna sólyomszem, barna szemöldök, fehér homlok, arany haj, rajta aranyos-drágaköves-gyöngyös szalag (!). (Di schön Abentewr, vv, 167—222. *Primisser*-kiad. p. 82—83.) Vagyis: színek, kincsek, törékeny finomság: mindaz, amire a középkori lovag vágyik, és ami életformája keménységét voltaképp oldaná. (Persze e képben nem kevés ókori topikus elem van.) Hasonló a lovagi kultúra egyes értékeit őrző angol és skót népballadák ideálja is. (*Matthäi* 54—61.) — A középlatin irodalom gyengébb teljesítményű átlagára csak az ilyesfajta leírás jellemző: „vidit . . . dominam supra modum et valde mirabiliter amabilem et formosam et pulcherrimam inter omnes huius mundi mulieres. . ." etc. (*Visiones Georgii* 115).

[67] Vö. az előbbi jegyzetben idézett *Suchenwirt*-képet, továbbá uo. p. 11. *Matthäi* 48—53 és *Delehaye* 45—46 a lovagi ünnepek, felvonulások alkalmával kifejtett csillogás szépségéről. — A 14. századi magyar nemesség esztétikai ízléséről vö. II. fejezetünk utolsó szakaszát.

[68] „Videmus te virum nobilissimum nudum quasi, utpote vilissimis pannis et tue nobilitati contrariis indutum, insuper et discalciatum, dezonatum et capite discoopertum, eme igitur tibi necessaria, quia de tua nobilitate et fidelitate confidentes speramus accepturos nos precium empcionis tempore oportuno . . . et faciemus tibi fieri vestes tue nobilitati condecentes. . ." (*Visiones Georgii* 118—119.)

[69] A legteljesebben: „nobilis homo dives et potens pulcher et sapiens". A szépség bizonyos húsfelesleget jelent (pulchri homines fortes, carnosi et pingues; magnus et grossus et longus statura, robustus et fortis stb.), ezek a képek lovagokra vonatkoznak (*Paul* 407—411). Ezen a szépségen az erő mellett visszfénylik a jólét, a jóllakás öröme is. Salimbene egyéb értékei: harci erények (uo. 411), courtoisie, bőkezűség, jó kedély, a zene élvezése (uo. 413—415). Persze Salimbene is lovag fia, osztja osztálya értékrendjét (uo. 428—429). Egyébként e korban Nyugat-Európában a férfiszépség meglepően feminin jellegű. Falke azt a jelenséget, hogy a lovagi férfi külső megjelenése ekkor az előkelő nőére hasonlít, a Minne-kultusszal magyarázza, ez nyilvánul meg az öltözködésben, a karcsúság, rózsaarc dicséretében (*Falke* 1892. 73). Ezt a feminin vonást figyelte meg *Weise* is a francia és német lovagi irodalom szóhasználatában (78 és passim), arra gondolva, hogy ez felelt meg a finom, udvari érintkezési formáknak (85). *Matthäi* a későbbi angol és német balladákban mutatta ki a férfiideál feminin vonásait (rózsaarc, hószínű bőr, karcsú, magas testalkat 54—61). Ez természetesen származhat a lovagi irodalom sablonjaiból, de az adott helyen már az úri világ és a népi valóság nagy távolságát is jelzi.

gyakorlott a fegyverforgatásban (hősi-katonai erények); udvarias, jól öltözött, nem hazug (courtoisie), alázatos (krisztianizáció), szép (courtoisie, mint javérték); ne a saját dicsőségét keresse, hanem a rendét (a késő középkor rendi szemléletével is összefüggő etikai követelmény).[70]

Milyen nyugati értékrendszerek propagandája juthatott el a magyarországi világi uralkodó osztályhoz? A teljességre törő áttekintés, a 13—14. század fordulóján itt járt trubadúrköltők felsorolása helyett csak egy példát: I. Lajos udvarában megfordult és szerepelt az epigon vonulatot képviselő *Suchenwirt*. Talán nemcsak a király tudott németül,[71] talán a bárók, udvari lovagok, apródok némelyike is. Akár Horsundorfer Ulving és az Ellerbachok közvetítő szerepével is számolhatunk. Így elképzelhető, hogy a lovagi etikett és a vendéglátó udvar érdekeit szolgáló költészetének alapvető filozófiája, értékrendszere is többé-kevésbé ismertté válhatott a legfelsőbb körökben. Az egyes lovagokról, bárókról szóló versekben szinte koszorút fon a lovagi erényekből (szinte verses narrációkat ír); más, teoretikus-allegóriás költeményekben ezeket az erényeket részletezi.

A hamis lovag vidám az asztalnál, a nőknek a becsületébe gázol, dicsekszik. Mértéktelen ivó. Nappal alszik, átalussza a misét. Az igazi lovag egy nő kedvéért minden nőt tisztel, mértéktudóan tréfálkozik; ha a becsület úgy kívánja, éjszaka is fennmarad; megtartja ígéretét; kora reggel misét hallgat. A hamis lovag száz szerelemet is választ, mindegyik nőnek megesküszik, hogy ő az egyetlen. Ezért bünteti az Isten betegséggel, futással, szegénységgel. A tornán felcicomázva jelenik meg, de gyáván viselkedik. Az igazi lovag férfias, mint egy szép kép(!); nem fél, és győz a tornán. Hát még a csatában! Szent György nevében megy az ellenségre, és seb nélkül nem tér haza, akár győz, akár elfogják.[72] II. Albert osztrák herceg királyoknak adott tanácsot, szíve olyan volt, mint a szája, hűség, árvák-özvegyek védelme, igazságvágy, nyíltság, bölcs uralkodás, a becsületért való kiállás jellemezte.[73] Ulrich von Pfannenberg grófot hat hölgy siratja: Tzucht, Mazz, Scham, Warhait, Staet, Tugend, és hat lovag: Gotlieb, Erwart, Getrewrath, Mildemar, Adelger és Manhaft.[74]

Akár egy századdal korábban a szintén polgári származású *Stricker*, Suchenwirt is beleálmodta magát a lovag szerepébe: a lovagi kultúráról, a *höfisch*ről alkotott kép nála is idealizált túlértékelés, a nagy irodalmi alkotás minden erénye nélkül. Szinte természetes, hogy Strickernél és Suchenwirtnél is hangsúlyos motívum a különben topikus „laudatio temporis acti"; a hamisság azért győzheti le az erényt panaszkodó költeményeikben, mert — kívülállók és túlélők lévén — sokkal jobban észrevették az eszme és a valóság közti ellentéteket, csakhogy ők ennek a születésekor is csupán mértéket és igényt jelentő eszmének 100—200 évvel később szegődnek híveivé.[75]

[70] Libre del ordre de cavayleria. Id. *Cohen* 176—178.

[71] Erről Küküllei tudósít a 27. caputban (HHFD III. 181).

[72] *Suchenwirt, Der Vidertail.* (*Primisser* kiadásában a XXVIII. vers.)

[73] *Primisser*-kiad. III. vers.

[74] *Primisser*-kiad. XI. vers. p. 35., vv. 95—109. — Heinrich karintiai herceg erényei: *Sham, Zucht, Wahrheit, Treue,* lovagi játékok rendezése, bőkezűség, az adott szó szentsége, *Manhait* és *Minne.* (Uo. VI.) Az ifjú Ellerbachra istenfélelem a jellemző, *Minne* volt a szívében és elméjében, erényei: *trew, tzucht, milt, scham;* Istenért, becsületért, a tiszta nőért mindenre kész. (Uo. IX.) Ugyancsak figyelemreméltó I. Lajos király jellemzése, erről később, a királyportréval kapcsolatban ejtünk szót.

[75] Strickerről vö. *Schreyer,* különösen 553—554, 556.

Suchenwirtnek az eszme társadalmi bázisához csupán annyi köze van, hogy az eszmét felélesztő és szívesen hallgató, ámde a megváltozott társadalmi és politikai körülmények között jelentősen átformálódott főnemességben és a királyi udvarban leli meg kenyéradóit. De hogy az alább említendő Szent György-statútum vagy Suchenwirt erénypropagandája, ha hatott is, csak egy rendkívül szűk réteg ideológiájának felelhetett meg, pontosabban csak egy szűk réteg nevelését befolyásolhatta, arra bizonyíték egy másfajta összeállítás: az 1400—1410 közt másolt *Schlägli Szójegyzék*. Minthogy ez egy 14. századi osztrák-bajor földön készült latin—német szójegyzék magyar variánsa,[76] itt is csak „propagandáról" beszélünk. Értelmiségi-klerikus használatra szánták, így a korszerű és szükségképpen egyházi tudományosságot tükrözi. A 2140 magyar szó között esztétikai jelzők nincsenek, legfeljebb az első csoportban (mely az Isten, világegyetem, substancia, természeti jelenségek „metafizikus" és „fizikus" fogalomkörét öleli fel), néhány etikai jó tulajdonság: *sapiens* (bwlch), *prudens* (idem), *sagax* (idem). A *virtus, virtuosus* (iozag, iozagus) mindjárt a *deus, deitas, dominus* és *dominatio* után, az *unus* és *unitas, divinus és divinitas* előtt, vagyis az *isteni* fogalomkörében szerepel, a teológiai szemléletnek megfelelően.[77] A *mos* (ercelch), *morosus* (ercelches), *morigeratus* (idem) pedig a *sanitas* (egesseg), *salus* (egez) szavak után a *debilis* (beteg) előtt áll.[78]

*

Amikor a 13—14. századi magyarországi világi uralkodó osztály értékrendszerét, vagyis a nemesi tudat egyik legjellemzőbb összetevőjét keressük, két számottevő forrás nyújthat segítséget: az okleveles gyakorlat és a korabeli történetírás. Ez a kettő az, amely ha töredékesen, hiányosan is, de eredeti megfogalmazásban ránk maradt. Miként a társadalmi kategóriák vizsgálatakor láttuk, a kétfajta forrás nem mindenben kongruál. Ha az oklevéladás és a krónikairodalom hatókörét, propagandaerejét, közönségbázisát tekintjük elsőrendű szempontnak (márpedig a vizsgált tárgy ezt követeli), az oklevelek alapján vonjuk le a következtetéseinket, és az elbeszélő irodalom adataival inkább csak kiegészíteni szeretnénk.

Munkamenetünk két ütemre oszlik: először az egyes értékek, toposzok útját követjük a forrásanyagban, azután pedig — történetibb látásmód szerint — eredményeink összegzéseként arra próbálunk feleletet adni, hogy az egyes korokban mi jellemző az értékrendszerre, s volt-e változás a magyar fejlődésben. Bármennyire közhelyes az oklevelek megfogalmazása, bármennyi toposz öröklődik századokon át az arengában és narrációban, konkrét politikai-társadalmi tartalom nyilvánul meg ezekben az ideologikus részekben; a kancelláriai termékekben alig burkolt uralkodói propagandára, és még a magánoklevelekben is az oklevéladóra, illetve „közönségére" jellemző világnézetszeletekre bukkanunk.[79] Minthogy az oklevél természete szerint

[76] *Szabó* 1956. 44.
[77] SchSzj 5., 24., 25., 26. szó. (A szójegyzék egyéb vonatkozásairól az V. fejezetben írunk.)
[78] Uo. 1953., 1954., 1955. szó. — A Beszterceі Szójegyzékben semmiféle hasonló szó, kifejezés nincsen.
[79] *Fichtenau* 10. — Arról, hogy a középkori oklevél különösen Magyarországon betölti az irodalom ideológiai szerepkörét, *Trencsényi-Waldapfel* Imre is írt (8).

döntéseket, ítéleteket örökít meg és javak adományozását rögzíti, illetve indokolja, az oklevél-propaganda az *exemplum* utján mindig egyfajta értékrendszert fejez ki.[80]

Hogy ez az értékrendszer miből áll s mennyiben függ össze a lovagi ideákkal, azt eldöntheti az egyes értékek kielemzése az oklevelekből és az elbeszélő forrásokból.[81] Toposzokat és nagyobb szövegösszefüggéseket egyaránt figyelembe véve kíséreljük meg a társadalmi fejlettség különböző fokán kialakult erények, értékek tettenérését a magyarországi forrásokban.

Természetes, hogy a világi uralkodó osztály tagjainak adott donatiókban a *hősi-katonai erények* különös hangsúlyt nyernek. A bátorság, a vitézség a harcmezőn, a vitézi fegyvertény (*prouesse*) az okleveles gyakorlat sűrűn ismételt fordulatai. A hős az *oroszlán* bátorságával küzdve szerez halálos sebeket, az oroszlán dühével ront az ellenségre, az oroszlán erejével felövezve arat győzelmet.[82]

Az oroszlán figurája az ábrázolásokban is fennmaradt. A kelebiai ezüstkincs 14. század elejére datált felerősíthető lemezei között találtak olyan oroszlános vereteket, melyek a korabeli nyitrai evangelistárium oldalszobraira emlékeztettek.[83] Az oroszlán toposz és a szimbolika elterjedését Györffy feltevése szerint az segíthette elő, hogy a korai Árpád-házi királyok címeréből a nemzetségi címerekbe került, illetve a honfoglalás előtti türk szimbolika alapján az oroszlánt a sereg, a törzs vezérével azonosították. Donászy szerint viszont az oroszlán hozzánk Nyugatról, oda Keletről, a kereszteshadjáratok alkalmával került, Imre és II. András címerébe pedig feltehetőleg spanyol ember szerkesztette, de csupán díszítő szerepet játszik.[84]

Az *audacia* erénye a krónikakompozíció korai rétegében jelenik meg, a *potentia* szinonimájaként, illetve abszolút felsőfokú melléknévben.[85] Az okleveles gyakorlattal majd csak *Kétyi János* krónikatöredékének stílusa állítható párhuzamba:

[80] Az exemplum jelentőségéről a nemesi erénytanban és művelődésben l. *Brunner* 1949. 77. — Vö. még *Kurcz* 1966. 180.

[81] A Suchenwirt magasztalta erények szövegszerű megfelelései: *Tapferkeit = strenuitas, Ehre = honor, Treue = fidelitas, Weisheit = discretio-prudentia* (Ulrich von Walze erényei, XIII. vers az id. kiadásban), *Staet = constantia, Tugend = virtus, Erwart = honor, Getrewarth = consilium et auxilium, Adelger = nobilitas* (a XI. versben). Alapjában elhibázott lenne ilyesfajta „összehasonlító" módszerrel keresni az eszmei kongruenciát.

[82] 1264: Lőrinc udvarbíró „leonina audacia manuali praelio capere attemptavit [sc. castrum], lethalia recepit vulnera" (F IV/3. 196 sk.); 1268: „Ponith comes more leonis rugientis ... in medios hostes ultro se immisit" (HO VIII. 111); 1273: „tamquam leones intrepidi..." (SztpR 2430); ez 1274: W IX. 63 és 1276: W IX. 147 is; 1274: Csák Péter „ut leo fortissimus, cuius indicia gessit in vexillo ... pectus gerens leoninum magnam de imminenti acie partem stravit nece" (W IX. 71—72). — A 14. századból Tót Lőrinc, „utpote miles strenuus ... sumpta audacia leonina ... in aciem irruisset ordinatam" (1349: Csáky I. l. 101); Német János udvari lovag testvére, Miklós: „leonina fretus audacia ... viriliter peribetur [!] dimicasse" (1350: AO V. 414); Lackfi István vajda „leonino accinctus robore quamplures magnates, barones et potiores milites partis adverse triumphaliter captivavit" (1350: F (IX) I. 756 skk.); Poháros Péter lovag Zára alatt „equo ascenso, vibrata hasta, ut leo audax" rohant az ellenség közepébe (1351: Smič. XII. 51).

[83] *Kőhegyi* 210—211. (Férfi övét díszíthették.) A 15. század első felében a királyi, főúri lakóhelyek kályhacsempéin kedvelt ábrázolás, a század végén már községben (tehát kisnemesnél, módos jobbágynál) is megtalálni (*Holl* 1958. 252, 264, 270).

[84] *Györffy* 1958. 17. 605; *Donászy* 1935. 33; *Donászy* 1938. 7—25. — Vö. feljebb a Csák Péternek szóló oklevelet.

[85] Chron. Hung. comp. s. XIV. c. 78: „audaciam et potentiam valoris in Bela duce collaudans"; c. 127: „audaciam Opus et incredibilem eius potentiam in prelio"; c. 118: „militem ducis ... audacissimum..." (Opos győzte le); c. 101: (A Képes Krónika családja szerint) „*Bator* Opus." SRH I. 335, 399, 386, 365.

„Stephanum filium Laczk ... in armis militaribus audacissimus et strenuum ... una cum suo filio iuvene strenuissimo et audace; Stephanus dux belli, sicut miles strenuus et audax ut leo".[86] Horváth János Lackfi István figurájának kiemelését, a szerepeltetését kísérő epikus fordulatokat észrevéve jutott el ahhoz a következtetéshez, hogy a minorita krónikatöredéke jokulátorénekek hangját idézi.[87] Noha, mint láttuk, a korabeli okleveles gyakorlattól nem áll távol ez a hang, s az egyes kifejezések ott is megvannak, az csakugyan feltűnő, hogy a bátorság-frazeológiát krónikáinkban ilyenképpen csak a Bátor Opossal és a hercegekkel kapcsolatos *Gesta Ladislai regis* ismeri, amelyben különösen Négyesy László óta korai epikánk nyomait vélik felfedezni, s amelyben korábban ugyancsak Horváth János lelte meg régi történeti (jokulátor-) énekek szerkezetét.[88] Különben a jokulátorfecsegést mégiscsak meghallgató *Anonymus* írja egy helyen „more leonum in ... arma ... ruentes".[89] Horváth megfigyelése s a 14. századi narrációk frazeológiájának vizsgálata nem áll ellentmondásban, főképpen, ha Mályusz Elemér figyelmeztetése alapján a magyarországi narrációk hősdicsőítő szokásának irodalmi-mentalitásbeli előzményeit a keleti népek folklórjában keressük.[90] Lajosról szólva az *audacia Kétyi* egy helyén inkább vakmerőségnek fordítható, ti. zólyomi vadászatán a medvéről „propter suam audaciam" vélte (tévesen), hogy legyőzheti. A krónikatöredék különben erősen kultiválja a bátorságot, vitézséget: Lajosét, amiért az Olt folyón ő kel át elsőnek.[91] *Mügeln* latin krónikájában is megvan az oroszlán toposz: „pre dulcore semper ridet tuus leonis animus".[92]

Az 1470—1480 körüli Szent László-ének *(Salve benigne)*[93] is ezt az ideált fogalmazza meg:

tu corde audax more leonis
ad hoc es dictus batur ladislaus

Az okleves gyakorlat egyik legelkoptatottabb közhelye, az *audaciter et viriliter* (sc. dimicarunt) már Anonymus szövegében is felbukkan (c. 55).

Az oroszlán toposzt kiegésziti az oklevélnarrációkban annak hangsúlyozása, hogy az adományos *kockára téve életét,* vagyonát, áldozatot-fáradságot nem kímélve állt ki az uralkodó mellé, bátran szállt szembe a halállal. Itt is kialakultak a toposzok: „res et personam exponere non expavit" (1235); „res et personam dubiis fortunae casibus pro nobis intrepide exponendo" (1243);[94] ezt aztán Omodé nádor is megismétli Merse fia Benedek apróddal kapcsolatban: „nobiscum se et sua fortune casibus multipliciter submittendo pro honore regio maiestatis".[95]

[86] HHFD III. 153—154.
[87] *Horváth* 1971. 364—365.
[88] *Horváth* 1954. 316 skk.
[89] SRH I. 110., c. 55.
[90] L. e fejezet 261. jegyzetét.
[91] HHFD III. 166, 165.
[92] SRH II. 234.
[93] *Dankó* 392. — A datáláshoz: *Vekerdi* 144.
[94] F IV/2. 21. — FN/1. 287.
[95] 1295: H. oklt. 145. — Néhány idesorolható adat a 14. századból: 1306. AO I. 115; 1310: AO I. 210—212; 1313: AO I. 290. Ünnepélyes formában Himfi Benedeknek: „non parcendo eorum rebus persone

Előfordul *a kockáztatás és a halálmegvetés toposza* persze együttesen is, így 1324-ben Gergely fia Miklós apród: „multis periculosis casibus ac fortunis necis formidande pluries se submittens."

Perényi Miklós „nem rettenve a sűrűn hulló dárdáktól és kövektől, a legkevésbé sem félt attól, hogy életét méltóságunk öregbítéséért halálos veszélyben kockáztassa". Maróti Jánost „nem riasztván semmi életveszély, vitézlő merészségében bizakodva sietett..."[96] *Kétyi János* szövegében: „exponentes se pro eo ad omnem eventum et fortunam".[97]

A kétségtelen kimenetelű *fortuná*ra, a vakszerencsére, melynek a 13—14. századi harcos, lovag bátran aláveti magát, számtalan példát idézhetnénk még folyamatosan az egész korszakból. Ez bizony még nem a renenszánsz fortuna-fogalom, itt a „szerencse" kerekét még nem az ember tartja a kezében.[98] Éppen a kockázat nagysága és teljesen beláthatatlan eredménye emeli magasra a kockáztatás etikai rangját. Így nyer ez a korai hadi- (és élet-) tapasztalatokon alapuló hősi erény a lovagi erényrendszerben előkelő helyet, s bár a történelem a fejlettebb haditechnika és társadalmi viszonyok kialakulásakor fintort vág rá (Nikápolynál), majdnem Cervantesig tartja magát.

A *constantia* erénye már a 13. század első felében is a *fidelitas*szal együtt alkot egységet — az állhatatos hűségben van csak igazán értéke. De eredetét tekintve ez is hadi erény, kitartás, állóképesség a harcban. Érdekes módon ezt egy kései példa világítja meg a legjobban. Kállai Ubulról és őseiről mondja 1385-ben Erzsébet királyné oklevele: „inviolabili constantia militastis et militarunt".[99]

---

diversis fortunis et inopinatis casibus se exponendo, sudorososque labores et onera expensarum supportando, non sine eorum sanguinis effusione, graviumque et lethalium vulnerum supportatione" (1369: F IX/4. 173). — A Zsigmond-korból: Losonczi Lászlónak 1378: Bánffy I. 403—404; Stibornak 1388: *Wenzel:* St. 49; Kanizsaiaknak 1392: ZsO I. 2408. sz.; a Sárkányrend alapító levelében 1408: F X/4. 689 stb. — Magánoklevélben István nádor Ladomér fia Istvánnak (1303: AO I. 47. sz.); Tamás vajda Pogány Istvánnak: „sibimet ipsi non parcens nec rebus aut persone, ad omne genus fortuitu casus pro excellencia regiis culminis et augmento honoris ipsorum [sc. Tamás vajdának és fiainak] se submittendo" (1339: AO III. 613). — A halálmegvetés toposzai: „casus mortis non expavens" (1268: HO VIII. 111); „casum mortis non formidans" (1274: W IX. 63); „mortis periculum nullatenus formidantes" (1285: Bp. okl. I. 223); „non periculum sui capitis pertimescens" (1312: F VIII/1. 433—434; AO I. 276); Nagymihályi Gergely „strenue se periculo mortis opponere non formidavit" (1327: Sztáray I. 55); Tót Lőrinc „morte condempnans turpissima" (1349: Csáky I. 1. 100); Német János testvére, Miklós „se necis non formidans opponere periculo" (1350: AO V. 414); Kolos apród „non pavescens praeponere necem vitae (1351: F VII/3. 124); hasonló már Lackfi Istvánnak is (1350: F IX/1. 756 skk.).

[96] AO II. 128. — „telorum lapidumque densitates non aborrens personam suam pro nostri honoris incremento casibus mortis exponere minime expavit" (1392: Krassó III. 220). — „non formidans periculum suae personae, sed in suae strenuitatis confidens audacia properando" (1403: *Veress* 5).

[97] HHFD III. 149.

[98] Vö. *Heller* 1967. 290—291. (A középkori és a reneszánsz fortuna-fogalomról és ikonográfiájáról.) Ehhez még: *Mályusz* 1967. 149—150, 194; *Bec* 1283—84.

[99] F X/1. 210. A toposz 1405-ben, Tari Lőrinc donatiójában is: *Békefi* 1898. 283. — Egyéb példák a *fidelitatis constantia* toposzának előfordulására. 1244: (W VII. 157): „in sua fidelitate culmen constancie ascendendo"; 1273: Smič. VI. 35; 1316: AO I. 389; 1319 (Zichy I. 171): „viam constancie et tramittem fidelitatis non reliquit"; Hunt-Pázmán nembeli István apródnak (1319): F VIII/2. 211; Donchnak (1327): AO II. 336; Tót Lőrinc fiainak (1348): Csáky I. 1. 98; Garaiaknak (1406: HO VII. 432) „fidelitatis sincera constancia" stb. — A toposz leveti merevségét: „in aetate iuvenili viriliter constantem, nullis precibus, nullisque rogationibus vel aliquibus pollicitationibus immutare valuissent" (Guechto); 1300: F VI/2. 249. (A

A hadi erényekben való jártasság, mint láttuk, *Vegetius* nyomán *John of Salisbury* óta elméletileg is a lovagi értékrendszerben foglal helyet. Persze ez csak a gyakorlat szentesítése, hiszen az ilyesfajta férfierény a katonáskodó rétegben egzisztenciális kérdés. Ebben az értelemben tartozik a narrációk elogiumába az *experientia, peritia* is. Csák Péternél: „strenuorum actuum experiencia", Subič Pálnál: „experientiam militarem", Ruszkai Domokos udvari lovagnál: „sua militia et peritia necnon iugi bellico certamine".[100] Tulajdonképpen ezt az értéket fejezi ki a Drugeth Fülöpnek szóló oklevél is a „militaribus actibus eruditus" formában.[101]

A *militaris*nak „vitézi" értelemben a hadi, hősi jelzők közt van a helye. A *strenuus* szinonímája. Az *actus* főnévhez kapcsolva együttesen a *prouesse* első jelentését („vitézi fegyvertény") fejezik ki. Így azonban csak a 14. században találkozunk velük.[102] Nem előzmények nélkül, a század utolsó harmadában már ebben az összetételben is gazdagodik a szó jelentésköre a „lovagi" színezettel: „actus militares nobiles et honorificos ibidem exercendo".[103] A jelző már a 13. században is többször értelmezhető „lovagi" módon. Hiszen az *armis militaribus* kifejezésnek nem volna értelme másként: a fegyver eo ipso „katonai" — itt a *lovagi fegyverzet*ről van szó. Az ilyesfajta elogiumok: „az ellenséges csapatot... *militari bello* akadályozta abban, hogy ránk rohanjon", a *vir militaris* jelzős szerkezet, de különösen a *militari meruerunt laurea coronari* és a lovagi külsejű vitézek („cum quingentibus militibus *apparatum habentibus militarem* in expeditionibus regalibus") világosan beszélnek.[104]

Kifejezett lovagi szemlélet tükröződik a Donchnak aranyos címerjelvényt adományozó privilégiumban: *„militaris honoris ... strenuitas, militaria strenuitatis insignia"* (továbbá: „militaria insignia seu arma", illetve „armorum detectiva insignia deaurata militaria").[105]

---

férfierényekkel is kapcsolódik.) — Szécsényi Tamást, majd János szlavón bánt dicsérő „vas constancie" a lovagi erények füzérébe illik (1313: AO I. 290; 1316: Blagay 84).

[100] 1273: Smič. VI. 37. — 1293: Smič. VII. 163 skk. — 1387: F X/I. 331. (Egyébként az *experientia* más összetételben: *probitatis e., magistra rerum e., rerum e., veritatis e., facti e.* — ismeretelméleti fogalom. Smič, III. 347; W VIII. 347; W VIII. 128; *Nagy:* Sopr. I. 85; Blagay 4; *Wenzel:* St. 101.)

[101] 1317: AO I. 446. Későbbi nápolyi párhuzam Róbert szicíliai király vendéghívó levelében: „cum dicti ducis [sc. András herceg] etas hactenus non suppetisset ad militaria exercitia incohanda". Dipl. eml. Anj. II. 3.

[102] 1255-ben még adverbiumként: „quendam militem Theutonicum ... cum lancea de dextrario militariter confecit" (Smič. IV. 608). Sándor szabolcsi comesnél: „inter alias virtutes militares" („hadi erények") 1268: ZW I. 101. Mikes bánról a csatában: „strennuis et militaribus actibus" (1317: AO I. 412). Blagajiaknak: „strenuis et militaribus processibus" (1352: Blagay 128). Mermonya udvari lovag: „acta sua militaria strenue potenti brachio ... exhibuit" (1364: Smič. XIII. 332—333).

[103] 1372: F IX/4. 477 (Dobokai László). — A 15. századból: a Losonci Istvánnak adott oklevélben a bátorsággal párosul, „militari suffultus audacia" futamítja meg L. I. Jodok őrgrófot (1405: Bánffy I. 483, 486). Ugyanekkor a *militares actus, militaria gesta, militariter* sablonná válik (1406: HO VII. 433, 436; 1411: *Fejérpataky—Áldásy* III. 14; *militaria disciplina:* 1424: Blagay 263).

[104] *Militari bello* (1249): W VII. 283. A többi: Subič Pálnak (1293): Smič. VII. 163. — *Armis militaribus* (1268): HO VIII. 111 (Ponith comes); 1269: F IX/3. 491 (Csák Mihály); 1270—1277: Bp. okl. I. 119 (Bezter fia Demeter végrendelete).

[105] 1327: AO II. 336—337. Még pugilok harcában is kísért ez az értelmezés: „virilibus et militaribus dimicacionibus" (1323: AO II. 380).

A *militia* „vitézség", „vitézi akció", „lovagiasság" jelentéskörének vizsgálata a fentiekkel megegyező eredményekre vezet.[106] A *strenuitas*, illetőleg a *strenuus* („vitézség, derekasság", illetve „vitézi, derék, hősi" értelemben) a *militaris*, illetve a *militia* szinonímája. A 106. jegyzetben idézett példáinkban gyakran egymás mellett szerepelnek a középkori stílus kedvelt gondolatparallelizmusai miatt. Első fejezetünkben láttuk, hogyan lett az az erényjelző társadalmi réteg — a lovagképes réteg — titulusa. Nem győznénk felsorolni a példákat a 13—14. századból arra, hogy az adományos *strenuitas*át, *strenue* vívott küzdelmeit miként hangsúlyozza a narráció.[107] A hadi erényeket az oklevél elbeszélő része nemcsak egyes megmerevedő szavakkal, szókapcsolatokkal, hanem gondolati klisékkel is érvényre juttatja. Így a 13. század közepétől egyfolytában olvashatjuk, hogy a hőstett a *király (és bárói, nemesei) szeme előtt zajlik*, vagy a *szemtanúk mesélik el*. Már előbb, a *Gesta Ladislai regis* Bátor Opossal kapcsolatban mondja: „Salamon király s különösen a németek csudálkoztak Opus erején és merészségén a harcban", illetve „visszatérvén a németek elmesélték a császárnak Opus merészségét s hihetetlen erejét a harcban".[108] Okleveleinkben: „coram oculis nostre maiestatis miles emeritus et electus, coram oculis nostrae maiestatis mirifice dimicando" stb.[109] Gyakori klisé az is, hogy a hőstettről sebhely

[106] 1267: „laudabiles exercuit militias viriliter et potenter" (F IV/3. 408). — 1268: „exercendo militias, inter alias virtutes suas praeclaras et laudabiles militias" (ZW I. 101). — 1272: (Osl fiainak), „per ipsorum miliciam recuperavimus ipsum castrum" (HO VI. 183—184). — 1273: (Csák Péter) „militiam exercuit frequenter virtuosam" (Smič. VI. 37). — 1296: (Vörös Ábrahám) „argumentum sue militie rubrica sui sanguinis demonstravit" (Apponyi I. 30). — Az 1293-as Subič-donatio nyomán 1313: (Szécsényi Tamás) „milicie laurea coronatus" (AO I. 289) és 1316: (János szlavón bán) „militie laurea redomitus" (Blagay 84). — 1323: (Alsólendvai Miklós négy várat) „probitatis sue milicia occupavit" (AO II. 70). — 1330: Cselén János „summa strennuitatis sue militia nobis cernentibus" ölte meg Zách Feliciánt (F VIII/6. 115) és „filios nostros ... sua strenua et fidelissima milicia eripuit et defendit" (1335: AO III. 139). — Tót Lőrincről: „laudabilisque sue milicie industria" (1349: Csáky I. 1. 103). — Losonci Lászlóról: „ingentis milicie valitudine eminenti" (1387: Krassó III. 165). — Ruszkai Domokos: „sua militia et peritia" (1387: F X/1. 331). — Szécsi Gál: „agilitate strennua et digna militia intrepide studuit ... complacere" (1393: F X/2. 113—114). Ugyanez a toposz (1395): Temes I. 251, 255 és tovább a 15. században. — Kifejezetten „lovagság" (mint testület) a Szent György-statútumban: „universitas fraternalis militiae" (1326: F VIII/3. 163) és Kanizsai István a csornai monostornak: „S. Michaelem archangelum, coelestis militiae principem" (1373: F IX/4. 556). A Pantaleo Barbo lovaggá ütéséről szóló feljegyzésben a *militia* a lovaggá avatás, a lovagságba lépés (1388: Dipl. eml. Anj. III. 661), ugyanígy László szicíliai király (Nápolyi László) Zeringlevich Lászlónak szóló donatiójában „lovagi egzisztencia" és „lovaggá avatás" (1391: Dipl. eml. Anj. III. 701). E tipikusan nyugati értelmezésekkel tehát a magyarországi gyakorlatban alig vagy egyáltalán nem találkozunk. A Kanizsai István-féle alkalmazásra korai magyar példa a Szent László-officiumban: „o columpna milicie christiane" (*Dankó* 182).

[107] Már 1199-ben is Lőrincről, aki Imre király életét megmentette „sue strenuitatis insignia" (HO II. 1); 1244: Dénes bán a muhi csatában: „strenuus extitit laudabiliter pugnando" (W VII. 152). — A *strenuus actus* 15. században is eleven toposzával 1273-ban találkozunk (W XII. 73). — A hadi erények füzérében Losonci László udvari lovagról: „cum omni fidelitatis constantia et aviditate strennua, agilitate et sollicitudine indefessa" (1386: Bánffy I. 379).

[108] SRH I. 386, 399. (c. 118, 127.)

[109] 1268 (Ponith comes): HO VIII. 111; 1268 (Sándor szörényi bán): F IV/3. 465. — A szemtanúk előtt zajló hőstettre és a szemtanúk híradására példa 1273: W XII. 73. — A 14. századból: Nekcsei Sándor „ante nostre serenitatis aspectum et ad visum nostrorum Barronum feliciter triumphavit" (1312: AO I. 277); Drugeth Fülöp „nobis et aliis cernentibus" (1317: AO I. 447); továbbá például Gergely fia Miklós apród (1324): AO II. 129; Poháros Péter (1347): AO V. 133; Horsundorfer Ulving (1347): HO VII. 402; Német János (1350): AO V. 414; Losonciak (1387): Bánffy I. 391; Ruszkai Domokos (1387): F X/1. 331.

tanúskodik, így Tót Lőrinc sebei, melyeket a havasalföldi hadjáratban szerzett, s a király és előkelői látták.[110]

Mindezek a gondolatklisék a hőstett *hitelességét* erősítgetik. Históriás énekszerzőink a 16—17. században hangsúlyozottan az igazat akarták írni,[111] szavahihetőségüket hírközlő s az exemplummal nevelő funkciójuk igényelte, ezért hivatkoznak tanúkra. Az exemplum műfajokat ez már korábban is jellemzi, nem véletlen, hogy a legendákban tanúk bizonyítják a szent szent voltát, csodatételeit. Másrészt a király és a harcolók közötti *konkrét* kapcsolat létesítése is fontos, különösen egy olyan korban, amikor a hősiesség a királytól nyer jutalmat, amikor a kiválás, feltörés útja még a legalsó rétegek előtt sincs zárva.[112] Ezért mondja a *Szabács viadala* szerzője is Kinizsi Pálról:

Zorgosth megyen Nadorfeyer varra
Holy kyral errwl byzon hyrt vara[113]

Van azonban egy kétségtelenül ősibb motiváció is: a nyilvánosság bekapcsolásával a klisék a hőstett *közönségére,* a hősiesség *propagandaerejére* utalnak. Általános pszichológiai oka lehet annak, hogy a hőstettről egy primitív társadalom ilyen formában akar meggyőződni s egyben résztvevőjévé válni. (Egyetlen példa az Iliászból: Priamosz és a vének a bástyáról nézik végig a hősök harcát.)

Ebből az igen régi keletű, talán szokásokat is őrző hagyományból alakulhatott ki a középkori narrációknak az a mozzanata, hogy *a hős kiválik, kiemelkedik a többi közül.* Megfelelt ez a nomadizáló hőstradíciónak, de egy másik síkon a késő középkor új, világiasabb kultúrájának is, amely a személytelenség és univerzalizmus, sőt a rendiség vallási vagy részben vallási eredetű kultuszával szemben fokozatosan helyet kér az egyéniségnek.[114] A lovagi kultúra, éppen a régi hősi tradíciókra épülve képviseli ezt az irányt. 1240-ben az arenga megfogalmazza az ideológiát: főleg azokat kell jutalmazni, „quos *non modo inter communes et in communibus* reperimus fideles, verum etiam *singularis* servitiorum frequens ac laudabilis praerogativa reddidit multipliciter commendatos".[115] Mindez még összefügg a harci erényekkel, hiszen az egyéni kezdeményezés különösen a lovagi harcmodorban kiemelt érték. A párharcokból,

[110] Csáky I. 1. 102. — Már a 13. században is: W VII. 152; SztpR 3498. sz. stb. — A 15. századból egy példa: Tari Lőrinc „Quinque vulnera talia in suo corpore ... clare cernentibus suscepit ..." (*Békefi* 1898. 283—284).

[111] Hivatkozzunk csak Tinódira. A kérdésről vö. például: *Erdélyi* 1886. 143.

[112] De később is, a királytól végképp távol került nép (és a néphez közeálló falusi nemesség) „legitimista" ideáljának — *Graus* 1969 (b). 92 —, aranykor-ábrándjának az élő kapcsolat fikciója felel meg. (Nemcsak az irodalomban; gondoljunk a kolozsmonostori egyezmény történetére.)

[113] RMKT I/a 468. — Tinódi sorai viszont inkább az előző jegyzetben említett motívumra utalnak: „Csudáját király, hogy hallotta vala, Jó Losonczinak vesztét szánja vala, Igyében hogy meg nem segélhette vala" (RMKT III. 87).

[114] Természetesen ez a krónikákban már jóval előbb megtörténik. A „Gesta Ladislai regis"-ben Bátor Opos, János ferences provinciális szövegében Donch, Anonymusnál és Ákos mesternél egyes vezérek, Kétyi Jánosnál Lackfi István, Lajos király mint „népi" hős (vö. *Kurcz* 1964. 364) és némileg Besenyő János. Küküllei is személyek kiemelésével írja meg a hadjáratok történetét.

[115] Kálmán herceg nevelőjének, Demeternek (Smič. IV. 102). Ugyanez az arenga Károly Róbert donatiójában (1320: AO I. 569). Másként: „illos tamen qui *prae ceteris* insignia fidelitatis et servitia familiaria exhibuerunt, et quadam meritorium praerogativa *praeclari efulserunt* ..." (1250: F IV/2. 92).

közelharcból is magyarázható az individualizmusnak ez a fajtája, a hőskultusz maga nem humanista találmány.[116]

A különösen István ifjabb király, illetve V. István kancelláriájában hangsúlyozott gondolat tágabban is megfogalmazható. Nemcsak a csatában tűnik ki a hős, hanem az egész országban híre megy és nincs hozzá hasonló: „quod famosa res est, per Hungariam nullius egens inquisicionis" (1234, 1240), „quod certum est per Hungariam nullus egens inquisicionis inter emeritos fide et merito est iustissime computatus" (1312), „pre aliis regalibus nostris famam pollentem" (Lackfi István, 1350), elmosódottabban: „ipsi inter alios fideles nostros specialius claruere" (1357: Kanizsai János és testvére).[117] Sőt, a királyi család életét megmentő Cselén János tette térben, időben egyedülálló: Köszönetet érdemlő, hatalmas, hűséges odaadásához hasonlót tudomásunk szerint senki sehol és semmikor sem tanúsított.[118]

A Kacsics nembéli (későbbi) Tamás vajdáról 1313-ban kelt narráció úgy állítja be hősét, mint az egyetlen hűségest az uralkodó hűtlenség közepette.[119] Az egyéni kezdeményezést pedig mindig nagyra értékelik.[120] Világos, hogy az ellenség megbecsülése számos oklevélben és a krónikákban („quendam *bonum* militem" és hasonló formákban) a *legyőző* dicsőségét emeli ki, s így a katonai erények kultuszába illik.[121]

Az egyéniséget domborítja ki az is, hogy az aranyos címerjelvényt csak Donch viselheti, másoktól elveheti.[122] A toposzok világán túl a társadalmi-jogi életbe is bevonul az individualizmus: egyénileg szerzett javak nem vethetők alá bizonyos esetekben a családi osztálynak. 1335-ben a Becsei fiúk megegyeznek, hogy aki köztük ezentúl *per propriam humanitatem suam* szerez valamit, felosztás nélkül használhatja.[123]

[116] Figyeljük meg a következő gondolatokat: „*praeclaris* fidelitatis insigniis coram nostrae maiestatis oculis tam commendabiliter *enituit*" (1250: F IV/2. 92, Erne lovászmester); „*ante omnes alios milites nostros* se pugnae opponens ... ipse non ultimus sed primus, et etiam prima et prior lancea fuit" (1267: F. IV/3. 407, Iván fia András, István ifjabb királytól); „arreptis armis militaribus, *ante omnes alios circumstantes*, in medios hostes ultro se immisit" (1268: HO VIII. 111, István ifj. király Ponith comesnek); „*coram omnibus* in ipso insultu ... *claruit* tamquam miles strenuus" (1270: W XII. 12, V. István Reynold lovászmesternek). Hasonlók még: 1273: W XII. 73, 1276: SztpR 2729. sz.; 1339: AO III. 613 (Tamás vajda és fiai Pogány Istvánnak); 1387: Bánffy I. 403 (Losonci Lászlónak); 1406: *Wenzel:* St. 132 (Stibornak).

[117] W VI. 545; Smič. IV. 102; AO I. 261; F IX/1. 756 skk.; F IX/2. 587.

[118] 1336: Károlyi I. 118.

[119] AO I. 289.

[120] 1250: F IV/2. 92: „ipse solus ibat ad speculandum descensum Thartarorum". — 1352 (Blagay 128): „minime per nos argariati, sed proprio nutu" (vettek részt a hadjáratban). — Mermonya is saját kezdeményezéséből állt a király oldalára (1364: Smič. XII. 332).

[121] Népi és népi eredetű hősi epikus alkotásokban is közismert „fogás", gondoljunk akár az Iliászra. A kereszteshadjárat chanson de geste-jeiben az ellenség megbecsülése szembeszökő (*Jonin* 279—288).

[122] 1327: AO II. 337.

[123] AO III. 180. — A *humanus* „emberi" és a *humanitas* „emberiség" a 13. századi oklevelekben is (1235: F IV/1. 21 skk.; 1281: SztpR 3113. sz.); majd később (1303: AO I. 54; 1330: *Kovachich:* Suppl. I. 271; 1371: *Nagy:* Sopr. I. 393). — „Emberi esendőség, gyarlóság" (humana fragilitas) 1324: AO II. 152, illetve „esendő, törékeny szervezet" (humanitas) 1297: *Wenzel:* St. 98. — Az általános, illetve a vallási ideológiával némileg színezett jelentésen túl azonban egy más irányú, büszkébb emberi öntudatra vall a fenti oklevél szövege: „a maga emberségéből" (értsd: erejéből, tehetségével) szerzett javakról szólván. De már 1280-ban egy régen elvesztett földet „*per humanitatem, laborem et expensam ... recuperarunt*" (W XII. 314). Ilyen irányú jelentésfejlődésre vall a Szent György-statútumban: „Item si quis fratrum in expugnatione castrorum

A *humanitas* „emberi erő, tehetség, emberség, egyéni képességek kifejtése" mellett jelenti az „*emberiesség*"-et is: „in hoc se ad ipsius magistri Michaelis humanitatem commisissent"[124] bízva felesége, Klára *humanitas*ában, gondozására bízza előbbi feleségétől született kisfiát, vagyonával együtt.[125]

Az *emberi képesség*, illetve *emberiesség* 13. századi értelmezése, az Anjou-korban terjed el jobban; nem hisszük, hogy prehumanista eszmék ideáramlásával kellene ezt magyarázni. A kései középkor lovagi-világias színezetű kultúrája az egyéni kezdeményezés, kiemelkedés, tehetség értékelésével teremti meg az alapot a vallási ideológiával szemben a büszkébb embertudathoz. — A 15—16. században, a fides (Christiana), humanitas et honor összetételben,[126] mely nemesi esküforma lett, érezhetően egy nemesi-lovagi emberi méltóságról, becsületről van szó. Erre mutat már a Sárkányrend alapítólevelében is, hogy a király és a királyné felveheti a „virtuosos et *bonae humanitatis*" férfiakat.[127] Nemesi esküformát jelöl a szó az 1411-es dekrétumban is.[128]

Láttuk, hogy a nomád korban gyökerező hősi erények a társadalmi-politikai fejlődésnek megfelelően hogyan alakulnak, korszerűsödnek egészen az egyéniség egy bizonyos kezdetleges kultuszáig. *A hűbéres viszonyoknak megfelelő követelmények* is a konkrét szituációhoz idomulnak, ugyanakkor szervesen beépülnek a hősi erényekbe. Nem említve most a hűségfogadásokat,[129] kölcsönös védelmi és familiáris-szerződéseket, békekötéseket és adopciókat, csupán a fogságból való kiváltás, valamint a tanács- és segítségadás kötelességeire utalnánk. Az előbbi persze ritka dolog volt, nem véletlenül írta elő a Szent György-statútum az egyenrangú rendtársak között; ritkán olvasunk olyasmit, hogy Csallóközi László, Szentgyörgyi Ábrahám familiárisa ura várának védelmében saját fiát adja túszul,[130] de hogy ilyesmi egyáltalán előfordulhatott, s persze dicséretre, jutalomra méltónak találták, az ideális etikai követelmények tekintetében magas mércét mutat. A gyakorlatban sokkal inkább azért kap jutalmat a

---

sive in fossatum cadat, sive de equo, unus alium relinquere non praesumat, quantum potest *humana virtus* exercere in iuvamine impendendo". (F VIII/3. 166 skk.) Tamás vajda és fiai Pogány Istvánt azért is dicsérik, mert annyira igyekezett irántuk hálásnak lenni, „ut in ipso et eius *humanitate* animus eorum certitudinaliter ex toto conquievissent" (1339: AO III. 613), azaz jellemében, emberségében lelkük bízvást megnyugodhatott. Tót Lőrinc Bazarád fogságából „*sua industria et humanitate laudobili*" szabadult meg, Temetvény várát „considerata *humanitatis laudabilisque* sue milicie *industria* ad famulandum nobis et regno nostro in partes confiniorum regnorum nostri" kapja (1349: Csáky I, I/102). Fia, Kont Miklós „totum ... Sycilie statum, *humanitate et discrecione propria* continuis preliorum aggressibus reformavit" (1349: AO V. 339). (Mindkettőjüknél tehát hadi tettekhez kapcsolódik a fogalom!) — Miklós sigillator gyermekkorától a király szolgálatában állt „*et cum omni sue humanitatis et conanimis studio*" a király akaratát teljesítette (1373: HO II. 124). A *humanitate et industria* toposz megvan a Garaiaknak szóló oklevélben (1406: HO VII. 436), továbbá a Sárkányrend alapítólevelében (1408: F X/4. 689).

[124] 1379: Károlyi I. 360.

[125] ZsO I. 2486. sz. Adverbálisan már korábban is: „comes Nicolaus *humaniter* postulavit et benigne" (1237: W VII. 43), illetve *inhumaniter* „kegyetlenül, embertelenül" — Zách Feliciánról (1336: Károlyi I. 119), „az emberiességet lábbal tipró tett" — egy rablásról (1346: Kállay 862. sz.).

[126] Első példa: „regem in custodia et manibus suis ad fidem et humanitatem suam relinquemus ... conservandum" (1401: ZsO II/1. 1218. sz.; továbbá 1445: Károlyi II. 247; 1486: Decr. Matth. I. Art. VIII. par 5).

[127] 1408: F X/4. 691.

[128] CIH 242. art. 3.

[129] Az 1298-as hűbérszerződést III. András és az országbárók között elemzi *Bónis* (1947. 226—227).

[130] MES II. 372—373.

familiáris a dominustól (a királytól), mert a maga erejéből, azaz költségén váltotta ki magát a fogságból — tehát egyfajta kárpótlásban részesül.[131]

A *consilium et auxilium* toposzával már krónikánk legkorábbi rétegében, majd a továbbiak során is találkozunk. c. 30: „Habebatque filiam nomine Sarolt...quam Geysa dux consilio et auxilio Beliud...traduxit in uxorem legittimam...", c. 41 (Huntról és Pázmánról): „Istorum etiam consilio et auxilio super Hungaros rex est constitutus", c. 146 (Álmos herceg): „accersito Polonorum et Hungarorum consilio et auxilio reversus est in Hungariam", c. 186: „Andreas auxilio et consilio avunculorum suorum...in Hungariam subintravit."[132] A 13. századi oklevelekben is ugyanilyen gyakori fordulat. Az esztergomi érseknek minden egyházi és világi fejedelemnél inkább kötelessége, hogy a királyt tanáccsal és segítséggel támogassa; a Henrikfiak viszont „auxilio et execrabili consilio" bíztatták fel a király ellenségét. A pozitív példa 1291-ből: „serviens suus...ipsum a periculo...mortis...suo auxilio et fidei consilio liberasset." A toposz harmadik taggal is kiegészül: *consilium, auxilium et favorem impendere* (1279-es budai zsinat), illetve: „promittentes...una alteri ipsorum dare omne consilium, auxilium et defensionem."[133] A 14. században is sűrűn emlegetik az oklevelek a királynak, dominusnak adott segítséget és tanácsot.[134]

A javaközépkori hűbéres társadalom etikai követelményeit, mint láttuk, a fidelitas sűríti magába a legmagasabb fokon. A 13—14. századi magyarországi oklevelek ideológiai részeit vizsgálva korábban arra az eredményre jutottunk, hogy az értékrendszer legtöbbet hangoztatott kategóriája a hűség lesz.[135] Az arengák 11—12. századi európai előzményeiben a császár *hívei odaadását* jutalmazta,[136] II. Frigyes kancelláriájában kap különösen erőre a *fidelitas* propagandája.[137] A hűségnek ez a fokozott kultusza egy nyugat-európai lovagi ideológiába jól beleillik; nálunk azonban nemcsak — és nem is elsősorban — a lovagi kultúra terjedésével magyarázható a toposzok átvétele. Nem véletlen, hogy II. Frigyes kancelláriája hat IV. Béla önállóságra törekvő politikájára, s az uralkodói propaganda legszervesebb részévé válik a királyhoz való hűség eszméje; a tatárjárás kiélezte kül- és belpolitikai szituáció is ezt segíti elő.[138]

[131] 1303: István nádor Lodomérfia Istvánnak (AO I. 52). Tót Lőrinc „sua ... industria et humanitate ... in honus sui capitis et persone aliaque multiplici fideiussoria liberrasset caucione" (Csáky I. 1. 102). — Mermonyának is 300 aranyforintjába került, hogy kiváltsa magát 3 hónapos fogságából (Smič. XIII. 333).

[132] SRH I. 291, 297, 426—427, 476.

[133] 1253: MES I. 407. — 1287: W XII. 451. — 1291: W X. 64. — *Hube* 3. (1279). — 1291: W X. 73.

[134] Vencel király Csák Máténak 1308: AO I. 26; hűségfogadásban 1304: Smič. VIII. 88; 1310: ZW I. 295; Károly Róbert János szlavón bánnak 1316: Blagay 85 („providus consilio"); nagyjából egyenrangúak között 1317: AO I. 448—449 („consilium, auxilium et favorem"); a Szent György-statútumban: F VIII/3. 166, továbbá pl. 1393: Bánffy I. 451; *Nagy:* Sopr. I. 542 (Losonciak, ill. Kanizsaiak). Tanácsot és segítséget persze „lefelé" inkább lehetett adni 1347—48: AO V. 164; 1357: AO VI. 555.

[135] *Kurcz* 1962. 337—340; *Kurcz* 1966. 178—180.

[136] Mon Germ Dipl. V/I. 45, II. 384, VIII. 74.

[137] A hűbéres, a vazallus erényét-kötelességét hangsúlyozza (1232: MonGerm Const. II. 198). A fidelitas *exemplum*át, a propaganda szerepet érvényesíti egy 1281-es császári arenga (uo. III. 291). — A fidelitas bekerül a 13. századi *ars dictaminis*ek anyagába is, nyilván konkrét minta alapján. Ludolf von Hildesheim, „privilegium imperatoris" (*Rockinger* I. 379).

[138] *Bónis* 1958. I—26, 173—193. (A hűség értékeléséről *Bónis* 1947. 252—254, a 13. századi fidelitas-propagandáról és hátteréről l. *Kurcz* 1962.)

Már 1235-ben szélsőségesen fogalmazódik meg a fidelitas szerepe: a királyok hatalma *egyedül* híveik hűségén alapszik, a hűség pedig *minden más politikai virtust felülmúl;* gyakorlására a bőkezű jutalmazás serkentsen másokat is.[139]

A familiaritás terjedése, a feudális pártharcok ismét új színezettel gazdagítják a fidelitast, az Anjou-korban a királyi hatalom konszolidációjára törekvő propaganda és a lovagi kultúra ezt kiegészítő propagandája miatt a század legdivatosabb erénye.

Nagy dicséret például, és azt az ideológiát sugallja, hogy nemesi származás = erényre születés: „pro fidelitatis ardore, que ei quasi naturaliter est inserta." A Tótsolymosi Apród Jánosnak szóló donatióban: az egyéni hűség erénye annál nagyobb, mennél inkább szolgál példaként (1349). Horsundorfer Ulving lovag, aki életét is kész volt adni a királyért, nemcsak a fidelitas hűbéri eszméjének felelt meg, hanem a király dicsőségét is öregbítette (1353). Himfi Benedek kockázatvállalását, hadi tetteit is ez az ideológia magyarázza (1369).[140]

A *fidelitas,* illetve a néha ugyancsak „hűség" értelmű *fides* ideológiájának alakulására további kiragadott példák a 14. századból: a magyarországi hűbéri viszonyoknak megfelelően alkalmazzák („quod sicut fidelitatis servicia a fidelibus nostris nobis impensa sic eque bene a suis subditis nostris fidelibus exhibita, nobis fore facta"), a fidelitas magasabbrendűségét stilisztikai halmozással fejezik ki („ut fidelitatem fidelitate aggregaret et ut fidei constancia.... comprobaret"), a hűség erénye minőségi többletet ad a harcban („fide pocius quam multitudine preditus armatorum, devicit eosdem"). Híres a sokszor idézett fidelitas-elogium, melyben Károly Róbert a Gutkeled nembeli Bereckfiaknak megengedi, hogy az ecsedi lápon várat építhessenek s azt Hűségnek nevezzék el.[141]

A szolgai engedelmességtől éppen a hűség *önkéntes* érzése különbözteti meg az alattvalót, másként: a hűség erénye *nemesíti meg* az engedelmességet — mondja a Kőszegi Henrik hűségfogadását bevezető arenga, s így szépíti meg az erőviszonyoknak engedő kényszerű meghátrálást az önkéntes vazallitás ideológiájával.[142]

Az uralkodói propaganda értékhierarchiájában tehát a fidelitas van a csúcson. Hogy ez az erényrendszer tovább is terjedt, a propaganda valóban hatásos volt, azt a 15. századi nemesi tudat alakulásában figyelhetjük meg: a hatalmas Újlaki Miklós vajda Paczman Tamás nevű familiárisának kiállított donatiójában. A fidelitas itt már az *ember* legjobb erénye: a nemesi származásúakat tanítani sem kell rá.[143]

[139] F IV/1. 21. — A *fidelitas* erényrendszeren belüli helyére utalnak más oklevéltoposzok is, ahol a *virtus*szal együtt szerepel: „qui virtutes multiplices fidelitate fulciunt" és „fidelitatis meritis, que virtutum stabilitrix est" — a királyi udvarban nevelkedett Tamás és János testvérekről szólva (1267: SztpR 1543. sz.). Továbbá: „fideles et virtuosi ad fidelitatem servandam et ad virtutum cumulos frequentiores" (1275: Smič. VI. 118): „virtutem virtutibus augmentando et fidelitatem fidelitatibus corroborando" (1327: HO I. 152).

[140] SztpR 2449. sz. — F IX/1. 655. — F IX/2. 207. — F IX/3. 173.

[141] 1316: AO I. 408. — 1319: *Nagy.* Sopr. I. 85 (Kanizsai Lőrincnek). — 1325: HO I. 140. — 1334 (AO III. 60—61): „Et quis ipsum castrum vel municio ut premittitur in pura fidelitate radicatur er fundatur, volumus ut... in perpetuam memoriam fidelitatis predicte, Fidelitas quod in vulgari Hywseg dicitur, ab omnibus et ubique nominatur",

[142] „Fidei virtus est, quae et regnantis imperium dirigit, et obedientiam nobilitat subditorum." (1308: Smič. VIII. 164.)

[143] „et si non de alta domo, nobili tamen ex sanguine editus est, natura ipsa docente, magna fidelitate, que optima virtus in homine est ..." (1458: Zichy X. 3.)

A hűség elvont erénye köré ugyanúgy gondolatklisék szerveződtek, mint a hadi erények csoportjában. Érdekességük az, hogy bennük ötvöződik egybe a két különböző eredetű értékrendszer. A bátorság és a halálmegvetés igazán akkor értékes, ha a király iránti hűséggel párosul.[144] IV. Béla lovászmestere a tatárjárás idején átadta a királynak saját lovát, „ipse vivere postponens et vitam nostram morte sua redimere desiderans."[145] A királyhűség, az egyéni kiválóság és a kockáztatás erénye: „mortem pro nobis non formidans, ante omnes alios ad casus se fortunae intromisit" (István ifjabb király Sándor szörényi bánnak). A hűség, a halálmegvetés, a harci erények és a hőstett kiemelése azzal, hogy a király szeme előtt történik: Nagymihályi Gergely „dicséretesen a királyi hűségben kívánt meghalni, a csata verítékében ázva, önvérétől elöntve felségünk színe előtt dicséretesen küzdött".[146]

Ez a halálmegvetés, sőt „halálvágy" tulajdonképpen a *dicsőségvágy* kifejezése. Feljebb megkíséreltük megmagyarázni, hogy a törzsi arisztokráciától kezdve a késő középkorig az értékrendszerben miért áll előkelő helyen a hírnév, a dicsőség. A magyarországi oklevelek ideológiájában párhuzamosan találni arra példát, hogy a *dicsőség a királyé*, akiért a hős meghal, és arra is, hogy *halálával önmagának szerez hírnevet*. IV. Béla indokolja meg Miklós nemesnek tett adományát úgy, hogy „ex hoc accendantur alii tanto affectuosius suas pro honore regio vitam ponere et personas", de az arengában a másik aspektus is felmerül: „quanto certius constat illos, qui *pro* regibus et *regno* occumbunt, *vita post mortem vivere gloriosa*, quorum quodam modo privilegium proprii decorat rubricatio sanguinis, faciens *eos post mortem per fame meritum semper vivos*..."[147]

És a halál utáni örök élet korántsem egyházi szemlélete a tatárjárás utáni években fogalmazódik meg! 1264-ben is ezt visszhangozta a Lőrinc udvarbírónak és mosoni ispánnak szóló oklevél a haditettekkel kapcsolatban: *„volens potius post mortem vivere per famae gloriam*, quam tergum hostilitati huiusmodi vertere."[148]

Ezzel a frazeológiával jelenik meg a római jog toposzaiból kölcsönözve a *nemesi patriotizmus* is; elsőnek V. István kancelláriájában jelenti a patria a regnumot.[149] Így a szörényi bán számára kiállított donatióban: „conservacione patrie sue post tergum omnia relinquendo..., sibi non parcens, nec vite, *gloriosam vitam reputans pro patria dimicare"*.[150] A római jogi tanulmányok közvetítették a végső fokon Ciceróra vezethető maximát: „Akik a harcmezőn a hazáért elesnek, örökké élnek dicsőség-

[144] Egy ízben azzal a gondolattal is találkozunk, hogy a hősi halál a korábbi bűnöket is lemossa (1323: F VIII/2. 425—426). — Nem véletlen, hogy éppen ekkor fogalmaznak így a kancelláriában: Károly Róbert nem lehetett válogatós hívei toborzásában.

[145] 1251: Smič. IV. 463.

[146] 1268: F IV/3. 466. — 1312: AO I. 277. Hasonló: 1312: F VIII/1. 433—34.

[147] 1248: SztpR 886. sz.

[148] F IV/3. 196. — Száz év múlva is divatos ez a lovagi értékrendszerbe oly jól illeszkedő klisé: szóról szóra megismétlődik — más toposzokkal együtt — a Lackfi Istvánnak tett donatióban. (1350: F IX/1. 756 skk.) A kérdésről még ejtünk szót alább, Kükülleivel kapcsolatban.

[149] A patria fogalom akkor állapodik meg a regnum (államterület) határánál, mikor egy communitas önmaga és az állam (res publica) közt jogok, kötelességek viszonylatában közvetlen korrelációt teremt — írja *Szűcs* (1968. 52).

[150] W XII. 42. Vö. Küküllei 1. caputját, *Waldapfel* 1936. II. 196 skk.

ben".[151] Ez 1271-ben, majd azután is felbukkan okleveleinkben, de az idézett korábbi toposzok is ezt a gondolatot variálják, csak a fejlődés korábbi fázisában a hazát még a király(ok) és az államterület jelenti, a másik variánstípus pedig a harci erényt hangsúlyozza.[152]

1273-ban Csák nembeli Péter győzelméről mondja a középkorban Európa-szerte legelterjedtebb, egyházias szemléletű *oblivio—memoria* gondolatkörrel homlokegyenest ellenkezően az oklevél: „tales titulos triumphi, talemque laudem obtinuit victorie, quorum memoriam non tollet oblivio in eternum".[153] Ezért fölösleges humanaista hatást feltételezni az egyébként valóban klasszikus reminiszcencia miatt a Stibornak szóló oklevél szövegében „*mori* (ti. a harcban) *sibi ita lucrum uti vivere reputans*[154] hiszen Kálmán-kori gestában is: „ipsi proposuerunt vincere sive mori".[155]

Az 1248-as és az 1264-es oklevélben már találkoztunk a *fama* fogalommal. „Hír, híradás, közhír" értelemben természetesen már régen ismert volt.[156] „Hírnév"-vé válásának útján az első állomás az *erény híre*. Aragóniai Simon „nostrae benignitatis fama... nos visitaturus accessit".[157] 1319-ben is azért jutalmazza meg Károly Róbert István apródot, mert „királyi magasztosságának a bőkezűség illatával elosztott hírét óhajtotta megvilágítani".[158]

A László-legenda egy mondatában érezhető a jelentésváltozás logikája: „cum autem fama sancti Ladislai... nomen longe lateque diffudisset".[159] A *bonae famae* genitivus qualitatis a jelentésváltozás másik útvonalát mutatja.[160] Az ugyancsak 1270-ben Roland bánnak kiállított oklevélben ugyanez a *jóhírű* epitheton van meg, „barokkos" formában: „odore bone fame illibatum".[161] A király a Kanizsai János szolgálatába álló proskribáltaknak amnesztiájával visszaállította korábbi jó hírüket.[162]

A *Pseudo-Aristoteles*t idéző *Küküllei*-prológusban „primum instrumentum intellectus esset desiderium *bonae famae*, quia qui vere desiderat bonam famam famosus erit et gloriosus", s a *famát* önmagáért kell kívánni, minthogy az uralkodást nem önmagáért, hanem a jó hírnévért kívánják. Másutt, Lajossal kapcsolatban: „propter virtutum perfectionem... nomen suum apud multos nationes exaltavit" (c. 39).[163] A hírnév és a dicsőségvágy Küküllei-problémáját alább majd érintjük; az *odore bonae famae exornatum* kifejezést a névtelen Szent Lajos-életrajzokban találta meg Trencsényi-

[151] „qui in acie pro patria moriuntur, vivere intelligentur per gloriam" (W III. 256).

[152] *Szűcs* 1968. 53. (Institutiones 1, 25, pr. és Dig. 9, 2, 7, 4.) A patriotizmussal egyébként nem kívánunk foglalkozni. *Szűcs* (1968) kimutatta, hogy a patrióta ethosz a nemesi nacionalizmus fejlődésgörbéjét követte, s a 14. században mindkettőre az apály jellemző. Vö. *Kurcz* 1962. 326—329.

[153] Smič. VI. 35.

[154] *Wenzel:* St. 130 (1406).

[155] c. 121. SRH I. 389.

[156] 1237: PRT I. 757. — 1253: MES I. 408; W VII. 351. — 1366: PRT II. 511. — 1406 k.: Temes I. 299.

[157] 1223: F III/1. 393—394.

[158] F VIII/2. 210.

[159] SRH II. 521.

[160] 1270/1329: HO VIII/128.

[161] F VII/2. 14.

[162] 1369: *Nagy:* Sopr. 383.

[163] *Schwandtner* 214, 241.

Waldapfel Imre.[164] A fent idézett 1264-es, Lőrinc udvarbírónak szóló oklevélben a *fama* a *Gloria* birtokosjelzője („a hírnév dicsőségében akarván élni a halál után"), a szöveg más helyén pedig a *fama pollens* a *nomen gloriosum* paralelje.[165]

Károly Róbert uralkodása elején a dicsőség és hírnév vágyát bizonyos korlátok közé szorítják. A *király iránti* hűségben akarta életét befejezni Nekcsei Sándor.[166] A feudális anarchia megfékezésének, a királyi hatalom ellentmondást és „hírneves" tartományurakat nem tűrő elismertetésének korában nem csodálkozhatunk, hogy ha az egyéni vitézség híre, elterjedvén az egész világon, a *király* hírnevét magasztalja fel: (Köcski Sándor) „adeo strennue decertavit, quod ipsius fama de peracto pro eum strennuo triumpho ad exaltationem nostri nominis et honoris laudum preconio per orbem resonat universum, exquo nostre maiestatis potencia formidabilis habetur apud omnes extraneas naciones.[167] Ezért árt a saját hírének az, aki nem fogadja el Károly Róbert uralkodását.[168]

A hír, a hírnév egyre inkább gazdagodik a tipikusan nemesi „név becsülete" fogalomkörrel. Az idézett királyi oklevél *nomen et honor* kitétele is ezt jelenti, bár Károly Róbert dicsőségére vonatkoztatják, mégis a nemesi értékjavak közé tartozik, Tamás vajda és fiai azért jutalmazzák Pogány István familiárisukat, mert „procuracione *promocionis nominum eorum et honoris*" nem kímélte sem javait, sem személyét.[169]

Aki hőstetteivel hírnevet szerez, arra törekszik, hogy hírét az utódok ünnepelve hirdessék.[170] A Poháros Péternek és a Kont Miklóséknak szóló adománylevél narrációját ilyen fordulat vezeti be: „serviciis ipsius magistri Petri.... laude dignis et *suis posteris non immerito predicandis*", illetve „ea tamen qui cordi nostro stricius insident, in cuius et *successorum suorum recommendabilem memoriam* silencio nolumus pertransire".[171] Az exemplum propagandaszerepe így ötvöződik a családi hagyományokat ápoló nemesi tudattal. Az pedig már 1220-ban is fontos szempont volt, hogy nevük az utódok emlékezetében fennmaradjon.[172] Bármennyire vallásos érzés diktálta Sada és felesége szőlőadományozását, nemcsak azt kérték, hogy a szerzetesek imádkozzanak értük, hanem, hogy nevüket felírják könyveikbe.[173]

Ezért vetheti a krónikás Zách Felicián szemére: „extinxit semen proprium, suam gentem *infamiavit*." Ezért hagyja meg Lajos király Kont Miklósnak *Kétyi* szerint: „ne

[164] *Waldapfel* 1936. II. 216. — Mi viszont az 1270-es oklevélben fedeztük fel variánsát. Elképzelhető a kapcsolat a Szent Lajos-életrajzok hatása nélkül is. A minoritánál: „diffusa ergo *fama strenuitatis* Stephani fily Lack et aliorum Hungarorum" (HHFD III. 154).

[165] „cum adhuc in numero seu collegio iuvenum domus nostrae famam pollentem et nomen duceret gloriosum". Ugyanez a kifejezés a Lackfi-oklevélben megismételve. 1264: F IV/3. 197; 1350: F IX/1. 756 skk.

[166] „in regie fama fidelitatis sub vexillo nostro regali mori desiderans" (1312: AO I. 277); „sub fama nostre regie fidelitatis terminare vitam suam desiderans" (F VIII/1. 433).

[167] 1325: HO I. 137.

[168] Gentilis levelében: „sua famae prodigus et proprii persecutor honoris ..." (F VIII/1. 270).

[169] 1339: AO III. 613.

[170] 1294: W X. 135.

[171] 1347: AO V. 132. — 1349: AO V. 339.

[172] Behich comes végrendelete: „item praecipio filiis meis ...... contra violentes possint resistere et *nomen patris eorum non sit delebile*" (F III/1. 303).

[173] 1308: AO I. 129.

nomen suum, regnum dignum et honorificum per sue male operacionis *infamiam macularent.*"[174]

A *gloria* az okleveles gyakorlatban általában az Isten, az egyház és a király dicsőségét jelenti. István (ifjabb) király kancelláriájában nyer ez az elvontabb érték is a fentiekhez hasonló értelmezést.[175] Egyébként inkább a melléknévi alak (gloriosus) kapcsolódik alattvalókhoz. Korábban a középkori királyképnek megfelelően ezt is csak uralkodóra vontatkoztatta a magyar kancellária.[176]

A krónikákban a *lovaggal* kapcsolatban: „Opus...miles gloriosus" (c. 118), „Bele ban...gloriosus in milibus suis" (c. 165), „quod memoriale factum [Opusé] semper postmodum apud regem et omnes optimates Hungarie gloriosius emicuit" (c. 100). Anonymusnál sem csak a király, hanem: „Lelu, Bulsu, Botond incliti quondam et gloriosissimi milites Zulte ducis Hungarie" (c. 55).[177]

Láttuk az eddigiekben is, hogyan sajátítja ki, olvasztja magába a *nemesség* értéke a korábban nem okvetlenül nemesi származású katonáskodó középréteg értékeit. A nemesi származás és az erény összefüggését a 13. század elejétől érezteti okleveles gyakorlatunk. Az Aragóniai Simonnak szóló oklevélben az erény és a származási nemesség gondolatparalelizmusa az oklevelek stilisztikájában mindig azonosításra, nyomósításra való: „et non minime nobis eius *probitas,* et commendata *nobilitas* placuisset".[178] V. István egy oklevelében a nemesekkel vele született fidelitasról hallunk[179] és a fiatal IV. László kancelláriájában divatozik *a nemesség és az erények összefüggésének toposza,* amely a hűséget és a vitézi fegyvertényeket külön kiemeli.[180]

A nemesi származás *önmagában* is erény „praeclara virtus generosi sanguinis".[181] Ez

[174] SRH I. 495; HHFD III. 147. — Ákos mester interpolációja szerint (*Horváth* 1954. 343) a hét kapitány énekeket szerzett magáról és énekeltette őket „ob plausum secularem et divulgationem sui nominis" (c. 36. SRH I. 394). Lásd még a hősdicsőítő ének szokásának emlékeit Anonymusnál (c. 23. SRH I. 64, a jokulátoridézetet: „nomen bonum accipiebant", c. 25. SRH I. 65).

[175] Egyelőre csak a szövegkörnyezetben: „non metuens mortem, sed nostram quaerens gloriam et honorem coram oculis nostrae maiestatis mirifice dimicando" (1268: F IV/3. 465 skk.). 1271-ben így is: „qui in acie pro patria moriuntur, vivere intelliguntur per gloriam." (W. III. 256.) 1292/1301: „gesta magnifica ... posteris acquirunt gloriam!" (ZW I. 193.)

[176] Itt a 12. század végén a *gloriosissimus rex* ideálja uralkodik, a 13. század folyamán szorítja ki majd új cím (*Szilágyi* 1937. 33—35). — *Vita gloriosa, nomen gloriosum* 1248: SztpR 886. sz.; 1264: F IV/3. 196 skk.; *vestibus gloriosis* „pompás, előkelő ruhákban" 1303: AO I. 52—54; 1408: F X/4. 683 (Istennel és Szent Györggyel kapcsolatban).

[177] SRH I. 385—86, 456, 365, 109. — A *gloriosus* és *inclitus* mellett egyéb *miles* jelzők: *insignis* (1268: ZW I. 101), *famosus* (1251: Smič. IV. 463), továbbá a Károly Róbert temetését leíró krónikarészben (HHFD III. 132, 135). — Más jelzős kapcsolatban is: *famosa res* (1234: W VI. 545) és toposszá merevülve: *famosis actibus* (1388: *Wenzel:* St. 49) stb. (*Kumorovitz* a *civitas famosissima* kifejezést az európai latinságban elterjedt, székhely jelölésére vonatkozó közhelyeknek gondolja. (*Kumorovitz* 1971. 52.) — További jelzők: *notabilis* (Blagay 2, 128) az *insignia, virtus servitia* stb. jelzőjeként: *praeclara* (F IV/2. 92; ZW I. 101; F X/1. 331). A 15. században titulussá alakuló *famosus*ról Miles c. fejezetünkben már szóltunk.

[178] 1223/1228: F III/1. 393—394; SztpR 443. sz.

[179] 1270: Smič. V. 559.

[180] „...quos sicut generosi sanguinis alta nobilitas et morum innata probitas, sic et approbate fidelitatis constancia ac strenuorum actuum experiencia efficiunt digniores..." (1273: Smič. VI. 35; 1273: W XII. 73. Hasonló 1292: W XII. 530.)

[181] 1278: Smič. VI. 238. Kifejezetten a *fidelitas*szal párosítva (1287): Osl. nembeli Gergely apródnak („quos et sanguinis insignit nobilitas") HO VI. 323—324; W XII. 455.

még 100 év múlva is divatos ideológia: „generis insignitate ac fidei et fidelitatis eximiae sinceritate uberrima praepollentis" (1387).[182]

A *katonai erények* összefüggésében: „generis insignitate et ingentis militiae valetudine, eminenti limpide praepollentis eximiis" (1387).[183] Nemeshez illik, hogy megjutalmazza a szolgálatokat (=*largitas*), 1250 k. Péter comes servienseinek: „quorum servitiorum insignia ipse sicut vir nobilis digna remunerare volens retributione",[184] később a király nemességére hivatkoznak a bőkezűséggel kapcsolatban. Nemesi erény lesz a keresztény *irgalom* is („comes Gregorius ex innata sue nobilitatis misericordia inductus, de iam dicta terra...unam particulam concessit" 1278/1318).[185]

A magyar nemesi nacionalizmus összetevőit Szűcs Jenő voltaképpen ugyancsak a különböző korú és eredetű értékekben látja: az ősi vitézség, harcosság, a régi „erénykatalógus" bővül az európai lovagi-keresztény *virtutes politicae* általános motívumaival.[186] Az általánosan „erény" jelentésű *virtus* jelentésköre is a „vitézi, nemesi erény" körre szűkül az esetek egy részében.[187]

Kifejezetten nemesi erény a *tiszta, nemes erkölcs* („morum innata probitas, pro moribus castis, virtutum...ac nobilium morum dotibus").[188] A leggyakrabban az Ehre-fogalommal ötvözött *morum honestas* toposz fejezi ki ezt. A becsület a nemességgel, sőt a lovagsággal összefüggő érték: „nobili viro et morum honestate conspicuo, militi de Arragonia".[189] II. András kancelláriája nemcsak a jövevényre alkalmazta ezt az elogiumot. A királynak főleg azokat kell jutalmazni, „quorum probitatis experienciam per diuturnam fidelitatis constanciam didicit et morum honestate comprobavit...", így Tamást, Machereus comes fiát, „quem eciam in... regni nostri negociis virum discretum et providum et omni morum honestate preditum cognovimus".[190]

Elbeszélő forrásainkban is a 13. század elején bukkan fel a kifejezés. A László-legendában Géza hercegről („honestis moribus ac probis actibus decoratus fuit"), majd a minoritánál („regem Lodovicum morum honestate preclarum").[191]

[182] Kanizsai Istvánnak: F X/1. 334. Hasonlóan 1392: Frangepán I. 116 (arenga).

[183] F X/1. 355.

[184] Sztáray I. 8. — 1314: AO I. 362; 1317: Apponyi I. 45; 1313: AO I. 289; 1351: *Nagy:* Sopr. I. 220.

[185] W XII. 702.

[186] *Szűcs* 1968. 6. sz. 42.

[187] Itt még jelzővel (1268): „virtutes militares, virtutes suas praeclaras et laudabiles militias" ZW I. 101. A jelző és a jelzett szó viszonyának felcserélésével: „miliciam exercuit frequenter virtuosam" (1273: Smič. VI. 35). A *virtus* „prouesse, vitézi fegyvertény" értelmében (1268): F IV/3. 465 sk. Beke fia Antimus udvari lovagról: „considerata sua industriosa virtute" (1347: MES III. 620). A Zsigmond-korban a *virtuosus* melléknév az *actus, gesta* stb. jelzésére a *strenuus*szal, ill. *famosus*szal szinonim. (1384: Sztáray I. 467; 1387: Bánffy I. 389; 1390: F X/1. 601; 1395: Temes I. 255 stb.) Stiborról: „quamvis sua *ingenua* virtus magne a nobis mereretur" (1388: *Wenzel:* St. 50). A 15. század elején is az egyik legkedveltebb értékjelző: *Békefi* 1898. 283; HO VII. 432, 436, 444; TT 1884. 25—26 stb. Humanista értelmezése: *Mályusz* 1967. 152—153.

[188] 1214: Smič. III. 129; 1273: Smič. VI. 35; 1257: F IV/2. 433; 1313: AO I. 289; 1351: F VII/3. 123.

[189] 1228: F III/2. 140.

[190] 1231: Smič. III. 337. Az arenga variációja (1296: W VII. 209), sőt még Mária királynő oklevelének narrációjában is (1384: Sztáray I. 467). A narráció elogiumáé (1316: Blagay 84) „vir fide clarus ... et universa morum honestate investitus". Nemcsak világi embert dicsérhetnek vele (1301: MES II. 495; 1387: ZsO I. 325. sz. — ezek előkelő származású klerikusok). A 15. században (1429): *Fejérpataky—Áldásy* 36. sz.

[191] SRH II. 515; HHFD III. 149, 146; Küküllei Erzsébet királynéról mondja, c. 4 (*Schwandtner* I. 218).

A *honestas* erénye *önmagában* is szerepel. „Tisztesség, becsület" királyi attributumként,[192] „nemesi tisztesség, nemesség" nemesítési formulában.[193]

Nemesi becsületétől fosztotta meg Poháros Pétert a hatalmaskodó, mikor fogságba vetette, „és oly gyalázatosan (dehonestando) bánt vele, hogy ki sem lehet mondani."[194]

A *honestus* melléknév jelzőként és adverbiális formában különösen a sereg „kiállítására", felfegyverzésére vonatkozik. A „tisztességgel felfegyverzett" harcos, illetve lova katonai követelménynek felel meg, a korszerű nehéz (lovagi) fegyverekre, kiállításra utal, az elbeszélőknél azonban már a pompás, előkelő kíséretre.[195]

A *honestus* mint titulus a 13—14. században szintén nemes embernek járt ki (vir nobilis et honestus), méghozzá *előkelőnek*.[196]

Végül a *honor* „Ehre" értékéről ejtsünk néhány szót.[197] A *decus*szal együtt szinte mindig királyi attributum. Királyi frazeológia átvételét mutatja az az 1315-ös oklevél is, amelyben Németújvári Iván megerősíti szerződését György falubíróval. (György: *„ad nostrum decus et honorem"* három nekünk tetsző helyen hidat épített.[198] A Donchnak aranyos címerjelvény viselését engedélyező oklevél a *lovagi becsületet* fogalmazza meg: *„militaris honoris* quem tue probitatis florida acquisivit iuventus tibi non desit *strennuitas".*[199] A *honor* „nemesi becsület" a Pogány István familiárisnak adott donatióban.[200]

[192] 1243: W II. 146; 1245 (rece 1256): W XI. 338.

[193] „cum privilegio prerogativa et honestate aliorum ... nobilium ... gratulentur..." (1279: SztpR 2985. sz.) — Előzménye igealakban: IV. Béla aranyműveséről, „mente stabilimus honestare ipsum in laboribus suis" (1243: W VII. 131).

[194] 1351: Smič. XII. 51. — Másik eset (1407): Teleki I. 324 („in sua domo propria verbis illicitis inhonestavit et deturpavit"). — Biri Tamás is ezért tiltakozik Magyar Pál ellen, mert ez őt nemes volta ellenére bebörtönöztette és birtokáért kínoztatta. (1343: Kállay 676. sz.)

[195] „de centum mansionibus unum militem omnibus necessariis militaribus honestissime preparatum mittere teneantur" (1238: *Endlicher* 445). Vö. még 1238: Teleki I. 4; 1240: W VII. 103 („ornamentis militaribus honeste preparatum"); 1270: W XII. 12 („cum honesta et armata familia in exercitu nostro ... claruit); 1285: W XII. 434 („tres milites honeste armatos Bohemos"); stb. — Kézainál: „Michaelis generatio cum regina Constantia ... *honestis* secum militibus et familia *decentissima* introductis in Hungariam *pomposissime* introivit" (SRH I. 190). Kétyi János krónikájában: „misit eum [Lackfi István] cum honesta et forti milicia hungarorum in Apuliam" (HHFD III. 153). Küküllei — Erzsébet itáliai útjáról írva — hasonlóan a pompás kíséretre alkalmazza a jelzőt: nemcsak bárók és lovagok, hanem nemes udvarhölgyek is vonulnak a honesta familiában, c. 4 (*Schwandtner* I. 217).

[196] 1270—1290: Bp. okl. I. 129. — 1273: Smič. VI. 35 (Csák Péter); 1310 k.: Temes I. 8 (Dancs); 1317: *Nagy:* Sopr. I. 79. (Kőszegi János); 1325—1341: MKszle 1886. 61 (Magyar Pálnak); 1351 előtt (Ars. Not. *Kovachich:* 1799. 47—48 (udvari lovagnak); 1372: Héderváry I. 72 (Várkonyi Amadénak); 1337: AO IV. 324—325 és 1415: Zichy VI. 365 (várnagyokról).

[197] „Hivatali tisztség" már az Aranybullában (MES I. 234), továbbá a 14. században a „pro honore" adott tisztségek, várak. *Honore cum decenti* „illő tisztséggel" bocsátják el a familiáris servitort (1330: F VIII/3. 506).

[198] AO I. 386.

[199] 1327: AO II. 336—337.

[200] „procuracione promocionis nominum eorum [sc. Tamás vajdáé és fiaié] et honoris" (1339: AO III. 613). — Péceli Péter protonotarius is elsiratja korán elhunyt fiát: „de cuius honesta et preclara vita patrium gestasset honorem ... sperassent imperturum" (1355: AO VI. 398). Kükülleinél: „Ab ipso rege *honore et cingulo militari* insigniti sunt" (*Schwandtner* I. 224). László szicíliai király Zeringlevich Lászlót lovaggá avatja: „quos militie *decore* lustravimus...", meg is adományozza, „quo dictam *honorabilius* possit conservare militiam". (Nem a magyar kancelláriára jellemző.) 1391: Dipl. eml. Anj. III. 701. Miklós vegliai

Mindaz, ami tiszteletet ad, becsületet szerez, a nemesi névhez, ranghoz illő: *honorificus.*[201]

A kifejezetten *krisztianizációs értékeknek* is van nyoma okleveleinkben. Izgalmas volna kinyomozni — és tetten érni — ez értékek behatolásának útját: mennyiben volt szerepe a magyar egyháznak terjesztésükben, mennyiben vezethetők le idegen mintákból, királytükrökből. Mivel elsősorban az értékek elemzésére vállalkoztunk, a problémát csak jelezzük. Az mégsem közömbös, hogy ezekkel az értékekkel *egyházi oklevéladók írásában* találkozunk. András kapornaki apát így ajánlja egyházát Mihály comes párfogásába: „sicuti *mos est nobilibus* religiosos viros in omnibus iuvare et maxime tam vicinos...[202]

Az özvegyek, szűzek, nők, árvák védelme elsősorban a királyi propaganda útján terjed.[203] A narráció toposzkincsébe azonban *nem hatol be* ez az ideológia. Inkább terjed az *egyház harcos védelmének eszméje* az eretnekek, szakadárok, törökök elleni hadjáratok, megmozdulások megokolásakor: Merse comes fia Benedek, az egykori királyi apród a kunok ellen Hód tavánál: „sicut vir strenuus *pro honore nostro et christianitati defensione*" harcolt. Dobokai László *strenuus miles* a törökök ellen küzdött Bulgáriában, „actus militares nobilis et honorificos ... exercendo propter fidem *christianitatis*". Magától értetődik, hogy Lajos levele, amely bejelenti a pápának a szerbek elleni háborút, részleteiben is kifejti az ideológiát.[204] A század kilencvenes éveiben, mikor a törökök elleni harc és a végek védelme napirendre kerül, az adománylevelek sűrűbben emlegetik a korona és Krisztus keresztjének ellenségeit, a gonosz törököket és más szakadárokat.[205]

Mindenesetre ez a propaganda jobban szétáradt, mint a gyengék gyámolításának propagandája, mert Ugróci István fia Lőrinc mester Nikápolyba indulva „ad regna aliena in medium gentis ignote videlicet contra Turcos nephandos inimicos crucis Christi bellaturi seu dimicaturi ex votu" végrendelkezik.[206]

A *miles Christianus* fogalma a hősi-katonai erényekre épülhetett rá. Bizonyíték erre a bernáti fogantatású *athleta (dei), tyro (fortis)* toposz magyarországi elterjedése. Már az is sokat mond, hogy csak a 14. század végén találkozunk vele az okleveles

---

comes gyámleányát *honorabiliter* fogja kiházasítani, ahogy az a leány nemességéhez illik, „et sicut *pro nostro honore* et conscientia recta tenemur" (Frangepán I. 163—164).

[201] 1156: *Nagy:* Sopr. I. 1. (jövevény lovagokról). — 1317: Zichy I. 171; 1318: AO I. 150; 1344: *Nagy:* Sopr. I. 180; 1352: AO V. 632; 1357: AO VI. 12; 1364: Smič. XIII. 332; 1372: F IX/4. 477 („actus militares nobiles et honorificos"). A minoritánál: HHFD III. 147.

[202] 1240: Zichy I. 4.

[203] 1259: Bp. okl. I. 68—69; 1261/1271: SztpR 2123; 1343: AO IV. 327. — A törvénykezésben is kifejezésre jut: 1344: *Nagy:* Sopr. I. 177 sk.; 1377: *Gábor* 113—114. 6. jegyzet.

[204] 1282/1300: HO VIII. 451. — 1372. F IX/4. 477. — 1356: F IX/2. 471—472. Továbbá Lajos más, pápához írt levelei: 1345: Bossányi I. 112. sz., II. 32. sz. és 366. sz. A litván hadjárat ideológiája a két Nagymartoninak szóló donatióban 1352: AO V. 576, egy végvár megjavittatásának parancsa 1353: Székely oklt. I. 62. Lajos ilyenirányú tevékenységét és elfogultságát jól világítja meg Küküllei életrajza a 41—48. caputban.

[205] 1394: *Wenzel:* St. 73. — 1395: Temes I. 255. — 1396: Temes I. 264. — Díszesen kifejtve 1397: *Wenzel:* St. 98; *Nagy:* Sopr. I. 546 (Kanizsai János érsek kancelláriájából). — A vallási színezet halványabb, a nacionalista erősebb a Pipónak kiállított donatióban (1407: *Wenzel* 1884. 25—26).

[206] ZsO I. 4471. sz. (A világi uralkodó osztály egyházalapításáról, zarándoklatairól a III. fejezetben ejtettünk szót.)

gyakorlatban. 1356-ban — elődei gyakorlatát folytatva — még VI. Ince pápa dicséri így a magyar királyt: „Eya ergo pugil Christi, athleta Domini, miles fidei christianae".[207] A 12. század végi Szent László-officium toposzai (athleta patrie, columpna milicie christiane) sokáig társtalanok.[208]

Ugyancsak az uralkodói erényekből származik — mégpedig a sarkerényekből[209] — a *discretio-prudentia* értéke, a *világi urakra* vonatkoztatva. A kapornoki apát már idézett levelében erre a szellemi képességre appellál.[210] Mégis ritkábban hallunk ilyesfajta elogiumot: „bone indolis et laudabilis prudencie iuvenem" (Kont Miklós); „ut prudens vir volens incepto proposito publicato in actu preponere necem vite" (Lackfi István, midőn támadásra indult); „vir consiliarius, prudens et multa ingenuositate conspicuus" (Pipo).[211] Bármilyen gyakori e fogalompár említése az oklevelek frazeológiájában, egyházi vonatkozásukat erősen megőrzik, és nemigen kerülnek át a világiak értékrendszerébe, csak a királyra, illetve kiemelkedő képességű vezéreire vonatkoztatva.

*

A lovagi ideológia elterjedésének — helyesebben elterjesztésének kutatásában utoljára hagytuk a történeti fejlődésben legkésőbbi réteget: a *„courtoisie"* vajon hagyott-e nyomot a magyarországi nemesi értékrendszerben? Az *elegans* szó, a latin etimológiának megfelelően részben megőrzi „kiválasztott" jelentését, de már kezdetben is többet sejtet: „quosdam *elegenciores milites* in bello occidisset, quosdam *de suis eleganciores militibus*, contra nos dimicaturos direxisset".[212] Még korábban

[207] Mindig „hitetlenekkel", szakadárokkal kapcsolatban említették a pápák a magyar királyhoz írt levelekben. IX. Gergely IV. Béláról: *„fortis athleta Christi"*, III. Miklós Kun Lászlóhoz: *„athletas Christi contra infideles producere"*, XXII. János Károly Róbertről: *„Christi pugil et ipsius athleta fidei strenuus"*, XXIII. János Zsigmondról: *„pugil et athleta invictissimus orthodoxae fidei"*. (1238, 1279, 1330, 1410. — Vö. *Terbe* 304—307.)

[208] *Theiner* II. 39; *Dankó* 182. — A magyar okleveles gyakorlatban legkorábban 1389-ben: „Styborius veluti egregius tyro" (*Wenzel:* St. 55). majd Perényi Miklós (1390: „veluti tyro egregius ... turcos, crucis hostes ... agrediens", F X/1. 611). 1394-ben Stibor „tamquam tyro audacissimus" (*Wenzel:* St. 74), 1397-ben ugyanő „veluti tyro fortis" (uo. 98), 1405-ben Tari Lőrinc „tyro ex militibus electus" (*Békefi* 1898. 283), illetve Losonci István „veluti Tyro fortis" (Bánffy I. 483). Stibor 1406-ban „veluti fortis agonista", „veluti tyro fortis" (*Wenzel:* St. 130, 132). A krisztianizáció még kifejezettebb a következő esetekben — bár itt is mindig harci erényről van szó, hadi tettek szövegösszefüggésében olvassuk: „uti adleta dei cum suis fidelibus aseclis adversus eosdem paganos insurgendo" (Marcali Miklós temesi comes, 1395: Temes I. 255), „cum eisdem sevissimis paganis bellica certamina uti adleta dei ibidem committens" (uő. 1396: Temes I. 264). „Facie ad faciem uti tiro fortis et adleta dei viriliter dimicavit" (uő. 1401: Temes I. 1316), „tamquam adleta fortissimus dimicans" (Stibor, 1397: *Wenzel:* St. 99), „tamquam athleta pervigil" (1424: Blagay 261 skk.).

[209] Ennek tudata 1316: Frangepán I. 40.

[210] „Cum vestra nobilitas et discrecio actenus in omnibus adiutor extiterit populus ecclesie nostre" (1240 k.: Zichy I. 3).

[211] 1349: AO V. 339. — F IX/1. 756 skk. — *Wenzel* 1884. 25—26. Küküllei írja Lajosról, c. 39—43 (*Schwandtner* 241, 247). Kétyi krónikatöredékében szintén, bár népmesei ravaszságról van szó (HHFD III. 145).

[212] 1276: HO VII. 162; W IX. 148. — Mintája (?) Rogerius Carm. SRH II. 576. — Jean de Limoges, aki egy időben a zirci apátság élén állt, itt írt *ars dictaminis*ében a „választékos" stílusról és szónokokról beszél. Libellus de dictamine 27, 30 (*Horváth* 1932).

„propter laudabilem morum ipsius elegantiam" tette meg II. András Demetert Kálmán herceg *világi* nevelőjének.[213]

Hogy ez az „udvarképes" választékosság a legszűkebb udvari körökből kiszivárog, arra István nádor birtokadományozása a példa. Az ünnepélyes lakodalmon, melyre familiárisa, Lodomér fia István hozta el fiának a hercegi menyasszonyt, az ország előkelői — rokonok és barátok — egybehangzóan és egyetértve törtek ki e szavakban: *„Hic est elegantissima persona* et omni laudis preconio attollenda..."[214]

A László-legendában az előkelőség társaságában a kiemelkedés, illetve a szépség, emelkedett lelkület jelzésére: „Beatus rex Ladislaus ex illustri prosapia regum Hungarie exortus *elegantissime* effulsit ... decore sui corporis et mentis *elegans* puer ostenderet." (C., 1, 2.)[215]

Az életöröm, a *fröide* megfelelője a *hilaritas*.[216] A szövegösszefüggésekben, a királyi érdekek szolgálatában ez a többi „udvari" erénynél inkább kötődik a harci erényekhez, minthogy a leghevesebb küzdelmekben is derűs arckifejezéssel illett a lovagnak részt vennie. Mermonyát Aversában bal szemétől megfosztották, hat familiárisa halt meg mellette — „et in paucis diebus ... resumptis iterum viribus illari wltu magis ac magis in nonnullis certaminibus" küzdött. Majd fogságba esett, hónapokig sötét börtönben tartották és 300 aranyforintért válthatta ki magát, ezek után — „se illari wltu nostre maiestati gratum reddere studuit".[217] Ez korszerű európai lovagi követelmény; Tari Lőrincet a vízió megfogalmazója a legelőkelőbb nyugati lovagoknak kijáró elogiummal illeti: „Per omnia laudes assint semper omnium creatori, qui generosum militem Laurencium Ratholdi cingulo militari, hillaritatis vultu, circumspeccionis et allocucionis moderamine inter dominos et amicos ... decoravit".[218]

A hilaritas 1160 óta jellemzi a tökéletes lovagot.[219] Az az elképzelés, hogy a lovagi derű mögött nemcsak a fény és az élvezet vágya, hanem a kemény megpróbáltatások és edzés során legyőzött szenvedés rejlik, nemcsak a misztika és a „höfisch" kultúra egyidejűsége során jöhetett létre:[220] a lovagi kultúra *katonai* elemei is éreztetik hatásukat. A magyarországi kontextusokban ez még nyilvánvalóbb.

[213] 1234: W VI. 545. A szó legelső előfordulása Magyarországon a III. István-kori Névtelen gestájában (Chr. Hung. comp. saec. XIV. c. 161): a csatában keményen küzdőket „cum ad regem duxissent, grates multas retulit eis, et elegantissime remuneravit eos" (dúsan, pompásan, nagylelkűen — SRH I. 452).

[214] 1303: AO I. 52 sk. — „Anyagszerűbben" egy budai polgár feleségének végrendeletében: „pallium meum de eleganti bysso subductum" (F VIII/4. 427).

[215] SRH II. 515.

[216] 1242: A menekülő IV. Bélát a hű trauiak *„hilariter et iocunde* cum omni apparatu laudis et sollempnitatis" fogadták (F IV/1. 246). — A Szent György-rend statútumában előírva: „singulis dominicis diebus *hilari vultu et iocunde* procedant..." (1326: F VIII/3. 165—166).

[217] 1364: Smič. XIII. 332, 333.

[218] *Delehaye* 60. — *Weise* (82—85 és 433—438) állítja össze a francia és német lovagi irodalom példáit arra, hogy az öröm lovagi életelv (höfisches Lebensprinzip): „wis iemer hõfisch, iemer fro" — mondja Tristannak Mark király Gottfried v. Strassburg szövegében; a francia epikában is életcél: „maintenir joie et desduit" (uo. 82—83). A *joli* szó jelentésváltozása is feltűnő bizonyíték: eredetileg „vidám" (jovius), majd „szép". (Uo. 455 skk.)

[219] Példák: *Neumann* 56—57.

[220] *Schwietering* 34.

Kétyi János krónikatöredékében természetes, hogy a népszerű lovagerényekkel felruházott Lajos király a tatárok sokaságának hírére „in nullo timuit, sed *exhilarescens* suos dictos tartaros expectare ortabatur: Ecce quod optabamus habemus, quicumque enim est *verus miles*, locum habet certaminis et ostendendi suas vires".[221] 1424-ben Blagaji László fogadja „hilari vultu" Zsigmond hadparancsát.[222] Hogy a toposz egy humanista nyelvében milyen új tartalommal telítődik, arra példa *Mátyás király* levele: „oblatum a vobis donum gratissimo *hilarique* excepimus *non vultu solum, sed et animo*".[223]

A nyugati lovagi irodalomban — az antik *kalokagathia* mintájára — gyakran párosul *a szépség és a jóság*. A *bel et bon* közös gyökere *a nemesi származás*, ezt magát is *bonté*val jelölik, ez határozza meg a férfi és nő „értékét". A csúnyaság a rossz jellem és a nemtelen származás jele.[224] Nem lep meg, hogy a *pulchritudó*val Tari Lőrinc jellemzésében találkozunk, éppen Zsigmond király feltételezhetően hiteles salvus conductusában „. . . sue mentis *pulcritudine* ductus *pro actibus militaribus* exercendis et augendis diversa mundi climata perlustrare intendit".[225] Annál kevésbé, mert egy 1291-es oklevél (melyben III. András megerősíti Lőrinc nádor fia Kemény mester számára Szársomló várának adományozását) ezzel az arengával kezdődik: „Rerum *pulchritudo* gestarum dignis est praeconiis recensenda, ut in roseario memoriae vivere noscantur *per gloriam*, quos *actuum felicitas et prosperitas* insignivit."[226]

Meglep, hogy a hadi érdemekkel jeleskedő Kemény dicséretét nem a bátorság, vitézség, hűség fejezi ki, hanem a véghezvitt tettekben megnyilvánuló *szerencse:* e tettek *szépségét* kell tehát az emlékezet rózsafüzére számára megörökíteni. A vizsgált anyagban társtalan arenga kifejezései épp egymással való kapcsolatukban kimondottan nyugatias jellegű, korszerű lovagi ideálokat adnak vissza. (Az oklevelet Theodor alkancellár datálta.)

Az *őszinteség* követelménye, akár a hűségé, az emberi kapcsolatok létesítésének egyik alapja, eredete valahol az emberi kapcsolatok társadalmi kialakulásában kereshető. Mégis a lovagi értékrendszer *courtoisie*-rétegébe illik hangsúlyozása. A különös nyomaték ugyanis feltételezi az udvarban az őszinteség, igaz érzés és cselekedet tapasztalatának csekély voltát, vagyis az „udvaronc" erkölcsöket,[227] s a *sinceritas.*" Kakas mester: „*miles sincerae fidelitatis*". Cselén János természetesen az

István ifjabb király egyik hívét dicsérik így: „affectu, *sinceritate,* obsequioso famulatu nobis reddidit . . . se devotum". Az Osl nembeli Gergely apródnak szóló arengában: jutalmazni kell azokat, „quos . . . intemerate *fidelitatis* commendat *sinceritas.*" Kakas mester: „*miles sincerae fidelitatis*". Cselén János természetesen az őszinteség elogiumát is megkapja Zách Felicián lekaszabolásáért: „inviolabilem

221 HHFD III. 165.
222 Blagay 261—262.
223 Teleki 1855. XI. 455.
224 *Weise* 413—415. (A *gentil, gent* egyik jelentésváltozata is: „nett, hübsch, sanft". Uo. 462 skk.) — Hugo Quasimodójáig kell várnia az irodalomban, hogy ez a felfogás megváltozzék.
255 *Delehaye* 46.
226 F VI/1. 138. Érdemes volna a szokatlan „*rosearium*" *memoriae* kifejezésnek is vallási-misztikus eszmetörténeti gyökereit nyomozni.
227 Vö. *Suchenwirt* portréját a hamis és az igaz lovagról feljebb 72. jegyzet.

sinceritatis constanciam". A sinceritas kiemelése a hűséges szolgálatok értékét növeli.[228]

A Zsigmond-korban a *virtuosus* jelzővel párhuzamosan a *sincerus* (ill. a *sinceritas*) merev klisé, szinte minden elogiumban szerepel. Az őszinteség követelménye frázis; a tapasztalatok a kortársakat nemigen vigasztalhatták.[229]

13. századi okleveles gyakorlatunk megőrizte a *courtoisie* egyik alapkövetelményének, *a pallérozott, udvarias viselkedésnek, a „nyájas társalkodásnak",* a kellemes modornak nyomait is. A Dénes lovászmesternek szóló, s a fidelitas-ideológia miatt egyébként is feltűnő donatióban ezek az újfajta erények is szóba kerülnek: „a primevis pueritie nostre ac sue temporibus nobis adherens ... *grata familiaritate et societate iocunda* se nobis acceptabilem merito reddidisset."[230] (Talán ilyesmit jelent a Demeterről írt *laudabilem morum ipsius elegantiam* is?[231])

V. István Roland bánnak Kemluk várát adományozza, és a narráció dicshimnuszában új jellemvonások jelennek meg: *conversatione dulcis, omnibus et amandus.*[232] V. István előkelő udvari embere, az Ottokár cseh király elől hozzámenekülő Lőwenbergi Miklós számára iratott adománylevél arengája így illusztrálja az udvari ember ideológiáját: „Erga celsitudinem regiam insudantes dignis congruit premiis refoveri, qui undecunque venerit divina gratia vocati, aulam poliunt maiestatis, ut funiculum distributionis recipiant inter eos, quos *conversatio laudabilis,* fidei unitas nostris aulicis corpore et animo sociavit."[233]

A „nyájas társalkodás-jómodor" több mint száz éven át nem bukkan fel okleveleink értékrendszerében. Majd Zsigmond uralkodása kezdetén dicsérik a lovagot „*sua urbanitate* et *cordiali sincero nisu*".[234]

A *curialitas* „udvariasság" a veszprémi káptalan nyakatekert arengájában jelenik meg. (Ugali Pál ítélőmesternek ajándékoznak egy birtokot) „in recompensa vicissitudinaria non solum graciarum sufficiunt oretenus acciones *curialitatis*".[235]

*

[228] 1268: ZW I. 101. — 1287: HO VI. 323—324. — 1323: F VIII/2. 425. — Károlyi I. 77. Továbbá: 1335: AO III. 174 (Csór Tamás); 1336: AO III. 290 (Tatamér és Bakó); 1351: F VII/3. 123 (Némai Kolos); 1373: HO II. 123 (Miklós sigillator). — Lackfi István donatiójába a *sinceritas* toposz is az 1264-es oklevélből kerül át (F IV/3. 196, IX/1. 756 skk.), majd megismétlik 1357-ben Mihály kamaraispán nemesítésekor (AO VI. 535). Szicíliába is azért küldték Lackfit, hogy: „superborum consternetur elatio, et elatorum cornua deprimantur, fideliumque et bonorum sinceritas clarius elucescat". — Ugyancsak az érzések őszinteségéről biztosít az Ars notaria két levélformulája (*Kovachich* 1799. 47, 48).

[229] 1387: Bánffy I. 389, 403; F X/1. 35; Temes I. 1474. — 1388: F X/1. 404; *Wenzel:* St. 48. — 1389: uo. 54. — 1396: Csáky I. 1. 184. — 1397: *Wenzel:* St. 99. — 1406: HO VII. 432. — 1408: F X/4. 684. Stb.

[230] 1235: F I./1. 21.

[231] 1234: F III/2. 405.

[232] 1270: F VII/2. 12—16. Vö. *Suchenwirtnél:* „so gesellichleichz so gemaines". Von Chunik Ludwig von Ungerlant. pl. lvv. 57—58.

[233] 1272: Blagay 21.

[234] Losonci Lászlót (1387: Bánffy I. 403). 1406-ban a Garaiak „de virtute ad virtutes ingenti urbanitate progredientes" (HO VII. 432). — Kanizsai János érsek „per sincerum dogma, urbanitate sagaci, et loquelae peritae modulis, et verborum amoeno suorum contextu..." csillapította le a pártütő bárókat (1388: F X/1. 402).

[235] 1343: AO IV. 347.

Az egyes toposzok elemzése után arra kellene választ adnunk: a történeti fejlődés során milyen értékrendszerek, illetve értékrendszer-töredékek tapinthatók ki a magyar forrásokban és tapasztalható-e jellegükben valamilyen fejlődés?

A korai elbeszélő források zömmel a mindenkori államvezetést szolgáló, irányító vagy azzal szembeszegülő egyházi propaganda szócsövei. De már a legkorábbi gestaszerkesztmény[236] is kiemel egy-két sztereotip, világiakra jellemző erényt. A főemberek nyújtotta *tanács és segítség* részben már a feudális fejlődés bizonyos fokára jellemző, a nyugat-európai eredetű toposz itt nyilván megfelel az államvezetés gyakorlatának, a még határozatlan körvonalú[237] királyi tanácsra és a főpapok befolyására is utalhat.[238] Az audacia mint a potentia szinonimája jellemezheti a nomád társadalom hősét is.

Anélkül, hogy a legkorábbi gestaszerkesztmények datálásának, illetve interpolációinak kérdéseibe bele mernénk merülni, a 79. krónikafejezet korai datálásán mégis elgondolkozunk. Nem is az előbbi kifejezés kelti fel a gyanút, hanem az, hogy — ezen az egy helyen — lovagi fordulattal ötvöződik egybe a krisztianizációs ideológia és a nemesi büszkeség a pomeránnal megvívó Béla herceg szavaiban: „Ha úgy tetszik néktek lengyeleknek és a fejedelem úrnak, ámbár nemesebb vagyok, mint ama pogány, mégis megvívok országotok javáért és a fejedelem úr méltóságáért."[239] Az interpoláció gyanúja Gericsben is felmerült[240] a fejezet „színes és magasztaló" előadásmódja miatt; ám az ideológia is legkorábban *Kálmán* idejére — ha nem későbbre — mutat. A *Gesta Ladislai regis* stílusvilágába illik a vezérek közt vívott lovagi párbaj, amelynek jutalmaképpen nyeri Béla feleségül a lengyel hercegnőt. A személyes harc ilyen formáját a Miklós püspöknek tulajdonított krónikarészben sehol másutt nem leljük; a 79. caput a gesta szövetéből kicsillanó kis kerek lovagi történet.

A Kálmán-kori *Gesta Ladislai regis* irodalmi jellegéről sok szó esett.[241] Kielemezhető értékrendszere részben megfelel a feltételezett hősi énekek barbár ethoszának, részben azonban túlmutat rajta. Az *audacia-potentia* fogalompár mellett ugyancsak a nomád társadalom hősfelfogására jellemző az *audax — strenuus (audacissimus — strenuissimus)* jelzőpár, de a hős — a miles — jelzője *gloriosus* is lehet; a kiváló hős tette a király szeme előtt zajlik, s ugyancsak a népi epika fordulata részben az is, hogy az ellenfelet magasra értékelik („tres Sarraceni fortissimi et audacissimi", c. 107).[242] Az értékek közt mindenesetre a hősi (harci) erények (a bátorság és a harcra termett testalkat) dominálnak.

Két elbeszélő forrás értékrendszerét is megpróbálhatjuk kikövetkeztetni a 13. század elején. A *László-legenda* ideáljára alább más összefüggésben visszatérünk; a keresztény király erényeit a keresztény lovag testi-lelki erényeivel párosítja. Régi kor öröksége a testi erő magasztalása, de a szenvedőket vigasztaló, az elnyomottakat felemelő, az árvákon könyörülő László a keresztény lovagkirály eszményképe.

[236] A 11. század második feléből (*Horváth* 1954. 308).
[237] *Elekes* 1964 (a). 58.
[238] Vö. Intelmek c. 3, 7. SRH II. 622—623, 625.
[239] SRH I. 335.
[240] *Gerics* 1961. 81—82.
[241] *Horváth* 1954. 319, 324.
[242] SRH I. 372.

Minthogy a legenda nyíltan egyházi propagandát fejt ki, II. András udvarára jellemzőbb lehet az *Anonymus* művéből kiszűrt kép.

A harci bátorság toposzai itt sem jelentenének önmagukban többet, mint a (valószínűleg felhasznált) hősénekekben. Az „incliti et gloriosissimi milites" már a lovagi-nemesi ideológiába illik, ennek alapján lehet a folyókat is „nobilissimi fontes"-nak nevezni (c. 11). Óvatosan kell megítélnünk a halált megvető harcra szántság toposzát: a kievi fejedelem főembereivel tanácsot tartott, úgy határoztak, hogy Álmos ellen csatába szállnak, „et magis vellent mori in bello, quam amitterent regna propria" (c. 8), másutt Botond és Örkény, valamint seregük többi tagja „magis volentes mori in bello, quam apropriatam sibi victoriam amitterent" (c. 56).[243] Csakhogy ez a toposz már a Kálmán-kori gestában előfordult. Mikor Béla hercegnek jelentették: András király hatalmas, külföldiekből toborzott csapattal vonul ellene, azt válaszolta, hogy inkább meghal a háborúban, mintsem harc nélkül fusson a király serege elől.[244]

A kifejezés önmagában lehet népi énekek sztereotip fordulata: ideológiailag a folytatása fontos. A 13. század második felében a harcos az életét nem a harc közvetlen eredményéért kockáztatja, hanem királyáért, hazájáért: az első Anonymus-idézet már ehhez a gondolathoz közelít, a második — a *Gesta Ladislai regis* helyével együtt — még a barbár ethoszba illik.

A II. András lovagi udvarát sejtető miliőre (ünnepek, lovagjátékok) itt most nem utalnánk. Korszerű lovagi ideológia nyilvánul meg azonban a csupán nyilazó románok és szlávok megvetésében[245] a harci erényeket magasztaló — talán jokulátorénekek nyomán festett[246] hadi vállalkozásokon túl is. Az Álmosnak letett eskü az aktuális mondandón kívül már a lovagi ideológiában kialakult krisztianizált hűségfogalmat visszhangozza. „Ha valaki utódaink közül hűtlen lenne a fejedelmi személyhez és viszályt szítana a fejedelem és rokonsága között, bűnös vére kiontassék."[247] Lehel és Bulcsú jellemzésében ez még nyilvánvalóbb: nekik nincs is más gondjuk, mint hogy uruk számára más népeket leigázzanak: „Erant enim isti viri bellicosi et fortes in animo, quorum cura nulla fuit alia, nisi domino suo subiugare gentes et devastare regna aliorum." (c. 53.)[248]

A Nyugaton iskolázott *Anonymus,* aki ismerte a korabeli lovagregényeket, magyarországi krónikájában a hősénekek hagyományához nyúlt, s már csak ezért is a *magyarországi fejlődésnek megfelelő ellentmondásos lovagi miliőt tükrözi;* ez a különböző eredetű értékrendszerek párhuzamosságáról, egymásra rakódásáról ad bizonyságot. Anonymus a régi értékeket is némileg új szempontból idézi. Bármennyire lelkesedik „pogány" hőseiért, bármennyire kedveli a népi eredetű sztereotip fordulatokat, neki is van (középkori értelemben) bizonyos történeti érzéke. Elég, ha ehhez a szittyák és a magyarok jellemzését összevetjük. A szittyák valóban a nomád ethosz pozitív megtestesítői, még a kortársak kapzsiságát is az ő példájukkal ostorozza

[243] SRH I. 48. — 42. — 113.

[244] „elegitque magis mori in bello, quam sine pugna ab exercitu regis declinare" (c. 93. SRH I. 356).

[245] „. . .et habitatores terre illius viliores homines essent tocius mundi . . . quia arma non haberent, nisi arcum et sagittas et *dux eorum. . . non haberet circa se bonos milites*" (c. 25. SRH I. 66).

[246] *Horváth* 1954. 229.

[247] c. 6. SRH I. 41. Vö. *Graus* 1959. 92, 102, 113.

[248] SRH I. 107.

a szerző — egyébként a legmodernebb lovagi ideológiának a szellemében: „Gens namque Scithica dura erat ad sustinendum omnem laborem et erant corpore magni Scithici et fortes in bello. Nam nichil habuissent in mundo, quod perdere timuissent pro illata sibi iniuria. Quando enim Scithici victoriam habebant, nichil de preda volebant, ut moderni de posteris suis, sed tantummodo laudem exinde querebant." (c. 1.)[249] A magyarok harci erényeit Anonymus abszolút felsőfokban zengi: a hét vezér nemes származású és a háborúban hatalmas, Álmos utódai pedig *nemzetségükre is híresebbek, a háborúban is hatalmasabbak.*[250] A *clariores genere,* illetve *nobiles genere* jelzők különösen nyomatékosak, ha Attila *nominatissimus* minősítésével hasonlítjuk össze őket. Ez persze nem okvetlenül utal „lovagi" ideológiára, lehet „nemesi" is. Viszont Álmos jellemzése meghaladja a *Dares Phrygius*tól kölcsönzött személyleírást;[251] amit Anonymus hozzáad, az éppen a keresztény király, sőt bizonyos vonatkozásban a lovagkirály sajátja.[252]

Másutt szóltunk arról, hogy a 13. századi adománylevelek arengáiban (illetve narrációiban) hangoztatják; a király kötelessége megjutalmazni azokat, akik az állam és a korona javán őrködnek.[253] A *közjó* gondolata, amelyet az ókorban és a középkorban egyaránt ismertek,[254] a királynak tett *servitium*hoz, a *fidelitatis operá*hoz kapcsolódik,[255] s a hűség tetteit a *do ut des* elv (és gyakorlat) alapján jutalmazták.[256] Egy igen gyakori arengatípus — rokon a császári arengákkal — különösen hangsúlyozza: „Regie incumbit excellentie metiri merita singulorum et unicuique pro meritis respondere, quippe ut famulantium mentes fervore fidelitatis accincte, magis ac magis ad exercenda virtutis opera inflammentur."[257] Mindez még nagyon jól összefér a kíséret jellegű állam ideológiájával: a király kíséretét két-három sztereotip erényben kifejezhető viszony fűzi a királyi hatalomhoz (a kockáztatás, az állhatatos hűség, a tisztességgel felfegyverzett harcos propagandája, a hírnév kezdődő kultusza evvel az ideológiával is megfér). Mégis, a *fidelitas kultuszát,* amely a tatárjárás után erősödik fel, a politikai aktualitáson túl a lovagi ideológia meggyorsuló áramlásának köszönhetjük. Bizonyos elemeket már II. András okleveleiben is a lovagi ideológia ideszüremkedésével magyaráznánk, legalábbis az *Anonymus* lovagi ideológiájának fokán *(morum honestas, elegantia).* A *nobilitas* valőrje is emelkedik, nem függetlenül a magánnagybirtok kiterjedésétől, sőt talán a serviens-mozgalomtól sem.

Az oklevelek nemesi-lovagi értékpropagandája valójában a tatárjárás után, a nemesítések megszaporodásával, legteljesebben István ifjabb király, illetve V. István udvarában bomlik ki. Mindaz, ami egyes elbeszélő forrásokban korábban megcsillant, itt a narráció, illetve arenga toposzává válik. A halálmegvető bátorság, az önfeláldozás

[249] SRH I. 36.

[250] c. 5. SRH I. 39—40.

[251] Vö. *Győry* 41.

[252] c. 4. SRH I. 39.

[253] Vö. *Kurcz* 1962. 336. — 1255: „qui ad utilitatem regni pariter et corone indefenso studio et alacri invigilant voluntate" (SztpR 1041. sz.). — 1228: „bonos vero, regni utilitatibus et corone regie pervigiles regalis munificencie donis enutrire, educare studeamus" (F III/2. 129).

[254] *Fichtenau* 80.

[255] *Váczy* 1932. 127—218. — Már 1199-ben is: „collecta nobis fidelium servicia nuda beneficio nullatenus relinquamus" (HO II. 1).

[256] *Kurcz* 1962. 337.

[257] 1233: F VIII/4. 81. Vö. még hasonlókat; 1255: SztpR 1051., 1058. sz.; 1256: W II. 269.

az immár nemcsak a királyért, hanem a (nemesi) hazáért is halni kész vitéz eszménye lesz, a halál utáni dicsőséges élet, az immár nemcsak felkent királyt illető *gloria* a lovagi ethoszba illik. Úgy fogalmazzák meg a harci erényeket is (az oroszlánbátorságot, a katonai jártasságot, a *strenuus actust*), hogy beleágyazódjanak az új, rangosabb miliőbe.

A 13. század második felében találkozunk először világiaknak kiállított oklevélben kifejezetten krisztianizációs erényekkel. István udvari környezetében pedig az udvari lovagi kultúra hajtását, a *courtoisie* erényeit propagálják, többek között az őszinteséget, az „udvarias" viselkedést. Ám ez annyira idegen lehetett még az udvarban forgolódó bárók zömének is, hogy V. István rövid királysága után szinte nyoma vész — hacsak azt a III. András-kori társtalan arengát nem számítjuk, amely a szerencsés tettek szépségét kívánja jutalmazni a dicsőség fennmaradásával. (Később, az irodalmi névadás vizsgálatakor még visszatérünk arra a kérdésre, milyen hatások kereszttüzében lendülhetett fel éppen István környezetében a lovagi kultúra.[258] A birtokos nemesség értékkategóriái a magyarországi forrásokban csak kivételesen alkotnak „erényfüzért", a *Suchenwirt*-féle halmozással ritkán, töredékesebben találkozunk. Mégis, érdemes a néhány példára felhívni a figyelmet, mert kétségtelenül bizonyítják, hogy egy világi etikai igényrendszer létezett, bármilyen csíraformában is. A Roland bánnak szóló 1270-es donatio a legfelső fokon fogja össze és toldja meg az István ifjabb király, illetve V. István körül kialakuló úri csoport meghirdetett értékrendszerét. Roland bán hadba vonulásakor „tam strenuus, tam diligens, tamque circumspectus ductor extitit, et pariter dimicator" — tehát vezérnek és harcosnak egyaránt vitéz, igyekvő és körültekintő. A legmagasabb méltóságokat nyerte el, nádor, bán, több megye comese volt, s királyi udvari tisztségeket is betöltött „propter bone mentis sue optimam dispositionem". „In iudicio iustus, fidelitate purus, conversatione dulcis, omnibus et amandus" — közfelkiáltással ajánlották személyét a királynak szegények és gazdagok: „in omne bonitate et odore bone fame illibatum".[259] A szellemi képességek, a hűség, az igazságosság, az udvari erények járulnak tehát a vitézséghez az ideálképben. A 70-es évek elején elterjedt arenga is a származási nemesség, a vele született erények, az állhatatos hűség és a vitézi fegyvertények kapcsolatát követeli meg az adományosoktól.[260]

A 13—15. századi magyar kancelláriából kikerülő oklevelek narrációjának az európai gyakorlatban egyedülálló hősdicsőítő szokását Mályusz Elemér figyelte meg.[261] Minthogy ez a szokás a 12. század közepén is már élt, a feudális társadalmi rend kibontakozását megelőző kor hagyatékának tartja, és Székely György racionális meggondolására — az érdemek elbeszélésére azért volt szükség, mert a magyar adományrendszer utólagos jutalmazáson alapult — azt válaszolja, hogy a nyugati és a magyar adományrendszerek közt csak fejlődéskülönbség volt, amely nem érinti az adománylevelek kiállításának mikéntjét.[262] Nem a mi feladatunk a vitát lezárni, különösen nem a jelen tanulmányban; valószínű, hogy a magyar jelenséget a keleti

[258] Az V. fejezet végén.
[259] F VII/2. 12—16.
[260] Smič. VI. 55; W XII. 73; Sztáray I. 11.
[261] *Mályusz* 1969. 51—86, 219—254.
[262] *Mályusz* 1971 (c). 135—141.

népek folklórjából kell kihámozni, de az is biztos, hogy inkább egy társadalmi fokhoz, mint egy néphez lehet kötni ezt a tudati jelenséget, még akkor is, ha kizárólag a magyar kancellária okleveleire jellemző. A hagyományokon túl a nemesség orális műveltsége is megmagyarázza, miért hízelgett így a kancellária az adományos öntudatának. A tatárjárástól kezdve, a köznemesség kialakulása során megszaporodnak az adomány- és nemesítőlevelek, s a kétségtelenül meglévő korábbi előzményekből ekkor fejlődik ki az adományos érdemét művészi módon ecsetelő narráció. A részben talán jokulátorénekekből kölcsönzött fordulatok mellett a körülményeskedő oklevélstílus szóvirágai, barokkos toposzai hivatottak a nemes harci érdemeit ecsetelni, s ezek az érdemek, az oklevelekben kifejezett értékek csak részben felelnek meg a hagyományos barbár ethosznak: a kancellária propagandája, mint láttuk, új gondolatokat, új elemeket is hirdet. Kétségtelen, hogy bármilyen előzmények, minták, hagyományok alapján kristályosodott ki a hősdicsőítő szokás, nagyon is megfelelt a 13—14. századi uralkodói propaganda céljainak, sőt a legfelsőbb körökben e korszakra beérő lovagi színezetű kultúrának. Hiszen a férfias erények kultusza vezethette a legközvetlenebb úton a keleti, törzsi hagyományokhoz szokott arisztokráciát és a katonáskodó középrétegből kialakuló köznemességet a lovagi etikához. (Más kérdés az, mennyire sikerült elvezetnie.)[263]

Az Anjou-kori erénypropaganda a nemesség differenciálódása a királyok nemességpolitikájának igényei, s az okleveles gyakorlat fellendülése alapján sokkal szélesebb rétegekhez jut el, mint a korábbiak. Kibontakozik a 13. század végi s a 14. század eleji harcok során a familiaritás: a harci erények, a hűségnek mindenkor a politikai aktualitáshoz idomuló erénye képezik az oklevelek sablonosabb propagandájának alapját. Ami azonban a középkori írásbeliségben sztereotip, az nem okvetlenül erőtlen is. Bizonyos korábbi toposzok itt ötvöződnek eggyé, s együtt már többet fejeznek ki, mint a kíséret, illetve a familiárisok ethoszát.

A János szlavón bánnak kiállított oklevél erénykódexe voltaképpen a Roland bánéhoz hasonló résztulajdonságokból állt össze: „tamquam vir fide clarus, vas constantie, verax sermone, providus consilio, militie laurea redomitus, et universa morum honestate investitus summa fidelitatis cum fervore. . ."[264] A meglepő az, hogy a száz évvel korábban keletkezett László-legenda egyik erénysora visszhangzik benne: „Erat benignus in affectu, providus in consilio, verax in sermone, iustus in iudicio, serenus in corripiendo".[265] Már a Roland bánt rímes prózában dicsérő „négysoros" is a László-legenda erényeire emlékezik. (Az erénysorok sztereotípiája a mindenkori kontextus fontosságára, az erényrendszerek „manipulálhatóságára" figyelmeztet.)

Az 1326-os Szent György-lovagrend statútumának mintáit, eredetét, összefüggéseit korábban érintettük, a rend tényleges működéséről nincs adatunk, tehát a statútum követelményei annyiban érdekesek, hogy Magyarországon a propaganda részévé válhattak — vagy válhattak *volna*. A bevezetőben a statútum rámutat az országot fenyegető hitetlen pogányok veszélyére, s ezzel a keresztény lovaghoz szóló érvvel állítja a rendet a dinasztikus jellegű királyi propaganda szolgálatába. Követelményei: kölcsönös szeretet és egymás segítése, az egymás közti gyűlölet kizárása; „cordis et

[263] *Mályusz* 1966 (b). 756; *Borst* 228—229.
[264] 1316: Blagay 84.
[265] c. 4. SRH II. 518.

corporis ad honorem iocunde procedere"; szigorú vallási előírások; a külső megjelenés egyöntetűségére, illetve vallási szimbolikájára való törekvés; kötelező részvét a társak iránt; segítségnyújtás a csatában a fogságba esett társnak; tanáccsal segíteni a társakat rágalmazás ellen, de a király elleni összeesküvést felfedni; végül az egyetemes anyaszentegyházat óvni, védeni.[266] A fraternitásokban, lovagrendekben kialakult szabályokon és előírásokon, a dinasztikus propaganda célzatosságán túl észrevehetően szorgalmazza a krisztianizációs erényeket. A társak iránti szolidaritással a vazallus—dominus relációnál fejlettebb, egyenrangú, már-már baráti kapcsolatra nevelne. A feudális anarchiából éppen kiláboló, többnyire „barbár" erkölcsű nemességet akarta volna nevelni?

Először a 14. század második felében propagálja oklevél egyértelműen az életörömöt, a *hilaritas*t. Ez az adott kontextusban a lovagi ethoszra vall: a lovagtól kívánták meg, hogy a szenvedést vidám arccal fogadja. (Nem szenvtelenül tehát; a barbár keménység, az antik sztoicizmus helyett egyértelműen a keresztény tanítás érződik e lovagerényben.) A Mermonyának szóló elogiumban, ahol a hilaritas kiemelt érték, megfigyelhető az erények hierachiája is, amennyiben a magasabbrendűektől halad a felsorolás lefelé: „multimodis preclaris fidelitatibus et fidelium serviciorum laudedignis meritis, strenuis gestis ac sinceris, uberrimis complacenciis, studiosis quoque laboribus et expensarum plurimis oneribus".[267]

A hírnév, a nemesi név becsülete, a humanitas (emberség, emberi teljesítőképesség) ideálja teljességében az Anjou-korban bontakozik ki, s ez arról tanúskodik, hogy a nemesi-lovagi ideológia propagandáján kívül erősödik a világi jellegű kultúra is.

Erényfüzér állítható össze az alább más összefüggésben vizsgálandó László-legendából és *Küküllei*, illetve *Kétyi János* Lajos-portréiból. Ami az elbeszélő források portréit, jellemzéseit illeti: A Kálmán-kori *Gesta Ladislai regis*ben a hősök harci-lovagi erényeit epitheton ornansokkal, epikus jellemzéssel festi az író. Károly Róbert temetésének krónikása is ilyen módon állítja elénk Tót Lőrincet: „miles famosissimus atque manu fortis". (Érdekes párhuzam a Gesta Ladislai regis Erney comese és Kétyi krónikatöredékének Kont Miklósa között: Erney „semper pacis amator", Kont Miklós „semper pacem ordinabat", „semper pacis amatorem".[268]) Van azért arra példa, hogy az oklevél elogiumába egyéni jellemzők is belekerüljenek. A purgatóriumot járt Tari Lőrincet hadi erényei, bátorsága, egyedülálló hűsége mellett az orvostudományban való jártassága miatt is dicsérik.[269] Idéztük már Tari Lőrincnek

[266] Kiadva: MNT III. 138. (Hibásan: F VIII/3. 163—170.)

[267] 1364: Smič. XIII. 331. — Ugyanebből az évből pl. Telegdi György és Miklós lovagnál: „per ipsos strenua virtute, constanti fidelitate et diligenti solicitudine, cura pervigili" (Zichy IV. 631). — Az elogiumok többfajta erényt is koszorúba kötnek, de az összetétel egyre sztereotipabbá válik. A Zsigmond-kori sztereotip erényfüzérekből csak egy példát: „geste virtuosa et acta strenua et praeclara fidelitatis uberrima obsequia, fideliumque servitiorum multipharia eximia merita" (1387: Losonci Lászlónak. Bánffy I. 403—404). Ugyanitt az *urbanitas* ritkább erénye is.

[268] HHFD III. 132; SRH I. 386; HHFD III. 161, 164. — Horváth J. már említett megfigyelésére utalunk a jokulátorénekek nyomairól: ezt támogatja Erney és Kont párhuzama is, mert az oklevelekben és egyéb elbeszélő forrásokban nyomtalan epitheton ornans jokulátorénekekből származó fordulat, egy sztereotip békeszerző, békeszerető figura jellemzése lehet. — A békeszerető tulajdonság egyébként egy ponton érintkezik az értékrendszerrel, ezt a királyerényekről szólva még látni fogjuk.

[269] Öt szemmel jól látható sebet szerzett a király ügyében, „quod nisi suarum facultatum largis impensis *medicine artis*, in cuius acquisicione maximum substancie sue partem consumpsisse perhibetur, suffragium

nyugati forrásból származó portréját is.[270] Egyik portré sem elfogulatlan, de Tari Lőrinc kivételes, osztálya átlagától alaposan elütő műveltsége és a nyugati lovageszményekhez inkább igazodó egyénisége mindkettőből kilátszik.

Számunkra most inkább az az érdekes, ami a két jellemzésben *eltér,* bár mindkettőben a maga módján sablonos és sztereotip: a magyarországi és a nyugat-európai lovagi (jellegű) értékrendszer különbözősége. Akár a szeletekre bontó analízisben, itt is nyilvánvaló, hogy a magyarországi forrásokban elsősorban a *hősi erények dominálnak* a fidelitas alapértéke mellett. Volt ugyan példánk a legkorszerűbb „höfisch" etika igényeinek visszhangjára is, de ez kivételes, ritka eset. A király lovagjai, apródjai azért e néhány oklevél propagandájából is megismerkedhettek egy kifinomultabb kulturális igénnyel.

Hogy az *oklevélpropaganda* általában *eljutott nemesi* — sőt köznemesi — *közönségéhez,* azt nemcsak a bárók által familiárisaiknak kiállított donatiók „királyi" hangvétele bizonyítja (ezek egyébként a legkorszerűbb erénypropagandát fejtik ki),[271] hanem olyan „önvallomások" is, amelyek a királyi donatiók elogiumát visszhangozzák.

Mikor a Balog-Semjén nembeli Ubul fia Mihály az esztergomi káptalan előtt bepanaszolja ellenségeit, nyilvánvalóan ő maga beszél erényeiről.[272] A Nagymihályi Lőrinc fia Gergelynek szóló oklevél félhajtásán belül egykorú megjegyzés olvasható: „Nos magister Gregorius filius Laurentii damus pro memoria, quod Karulus...rex Ungarie contulit nobis tributum in Nogmichal, *pro effusione sanguinis nostri et pro servitio nostro*".[273] A Gereben várán bátyjával, Péter udvari lovaggal egyezkedő Lóránd királyi apród a zágrábi káptalan előtt vallja, hogy Péter „alias possessiones...*per non modicas sui sanguinis effusiones* plurimasque expensas et labores non paucos a regia maiestate reoptinuisset".[274]

*

Minden társadalom mintákba, „mítoszokba", példaképekbe sűríti értékeit. A feudális társadalom is megalkotta mintaképeit; különböző korokban különböző mértékben testesítették meg a lovagi szentek, királyok, mondahősök az ideálokat. A

---

sibi subvenisset, unumquodque illorum [sc. a sebek közül] ceteris cessantibus, vitam ei dubiam effecisset". Azt, hogy a foglyul ejtett királyért egymaga kiállt, így honorálja az elogium: „*solus* ipse Laurencius, *comes iusticie, tyro ex militibus electus* stetit, prout potuit, illis in opbrobrium..." (*Békefi* 1898. 284, 283).

[270] (Isten) „generosum militem ... cingulo militari, hillaritatis vultu, circumspeccionis et allocucionis moderamine inter dominos et amicos laborum commendabilium experiencia ebraici greci et latini ydeomatibus inter alia variis quoque scienciis et virtutum insigniis decoravit" (*Delehaye* 60). („...et nobis huius operis materiam ministravit", azaz ő is közreműködött a visio megiratásában...)

[271] Vö. a fent többször idézett 1339-es oklevelet Pogány István részére, Tamás vajda és fiai adományáról (AO III. 613) és László havasalföldi vajda adománylevelét Dobokai László strenuus milesnek, aki a törökök elleni hadjáratban „actus militares nobiles et honorificos ... exercendo, propter fidem christianitatis, et gratiam serenissimi principis, Ludovici regis Ungarie ... caput suum causa timoris declinando retrorsum nunquam movebatur..." (1372: F IX/4. 477—478).

[272] „Idem comes Mychael et fily sui ... Ladislao ... regi ... familiariter adherebant et eidem adhuc viventi fideliter serviebant." (1292: Kállay 44. sz.)

[273] 1312: Sztáray I. 41.

[274] 1360: Smič. XIII. 28.

katonai erényeket a nomád társadalmak epikus hősei után a chanson de geste-ek lovagjai mintázzák és propagálják, a legmaradandóbban Roland, aki ugyan a vallásért küzd, de valójában csak saját dicsősége tüzeli.[275] Az egyházi *miles Christianus*-ideálnak már nem is felel meg. Szent lovagokról kezdenek prédikálni a templomokban, például Demeterről, Györgyről, Eustachiusról.[276] Majd a lovagregények kalandvilágában is megszületik a bűnös lovagok mellett a szent: Lancelot fia, Galahad; a Grál keresése voltaképpen regényes Krisztus követése.[277] A 13. században a társadalmi és kulturális fejlődésnek megfelelően a lovagi és uralkodói mintaképben is szerepet kap a tanultság bizonyos foka, az arisztokrata ideál új formája a „prud' homme" lovag és király: Szent Lajos.[278] 1300 után a nyugat-európai udvarokban elterjedt a kilenc hős és kilenc hősnő kultusza. A férfiak közül három bibliai hős (Józsua, Dávid, Judás Makkabeus), három antik (Hektór, Nagy Sándor, Caesar) és három középkori (Artur király, Nagy Károly, Godefroi de Bouillon). Példának, morális tanításnak szánva ábrázolták őket faliszőnyegeken, a nápolyi királyi palotában Giotto meg is festette alakjukat.[279] A 14. század „leglovagibb" országában, Angliában, tudatos királyi propaganda eredményeképpen Artur király és kerekasztala lett a mintakép.[280]

A középkori *királytükrök* a királyi hatalom ideológiáját, az államelméletet közvetítve nemcsak az ifjú uralkodók, hanem a nemesi társadalom egésze számára ideálképet formálnak. Noha a királyideál az érett középkor egy szakaszában a lovagideállal érintkezik, az uralkodás speciális követelményei miatt teljesen sohasem azonosul vele. A királyi viselkedés mintája az udvari környezetre mégis nagy erővel hatott. Az, hogy egyes antik gyökerű krisztianizációs erények „lecsúsztak" a lovagi értékrendszerbe, a királytükröknek — illetve konkrét viselkedésformáknak, udvari propagandának — köszönhető. Ezért volna érdemes megvizsgálnunk, hogy a magyarországi uralkodó osztály legfelsőbb, valamint a király környezetében tartózkodó „második" rétege milyen *ideálképet* kapott királyáról.

A király személye az egyházi propaganda, a legitimista tradíciók és a pszichológiai okokból hozzákapcsolt általános elvárások miatt ott is az érdeklődés középpontjába kerül, ahol tényleges hatalmi pozíciója gyenge. Az Anjouk uralkodására pedig éppenséggel nem a gyengeség jellemző. Alkalmas volt-e az elbeszélő forrásokból kirajzolódó Károly Róbert-, illetve Lajos-portré a nemesi értékrendszer közvetítésére?

Károly Róbertről, akinek alakját már képzőművészeti emlékek is megörökítették,[281] János ferences provinciális, illetve a Budai Krónikában egyedül hagyományozott krónikarész számol be.[282] A lovagi külsőségek közt megrendezett

[275] *Moorman* 22.
[276] *Duby* 1961. 16—17.
[277] *Cohen* 139—140.
[278] *Duby—Mandrou* 171—172. *Berges*nek igaza lehet, hogy a 12. századi reneszánsz is közrejátszhatott a tanult király ideáljainak kialakulásában (62, 66), ő azonban Szent Lajost, a lovagkirályt még nem ezek sorában látja.
[279] Kultuszukban *Huizinga* a lovagi és reneszánsz elemek ötvöződését látja (1931. 95—96 ugyanitt a „les neuf preux" első irodalmi előfordulásáról). — *Duby* 1966. 153—154.
[280] *Sandberger* 39.
[281] *Éber* 289—293. A szepeshelyi freskóról: *Radocsay* 1954. 39; MMüvT 138.
[282] *Mályusz* 1966 (b). 728 — ez utóbbi szerzőségét Kétyinek tulajdonította. *Horváth* (1971. 355 skk.) ezt újabb érvekkel támogatja.

visegrádi kongresszus szervezője, aki maga is részt vett lovagi tornán,[283] akinek uralkodása alatt — és érdekében — készülhetett a Szent György-lovagrend statútuma, személy szerint nem volt alkalmas egy *miles Christianus*-féle ideál ábrázolására. Ágyasai miatt valószínűleg az udvari pletykák tárgya,[284] és bármennyire homályosak a Zách-összeesküvés körülményei, magunk is arra hajlunk, hogy Klára elrettentő büntetése s a János provinciális által interpolált Bánk-epizód[285] hátterében valóban az udvar nemi szabadossága lappang.[286] A Zách-merénylet kegyetlen megtorlása nemcsak a krónikás szemében lehetett egyedülálló,[287] az ítéletlevél s az azt visszhangzó korabeli és pár évvel későbbi oklevelek is[288] összehasonlíthatatlanul elfogult hangnemben indokolják a bosszú nevében elkövetett borzalmakat. Bár Lajost a nápolyi hadjáratban a megtorlás vágya fűti,[289] feltétlenül a közhangulattal számolva veszi be 1351-es dekrétumába két helyen is, hogy az apák bűneiért a fiakat nem szabad megbüntetni.[290] Talán a Zách-emlékektől még mindig felkavart közvélemény megnyugtatását célozta ez az intézkedés.

Károly Róbert egyébként sem viselkedik mintaszerűen: Bazarád követségével Donch megfontolt intése ellenére is dölyfösen és oktalanul bánik, *méltán* éri a büntetés.[291] A lovagkirály temetésének, illetve a temetés leírásának, elbeszélésének azonban valóban lehetett propagandisztikus hatása.[292]

Az értékrendszer propagandája sokkal inkább érvényesülhetett a *Lajos-portrékban.*[293] A legfontosabb forrás *Küküllei János,* aki nem is krónikát írt, hanem *Lajos-*

[283] 1319: Hunt-Pázmán nembeli István apródnak 3 Bihar megyei falut ad „propter vulnus et excussionem in hastiludio per manus nostras" (F VIII/2. 2b. — 212). — A temetésén a három, fegyverzetét viselő lovag közül az egyik „ad hastiludium aptus" viseli fegyvereit (HHFD III. 132).

[284] *Pór* 1889. 369 skk.; *Pór* 1907. 5.

[285] *Horváth* 1954. 267; *Mályusz* 1966 (b). 739.

[286] Erre gondolt már *Botka* Tivadar is (1874. 241), majd az invenciózus *Marczali* Henrik (1899). A kérdés teljes irodalmát, az elhangzott véleményeket összefoglalta, de a pozitivista ötlettelenséggel semmilyen eredményre sem jutott *Mátyás* Flórián (1905. 97—118).

[287] c. 207. SRH I. 495—496.

[288] 1330: *Kovachich* 1798. I. 268 skk.; 1332: Károlyi I. 77—78; 1333: uo. 80; 1335: AO III. 139; 1336: Károlyi I. 118—119; stb. Igaz, hogy a királyra és családjára kezet emelő Zách ezzel a tettével akkora bűnt követ el az uralkodás biztonsága és a legitimista elvek ellen, hogy az ilyesmitől el kell venni a kedvét mindenkinek. 1308-ban Gentilis, a magyar egyházfőknek kifejtve véleményét az ország állapotáról, voltaképpen a Zách-megtorlás ideológiáját is megadja, mikor a királyra kezet emelőkről szól: „ut tanti criminis ultio feratur non solum in authores scelerum, sed et *in progeniem* damnatorum" (F VII/1. 275). Ez azért nem cáfolja *Marczali* (1899) nézetét, aki felfigyelt a két nővér büntetése közötti eltérésre.

[289] Küküllei c. 9. *Schwandtner* I. 224. A bosszú gondolata beleillik a királyságtól megmanipulált lovagi értékrendszerbe, a „leglovagibb" király, Edward angol uralkodó is bosszúra tüzeli Lajost öccse meggyilkolásáért, nehogy a rossz példa erőre kapjon; *consilium*át és *iuvamen*ét ígéri (1346: F IX/1. 369). Lajos maga is hajlamos a megtorló intézkedésekre (például Durazzói Károly kivégeztetése). Ideológiáját vö. még 1349: AO V. 339; F IX/1. 756 skk.; Ars. Not. *Kovachich* 1799. 44.

[290] Decr. Lud. 1351. art. 10, 19. CIH 174, 176.

[291] c. 209, 497. Az udvarban forgó ferences önálló állásfoglalásáról *Mályusz* 1966(b). 739. Ez az önállóság mégiscsak egy elterjedt felfogást visszhangzott, nem lehetett egyedülálló.

[292] HHFD III. 132 skk. A temetés elemzése: *Horváth* 1970. 421—429.

[293] Képzőművészeti ábrázolása: a Képes Krónikában p. 51. (*Cs. Gárdonyi Klára* tanulmánya); *Jakubovich* 1930. 385; koronázása az esztergomi káptalan XIV. századi pecsétjén (1342: MMT I. 151).

*életrajz*ot. A királyéletrajzok és a királytükrök közt szerves kapcsolat van, a *viták* sokkal inkább a tükrök sémáit követik, mint a valóságot.[294]

Trencsényi-Waldapfel Imre, majd Mályusz Elemér kutatásaiból tudjuk, hogy Küküllei milyen életrajzokat, illetve királytükröket vett figyelembe műve megírásakor. Mályusz finom elemzése a tőlük való tudatos eltérést, a novumot is kiemelte.[295] Ezek szerint éppen az eltérés a propaganda lényege: az arab-orientalista *Pseudo-Aristoteles,* és *Aegidius* műve, a latin arisztoteliánus irányzat legdivatosabb királytükre a dicsőségvággyal nem a hódító politikát igazolják, mint Küküllei; az uralkodót kifejezetten békés uralkodásra, illetve célszerű, szenvedélymentes politikára biztatják.[296] Elképzelhető, hogy a prológus néhány évvel később készült az egész műnél,[297] de az egész művel mégsem áll gondolati ellentétben. Hiszen az első fejezet szerint Lajos szeme előtt már trónra léptekor azok a hősök lebegtek, akik a hazáért vérüket ontották, s ezért az utódok körében haláluk után is dicsőséget élveztek. Emiatt kezd foglalkozni hódító tervekkel, vagyis „az ország jogainak helyreállításával" és a „hűtlenek és lázadók" elleni háborúkkal.[298]

Noha mi sem hisszük, hogy a dicsőségvágy általánosan ható tényező lett volna a 14. századi magyarországi társadalomban,[299] láttuk már a 13. századi donatiók erénypropagandájában, narrációs fordulataiban tömegével ezt az értékkategóriát s a vele kapcsolatos gondolatkliséket. Az a *Küküllei*-kitétel, hogy a vitéz férfiak vérüket ontották a hazáért „quod gloriam etiam apud posteros post mortem haberent" (c. 1), s a Lackfi dicséretét az 1350-es oklevélből átemelő szövegrész (c. 15) valamennyi jellemző toposza megtalálható az 1264-es, Lőrinc királyi udvarbírónak szóló oklevél narrációjában.[300] Mint korábban is, most még inkább az a véleményünk, hogy a Lackfi-oklevelet Küküllei nem fogalmazta, hanem felhasználta.[301]

A királyi kancellária felfogásával valóban egyezik a hírnév Küküllei-féle említése, de ez nem az Anjou-kor közepén született meg. Más kérdés, hogy a mintegy 100 évvel korábbi okleveles gyakorlat toposzai hogyan és miért bukkannak fel a későbbi

[294] Például II. Frigyes jellemzése Otto von Freisingnél: „in bellis fortis, in negotiis ingeniosus, vultu et animo serenus, in sermone urbanus, donisque tam largus, ut ob hoc multitudo maxima militum ad eum confluerет seque ad serviendum illo ultro offerret" (MonGerm. SS rer. germ. 3. 28). — *Graus* 1969(a). 34—38 (a királyleírásokról) és uo. 51 (az irodalom stilizáló — és nem valóságfestő — szerepéről). Egyébként e tulajdonságok miatt válhattak egyes viták maguk is más életrajzok mintájává, szekundér királytükörré.

[295] *Trencsényi—Waldapfel* (19 skk.) szerint leginkább Guillelmus de Nangiaco Szent Lajos-életrajzát követte. *Mályusz E.* a Pseudo Aristoteles-féle „Secretum secretorum"-ból s Aegidius Romanus „De regimine principum"-jából való átvételeket elemzi: 1966(b). 749—755.

[296] *Mályusz* 1966(b). 750, 753—754. Vö. *Berges* 109, 119—125, 211.

[297] *Mályusz* 1966(b). 759, itt korábbi irodalom is.

[298] *Schwandtner* I. 216. A hódításnak mindig van címkéje: méltán bosszulja meg öccse halálát, és egyáltalán ad arra, hogy megmozdulásai kellőképpen megokoltak legyenek (például c. 25 — a velenceiekkel szemben).

[299] *Mályusz* 1966(b). 756.

[300] F IV. 3. 196 skk. Az oklevél ellen Szentpétery semmilyen kifogást nem emelt (SztpR 1403. sz.; Dl 559). — Amúgy is láttuk, hogy az oklevél frazeológiája korában nem társtalan. — Lőrinc udvarbíró és mosoni comes életpályája akár egy nyugati lovagéval is összevethető. A narrációkból megtudjuk, hogy Ratiszló halicsi herceg szolgálatába állott, majd IV. Béláért vitézkedett a Frigyes osztrák herceg elleni hadjáratban, később a cseh király ellen stb. Az emelkedett hangú oklevél mindössze három baranyai falut ajándékoz neki; az oklevél kiállítója Farkas alkancellár.

[301] ItK 1964. 361. Másképpen *Mályusz* 1966(b). 757.

korokban;[302] nyilván újra divatba jönnek egy némileg megváltozott társadalom talaján, s ez a társadalom tudatosan nyúl *éppen ezekhez* a kancelláriai hagyományokhoz. Az írói hivatás, a munka célját kifejtő *Küküllei* tudatosságával bármennyire is a jövő felé mutat,[303] a kancelláriai gyakorlat talaján áll.[304]

Küküllei

dum fortia laudanda ac *digne memoranda*, principum ac militum gesta, et bellicosa exercitia, triumphos, casus fortuitos et eventus *ad memoriam posterorum scribimus*, quid aliud agimus, nisi quod *incitamentum bellicum* promovemus, per quod virtuosos *animos auditorum* ad bellorum exercitia *accendimus*, ut hoc exemplo *fortiores et ardentiores reddantur ad labores*, et bellicas passiones tolerandas, quia praeteritorum exhibitio est *instructio posteriorum*.
(Prol. *Schwandtner* I. 215.)

1199 (HO II. 1)

quedam sue strenuitatis insigni licet in medium producere, ut et *audiencium animos ad meliora* provocemus...

1235 (F IV/1. 21)

...ut ceteri ... ad fidelitatis opera exercenda arctius *accendantur*.
(Uez. 1243: F IV/1. 287.)

1240 (Smič. IV. 102)

eosdem quasi *exemplariter* informans ad eandem fidelitatis *animet* accionem.

1248 (SztpR 886. sz.)

ex hoc accendantur alii... suas ... vitam ponere et personas, quanto certius constat illos, qui pro regibus et regno occumbunt, vita post mortem vivere gloriosa.

1251 (F. IV/2. 92)

ut ceteros talibus servitiorum fidelitatis *exemplis* et *incitamentis accensos reddat fortiores*...

1264 (F. IV/3. 196), 1350 (F IX/1. 756)

magnificiis ipsius gestis recensitis ... ad *perpetuam gestorum memoriam*...

1317 (AO I. 446)

aliqua ... de serviciis eius ... ad *memoriam futurorum* et informacionem ceterorum

1347 (AO V. 132)

serviciis ... laudedignis et suis *posteris non immerito predicandis*

[302] Erre az előzőek során több példát is találtunk. A 13. században még nem vezettek királyi registrumokat, formularium biztos emléke sem maradt ránk a királyi kancelláriából; valószínűleg Károly Róbert uralkodásának második felében indult meg a registrum vezetése. Elképzelhető, hogy a nótáriusoknak keze ügyében volt ekkor már a kancelláriából valósággal kibocsátott oklevelek kisebb-nagyobb gyűjteménye. (*Szentpétery* 1930. 92, 178, 181. A toposzok és klisék terjedéséről vö. *Kurcz* 1966. 180.) Valószínűleg az oklevelek átíratása miatt benyújtott régi oklevelekre figyelnek fel a notariusok.

[303] *Mályusz* 1966(b). 757—758.

[304] A közölt összevetésen kívül lásd még *Kurcz* 1964. 359 (a *pauca ex pluribus* formuláról). A történetírói tudatosság az *exemplum* szerepének felismerése! Vö. *Brunner* 1949. 77.

1349 (AO V. 339) és 1350 (AO V. 414)

in eius et suorum successorum *recommendabilem* memoriam *exemplaremque recordacionem posterorum* presentibus duximus annotanda...

1364 (Smič. XIII. 331 skk.)

quorum aliqua ex sui magnitudine vivaci *digna memoria* ut illa continuis recordiis nostrorum fidelium *floreant in mentibus et eosdem* per futura temporum curricula *animent ad similia*...

Nem azt vitatjuk, hogy *Küküllei*hez eljuthattak az 1380-as évek olasz humanistáinak nézetei. Ha így történt, a magyar okleveles gyakorlat értékpropagandája adta meg ehhez a széles adaptációs alapot. Ha nem így történt (nincs nyoma közvetlen átvételnek), akkor is érthető, hogy a különböző eredetű és természetű áramlatokat egyesítő társadalmi tudatból egy nagy íróegyéniség a jövő tendenciáira érez rá.[305] A reneszánsz dicsőségvágy nem úgy eredt a lovageszméből, hogy lerázta a hűbéri formákat és antik tógát öltött. Valójában a feudalizmus válságának egyik jeleként a feudális tudatrendszer kliséit egy ellentmondásoktól egyáltalán nem mentes feltörekvő osztály — az ekkor még a nemességhez alkalmazkodó polgárság[306] — formálta át a humanizmusban a maga szájaíze szerint. Küküllei és közönsége, az oklevélpropaganda közönsége viszont kifejezetten a feudális, nemesi társadalom; „királytükre" a nemesség, a világi uralkodó osztály számára példa.

De még ez a nagy íróegyéniség is észrevehetően egyesíti művében a különböző eredetű áramlatokat. Hogy tárgyunknál, a királyportrénál maradjunk: nem mindig fordul szembe az arisztoteliánusok ideáljaival a vitézséggel kapcsolatban sem. Canossa ostromakor Lajos egy kőütéstől találva katonái szeme előtt leesik a falról az árokba és megsebesül „amiért a bárók és a lovagok nagyon nehezteltek rá, minthogy olyasmire vállalkozott, ami nem illik a királyi felséghez".[307] A szenvedélymentes, kiegyensúlyozott uralkodó számára ugyanis a *fortitudo* az a virtus, amely elfojtja a félelmet és korlátozza a vakmerőséget, nehogy vakmerőségében valaki olyasmire vetemedjék, amit a *ratio* megtilt.[308] „Si audacia est immoderata: homo plus presumit quam debeat quod regibus non expedit, quia tunc periculo exponeret totum regnum."[309] A *Secreta secretorum* 70. fejezete is előírja — éppen Nagy Sándornak —, hogy közvetlenül ne vegyen részt a csatában és ne kockáztassa életét.[310]

[305] Bővebb kifejtése: ItK 1964. 361. Vö. még *Graus* 1969(a). 19.

[306] Az irodalomból csak egy példa: *Brunner* 1949. 83.

[307] c. 19. *Schwandtner* I. 229: „... quae non decent regium maiestatem".

[308] *Aegidius Romanus* I. 2. 13. c.

[309] Uo. I. 3. 6. c. — Még a „non decet regiam maiestatem" is *Aegidius* fejezetcímeire reminiszcencia: I. 1. 8—12. c.

[310] Csak egy korai német fordításhoz jutottam hozzá. Augsburg 1530. f. XXXXII. — A „Secreta secretorum" feltűnő népszerűségére utal a királyi udvarban, hogy megvolt Lajos könyvei között. *Hoffmann* Edit felfedezése szerint illuminátora ugyanaz, mint a Képes Krónikáé, Jakubovich Emil az illuminátort Meggyesi Miklóssal azonosította, Lajos udvari festőjével. A szöveget is az udvarban másolhatták, mert a scriptor megegyezik a két kódexben. Lajos lovagi portréja ebben a kódexben maradt fenn. (*Jakubovich* 1930. 381—393.)

Itt tehát nem a „középkorias" viselkedésű király és a „humanista" *Küküllei* közt van az ellentét (az olasz *Gravina* az eseményt egyébként így kommentálja: méltó, hogy jó példát mutasson vitézeinek,[311] hanem a lovagi eszmények és az arab-arisztoteliánus ideák ütköznek össze. Az utóbbiakat képviseli Küküllei a *ratio* és a *lex* propagandájával is.[312]

Küküllei királyportréjában vannak még korábbi eredetű ecsetvonások is. A *pax et tranquillitas, quietus et tranquillus status* propagandája nem illik a lovagi-nemesi értékrendszerbe, a királyokkal kapcsolatban mégis igen régi. A hódításra ösztönző Küküllei tudatában is megfér a király feladatával, hogy az országot békében és nyugalomban tartsa.[313] Már az antikvitásban is, különösen Augustus propagandájában hangos szólam a „békecsászár", retorikus toposszá válik, chiliasztikus gondolatokkal vagy anélkül számos középkori krónikában és királyéletrajzban bukkan fel; a népi királymondák egy részében is a népi képzelet az ország békéjét és biztonságát az uralkodóval kötötte össze.[314]

Akár a külföldi, a magyar okleveles gyakorlatban is megtalálható a toposz, nemcsak királyi, hanem magánoklevelekben is.[315]

A *Képes Krónika* prológusában különösen hangsúlyozzák ezt a királyi feladatot, az egyik kifejezés (Magyarország királyairól): „qui cunctos tyrannos debellando populos Hungarie in *pulchritudino pacis et in requie opulenta* sedere procurarunt",[316] István nádor donatiójának toposzában korábban is: „in sua senectute quietem sompnum habere possit et perfruatur *in pacis pulchritudine et requie opulenta*."[317]

A békében uralkodó király részben megfelel a korai középkor jogszerűen uralkodó *dominus naturalis*ának. *Küküllei* 53. caputjának második felétől ez a voltaképpen már aktualitását vesztett kép rajzolódik elénk.[318] Prológusának a középkorban szerte

[311] Id. *Pór* 1892. 223—234.

[312] c. 1. (*Schwandtner* I. 216), c. 53. (uo. 247). *Aegidius Romanus:* prologus. (Régi hagyományokat követ Küküllei az aktív és kontemplatív élet elválasztásával, de nem lehetetlen, hogy ezt a kettősséget is *Aegidius*tól vette át. Vö. i. m. I. 1. 12. c.)

[313] *Schwandtner* 247. (53—54. c.)

[314] *Fichtenau* 69—71. (Itt az egyház szerepére is történik célzás.) *Graus* 1969(b). 76—77.

[315] Behich comes testamentumában (1220): F III/1. 304. Egyébként pl.: Királyi kancellária (1269): F IV/3. 395; (1275): F VII/3. 75; ugyanez 1356: F IX/2. 467—69; István nádor (1303): AO I. 54. — Egri káptalan (1326): F VIII/3. 133. — Pál országbíró (1329): AO II. 391, 409 stb.; Zách-ítéletlevél (1330): *Kovachich:* Suppl. I. 268. — Lajos, bécsi kereskedőknek (1346): F IX/1. 362. — Az 1351-es dekrétumban: „Thronus et potentia regalis dignitatis tunc dignoscitur roborari, cum subditorum quieti et tranquillitati provida circumpectione providetur..." az arenga. CIH 166; F IX/2. 37. (Más arengák: F IX/2. 188, 236; *Nagy:* Sopr. I. 394, 445 stb.) Bár nem lovagregényről van szó, két ízben lovaghoz is kapcsolódik az ideológia; Lackfi István a különböző hadjáratokban többek közt „pro ... reformacione pacis in regno Hungariae" vett részt (F IX/1. 756 skk.), Himfi Benedek sicut „pro utiliori, tranquiliori statu regni et commodo regnicolarum nostrorum fidelium" is kap jutalmat ((1369: F IX/4. 173), itt azonban „pacifikációs" tevékenységről, rendcsinálásról van szó.

[316] SRH I. 242. L. még IV. Béla sírfeliratát uo. 470.

[317] Ti. az adományos. 1303: AO I. 54. — Mügeln krónikájában Lajos „princeps pacis" (SRH II. 233).

[318] *Berges* 14. — Küküllei: „Pollens regimine naturali, non instinctu humano, sed potius divino, sui desiderii propositum ad hoc inclinavit, ut sequens sanctorum regum praedecessorum suorum et patris sui vestigia..." etc. (Itt következik a *pax* és *tranquillitas* követelménye is.) *Schwandtner* I. 247.

elterjedt első tétele a hatalom isteni eredetéről (bibliai klisé) ugyanezzel a régebbi királyideállal vezeti be a homlokegyenest ellenkező új eszményt.[319]

Egymás mellett éltek egy században, egy íróban is a különböző természetű értékrendszerek, egymást erősítve-elfojtva jutottak érvényre. *Küküllei*nél a legősibb és a legmodernebb királyképek ötvöződéséből, a magyar királyi kancelláriában propagált értékrendszerből egy Nyugaton is korszerűnek ható tanítás születik. *Kétyi János* királyképe beleillik az okleveles gyakorlat eszményeibe. Neki is van koncepciója: ő egy népiesebb-anekdotikusabb hőst ábrázol Lajos királyban.[320] Mikor Kétyi az oklevelek frazeológiáját követi, valószínűleg annak a képnek jár a nyomában, amely a narrációk sztereotip hősdicsőítése mögött is meghúzódik: egy, a lovagi kívánalmaknak ugyan nagyjából megfelelő, de a nyugati lovagi irodalomhoz képest primitívebb, régebbi kulturális és társadalmi viszonyokra épülő hősi eszményképnek. A nyugati ideált ugyanis *Suchenwirt* Lajos-portréja képviseli.

Nemes szíve már gyermekkora óta „nach hochen ern ringet", körülötte gyűlik össze a lovagság, kegyesen megajándékozza őket („Gold, silber, ross und reich gewant Gibt er mit edeleicher art"), gondoskodik az özvegyekről és árvákról, erényes, tiszta, baráti, társaslény, nem figyel a hamis tanácsra; „Vraw ritterschaft, sich plümt dein chranz Auf seines lobes haubet". Ahol nevét említik, felhangzik dicsérete.[321] Hasonló a *Mügeln* festette portré is.[322] Az *Anonymi Hungarici Historia de Translatione S. Pauli Thebaei* Lajos-képe Kétyiére emlékeztet.[323] — A valódi humanisták vagy negatív képet festenek Lajosról,[324] vagy pozitívat egy divatjamúlt uralkodóról.[325] Humanista ideálképét majd *Lorenzo Monaci* rajzolja meg: „Azt a magyart, ki előbb gyáván, műveletlenül élt még ... a magyar trón dísze, virága Nagy Lajos, emberibb, nemesebb életre vezette. És harcolni tanítva, nevét külnépek előtt is Rettenetessé tette — dicsőségét ragyogóvá. Közrendűeket ő nagy tisztségekre segített. Kunyhóból a parasztokat is palotába vezette, Holtakon és élőkön ítélni hagyá; fejedelmi Trónra emelte rokonságát fenséges erővel, S elleneik torkából a föld urait kiragadta."[326]

*

Milyen szerepet játszott az etikai propagandában a *lovagi szentek* magyarországi kultusza?

A hősi-lovagi erényrendszer megtestesítőjévé *László* válhatott a legteljesebben. Dobos Ilona mélyreható elemzése szerint László alakjában *többféle ideáltípus* testesül meg: a himnuszokban és a László-legendában a *lovagkirály* eszményképe, a népi

[319] Ugyanez a tétel a Képes Krónika prológusában is. Az itt kifejtett államelméletről, királyképről, archaizmusról *Mályusz* Elemér mutatta ki, hogy a 11. századi gondolatkörben mozog: 1966(b). 744—745. — Küküllei egyéb egyházias vonásai: *Kurcz* 1964. 360—361.

[320] Lajos majdnem a népmesei jó király, az alulról látott lovagkori királyeszmények megtestesítője. (A Lackfiak a lovag ideálképét festik.) *Kurcz* 1964. 364.

[321] Von chunik Ludwig von Ungerlant. *Primisser*-kiad. p. 1—2.

[322] Chron. Rhytm. SRH II. 233—234.

[323] *Anonymi Hungarici* 49.

[324] *Kardos* 1936. 293.

[325] *Villani*, János: XII. könyv, passim, Máté: VI. könyv 67. c., p. 263.

[326] *Márki Sándor* fordítása, Középkori Krónikások X. Bp. 1910. 137—138.

mondákban és részben a legendákban a *szent király* népies-vallásos, kora középkori ideálja, a környező népek költészetében és krónikaírásában, valamint egyes magyar mondákban a pogány ellenséget legyőző *kelet-európai hősé*, a falfestészetben, részben a mondákban és a délkelet-európai folklórban egy *korábbi, keleti eredetű hőstípus* népszerű ideálja.[327]

A legenda László-képe magjában — a krisztianizációs erények dicséretében — már a *Gesta Ladislai regis*ben megvolt.[328] De ugyanez a krónika hagyományozza a népi eredetű párbaj motívumot (c. 103) és Salamon és a hercegek történetében a bátor, de irgalmas szívű hős ideálját.[329]

Lászlót a szentté avatása (1192) körül, illetve nem sokkal később készített rímes históriában a 2. vecsernye nagy antifonája „columpna milicie christiane"-nak, „athleta patrie"-nak nevezi.[330]

A lovagkirály ideálját nem véletlenül 1204 után[331] foglalja össze a legenda. Nagyon tetszetős az a nézet, mintha II. Andrásnak szánták volna a legendát: milyen legyen a király?[332] A legenda László-képe érthető módon a keresztény király vallási eszményét kívánta hangsúlyozni, ebből is indul ki, s a további jellemzésben a keresztény *lovagkirályt* festi: „Erat enim copiosus in caritate, longanimis in pacientia, pietate rex serenus, gratiarum donis plenus, cultor iustitie, patronus pudicitie, consolator afflictorum, sublevator oppressorum, miserator orphanorum, pius pater pupillorum." Természetes adottságaiban is kiemelkedett a közönséges emberek sorából; s annyira bővelkedett az adottságok teljességében, hogy már csak a testi szépsége is méltónak nyilvánította a királyi koronára. „Erat enim *manu fortis* et visu desiderabilis et *secundum phisonomiam leonis* magnas habens extremitates statura quippe procerus ceterisque hominibus ab humero supra preeminens ita, quod exuberante in ipso

[327] *Dobos* 1974. 195—197. — Ez a megfigyelés más úton ismét Graus álláspontját igazolja a többrétegű tudattartalommal kapcsolatban, hiszen a László-ideálképek sem képzelhetők el egymástól függetlenül, elválasztva. A falfestészetben például a legősibb és a legkorszerűbb ideál egymást erősítve épp ezért széles közönségbázisra építve lehetett jelen. (A László-freskókban két hagyomány párhuzamosságáról beszél *Marosi* 37, 42. A falusi templomok többségében a vidéki nemesség ideáljait fejezi ki a lovagkirályi—hősi ábrázolás. A freskók más részében és az Anjou-legendáriumban a teljesebb ábrázolás a kegyes királyt is hangsúlyozza.) [A László-freskók kérdéséről l. újabban: *Lukács Zsuzsa:* A Szent László legenda a középkori magyar falfestészetben. *Mezey László* (szerk.): Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Bp. 1980. — *Vizkelety András:* Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához. ItK 1981. 253—275. A szerk.]

[328] SRH I. 405. Az átvételekről *Horváth* 1954. 190. — Gerics elemzéséből azonban tudjuk, hogy a hangsúly a krónikában még a *pietas*on, a legendában már a *iustitiá*n és a *largitas*on van (1973. 281—284).

[329] Kristó talán helyesen sejti, hogy I. Béláról László alakjának hatására rajzol az író pozitív képet, s ruház rá lovagi tulajdonságokat (*Kristó* 1968. 414). Kései datálását azonban nem érezzük megnyugtatóan bizonyítottnak.

[330] *Dankó* 182. Vö. *Mezey* 1967(a). 312.

[331] *Bartoniek Emma* bevezető tanulmánya szerint a 12—13. sz. fordulóján keletkezett. SRH II. 511. — *Horváth* János (1954. 194) 1204 körüli időre datálta, mivel a legendában ezt az évszámot említik. Elképzelhető, hogy valamivel ezután írták. *Horváth* már itt megállapítja, hogy az író Anonymusszal egykorú, későbbi kutatásaiban (1966. 267) pedig Anonymusról bizonyította be, hogy művét 1215 és 1217 közt írhatta. *Kristó* kandidátusi értekezésében egyenesen a megfelelő krónikarészt datálja a 13. század első felére, azzal az egyébként helyes megfigyeléssel, hogy a maga körül lovagvilágot teremteni akaró II. Andrástól László alakja nem lehetett idegen (p. 445). Bartoniek és Horváth álláspontját osztja *Gerics* (1973. 291. 303).

[332] *Guoth* 345.

donorum plenitudine ipsa quoque corporis species regio dyademate dignum ipsum declararet."

Az egyházi propaganda azután visszakanyarítja a képet: e javak nem tették gőgössé, nem sértette meg mások jogait, a javaként Istennek mondott köszönetet. „Cum vero tanta bonorum preeminentia se videret gloriosum, non in superbie tumorem est elevatus, non aliorum iura dolose seu violenter occupavit, sed ei [sc. Istennek] ... debitas pro acceptis beneficiis gratias agens, quicquid bonorum sensit in se, divino cultui mancipavit."

László testvére, Géza is „vallásos férfi és igazi katolikus, olyannyira ékesítették a tiszta erkölcs és a helyes cselekedetek, hogy ha nem kezdett volna testvérháborúba már régóta, a szentség érdemében és dicsőségében fényeskedne a világ előtt".

Lászlót, „a dicsőséges királyt" már a gestában a kereszteshadjárat vezérévé választják Európa királyai. Ezt a legenda egyik variánsa még inkább kiszínezi: „Cum autem fama Sancti Ladislai regisque nomen longe lateque diffudisset, duces Francorum, Lothoringorum et Allemannorum idem peregrinationis iter convoventes, pium regem ... ducem ac preceptorem fore concorditer petierunt."[333]

A gestában született, a legendában kiteljesedett lovagi eszménykép, mint láttuk, az oklevélpropaganda útján terjedt tovább.[334] De az egyház is kivette részét a kultusz terjesztéséből.[335] A 13. században a legkorábbi László-titulust viselő templomok közt az esztergomi ferences kolostor még 1238 előtt épült; e századból való a csütörtökhelyi László-templom és az 1290-ben alapított pilisi (kékesi), illetve az 1292-es gyulai (baranyai) pálos László-kolostorok. Az 1319-es pálos kolostor az abaúji Hernád szigetén is Lászlóról kapta nevét.[336] A 14. században is sok László-titulust találunk, feltűnő a királyi udvar és az arisztokrácia kedvelte pálosok monostoraiban a László elnevezés gyakorisága.[337]

A 14. század első éveiben tehát szembeszökik a megújuló László-kultusz propagandája; ezekből az évekből valók az első fennmaradt freskóemlékek; Vencel is

[333] Az első három idézet helye: SRH II. 517, az utolsó kettőé: SRH II. 515 és 521.

[334] Vö. a Roland bánnak és a János szlavón bánnak szóló okleveleket (1270): F VII/2. 12—16; 1316: Blagay 84.

[335] Disszertációm opponenseként Szűcs Jenő hívta fel a figyelmem Benedek váradi püspök két 1290 körüli prédikációjára (*Bunyitai V.*: A váradi püspökség története III. 117—118, ill. *Lukcsics P.*, Szent László ismeretlen legendája. Bp. 1930. 31 sk.), mely László személyében az ideális király exemplumát tartja a kortársak elé. Ezek egyik központi gondolata a „nemesség" mibenléte, mégpedig az erények által kiteljesített nemességé (*nobilitatis amplitudo, virtuosa nobilitas*), amit a szent király testesített meg. Mert nem elég a „testi" vagy származási nemesség, a *nobilitas generis* vagy *carnalis*, ami a korban „oly sokaknál a lélek nemtelenségét szolgálja" — Lászlóban az a csodálatos, hogy előkelősége *nobilitas mentalis*szal párosult. Ennek az utóbbinak a jellemzésében — a négy *virtus*, vagyis *veritas, providencia, humanitas, strenuitas* kifejtésében — pedig világosan a lovagi értékrend egyházias hivatkozásokkal fűszerezett propagandájára ismerhetünk.

[336] *Rupp* 1870—1872. passim

[337] A Károly Róbert alatti 27 pálos alapításból a hernádin kívül a Dersfi Miklós alapította szerdahelyi, a kisbáti és a kövesdi kolostor is László-titulust visel. (A Lajos alatt történt 26 alapítás közt nem találunk ilyent.) *Kisbán* I. 78—83. — Egyéb 14. századi László-titulusok: az óbudai vár előtt álló Szt. László-egyház, és korábban a Vulfing comes kápolnája az Árpád-házi szent királyok tiszteletére (*Gerevich* 1973. II. 248, 249). Továbbá a csurgókörnyéki ágostonos prépostság, a pécsi karmelita kolostor; a 15. században: a pozsonyi Szent László-kápolna, a veszprémi és a nyitrai kápolna, 1500 körül a terebesi Szent László-kápolna (*Rupp* 1870—1872. passim).

a László nevet veszi fel magyar királlyá koronázása után.[338] Az „egyszerre újító és hagyományőrző" Anjouk alatt még erősebb és hangsúlyosabb a László-kultusz; Károly Róbert idején lendül fel,[339] Lajos udvarában virágzik ki és majd Zsigmond idején kulminál.[340] A teljesség legcsekélyebb igénye nélkül említjük meg például, hogy egy 14. századi dalmáciai domonkos kolostor missaléjában a *Missa de Sancto Ladislao rege Hungariae* után a Lajosért mondandó misében a királyt Szent László „famulusá"-nak nevezik.[341] A Képes Krónika és az Anjou-legendárium, valamint a fentebb már említett 14—15. századi László-freskók ábrázolásaira itt csak utalunk.[342]

Radocsay Dénes katalógusa alapján összeszámoltuk, hogy a fennmaradt 14—15. századi László-ábrázolások (a kétesekkel együtt összesen 32, de további hatot is feltételezhetünk)[343] közül a legenda részletesen, ill. a kerlési jelenet kilenc templomban lett megfestve (Bántornya, Bibarcfalva, Erdőfüle, Gelence, Karaszkó, Székelyderzs, Vitfalva, Zsegra). A siklósi várkápolnában (a 15. században Garai Jób építette) a donátort ábrázoló festmény párja egy László-ábrázolás.[344] Az elsősorban ereklyeként tisztelt műkincsek közt Erzsébet királyné végrendelete említ egy „imago B. Ladislai regis"-t (csak ezt az egy képet), majd ötven év múlva az ifjabb Stibor végrendeletében: „caput Sancti Regis Ladislai deauratum".[345] — László váradi lovasszobrának mecénása *Zudar János* püspök, a Zudar-apródok majd országbárók rokona.[346] A 15—16. századból László-faszobrok maradtak fenn Bártfán, Gánócon, Káposztafalván, Kassán, Kisszeben, Mateócon, Necpálon, Szepeshelyen.[347] Ez a művészet már nem a falusi nemesség ízlését tükrözi, hanem a városi polgárságét, amely természetszerűen átvette az ideált. A 15—16. századi vidéki nemesség ízlését mutatják viszont a kályhacsempe-ábrázolások.[348]

László mellett — és előtt — a krisztianizált lovagi erénypropaganda fő alakja a bizánci eredetű *Szent György*. Az ő kultusza is változott a történeti változások során: a passzív vértanú sárkányölő, szűzmegszabadító lovaggá vált.[349] A Szent György-patrocíniumok összegyűjtésére nem vállalkoztunk, feltehetően a 11. századtól kezdve sűrű hálózatot alkotnak a Szent György-egyházak.[350]

[338] *Entz* 1967. 247; *Székely* 1970(a). 202.

[339] *Deér* 1936. 54 (itt adatok Kun László tiszteletéről is); *Székely* 1970(a). 202 (az 1333-as pécsi László-oltárról). Károly Róbert második fiának neve is László volt. Lajos pénzein: *Réthy* II. 64A, 94A—D, 95A—B, 96., 97. ábra. Ezután szinte minden uralkodó veret Szent Lászlós pénzt.

[340] Összefoglalóan: *Dercsényi* 1942. 16, 54—55. *Horváth* 1937. 37.

[341] *Bartoniek* 1940. 334. sz. A misekönyv érdekessége, hogy horvát nyelvű glosszák, illetve szöveg is találhatók benne (*Melich* 1903. 36—64).

[342] Összefoglalóan: *Radocsay* 1954. 32, 35—37; MMűvT 198; *Dercsényi* 1964. 16; *Marosi*. A részletek irodalma: *Huszka* 211—220; *László* é. n. 416—428; *László* 1973; *Vargyas* 1960. 494—502; *Dobos* 1974. 195—197; *Prokopp* 1969. 132—134, 139, 140, 142, 143; Magyar Anjou Legendárium 21—22.

[343] *Radocsay* 1954. 50.

[344] *Gerő* 1968. 82, 89.

[345] 1380: Dl 6692. sz.; 1431: *Wenzel*: St. 196.

[346] *Prokopp* 1974. 86. A szobrot a Kolozsvári testvérek készítették.

[347] *Radocsay* 1967. 152, 166, 177, 178, 180, 183, 198, 204, 215.

[348] Füleki vár: Nógrád megye műemlékei 93. Eger vára: *Kádár* 1952. 70.

[349] *Guoth* 318.

[350] Példák a 14. századból: a Nagymihályiak egyháza (1312: Sztáray I. 41), az uzsai templom, mely Berkerel fia Lőrinc kegyuraságából Töreki Miklóséba megy át (*Sörös* 168), a Hamvai nemzetség monostora

Mivel a László-mondák is kapcsolódtak a Szent György-mondákkal és a honfoglalás kori mondavilággal,[351] a bonyolult kölcsönhatás lehetővé tette, hogy ebben a szentben is az uralkodói propagandának megfelelő lovagi ideál egy a néphez, vidéki nemességhez közel álló hősi figurához párosuljon, azaz be lehessen alakjába „csempészni" a modern értékkategóriákat. Nyugat-Európában is megnő a 13. századtól kezdve Szent György tisztelete.[352] A magyarországi lovagrend is az ő nevét viselte volna. *Suchenwirt* költeményeiben az igazi lovag Szent György nevében megy az ellenségre, a lovaggá ütés Szent György áldása, a lovag társai: Frau Ehre és Szent György.[353] (Az Árpád-kori királyok pénzei közt is van már ilyesfajta ábrázolás, II. András pénzén a király egy sárkány nyakát és farkát szorítja. IV. Béla egyik érmén sárkányt leszúró Szent György, IV. László pénzei közt sárkányos véset is akad.)[354] Nem véletlen hát, hogy Lajos Szent György kultuszát is erősen támogatja. Valószínűleg ő alapítja a budai Szent György-templomot,[355] 1358-ban a veszprémi egyháznak egy falut ajándékoz, hogy a „pulcherrime ex dolatis lapidibus fabricatam mirificeque in pictura adornatam" Szent György-kápolnában naponként misét mondjanak „ob reverenciam ... beatissimi Georgii, martyris *gloriosi, militum principis,* eius *insigniis militaribus* inter alios terrenos principes hoc in mundo gloriamur", — „s akinek dicsőséges fejét örökös kincsként a veszprémi egyházban letéve tisztelik; szeretnénk e vértanú kegyét és segítségét elnyerni most és a jövőben, oltalmába országunk előkelőivel, s a vitézek csapatával alázatos reménységet és biztonságos bizalmat vetettünk és helyezünk",[356] mivel a velencei győzelmet Szent György segítségének tulajdonította.

Az udvari és a vándorfestőket egyaránt foglalkoztatta Szent György ábrázolása. E freskók túlnyomóan 14. századiak.[357] Szent György kultusza a 14—15. században tehát a király környezetében, majd a falvakban is terjed. Előkelő családok Szent György-tiszteletéről is vannak adataink, a Gutkeled nembeli Bátori család sárkánykultusza, a besztercebányai Thurzó ház 15. századi falképe is tanúság erre.[358]

(1352) 1337: AO V. 566, a Rátót nembéli Péter kozmai birtokán levő templom, mely Ugali Pálé lesz (1342: HO III. 143—144), Losonci László szászrégeni kápolnája, majd plébániatemploma (1382—1387: ZW II. 563); az Essegváriak kápolnája a várban, a 15. század második felében (*Éri—Kelemen—Németh—Torma,* 65). A 11. századi magyarországi kultuszról s ennek a honfoglalók hitvilágával való érintkezéséről, a Szent György-helynevekről: *Magyar* 9—21.

[351] *Magyar* 23—25. László patrocínium-csodájának kapcsolatát a bizánci harcos szentek legendáival vö. *Sántha* 58—59.

[352] *Magyar* 25.

[353] XXVIII. vers; p. 41, 15.

[354] *Réthy* 12. t. 233. ábra, 13. t. 243—345. ábra, 16. t. 331—332., 336. ábra.

[355] *Magyar* 25.

[356] *Csete* 892—893.

[357] Radocsay katalógusa alapján, a következő helyeken maradtak fenn: Ják (13. század, *Radocsay* 1954. 149), Almakerék (külföldi kapcsolatairól vö. uo. 109), Garamszentbenedek, Máramarossziget, Rimabánya, Velemér, Vizsoly, Szentsimon (uo. 139, 172, 202, 231, 237, 64), a lesnyeki görög-keleti templomban a donátorokkal, valamint két szent lovaggal és Szent Mihállyal együtt a 15—16. századból (uo. 172). Talán a pannonhalmi altemplom korai tűzokádó sárkánya is György-ábrázolással volt kapcsolatban (uo. 195).

[358] *Magyar* 30. A Hunt-Pázmán nembeli Lampert országbíró sárkányos pecsétjéről ugyanitt: 25. — *Lajta* 2.

A falusi nemesség, jobbmódú jobbágyság Szent György-keresztes óvó varázsgyűrűket viselhetett.[359]

A makói szíjvégeket a sárkányölő Szent György képe díszítette, sárkányos csat is előkerült az alföldi ásatásokból.[360] A 15. század elején a vidéki urak házában a kályhaszemeken is gyakran formáztak Szent Györgyöt többé-kevésbé népies felfogásban.[361]

A László-mondákkal már említett kapcsolat figyelhető meg egyéb párhuzamos jelenségekben is. A Kolozsvári testvérek László-szobra nem maradt fenn, de éppen ők készítették el a 14. századi magyar szobrászat legszebb fennmaradt alkotását, a Szent György-lovasszobrot. A Nemzeti Múzeum egy 14. századi(?) réztálán vadkan- vagy medveszerű sárkányt döf le a Kolozsvári-szoborhoz hasonlító Szent György; egy leány térdel mellette.[362] *Aquila János* Veleméren 1378-ban Szent László és a másik katonaszent: Márton társaságában festette meg Szent Györgyöt.[363] A László—György párhuzam nemcsak az udvari körökben érvényesült; talán ide is „alulról" került. Hiszen a hősiességével dicsekvő *Nagymihályi Gergely saját feljegyzésében* a két szent kultusza (babonás hiedelmeket sejtetve) ötvöződik. A kapott vámjog tizedét a Szent György-egyháznak adja, hogy heti két misét mondjon a pap: „unam missam pro defunctis feria secunda, et aliam quinta feria *de sancto Georgio;* et quicunque sacerdos non celebraverit, in excommunicatione *Ladislai* sit, et quicunque ex commetaneis aut ex proximis recipere voluerit, in [ex-]communicatione *sancti Ladislai sit.*"[364]

A harcos szentek közül röviden még *Mihály arkangyal* kultuszát említenénk. Három 14. századi kolostor is az ő titulusát viseli.[365] A kultusz — és az általa képviselt ideál — korábban is népszerű lehetett ha 1295-ben párbaja előtt Béldi Zerias Szent Mihálynak tett fogadalmat: „invocato Christi nomine, eius fortitudinem postulans, *triumphali vexillo beati Michaelis,* qui divina interpretatu *fortitudo* humiliter me subieci defendendum, et propter hoc tempore congressionis duelli voto vovi nobilem ecclesiam ipsius beati Michaelis . . . dotare, si eius patrocinio assistent absque mortis periculo in ipso duello dimicans confractis adversariorum meorum falsis machinationibus et viribus iniquis liberarer."[366]

Az Osl nembeli Kanizsaiak gondozzák a 14. század végén a csornai nemzetségi (premontrei) monostort „in honorem Scti Michaelis Archangeli constructum", ahová a nemzetség temetkezett. Az ősök lelkiüdvéért és „ob spem et specialem devotionem, ac fluentis desiderii sui affectum quem ad ipsum S. Michaelem Archangelum, *coelestis militiae principem* ac Praepositum Paradisi gereret et haberet" adja a monostornak a zalai Karachfeldét (ahol Szent Mihály-templom is van) Kanizsai István zágrábi püspök, János udvari lovag testvére.[367]

[359] *Magyar* 27—28.
[360] *Szabó* 1938. 70, 354—355. kép, 50.
[361] *Kádár* 1953. 70; *Méri* 1957. 194 (Gyulai Szent György-csempe).
[362] Lelt. sz.: 1873/106. 8.
[363] *Radocsay* 1954. 231. Erzsébet királyné (és fia) a budai várban emelt Szt. Márton tiszteletére kápolnát, Hatvanban is létesített Szt. Márton-templomot (*Kumorovitz* 1966. 11).
[364] 1312: Sztáray I. 41.
[365] *Fügedi* 1972. 76.
[366] HO VIII. 349. (1392-es átiratban, Dl 31060.)
[367] 1373: F IX/4. 516.

Tari Lőrinc lovagot a purgatóriumban Szent Mihály így szólítja meg: „Én vagyok a Te patrónusod, Mihály, akinek nevén templomod épült birtokodon, szülőfaludban."[368] De más szentek is propagálták a lovagerényeket. A voltaképpen szórakoztató királyi „olvasmánynak" szánt képes legendárium egyik főalakját, compostellai *Szent Jakabot* — akinek mondaköre hatott a László-mondákra — 68 jelenet festi meg, több mint háromszorosa a többi szent ábrázolásainak.[369] A Jakab-legenda képeit nézegetve lovagi történetek kerekednek ki szemünk előtt: kalandok, melyekben a gonosztevő póruljár, az igaz győz, és még a bosszú gondolata is felmerül.

Henrik csukárdi plébános 1377-es missaléjában a László-officium után Szent Istvánról található egy cím nélküli vers, amely szerint István királyunk „sub mundanis armis dei *miles erat strenuus*", és Imre herceget is merőben új frazeológia dicséri:

Mortis delet scripturam
atque loricam diripit,
ferream ligaturam
frangens captivum eripit.
A culpis atque penis
contractus liberatur,
lorica cum cathenis
et charta dissipatur.[370]

*

Ez tehát az eszme. S a valóság?

Az antikvitástól kezdve a gondolkodók számára nyilvánvaló a meghirdetett ideálok és az objektív életfeltételek, életformák ellentéte.[371] A lényeg és a jelenség dialektikájának megfelelően a szubjektíve csalódásnak érzékelt felismerés gyakran generációs ellentétbe burkolózik. Arany János zsémbes öreg Toldiját az öregedő *Suchenwirt* dohogásai teszik szemünkben olyan szívbe markolóan hitelessé.[372]

Egyes kutatók szerint a középkor a lovagetikát éppen a valóság *ellen* hozta létre;[373] mások ugyan utópiának tekintik, de felismerik az európai kultúrára tett hatását.[374]

[368] *Delehaye* 53.

[369] Magyar Anjou Legendárium 20, 25. — Egyébként Lászlót 24, Assisi Ferencet 16, Domonkost és toulouse-i Lajost 12—12 kép festi meg, ami főleg ferences befolyás alatt álló lovagi környezetre jellemző (uo. 36).

[370] *Szentiványi* 293. sz. fol. 241r, 243v.

[371] A középkori történetírói közhelyek *Zeitklage* toposzáról *Arbusow* 118, a Pandora motívum és a világ bajainak toposzáról ugyanitt 120. Továbbá: *Fichtenau* 129.

[372] Fejezetünk elején idéztük már a hamis és az igaz lovag képét (Der Vidertail), Suchenwirt szerint a romlás fő oka az elpuhult életmód, ebből következik a hízelgés, kapzsiság, haszonlesés, irígység, gyávaság, családi viszály. (*Primisser* id. kiadásában: Der Brief, p. 69, Die Verlegenheit, pp. 100—101, Vom Phenning, p. 93.)

[373] *Kuhn* 30; *Bumke* 148.

[374] Csak tallózva: *Foerster* 97; *Matthäi* 71, 85. *Borst* (228—229) az ideálképek nevelő célzatát hangsúlyozza, mivel a korántsem egyetemes lovagi ideál egy tartalomhoz sem kötődött maradéktalanul, ezért érhetett el hatása Portugáliától Magyarországig, ámde csak a felületen maradt, megvalósítani nem lehetett.

Brunner újabban a lovagethosz társadalmi mozgását hangsúlyozva megállapítja, hogy 1200 körül még szűk körre korlátozódott; minél szélesebb nemesi, főleg kisnemesi és polgári körbe nyomult be, a már eleve bennelévő eszme és valóság közti feszültségnek annál erősebbnek kellett lennie s a színvonalnak annál inkább lesüllyednie.[375]

De a lovagi értékrendszer hirdetői többnyire maguk is ellentmondásos ethoszt tanítanak. *Suchenwirt* diadalérzettel írja le a litván hadjáratban az embertelenségeket.[376] *Küküllei* ábrázolásában is vonul a magyar sereg a „pogány litvánok ellen, földjüket tűzzel-vassal akarván elpusztítani".[377]

Hogy az ellenfél pusztítása *erény*, arra a magyarországi okleveles gyakorlatban is szép számmal találunk példát. A kifejezések egyáltalán nem kendőzik a valóságot. 1270: Reynold főlovászmester „coram omnibus in ipso insultu seu devastacione regni Grecie claruit tamquam miles strenuus". 1273: „ad devastandum Stirie".[378] 1307: Tamás fia Beke „ipsum regnum Boemie in reddenda talione ulcionis destruendo, devastando, spoliando et igni comburendo". 1310: „nos postmodum cum barronibus et nobilibus regni nostri nobis fidelibus in Boemiam hostiliter insequentes, vastus, spolia et incendia ibidem committendo, municionibus plurimis et castris occupatis seu combustis..."[379] 1401-ben is: Kanizsai István Moldvába „potenter irruens, et plurima nocumenta, incendia et predam grandem inibi perpetians..."[380]

Az oklevelek ideológiai részeiben említett bűnök az erények visszái, tehát ugyanúgy beleillenek az értékrendszerbe. Beszédesen megmutatkozik ez a hűtlen Henrikfiakkal kapcsolatban: „emulos et infideles nostros tortuosis serpentibus nequiores et *infidelitatis* nota altera generatione ipsorum *turpi infamia* respersos"[381] — a hűtlenség gyalázatot hoz nemzetségükre, mintahogy a hűség a hírnévvel, nemesi becsülettel függött össze. A harci erények és a dicsőség kapcsolódó értékeinek tudatában írják majd száz év múltán a betörő osztrákokról: „ne de ipsorum subdolosa et excogitata malicia *se iactando,* victoriose de regno nostro exiisse *glorientur,* quin pocius *ignominiose devicti* lugeant".[382]

Nemcsak a király iránti hűség követelményének nem felel meg olyik feudális úr, a hatalmaskodásokban az özvegyek és árvák, leányok és gyermekek ellen elkövetett bűnöket különösen kiemelik: „mares et feminas, pueros et puellas, *presertim viduas et virgines dehonestando,* crudeliter denudando et impie iugulando" (azonkívül még monostorok feldúlása és felgyújtása pogány módra). „... *viduarum et virginum crebris*

[375] *Brunner* 1968. 264.
[376] XV. vers. Vö. *Bleyer* 901.
[377] c. 4. *Schwandtner* I. 220.
[378] W XII. 12. — Uo. 73.
[379] AO I. 132. — Uo. 210.
[380] *Nagy:* Sopr. I. 544.
[381] 1316: Blagay 84.
[382] 1397: *Wenzel:* St. 98. Egyebekben: *iniquitas, nequitiae* (Gertrudis megölése) 1228: Bánffy I. 4; színlelés, kétszínűség 1265: W XI. 544—548; rágalom 1273: Smič. VI. 35; árulás 1273: W XII. 73; hűtlenség (nem vett részt egy hadjáratban) 1280: SztpR 3078. sz.; *fraus, nequicia, fidem frangentes* (nem adtak vissza egy várat ígéretük ellenére) 1314: AO I. 331; a király elleni összeesküvés és lázadás 1319: *Nagy:* Sopr. I. 85; stb., a bűnök nem változnak az egész századon át. A továbbiakban is sűrűn hallunk a hűtlenségről és a hatalmaskodásról. A lázadás elítélése államelméleti szempontból: „ausi sunt contra nostram maiestatem utpote *dominum eorum naturalem* hostilia et *servilia* movere arma et pugnare" (1327: AO II. 280). A Zách-ítéletlevél elfogult hangját már említettük. (1330: *Kovachich:* Suppl. I. 268. sz.)

denudacionibus. . ."[383] Mikcs bán fia, Loránd román és rutén jobbágyai, valamint familiárisai, 1357-ben Rozgonyi János és Péter fiainak birtokán Péter soltészt megcsonkították, megölték, feleségét megsebesítették, gyermekeit tűzbe dobták. Lorándot, akinek 1342-ben három bátyja aulae miles, emiatt idézik perbe.[384] 1381-ben Simonyi Frank ellen indítanak vizsgálatot, aki mostohaanyját kirabolta, öccsét megverte s mikor az asszony fia segítségére sietett, Frank „*non verens sexum muliebrem* eandem nobilem dominam novercam suam usque effusionem sui sanguinis graviter verberasset".[385] Az igények tehát megvoltak a gyengébb nem tiszteletére, a valóság annál elképesztőbb, mint a néhány kiragadott példa is szemlélteti.

A krónikák bűnlajstromából még érintőlegesen sem akarunk idézni, csak *Kétyi János*nak az udvari légkörre jellemző megjegyzését. Besenyő János hiába mentette meg Lajos király életét a zólyomi vadászaton, „a vádaskodók acsarkodása és különösen a horvátországi Novák miatt semmiféle jutalmat nem kapott".[386] Udvari lovagok udvaroncbűne. A nemesi-lovagi becsületbe vágó rágalmazásra csakugyan nagyon érzékenyen reagálnak.[387]

A Zsigmond-korban megszaporodnak az olyan oklevelek, amelyekből kiderül, hogy a vitéz harcosok utódai megtagadták a hadba vonulást vagy engedelem nélkül eltávoztak: a jelenség tömeges lehetett, ha Zsigmond központilag próbált intézkedéseket hozni.[388]

*

Noha a lovagethosz kérdése Nyugaton is vitatott, az irodalmi termékekből összeállíthatók különböző történelmi korokra jellemző értékrendszerek, melyeknek alkotóelemei egy adott történelmi síkban is több, egymásra következő kornak értékeiből származnak, fejlődnek egymással kölcsönhatásban. Krónikáinkból, egyes legendákból, de legfőképpen a kancelláriai oklevelek ideológiai részeiből (vagy a kancelláriai mintára készült magánoklevelekből) kielemezhetők a 13—14. századi Magyarországon propagált nemesi értékek is. A források jellege is megszabja, hogy ez a nemesi értékrendszer a *fidelitas* köré szerveződött, és a vitézség, bátorság férfierényeit — a lovagi értékrendszerek legarchaikusabb kategóriáit — hirdeti; másrészt azonban

[383] 1324: AO II. 134. — 1328: uo. 368.

[384] AO VI. 626.

[385] Zichy IV. 177.

[386] HHFD III. 166.

[387] Örök hallgatást parancsolnak egy ármánykodó nagybácsinak „pro vicioso verbo . . . quod orphanos fotulos esse et ipsam dominam non legitimam consortem dicti Andree esse nominasset" (1344: *Nagy:* Sopr. I. 179). A Tarkő vára alatt talált ostyával kapcsolatban Rikalf mestert (és udvari lovag fiait) sokan gyalázzák, megszólják (ti. nem csodának minősítik, hanem nyereségvágyból elkövetett csalásnak; a józan kételkedőket elnémítandó Rikalfék esküt tesznek az egri püspök előtt, 1346: OL Berzeviczy cs. lt. Dl 68862). Somkeréki János azért verte meg Budaki Imrét, mert az őt szemtanúk előtt „in sua domo propria verbis illicitis inhonestavit et deturpavit . . . ipse vero Johannes . . . hoc nimium verecundabatur et se continere non potuit" (1407: Teleki I. 324). (1274-ben még a kis IV. László királyt is megveri mérgében egy báró. Sztáray I. 16.)

[388] Zselizi Vesszős Tamás: 1392: ZsO I. 2560. sz. — 1398: ZsO I. 5529. sz.; Temes I. 281—282. — 1399: *Gábor* 236—237 („absentare et retrahere nepharie *consveverunt*").

már a 13. század második felében propagálja a hírnév és dicsőség lovagi eszméjét s (a római jog toposzaiból kölcsönözve) a nemesi patriotizmust. A krisztianizációs erények a király elé állított követelményekből jutnak — különösen a 14. század vége felé — a nemesi-lovagi értékrendszerbe. Egy rövid időszakban, a 13. század második felében a nyugati lovagság courtoisie-értékei is felbukkannak a királyi oklevéladásban; csökevényes és sablonos elemeik ezt követően csak Zsigmond uralkodásával jelennek meg. Részben a lovagi értékrendszert közvetítette Küküllei több ideológiai rétegből összeálló királyportréja s a lovagi szentek magyarországi kultusza is. Akárcsak Nyugaton, ez az értékrendszer hazánkban is csupán követelmény; a nemesség, sőt a királyi lovagság mentalitása valójában messze elmarad tőle.

V. Szellemi kultúra

Az ismeretek szervezett oktatása a középkorban Magyarországon is az egyház privilégiuma, az iskolaügy és az egyházi kultúra ezért nemigen választható el egymástól;[1] mivel az egyház hivatalos nyelve a latin volt, a képzés ezen a nyelven történt.[2]

Természetes hát, hogy amennyiben a nemesség fiai tanulni vágytak, ezt az anyagi lehetőségeiknek megfelelő iskolatípusban tehették: így a középbirtokos fia egy káptalani, illetve kolostoriskolában, külföldi egyetemre a 14. század utolsó harmadáig csak a már megszerzett egyházi javadalomból telt neki. Így az is természetes, hogy a műveltség megszerzése általában egyházi karriert feltételez, bár a legújabb kutatások éppen arra mutattak rá, hogy a papok mellett már az Árpád-korban megjelenik, és a 14. század végére fokozatosan tért hódít a felszenteletlen deákok, illetve a részben más típusú műveltséget képviselő jogtudó világi értelmiségiek rétege.[3]

A 14. században már határozottan kialakult rétegről van szó mindkét (egymással érintkező) típusban, ezek társadalmi háttere túlnyomórészt a közép- és kisbirtokosság.[4] Mégis, a nemesi családokban a kiművelt emberfők még elsősorban papi személyek. A főúri családok az egyháznagyi jövedelemre és hatalomra pályázva választották a fiatalabb fiuk számára a papi „hivatást".[5] Mályusz Elemér figyelmeztet rá, hogy a 14. századi főpapok vallásosságának, hivatásérzetének nincs nyoma: elsősorban a királynak tett szolgálatokért nyernek püspökséget olyanok is, akik csak a kinevezés után szenteltették fel magukat, és egyébként is világi tevékenység jutalmazására szolgáltak az egyházi javadalmak.[6] Mégsem tárgyalhatjuk ezeket az eseteket a laicizálódó művelődés részeként. A kancelláriában, országos méltóság irodájában, illetve a hiteleshelyeken működő jogtudó laikus, miután elemi ismereteit a plébániai falusi iskolában megszerezte,[7] középfokú képzettségét a káptalani-kolostori

[1] Mivel az egyházi kultúrát és az iskolaügyet nem akarjuk részletesen tárgyalni, a kiterjedt irodalomból csupán a legfontosabbakra utalunk: *Békefi* 1897; 1906; 1910; *Miklósy* 170 skk.; *Mészáros* 371—397; *Klaniczay* 1974. 161—179. (A pécsi egyetem kérdésének eddigi irodalmával.) — A legjelentősebb vállalkozások a kérdést átfogóbb művelődéstörténeti problematikába ágyazva tárgyalják, más-más aspektusból: *Hajnal* 1959; *Mezey* 1967(a); *Mályusz* 1971(a).

[2] Vö. *Auerbach* 198.

[3] *Mezey* 1966; *Mezey* 1968. 29—46 [itt részben *Gerézdi* (21—37, kül. 33) felfogásával vitázik]; *Bónis* 1971; *Mályusz* 1971(a). 369—371. — Európában: *Auerbach* 217.

[4] *Gerézdi* 27.

[5] *Mályusz* 1971(a). 176—179.

[6] *Mályusz* 1971(a). 196—199. Károly Róbert politikája e téren leplezetlen: vö. Magyarországi főpapok egy részének 1338-ban a pápához írt panaszlevelét (*Fraknói* 1899. 1. sz.).

[7] *Mezey* 1968. 32, 37.

iskolákban nyerte, például *Szepesi Jakab;*[8] műveltségének világi tartalmát a gyakorlat adta meg, bár még a diplomaták iskolája is a királyi kápolna volt a 14. században.[9] Szepesi fiát már a páduai és bolognai egyetemen taníttatta: Páduában még *miles*ként tartják a fiút számon, tehát világi volt, később azonban zágrábi püspök lett belőle.[10]

Ez az eset már időben is, jellegben is közel áll a 15. században nem ismeretlen gyakorlathoz: a nemességnek az egyetemek olcsóbbodása révén már nemcsak a legtehetősebb rétege küldi főiskolára szellemi érdeklődésű fiait, oly esetben is, mikor ezt nem okvetlenül követi papi karrier.[11] A Gut-Keled nembeli Miklós fia, Péter a tengeren túl, azaz nyilván Itáliában „in studio literali existebat" (1347), később, úgy tűnik, váradi kanonokságot kapott, de félbehagyta az egyházi karriert és ő lett az ecsedi Báthoriak őse.[12]

A világi uralkodó osztály tagja a latint nemcsak az egyházi iskolákban sajátíthatta el: ezekkel párhuzamosan (vagy esetleg magán úton) papi rokon is irányíthatta őket.[13] Az előkelő családok maguk is fogadhattak tanítót — és nem akármilyet — gyermekük mellé. Nagymartoni Pál egykori mestere például húsz évig a bolognai egyetemen az „artes"-t tanítja.[14]

A 14. századi jómódú középbirtokos családokban már akad tanult fiú, így például Kállói László négy fia közt az egyik: Miklós deák. Ajkai János négy fia közt az első helyen szerepel Tamás deák.[15] Semjéni Klára szegényebb rokonságába tartozhatott a Boetius-kommentárra pénzt kérő Domokos deák is.[16] Budafalvi Vermes egyik fia Miklós, a király speciális bajnoka, a másik viszont Mátyás mester deák.[17] Egyébként azonban a középbirtokosok officiálisai, notariusai között találunk deákot, hiszen írni tudó emberekre a jogi írásbeliségen kívül elsősorban a gazdasági életben volt szükség.[18]

[8] *Bertényi* 1972. 37; *Bónis* 1971. 26—27, 42, 64.

[9] *Bónis* 1968. 24.

[10] *Mályusz* 1971(a). 179.

[11] Többnyire azért ez lehetett a cél, de nem mindig valósult meg. *Mályusz* 1971(a). 371—372. — 1377-től 1450-ig a bécsi egyetemre 4141 Hungarus iratkozott be (ebbe a környező szlávok és a görögök is beleértendők), a bárók fiai még famulusaikért (valószínűleg familiárisaikért, középbirtokos sorból kikerült diáktársaikért) is megfizették a beiratkozási díjat. (Die Matrikel der Universität, Wien I. pp. XVIII. XX. Magyar nevek, pl. 72, 111, 150, 152, 157, 281.)

[12] AO V. 15—16; VI. 157; *Karácsonyi:* MN II. 25.

[13] Csák Miklós ispánt bátyja, Ugrin győri püspök majd érsek neveltette, tölthetett néhány évet a királyi udvarban is, esetleg franciaországi egyetemen, noha világi maradt (*Sólyom* 78). — Zudar László váradi kanonok Orusi Imre fiát kéreti magához „causa studii literarum" (1357. AO VI. 612).

[14] *Bossányi* I. 175. sz. — Szécsényi Tamás fiának Miklós fehérvári kanonok, Garai Jánosnak János főesperes volt az informátora (mindkét nevelt pappá lett). *Békefi* 1906. 192. A 15. századra vö. uo. 192—195.

[15] 1346: Kállay 850. sz. 1387-ben már nem él (Károlyi I. 426). Soha nem említik papként. — 1363. nov. 1.: Dl 66157.

[16] 1363: F IX/3. 378. Vö. *Makkai—Mezey* 362.

[17] 1356: F IX/2. 467—68. — Más példák: Szántói János fia Tamás (1350: AO V. 399); Holban-i Domokos fia Miklós mester deák (1359: AO VII. 611).

[18] *Mályusz* 1971(a). 368—69. — Pl.: 1337: Károlyi I. 125; 1353: Zichy II. 523; 1363: F IX/3. 358; 1372; Temes I. 122; 1387: Zala II. 210; stb. A Kállayak körében, illetve alkalmazásában: Kállay 999. sz. A korban nem ritka a jobbágy-deák, pl. 1357: Zala I. 575; Kállay 1701. sz. — A *clerici,* ill. *litterati parochiales*ről, azaz a plébániához kötött deákról: *Mezey* 1968. 31—32.

Az egyre inkább értelmiséggé alakuló és a pályáján magát alaposan megszedő jogtudó gyakran törekedett arra, hogy fia is tanuljon: nemcsak Szepesi országbíró a példa erre, hanem *Péceli Péter* vajdai ítélőmester is, aki nagy reményeket fűzött korán elhalt fiához, Pál literátushoz.[19]

Hogy a megszerzett kultúra mennyire alapvetően egyházi és legfeljebb jogi jellegű volt, azt az iskolázáson kívül egyéb adatok is bizonyíthatják. A 14. századi könyvtárak (zömmel egyháziak tulajdonában) szinte kizárólag csak teológiai, egyház- és római jogi szakkönyveket tartalmaztak.[20]

Az egyetlen könyvtár, amely már kivételt jelenthetett, Lajos királyé. Bár Bredenscheid János legista ennek a számára másolta a *Moralia super Job*ot,[21] és itt őrizhették az *esztergomi missalét*, valamint a háromnyelvű *Psalterium*ot is.[22] Lajos világi érdeklődéséről vall a *Képes Krónika* s az oxfordi *pseudo-aristotelesi királytükör*, a *Secreta Secretorum*,[23] és egészen biztosan megvoltak itt *Mügeln* krónikái, továbbá *Küküllei* is ideszánta Lajos-életrajzát, melynek első része el is juthatott a királyhoz.[24]

A legújabb kutatások szerint már Károly Róbert idején készült hazánkban — látszólag egyházi tárgyú, valójában világi jellegű, András herceg és környezete szórakoztatására szánt alkotás: az *Anjou Legendárium*.[25] Feltehetőleg a királyi környezet számára készült az *Acephalus-kódex* is a 14. század második felében, mely a *Chronica Hungarorum* egyik változatát, majd (ugyanazzal a kézírással) a *Sándor-regény*t és *Odoricus da Pordenone* világi jellegű útleírását tartalmazza, továbbá természettudományos írásokat.[26]

Bármennyire is egyedülálló ez a királyi könyvtár, legalábbis az udvari környezet hozzáférhetett a világi olvasmányokhoz, akár közvetítő útján is. A világi irodalom egyébként csupán a 15. századi könyvtárakban bukkan majd fel, s ez akkor is jelentős, ha egyházi könyvtárakról van szó, mert a könyveket helyben világiak is olvasták, illetőleg kikölcsönözték.[27] A király környezetében persze a 15. században is

[19] 1355: AO VI. 398.

[20] *Ipolyi* 1856. 174: még klasszikusoknak sincs híre. — *Fejérpataky* 1890. 49—52. — *Gulyás* 42—47: bár a pannonhalmi könyvtárban jelentős számban voltak az oktatás céljára felhasználható klasszikusok, a világiak tulajdonában levő könyvek még a 15. században is szinte kizárólag egyházi célokra készültek (missalék, imakönyvek, bibliák). — A Széchényi Könyvtár 1927-es állományában 21 kódexből csupán egyetlen Magyarországon (a 15. században) illuminált kézirat volt világi jellegű, a Dubnici krónika (*Hoffmann* 1927. 43). — A Gyulafejérvári Batthyányi-könyvtár 101 14. századi kéziratából (ezeknek csak igen kis százaléka magyar vonatkozású vagy provenienciájú) 7 irodalmi, 1 hadtörténelmi, 2 történelmi, 2 földrajzi, 4 asztronómiai tárgyú csupán, a hungarikumok valamennyien a teológiai vagy jogi tárgyúakhoz tartoznak (*Szentiványi*). — *Bónis* — 1972(b). 22—46 — tekinti át a középkori könyvtárak jogi jellegű könyveit.

[21] *Bónis* 1972(b). 25.

[22] *Csontosi* 1890. 40.

[23] *Csapodi* 36.

[24] A nápolyi hadjáratról szóló első részt Küküllei 1364 táján bizonyosan bemutatta Lajosnak. Vö. *Kumorovitz* L. Bernát 1974-es előadását.

[25] Magyar Anjou Legendárium 25. 42—43.

[26] OSzK Clmae 405.

[27] *Gulyás* 45; *Csernátoni* 483. — A nagyszebeni plébániai könyvtár jegyzéke szerint 1442-ben 142 mű között szerepelt Guido da Colonna Trója-regénye, Aristoteles Nikomachosi Etikája, Vergilius (talán a Bucolica), a Gesta Romanorum, és a részben világi jellegű Petrus Comestor-féle Historia scholastica, illetve egy irodalmi érdeklődés kielégítésére készült metrikus biblia. (*Szentiványi* 294. sz.) A selmeci plébánia

valószínűleg volt világi jellegű könyvtár, így a királyi kancelláriáé, ahol a krónikákat, a magyar legendákat és a leveleskönyveket őrizhették.[28]

Igen gyér a középkorban azoknak a világi nagyuraknak a száma, akik saját könyvvel rendelkezhettek. Ismereteink szerint e könyvek nem voltak világi jellegűek. Erre mutat az is, hogy II. Géza szicíliai követe, *Adalbert* könyveit a pannonhalmi kolostorra hagyta. *Nekcsei Demeter* tárnokmester Hertul királyi festővel bibliát készíttetett magának. Az udvari apródként nevelkedett *Zámbó Miklós* tárnokmester tulajdonában volt egy szentbeszédgyűjtemény. Az egyik *Miklós* keresztnevű *szlavón bánnak* (Gutkeled n. Felsőlendvai? Buzád-Hahót n. Alsólendvai? Balog n. Szécsi?) tulajdonában lehetett egy 13. századi magyarországi missale. A likai *Novák* gróf, aulae regiae miles is missalét írt 1368-ban, amely egy ideig fia tulajdonában volt.[29]

Még kevésbé tételezhető fel a középbirtokosságról, hogy ha voltak könyvei egyáltalán személyi tulajdonban, s nem a kegyúri templom tartozékaként, ezek világi olvasmányként szolgáltak. A 14. századi nemesi végrendeletekben csupán egyetlen alkalommal említenek — egyetlen — könyvet a felsorolás legvégén: Bagdan-i Egyed özvegye és menye hagyatékperében.[30] Egészen valószínű, hogy a könyvet valamely papi nagybácsi hagyta a családra, amint Kathó László gyulafejérvári prépost is hagyományozott könyveket Dobó Egyed leányainak és Kathay Jánosnénak 1387-ben.[31] Annál is inkább, mert a nem szellemi érdeklődésű egyháziaknak sem igen volt más könyvük, mint a breviárium.[32]

Ezek az adatok tehát arra mutatnak, hogy a világi uralkodó osztályban a királyi családon kívül könyve — és csakis egyházi jellegű könyve — a 14. század végéig csak egy-két nagyon kivételes műveltségű és igényű bárónak lehetett. A könyvek magas ára nem is tette a kiterjedtebb könyvgyűjtést a kevésbé jómódúak számára lehetővé.[33] A középbirtokos nemes „könyve" a kegyúri templomában őrzött missale vagy biblia volt, s ezzel kapcsolatban a 13. századtól kezdve halmozódnak olyan adatok, hogy a

---

könyvtárában 1501-ben volt egy német nyelvű Sándorregény (*Ivánka* 327), a körmöcbányaiban physiologusok és bestiariumok is (*Ipolyi* 1876. 229), Lőcsén klasszikusok (*Csontosi* 1880. 334). Zágrábban orvosi könyvek (*Fejérpataky* 1880. 367) stb. — Egervári László, a váradi püspökség gubernátora megbízásából másolta 1475-ben Sztrárai Máté Guido da Colonna regényét, egy évvel korábban pedig a Gesta Romanorumot (*Mezey* 1961. 25, 71. sz.; *Katona* 1898. 403). *Békefi* feltételezi, hogy ezek a váradi káptalani iskola számára készültek (1910. 147—148). — Jellemző példa a két kódex arra, hogy a királyi udvar humanista műveltségével egyidőben a világi műveltséget a középkori lovagregények és példázatirodalom jelenthetik. (Vö. *Mályusz* 1967. 90.)

[28] *Mályusz* 1966(a). 300—302.

[29] *Gulyás* 39; Magyar Anjou Legendárium 38, 4—42; *Szentiványi* 188. sz.; *Fejérpataky* 1885. 107; *Hadrovics* 1960. 242.

[30] 1398: ZsO I. 5347. sz.

[31] *Gulyás* 48.

[32] A gazdag ruhatárral rendelkező, jómódú, zálogkölcsönökből is élő Tóth-Kállai Göböl István presbiter, István néhai egri püspök káplánja egyedül ezt említi végrendeletében (1400: H. oklt. 329—330).

[33] A 15. században változik meg a helyzet. Vö. Adalék, MKszle 1887. 326—27: Bálint nemes feleségének végrendelete; Adatok; *Schönherr* 86—87: Porpáczi Lukács, kir. kancelláriai iródeák 12 könyve; nemesurak és polgárok könyvei (bibliák, zsoltáros és misekönyvek, nemesasszonyok imakönyvei: *Gulyás* 48—49). Csupán egyetlen példa arra, hogy a Gesta Romanorum egy soproni mesterembernél is megvolt, 1457: *Házi*: Sopr. II. 86 (Klaus Malczer végrendelete).

megszorult kegyúr zálogba csapta vagy eladta az értékes ingóságot, illetve más „megszorultak" ellopták a templomból.[34]

Ugyanakkor *Nyugat-Európában* — nemcsak Franciaországban, hanem például a szomszédos Ausztriában is — gyökeresen más volt a helyzet. A 14—15. századból is ránk maradtak nemesi könyvtárjegyzékek, illetve adatok arról, hogy egy-egy nagyobb földbirtokos számára milyen könyvet másoltak. Feltűnő a *világi irodalom* iránti érdeklődés, és érthető is, hiszen *anyanyelvükön* szólt hozzájuk. Versek, lovageposzok, krónikák sorakoztak a prédikációk, imakönyvek, szentek életrajzai, orvosi- és természetrajzi könyvek mellé. (A nemesi ízlés konzervativizmusára jellemző aztán, hogy ez az anyag maradt 16—17. századi könyvtáraik alapja is.[35]) De *Csehországban* is élénkebb volt a nemesség és a polgárság világi irodalmi érdeklődése: *Guido da Colonna* Trója-regényét a 14. század második felében fordították le, a második fordítás 1411-ből származik, és a két cseh fordításnak hét 15. századi másolata maradt meg (nyilván több is volt); két esetben a megrendelőt is ismerik; cseh nemesek voltak; végül a *Kronika Trojánská* lett az első cseh nyelvű nyomtatott könyv, amely a latin nyomtatványokkal egyidőben, az 1470-es évek végén keletkezett, és 1487-ben újabb kiadást ért meg.[36]

*

A nemesség fiai egyfajta lovagi típusú nevelésben a királyi udvarban, esetleg a nagyúr apródjaként részesültek. Hogy ennek a nevelésnek eleve más összetevői lehettek, arra nyugati analógiák mellett magyar nyomok is utalnak. Vitathatatlan, hogy a harcra edzés, fegyverforgatás-lovaglás iskoláját vagy a dominus, illetve a király házában, vagy már otthon ki kellett járniuk, sokkal bizonytalanabb azonban, hogy szellemüket milyen téren művelték. A királyi család tagjait s talán a hozzájuk legközelebb álló főúri apródokat is részben papok, részben világi urak nevelték.[37] Az első fejezetben említett *Poháros Péter* és *Gyulafi Miklós,*[38] két alacsony sorból származó udvari lovag töltött be ilyen szerepet Károly Róbert udvarában. Az elért *aulae regiae miles* rang magának a nevelésnek a jellegét, a lovagi kultúra valamilyen jelét is kifejezi. Nevelők voltak és nem szolgák vagy serviensek, ez a tény eleve bizonyos tanultságot feltételez róluk akkor is, ha a hercegeknek nem szellemi, hanem nyilván testi, katonai nevelésével foglalkoztak. A nemtelenek és a kisnemesek előtt az utat nemcsak a kancelláriában és az országos méltóságok irodáiban nyithatta meg a tanultság felfelé. Nem valószínű, hogy ha csak fegyverforgatásra kellett volna oktatniuk, nem talált volna fényesebb származású tanítókat a király, de még inkább elképzelhető, hogy a pedagógus funkció már ekkor sem jelentett okvetlenül nagy

[34] *Fejérpataky* 1892/1893. 8—10; *Horváth* 1894. 380. — Adatok: *Kovács* 1890. 48—49. Továbbá 1305: MES II. 560; 1327—329: Kállay 307. sz.; 1352: Zichy II. 480; 1380: Zichy IV. 131; 1388: Dipl. eml. Anj. III. 661. (Velence követétől rabolják el az úton más értékeivel együtt könyveit) stb.

[35] *Burdach* 1925. I/2. 87—88; *Brunner* 1949. 149—151.

[36] Kronika Trojánská. Kísérő füzet 17—18. (Érthető ez olyan környezetben, ahol 1500 előtt 39 csehországi nyomtatványból csak 5 volt latin nyelvű: uo. 20.)

[37] Vö. *Békefi* 1906. 178—190. Nyugat-Európában a klerikális és lovagi nevelés egymás mellett, egymással szemben és együttesen állt fenn (*Weber* 1970. 199).

[38] Lásd az „Aula" fejezet 35. és 36. jegyzetét.

társadalmi megbecsülést, egy előkelő arisztokratára esetleg nem illett volna bízni a királyi gyermekeket.

A királyfiak — s velük talán egy-két szellemileg élénk előkelő apród — okvetlenül részesülhettek az „artes" egyfajta oktatásában.

Egész Európában több nyelvre tanították a leendő uralkodókat, illetve azokat, akik az udvarnál voltak hivatva megcsinálni a szerencséjüket. A Sándor-regényben Nagy Sándor görögül és latinul is tanul; a 12. századi Németországban franciákat fogadtak fel, hogy a főúri gyermekek franciául megtanuljanak. Wolfram von Eschenbach megvetette a könyveket, de értett és beszélt franciául.[39] Lajos király magyarul, latinul, németül, elképzelhetően olaszul és franciául is tudott. Tari Lőrincről a vízió lejegyzője azt állítja, hogy görög és héber nyelvtudással rendelkezik, ez azonban még Mátyás korában is ritkaság; már az is szép, ha latinul tudott és valóban értett az orvosi ismeretekhez.[40] Ozorai Pipo is hat nyelven beszélt,[41] ez életpályája ismeretében nem meglepő, a Drugethekről is gyaníthatjuk, hogy az olaszon kívül latinul és magyarul értettek, de a magyar urak idegen nyelv tudása nagyon ritka lehetett.

A Margit szentté avatási jegyzőkönyvébe felvett világi tanúvallomások közül egyedül a külföldet megjárt Kadarkalász nembeli Sándoré hangzott el latinul.[42] Az idegen nyelv tudása ördöngős dolog: ekkor még a megszállottság biztos jelének tekintették azt, ha egy leány, aki azelőtt csak magyarul szólalt meg, egyszerre németül és szlovákul is elkezdett beszélni.[43] De majdnem száz év múlva is kénytelen a király tolmácsul küldeni egy zárai nemest, mikor Ludbrégi János dalmát-horvát bánt és Treutel János *aulae miles*t küldi követségbe a pápához[44] (akik eszerint nem tudtak elfogadhatóan latinul sem). A délszlávok — s nemcsak a polgár módra élő városiak — közt általában magasabb műveltségű urakra akadunk: egészen biztosan tudott Novák lovag magyarul is, hiszen éveken át érintkezett magyar urakkal, latinul is, mert a glagolita missalét latin eredetiből fordíthatta.[45]

A világi nemesség kiemelkedő műveltségű képviselőit a 15. század elejéig az eddigi néhány név említésével már fel is soroltuk. Nem véletlen az sem, hogy Nekcsei Demeter készíttet magának bibliát: Drugeth Fülöphöz intézett elegáns latinságú és művelt gondolkodásra valló, feltehetően saját fogalmazványú levelét már említettük.[46] E néhány ember műveltségével messze kimagaslott a világi uralkodó osztályból. S bár a zömmel kis- és középbirtokosokból rekrutálódó jogtudó világi értelmiség a 14. században nem elhanyagolható tényező, s a szakmai ismereteken túl többségük az „artes" diszciplínáiban is jó alapműveltséggel rendelkezett,[47] számuk abszolút

[39] *Schröder* 92; *Schultz* I. 21.

[40] *Delehaye* 60; *Békefi* 1898. 284. Lehet, hogy papnak szánták? János nevű testvérét 1368-ban már említik, őt csak 1382-ben. Ha második fiú volt, nevelhették egyházi pályafutásra. (Genealógiáját l. *Békefi* 1898. 246.) Jánost utoljára 1395-ben említik.

[41] *Wenzel* 1860. 237.

[42] MonVespr I. 380. Ez annál nagyobb szó, minthogy akadt plébános is, akit tolmácsolni kellett (uo. 371).

[43] Uo. 332—33, vö. *Gombos* II. 1532—1533.

[44] 1368: F IX/4. 143—144.

[45] Vö. *Hadrovics* 1960. 292.

[46] 1323: AO II. 67—68.

[47] Ezek a „praktikusok" vö. *Bónis* 1972(b). 14; *Bónis* 1972(a). 83; *Mályusz* 1971(a). 365—366.

értelemben nemcsak a nemesség egészéhez, de a tényleges jogi írásbeliség igényeihez képest is elenyészően csekély lehetett. Hiszen még a királyi kancelláriának is gyakran kellett jogi ismereteket nélkülöző megbízottakkal eljárnia. Szepesi Jakab apja és nagybátyja 1338-ban királyi emberek, egy adományt kell felmérniük, ez azonban még olvasni tudást sem jelent, ha 1346-ban a számukra kiállított oklevél tartalmát sem tudják megállapítani.[48] Ezért óvatosan kezelendő udvari lovagjaink és apródjaink *homo regius* funkciója is: nem bizonyíthat jogi, sőt, latin nyelvi ismereteket még akkor sem, ha nevük mellett *magister* titulus áll.

1199-ben Imre király adománylevelének narrációja Lőrinc comes érdemeit azért sorakoztatja fel, „ut. . .*audiencium* animos in meliora provocemus".[49] Az oklevelet tehát világosan felolvasásra szánták. Akik tartalmát kívánták megismerni, többségükben a következő századokban is csak ezen az úton juthattak hozzá. A felolvasás nem egyszerű recitálás lehetett, hanem az oklevél fordítása és magyarázata, hiszen ebben a korban az olvasni tudás a *latinul* olvasni tudással volt egyenlő, nem lévén — vagy csak elszórtan — magyar írásbeliség.[50]

1316-ban Károly Róbert elrendeli, hogy a bírák, megkapván a királyi írást, menjenek a bírói székhelyre, „et ibi prius litteris regalibus. . . perlectis et nobilibus illius comitatus in layca lingua reseratis" hozzanak ítéletet.[51] 1330-ban az egri káptalan jelenti a királynak, hogy Csetneki János *magister*nek és öccsének, Péternek, továbbá Bebek Domokos fiainak két oklevél tartalmát megmagyarázták („continencias earumdem *de verbo ad verbum* exprimentes"), tehát felolvasták, lefordították, vagyis *megmagyarázták,*[52] akárcsak tizenhárom évvel később egy peres ügyben a négy gömöri *szolgabírónak* („literis . . . apertis perlectis et eisdem arbitris in laica lingua expositis").[53] Nemcsak a szolgabírák nem tudtak tehát latinul, de úgy látszik Csetneki János *mester,*[54] sőt (legalábbis ekkor még) Bebek Domokos fiai, György és István sem. (Később hevesi comesek és makovicai várnagyok, György udvari lovag, majd királynéi tárnokmester.[55]) A megyei írásbeliséggel kapcsolatos visszaéléseknek épp az a főoka, hogy sok helyütt a jegyzőn kívül a megyei vezetőség egésze sem tudott olvasni.[56]

A nők műveltségére még inkább jellemző volt a latin ismeretek hiánya. Itt is van azért kivétel: a királyi család és legszűkebb környezete. Ámbár Margit királyleány — akit kicsi korában adtak az apácák közé — nem tudott latinul, éppúgy, mint előkelő származású apácatársnőinek többsége, olvasási ismeretei is liturgikus, tehát begyakorlott szövegek olvasásáig terjedhettek: a nem ismert szövegeket csak olvashatta és nem

[48] *Bertényi* 1972. 35—36.

[49] HO II. 1.

[50] Nyugat-Európában: *Auerbach* 89, 201, 212—213. Ott is csak a 14. században nyomul az írásbeliség a világi körökbe (*Hajdú* 52).

[51] F VIII/1. 613.

[52] A szó „explanare", „definire" jelentése innen fejlődhetett ki.

[53] AO II. 497—498. — AO IV. 386.

[54] Arra, hogy a 14. században a *magister* a nemesurak neve mellett nem képzettséget, hanem inkább nemesi titulust jelöl, Aula c. fejezetünkben utaltunk.

[55] Vö. *Karácsonyi:* MN I. 95.

[56] *Istványi* 1937. 546. Az általános műveltségről vö. még uo. 525—526, 543. — A későbbiekben sem változott a helyzet, vö. *Kovács* 1961. 290—291, itt különösen az 1500 (II) 11. törvénycikket.

értette.[57] Ha a királyi családban nevelkedik, talán többre jutott volna, ahogyan a művelődés terén a német domonkos apácakolostorokhoz hasonló[58] Nyulak szigetén. Habsburgi Ágnes, III. András felesége, ill. özvegye, aki anyanyelvén, német bibliából olvasott, és más könyve is volt (szentek élete), továbbá latinul is alaposan megtanult.[59] Károly Róbert özvegye, Erzsébet királyné is tudott latinul olvasni: két breviáriuma volt, az egyiket, „in quo legimus" a klarisszákra hagyta, a másikat Pukur-i Klára udvarhölgyének élete hosszáig (tehát Klára is nyilván hasznát vehette a könyvnek), továbbá 2 gazdag plenáriumot (teljes missalét) hagyott kedvelt apácáinak.[60] Mindenesetre az anyanyelvű irodalom kibontakozásában nálunk is a nők műveltségi állapota és művelődési igénye játszhatta az egyik szerepet: az apácáknak szóló vallásos irodalomban először, s ettől függetlenül később a világiak missilis levelezésében.[61]

S ezzel elérkeztünk a magyar művelődéstörténet egy mindmáig megnyugtatóan meg nem oldott s talán megoldhatatlan kérdéséhez: miért alakult ki nálunk olyan későn az anyanyelvű írásbeliség, miként függ ez össze a magyarországi kultúra egyéb tényezőivel?

A folyamat kezdetben, ha a viszonylag kései államalakulás s az ezt követő társadalmi-gazdasági fejlődés szemszögéből érthető több évszázados késéssel is, analóg a nyugat-európai anyanyelvi írásbeliség kialakulásával. Az írni-olvasni tudás latin nyelvtudást jelentett: az anyanyelvű szövegek Nyugaton is három évszázadon át csak elszórva, latin szövegekbe szúrt glosszaként jelentek meg, mert nem volt olvasójuk; ámbár nemzeti nyelvű politikai-jogi formulák, részben oklevelek korábbi időből is maradtak, az első összefüggő irodalmi szöveg (az angolszász terület kivételével) csak a 12. századból származik. Amit korábban anyanyelven leírtak, abból semmit sem szántak a közönségnek: csupán az előadók repertoár-feljegyzése lehetett; 1150 előtt lényegében szájhagyomány útján terjedtek az irodalmi szövegek, s csak az 1200 utáni lovagregények árulják el tartalmukkal-formájukkal, hogy kéziratos úton terjedhettek, felolvasták őket, sőt, egyéni olvasmányok is lehettek.[62]

A kérdés tehát nem az, miért jelentkezett nálunk az ugyanilyen irányú fejlődés később, hanem: miért volt eleve erőtlenebb, ellentmondásosabb, miért nem bontakozott ki legalább a 14—15. században, mikor a gazdasági-társadalmi körülmények már megközelítették azt a kulturális szintet, amely ezt megkívánta volna? Meggondolkoztató Szűcs Jenő érvelése: az irodalomban és az ideológiában a Nyugat—Kelet probléma élesebb, mint a gazdasági-társadalmi struktúrában. A tempóveszteség behozásában a viszonylagos gyorsaság tökéletlenséget eredményez.[63] Az írásbeliség és az irodalom kérdése összefügg — úgy véljük — nemcsak a fennmaradás, hanem a keletkezés és terjedés szempontjából is: itt fogható meg az a nem szerencsés

[57] *Mályusz* 1933(b). 344—345; *Mezey* 1955. 87—88. Ügyében a tanúvallomást az apácák is magyarul tették, volt, aki olvasni-énekelni sem tudott (MonVespr I. 231).

[58] *Mezey* 1955. 88. Vö. itt a II. Géza húga, Zsófia műveltségére vonatkozó adatot. Az uralkodó családok Nyugaton már a 11. századtól kezdve gyakran műveltek (*Auerbach* 199).

[59] *Pór* 1888. 216—217, 220.

[60] 1380: Dl. 6692. sz.

[61] *Mezey* 1955. 89—94; MIrT 116. A legelső ránk maradt magyar nyelvű levéltöredék egy szerelmes utóirat (*Istványi* 1934. 16, 20, 23). Külföldön a nők mecénási szerepére vö. *Auerbach* 220.

[62] *Auerbach* 210—213, 216.

[63] *Szűcs* 1967. 123, 126.

sajátosságunk, hogy középkori világi magyar irodalmi termékeinket csupán filológiai tornákból ismerjük, minden bizonyítékunk közvetett, s az első ilyen jellegű alkotások datálása a 15. század végén is problémát jelent. Hiába alakult ki ekkorra a vallásos magyar nyelvű irodalom, „belterjes" maradt, a kolostorokon kívül nem lehetett nagy hatóköre. Nem hiszünk olyan véletlenekben, amelyek a világi irodalmi alkotások lejegyzett szövegeit semmisítették meg sorra, még akkor sem, ha eszmei okokból fontosabbnak tartották a vallásos szövegeket. Nyilván *nem lehetett olvasója* a világi irodalomnak még abban az időben sem, amikor már a vallásos anyanyelvi műveltségre nagyobb igény támadt. Bizonyíthatják ezt a feljebb említett példák is: még a művelt 14. századi világi urak birtokában sincs világi jellegű könyv, s a 15. századi polgári könyvtárak is túlnyomóan egyházi jellegűek.[64]

Irodalmi olvasmányokat igénylő, művelt közönség csak akkor alakulhat ki, mikor az anyanyelv ismét a tulajdonképpeni lényeges eszköze lesz a művelődésnek: ezt Nyugaton is a reneszánsz hozta meg, minthogy a keresztény és világi elemeket magába olvasztó, jórészt anyanyelvű lovagi kultúra bázisa és hatóköre sokkal szűkebb és kezdetlegesebb volt, mint ezt a múlt századi művelődéstörténetek alapján ma is még feltételezik, s a szóbeliség sokkal inkább jellemezte, mint az írásbeliség. Mégis, a laikus kultúra legelső hordozója Nyugaton a nemesség volt. A művelt közönséget Csehországban a nemzeti nyelvet fegyverként használó huszitizmus teremti meg, nálunk pedig a reformáció, elsősorban iskolái, illetve a könyvnyomtatás segítségével.[65]

De itt nemcsak az irodalomról van szó, hanem a legszélesebben értelmezett írásbeliségről is. Noha a 14. századnak különösen második fele óta gyakoriak az egyesekhez vagy testületekhez intézett, kérést, megbízást vagy közlést tartalmazó missilis levelek, magánoklevelek, ezeknek a nyelve is *latin,* a városi német polgárságot leszámítva, melynek kultúrája az anyanyelv használatát már a 14—15. század fordulóján igényelte.[66] Ez is arra mutat, hogy az anyanyelvi írásbeliség széles körű és sokoldalú kibontakozása egész Európában a polgárság gazdasági tevékenységével, a kereskedelem és az ipar igényeivel, s az ennek megfelelő világi iskolázással kapcsolatos.[67]

Vajon a birtokos magyar nemesség körében miért olyan későn, lényegében csak a 16. században alakult ki a magyar nyelvű írásbeliség? Hajnal István szerint: mivel a magyar „földesuraság" a nyugatinál kevésbé igényelte az objektív adminisztrációval történő igazgatást, nem fejlődött ki a magyar nemesnek a „nyugati lovaghoz hasonlóan önálló, hiteles erejű oklevelezési gyakorlata az alája tartozó társadalom ügyeiben", ezért látták el a vidéki igényeket a hiteles helyek s — csak később — a

[64] *Mályusz* 1971(a). 377.

[65] *Auerbach* 210—213, 216; *Szűcs* 1967. 126. MIrT 202—203; *Dankanits* 31—33.

[66] *Szentpétery* 1930. 242—244. Német nyelvű iratok már a 15. század elején találhatók (Sopron, szász városok); a németek számára már Lajos idején feltűnnek a német nyelven adott királyi oklevelek (uo. 190). Kratzer Miklós körmöcbányai polgár, miles aulae regiae adásvételi oklevelét németül maga írta meg, ezt azonban 1394-ben a városi elöljárók hivatalos nyelvre, „de vulgari in Latinum" lefordítják. (ZsO I. 3285. sz.) Német okiratokat ti. a magyar törvényszékek nem vettek figyelembe, Miklós tárnokmester tolmáccsal értelmeztette őket (*Pór* 1892. 583).

[67] *Istványi* 1934. 7—8. Redlich, Hajnal és Pirenne uo. id. kutatásai nyomán. — Az anyanyelvű írásbeliség és irodalmiság léte laikus intellektualizmust tételez fel (*Jakó* 23).

mélyebb képzettség nélküli deákok.[68] Vagyis a nemesi birtokszervezet gazdasági elmaradottságában, másrészt az egyház befolyásolásában látta az okokat. A bökkenő csupán az, hogy már a 11. század második felében nálunk is megjelent a magánoklevél, s a 12. században kiterjedt a magánírásbeliség, mely egyes gazdasági ügyleteknél szükségessé vált: igaz, a plébániákon talált otthonra. A fejlődés azonban megakadt, ennek oka részben az ingatlanvagyon örökösödési jogának hazai alakulása,[69] amely megvolt az örökhagyó írásbeli nyilatkozata nélkül, másrészt a hiteles helyek hálózata fojtotta el a magánoklevelet. Mégis, a 12—13. század fordulójától kezdve meggyökeresedett a pecsétes magánoklevél gyakorlata,[70] s ez újból felveti a kérdést: miért nem született legalább ebben a csoportban anyanyelven egyetlen oklevél sem?

Igaz, hogy a 15. század végi missilis levelezésből kiinduló magyar nyelvű írásbeliség nagyarányúvá a 16. századi nagybirtokon válik, amelynek kezelése, adminisztrációja megköveteli a gyakorlati írásbeliséget, majd a polgárosuló mezővárosok magyar írásbelisége lendül fel hasonlóan gazdasági okokból.[71] Csakhogy már a 15. századi nagybirtokon is szakszerű adminisztráció folyik — latinul.

Elképzelhető, hogy a jelenség egyik magyarázata egyéb kiterjedt magánjogi írásbeliség hiányában valóban a hiteles helyeknek a magánjogi írásbeliséggel kapcsolatos fontos szerepében rejlik.[72]

A 13. század eleje óta a magánfelek leggyakrabban a káptalanokat és konventeket keresték fel, hogy fassiójuk alapján oklevelet nyerjenek; a hiteles helyek valósággal behálózták az országot.[73] Már csak a tekintély elve alapján is, a hiteles helyeken *kívül* keletkezett írásnak őriznie kellett a hiteles helyi (és kancelláriai) oklevelek alapvető sajátságait; így válhatott szentté a latin nyelv, különösen azok előtt, akik egy szót sem értettek belőle; a jogi érvényesség egyik feltétele volt számukra a latin szöveg éppen azért, mert az írás, amely csak kevesek tudománya volt, a latin tudást feltételezte (és viszont). A többségében analfabéta nemességnek az írásbeliség bizonyító erejébe vetett fokozódó bizalma ingott volna meg, ha a tradíciótól eltérően birtokperes, adásvételi ügyeiket és szerzett birtokaikat, ingóságaikat érintő végrendeleteiket nem az egyház és a jog nyelvén, latinul írták volna le az írástudók.[74] Minél kevésbé művelt valaki, annál

[68] *Hajnal* 1942. 149. Az alapfokú iskolázásnak, amely a gyakorlati hivatásokkal kapcsolatban Nyugaton mind nagyobb arányokban elterjedt, itt nem voltak meg kellő társadalmi feltételei (uo. 150), Lengyelországban sem szorította ki a latin nyelvet a hivatalos használatból a nemzeti nyelv, minthogy nem alakult ki szilárdan megalapozott világi intellektualizmus (uo. 153).

[69] CIH 103.

[70] A fenti gondolatmenetben *Kumorovitz*ot követem (1963. 1—31). *Szentpétery* (1930. 242) szerint a 14. században meggyökeresedett a pecséthasználat.

[71] *Istványi* 1934. 17, 32 skk., 39.

[72] Erről a magyar jogi specialitásról (*Szentpétery* 1930. 121—123), az egyházi testületnek a magánjogi ügyeletekben játszott nélkülözhetetlen, s ezzel az európai művelődés világi hagyományainak folytatójaként Magyarországon betöltött szerepéről, az alkalmazott notariusok laicizálódásáról legutóbb széles távlatú képet festett *Mezey* 1967(b). kül. 69, 72, 82—83. Arra a vitára, hogy a hiteleshelyek kialakulásának mik a (jog-)történeti előzményei, illetve európai társadalomtörténeti körülményei, nem térünk ki, csupán az intézmény kialakulása következtében létrejött helyzetet vizsgáljuk. (Vö. *Mezey* 1974. 315, 332.)

[73] *Szentpétery* 1930. 125, 136—37.

[74] Hiszen még a 15. században is áhítattal hallgatták Capistrano latin prédikációját a tömegek, ha nem is értették (*Hajdú* 60). A római katolikus egyház csak néhány évvel ezelőtt érezte szükségét annak, hogy a latin nyelvet a szertartásban a nemzeti nyelvekkel helyettesítse: odáig a hívők túlnyomó többsége értetlenül, de áhítattal hallgatta vagy zengte a latin szöveget.

kevésbé vezetik racionális meggondolások, annál inkább a tradíciók, a rítusok. Ez az iskolázatlansággal kölcsönhatásban álló mentalitás tarthatta magát a lényegében műveletlen magyar nemességnél a 14. században is, amikor a hiteles helyek számát királyi dekrétum redukálta,[75] és a magánjogi írásbeliség a nemesség saját pecsétje alatt kibocsátott missilisei, aktái útján kiterjedt.

A meginduló megyei írásbeliség még annak az árán is megőrizte a latin nyelvet, hogy (a 13. századi tanult klerikusokat a következő századokban felváltó) alacsonyabb képzettségű deákok, akik még így is sokszor egymagukban képviselték a megyén a „litteratúrát", gyatra, lompos latinsággal szerkesztették meg okleveleiket.[76] Mert a nyelv latinsága még ebben az esetben is egyfajta „autentikusságot" jelentett, természetesen nem a jogi műveltséggel rendelkezők, hanem az ezt nélkülöző óriási többség számára.

Némileg ellenpélda az ország legműveltebb része, Szlavónia; itt sohasem volt zárt formájú fassionális oklevél, minthogy azt az oklevélnyerő általában el tudta olvasni.[77] A jogi írásbeliség ugyan a magyar fennhatóság alatt álló délszláv területeken is latin volt, de nem lehet véletlen, hogy éppen a krbavai Novák comes, udvari lovag nem vonakodott anyanyelven írni missalét, s ő írta az első fennmaradt lejegyzett horvát verset is a missale ajánlásában.[78] A városias, fejlettebb délszláv művelődésben érthető Novák lovag irodalmi tevékenysége, nyilván ez a fajta környezet — társadalom, mentalitás — hiányzott ekkor még a magyar nyelvterületen, Thuróczyig. Ugyanakkor délszláv területen már a 14. században forgalomban lehetett a Sándor-regény, illetve a Trója-regény anyanyelvű változata.[79]

Az írásbeliség—autentikusság—latin nyelv kapcsolatának negatív bizonyítéka lehet az, hogy a jogi szóbeliség nem követelte meg a latin fogalmazást.[80] A jogtudó értelmiség műveltebb rétege viszont később is ragaszkodott a latin nyelvhez, évszázadokon át: ez már az osztályszempont tudatos érvényesítése volt, minthogy a jogot is eredetileg a nemességre korlátozták.[81]

A csupán a 16. században kibontakozó magyar nyelvű írásbeliség[82] valamennyi érintett tényezője sem ad választ arra, hogyha a nemesurak egymás közt leveleztek,

[75] Lajos 1351-es dekrétuma (CIH 170—171).

[76] *Istványi* 1937. 547—550.

[77] *Istványi* 1937. 543.

[78] *Hadrovics* 1960. 292.

[79] *Hadrovics* 1960. 239; Novák környezetében keresi a regény fordítóját (uo. 293; *Hadrovics* 1954. 82).

[80] *Bónis—Kovács*, MNy 57. 1961. 279—295.

[81] A latint az uralkodó osztály egészében kisajátította, s a nép és az udvar közti szakadék a latin segítségével mélyült el. *Mályusz* 1971(a). 362.

[82] Voltaképpen a 15. században meg kellett indulnia a változásnak. Az iskolák már nem hagyhatók figyelmen kívül, a káptalanokban sok már a polgár származású kanonok, ha a civitasok vezető rétege nem is lehet a magyar nyelvű kultúra harcosa (Buda német vezetőrétege átalakult, immár nem törekedett magyar nemességre, kapcsolatokra, asszimilációra — *Kubinyi* 1973(a). 262 — Sopron vezetősége elnémetesedik, német földbirtokos-kereskedő patríciusokból áll — *Mollay* 1956. 54), a mezővárosok fejlődése erős lendületet kap. Elképzelhető, hogy ezeket az emlékeket a török hódítás tüntette el a magyar etnikumú területek egyéb anyagával együtt annál inkább, mivel a 16. század elejéről már polgári-középnemesi emlékiratok is fennmaradtak magyarul, s a korábbi német városi krónikák, évkönyvek a német és a magyar polgárság kapcsolatai révén nem lehettek ismeretlenek a magyar etnikumú városokban sem. Számolhattunk azzal, hogy az egész fejlődési folyamat csak a 16. századra ért be.

miért írtak még a 15. század végéig latinul? Nekcsei és Drugeth Fülöp közt talán csak ez volt a lehetséges közvetítő nyelv, de miért írt Várdai Miklós apród 1431-ben, 1433-ban is latinul az apjának?

A levelek formulái gyakorlottnak tűnnek. Az első levél második felének közvetlen, kapkodó hangja, némi csapongása is megengedi azt a feltételezést, hogy nem íródeákkal íratta (bár ez utóbbi esetben is magyarázatra szorulna ilyen viszonylatban a latin nyelvűség).[83]

A lovagi réteg két képviselője egy másik korai magyar családi missilis írója, illetve címzettje: Bethlen Gergely Töttös Lászlóhoz szintén latinul ír.[84] Ez is szabályos levél, megszólítással, aláírással és a missilishez illő tartalommal. A Zsigmond kíséretében időző Bethlen lovakat kér benne rokonától, majd udvarias formulával az otthoniak egészségét tudakolja (Várdai Miklós levelében a sorrend fordított volt), s szinte átsüt a latin szövegből a magyaros gondolkodásmód, és a családi-baráti levelek évszázadokon át élő, alig variált sablonja: „item etiam maxime delectarer et desiderarem audire sanitatem omnium in domo vestra existentium, quapropter rogo vos, ut sanitatem illorum michi vestris in litteris velitis intimare". A levél tehát egy már kialakult levélírói gyakorlat terméke. A latin nyelvűséggel itt persze nem az írás tekintélyét akarták kifejezni. De minthogy az iskolázás a 15. század végéig még nem laicizálódott (csak egyes résztvevőiben és tendenciáiban), az írást sohasem oktathatták anyanyelvű szövegeken, s az iskolázottak, ha nem voltak éppen úttörő szelleműek, viszolyoghattak olyan nyelven írni, amelynek sem grammatikáját, sem helyesírását nem tanulták. Ha legalább szórakoztató olvasmányként találkozhattak volna lejegyzett magyar nyelvű szöveggel, követhették volna a példát: de a szóbeli magyar nyelvű világi irodalom lejegyzése — ha volt erre kísérlet a 15. század végéig — legfeljebb az előadók repertoárját bővíthette úgy, mint Nyugat-Európában 1200 előtt. A világi magyar irodalommal kapcsolatos bármely megnyilatkozás, célzás (krónikáinkban) csak egyházi műveltségű szerzők szövegéből szűrődik ki, gyakran negatív tendenciával.[85] A magyar nyelvű írásbeliség és a magyar nyelvű irodalmi olvasmányok egymást fejlesztik, egymásra hatnak; hiányuk ugyanazt a kölcsönhatást fejezi ki tehát, mint későbbi meglétük.

Miért nem volt tehát igénye a nemességnek a magyar nyelvű írásbeliségre? Mert a viszonylag későn, a 13., sőt a 14. században kialakult s többségében népi elemekből feltöltődött köznemességnek *egyáltolán nem volt olvasmányigénye.* Az Anjou-kori nagybirtokosok elég jelentős százalékban a köznemesség soraiból rekrutálódtak, de a nyugat-európai főnemességhez képest még a régi nemzetségek tagjai is „parvenük", akikben a törzsi hagyományok sokkal frissebbek, elevenebbek lehettek, mint az ezredforduló nyugati arisztokratáiban. Orális tradícióik erősebbek voltak a fejlettebb kultúrát áhító igényeiknél, szívesen hagyták az írással kapcsolatos teendőket ők is a papságra. A királlyal szemben álló arisztokrácia királyi igényű udvartartása épp hogy csírájában jelentkezhetett, jóformán két emberöltőt sem ért meg; nem fejlődhettek ki a nyugat-európaiakhoz hasonló lovagi kultúrcentrumok, minthogy a tartományúri kísérletek rövid életűek voltak.

[83] Zichy XII. 136—137; VIII. 467.
[84] 1431: Zichy VIII. 458.
[85] *Horváth* 1944. 76. Vö. *Auerbach* 199.

Bármennyire sarkítottnak tűnik az az álláspont, hogy mivel Magyarországon nem volt igazi lovagság, igazi lovagi irodalom s ennek következtében anyanyelvű irodalom sem születhetett,[86] ekörül kereshetjük a választ a feltett kérdésre.

Igaza lehet Istványinak abban, hogy a 14. század második fele óta szórványosan felbukkanó magyar köriratú pecsétek nem jelentettek nagy hódítást a magyar írásbeliség számára.[87] De mégis van valamilyen jelentősége annak, hogy a tulajdonos nevét magyaros alakban és sorrendben, esetleg magyar birtokjellel írták le, noha a *pecsét* szót a latin „S" rövidítés képviseli. A pecsétet a tulajdonos csináltatta. A soproni szolgabíró (1361, 1362), s talán az alispán (1378) sem abból a társadalmi rétegből való, mint a lovagi, ill. bárói rétegbe tartozó Kazai Kakas László (1380 k.), Forgács Péter (1412), Perényi Péter (1415).[88] Nyilván megegyeztek abban, hogy nemigen tudtak latinul — bár az a jelentős többség sem tudhatott, akinek pecsétjét latin körirat övezte, másrészt legalább a saját nevét bárki megtanulhatta latin formában is. — A pecsét önmagában jogi erejű volt, nem okvetlenül a név „szakrális" formája tette azzá. Ámde a tulajdonos egyéniségének itt jobban megfelelhetett a magyar körirat. Nem valamilyen korai magyarkodásra, netán tüntető magyarosító szándékra gondolunk,[89] hanem arra, hogy úgy érezték: egyéniségük egészét jobban szimbolizálja, fejezi ki a magyar körirat, mint a latin. Ugyanebből az okból faragtathatták ki Tornai János 1406-os címeres sírkövére: „Hic iacet Turne ianus".[90] Természetesnek voltaképpen anyanyelvi névformájukat érezhették, a latin mindvégig idegen (és elidegenítő) maradt a magyar nemesség számára. Hangsúlyozzuk: néhány példa áll itt a tömeges gyakorlattal szemben, de nem is lehetett ekkor még tömeges jelenség az egyéniség bármily töredékes érvényre juttatásának szándéka.[91]

Az oklevelekben felbukkanó magyar szórványemlékekkel kapcsolatban azt emelte ki a kutatás, hogy ezek többnyire lefordíthatatlan vagy nehezen fordítható magyar szavak, személynevek, és — különösen a határjárással kapcsolatos — helynevek, kifejezések; a kancelláriai latinság fejlődése folytán egyre kevésbé találkozunk velük, mert a dictator csak ott használt magyar szót, ahol latint nem tudott a helyébe tenni.[92]

Mindez a példák nagy részére igaz,[93] de mégsem magyaráz meg néhány szembeötlő kivételt. Különösen végrendeletek, illetve más ingóságokat, lovakat említő oklevelek (adásvétel, zálogosítás, hatalmaskodás) a fogalmak pontos, *félreérthetetlen azonosítá-*

[86] *Szűcs* 1967. 127.

[87] *Istványi* 1934. 13.

[88] *Varju* 1899. 75—82, kül. 79—80; *Radvánszky* 1880. 484—485.

[89] Így tett *Varju* Elemér (1899). Elsősorban a nem magyar etnikumú, ill. származású pecséttulajdonosok esetében figyelte meg a magyar köriratot. Csak az történhetett, hogy ezek is zömében magyar nyelvű uralkodó osztály tagjaiként használták; osztályszempontból asszimilálódtak, tehát nem nemzeti szempontból.

[90] *Csergheő—Csoma* 23.

[91] Az a magyarázatlehetőség, hogy csak magyarul értő ötvös véste így a nevet, megbukik Bálint szolgabíró pecsétjén, akinek „Weckerai" köriratát valószínűleg a magyarul nem értő, idegen ötvös fordította a Veykei-ből (*Varju* 1899. 80).

[92] *Istványi* 1934. 11—12; *Jakubovich—Pais* Bev.

[93] Csupán egy-két példa a 14. századból. 1326: AO II. 248; 1355: AO VI. 316; 1381: TT 1901. 52; 1364: Zichy III. 237, 245. (Határjárás, személynevek, ragadványnevek.)

sa érdekében lefordítják a latin kifejezést,[94] sőt egy ízben magyarul közlik, latinra a rend kedvéért fordítják vissza.[95] Ez is az oklevélnyerők hiányos latin tudására vet fényt. Ami fontos, azt mindenképpen magyarul is le kell írni, hogy később vita ne lehessen róla. Más kérdés az, hogy az ingóságokon kívül mi az a (néhány) fontos szó, kifejezés, amely mindenképpen megemlítendő magyarul is. Az 1326-os sisakdíszadományozó oklevél egyik magyar szavánál még elképzelhető, hogy latin megfelelőjét nem tudták („in modum herbae, Luhere dictae"), de a „nomine falconis vulgo Solyom dicti" csakúgy, mint a „cristam... quae vulgo Czimer dicitur" az oklevél legfontosabb tartalmi elemét emeli ki.[96] Ezek szerint a *címer* szó „vulgo" ismert lehetett, olyannyira, hogy az 1332-es oklevél latin kifejezése[97] ennek csupán körülírása, mintha írója inkább a *crista* szót nem ismerné. Várdai Miklós latin levelében is magyarul írja a *torneamentum*ot (Tornay), a szó és talán a szokás már magyarrá vált, már így volt érthetőbb.[98] A jellegzetesen korabeli „kultúrszó" meghonosodott, elfogadottá lett. Ugyanígy találkozhatunk a jogi élet kifejezésével is: ennek megint csak van pontos latin megfelelője, de a visszavonhatatlanul érvényes magyar műszó megszületett, s az oklevél lényegét emelik ki vele,[99] amit az írástudatlan hallgató az első, latin felolvasásra is azonnal kihall belőle, nem csűrheti-csavarhatja sem ő, sem előtte senki más. Így, közvetett úton ezek a pontosító, lényegkiemelő fordítások vagy fordítás nélkül beleszőtt magyar kifejezések mégiscsak az anyanyelvű kultúra magányos felderítői a latin oklevélnyelvben.

Mert a nyelv maga is „készülődött" a folyamatos írásbeli gyakorlatra, nemcsak a kódexek vallásos fordításirodalmában, hanem ilyen módon is. Meghonosította a francia szót, hogy a latin helyett „vulgo" használhassa, nehézkes formában ugyan, de jogi kifejezést is képezett. A 14. század végén, 15. század elején készült, más vonatkozásban már említett szójegyzékeink bizonyos korlátok közt vallanak erről a „félkész" állapotról. A legfőbb korlát az, hogy eredetijük nem magyar, hanem délnémet területen született, így elképzelhető, hogy a fogalomkörök aránya, nagysága, telítettsége nálunk más arányokat mutatna. Ámde az átvétel sem véletleneken múlik, másrészt az átvevőnek jogában áll alakítania mintáját, s ez meg is történt.[100] Így mégis jellemző lehet, hogy Közép-Európa e területén milyen bőven meríti ki a szójegyzék az egyes fogalomköröket, mennyire fontos, mennyire specializált az egyes fogalomkör, s a sorrendből és csoportosításból is sokat meg lehet tudni a műveltségi állapotokról s a mentalitásról.

Mindeképp kormeghatározó és a társadalomra jellemző, hogy csak az 1430—1440 körüli, igen töredékes Soproni szójegyzékben található meg az *ignobilis* és a *villanus* kifejezés fordítása: pórember, falus(i); az *ignobilis* jogilag egységesnek tekintett osztálya már a 14. század végére kialakult, de a szójegyzékek szerkesztői nem tartották

[94] 1348: AO V. 205; 1348: Kállay 969. sz.; 1349: Kállay 991. sz.; 1389: Zichy IV. 399; 1393: ZsO I. 3036. sz.; 1400: H. oklt. 329; 1415: H. oklt. 360 stb.

[95] „chanak, latine cyfum" (1367: Kállay 1602. sz.).

[96] F VIII/3. 63.

[97] „titulo insignii galealis formam angustarii vulgariter *cimer* dictam" (1332: Turul 1887. 158).

[98] Zichy XII. 137.

[99] „si qua parcium in dicta compositione persistere nollet ... extunc talis pars contra partem alteram *hatalombayon essettewl* convincatur eo facto" (1400 k.: H. oklt. 332).

[100] *Házi* 1924. 16—17.

korábban lényegesnek e szavak felvételét. A *Schlägli szójegyzék* a világi hatalmasságokat részletezi a legjobban, a polgáréletet igen kevés szó érinti, a paraszt megjelölése semmilyen formában nem szerepel. Ugyanitt a lovagi fegyverzettel és a lóval kapcsolatos fogalomkörök nagyon részletezőek. A természeti és földrajzi szavak csoportjai a leggazdagabbak (a 2140 szóból 600, az anatómiai szavakkal s a természeti jelenségekkel együtt 950), ez a fajta leíró tudás volt a korban a legfejlettebb: a primitív törzseknél is a környezet megfigyelése a tudomány kezdete. A matematikát csak 20 számnév képviseli. A kész alkotások csoportjait a mindennapos használat, érintkezés igénye bővíti: a lakóhellyel, a berendezéssel, a háztartási eszközökkel, étkezéssel, s különösen a ruházkodással kapcsolatos szókincs igen gazdag. A mesterségek közül a mezőgazdasági munkák és a halászat után a fémművesség és vasszerszámok csoportja következik, de ezt is a mezőgazdaság, illetve a katonáskodás igénye magyarázhatja. A „szellemi" életet a hangszerek, mulattatók, prostituáltak, varázslók, jósok 41 szavas csoportja jelenti; ez a játék-szerencsejáték-kocsma fogalomkör 20 szavas csoportjával jellemzően fogja közre az utak 15 kifejezését. Így képzelték tehát a menekülést, a *kiutat* a mindennapokból. A szomorúság és a vígság kifejezése a játékhoz és a kocsmához kapcsolódik. Esztétikai jelzők nincsenek, a lelkiállapot, karakter rajza szegény (haragos, tréfás, fösvény, balga), az egészséggel és a betegséggel akkor már többet foglalkoznak (48 szó), az emberrel, rokonsággal, az életkorokkal és életfolyamatokkal még többet (96 szó). Tehát nem vagyunk merészek, ha a *Schlägli szójegyzéket a világi uralkodó osztály, a nemesség kulturális horizontjára érezzük jellegzetesnek.* Nem egészen száz évvel később a kódexirodalom magyar nyelvében a szellemi életnek meglepően gazdag kifejezéskészletére bukkanunk.[101]

*

A középkori magyar művelődéstörténeti kutatásnak a közönség figyelmét is leginkább felkeltő kérdése, már-már „neuralgikus pontja" a világi jellegű, *szórakoztató irodalom.* Az elmúlt száz évben kiváló filológusok, nyelvészek, etnográfusok, történészek, zenekutatók áldozták képességeik legjavát a problémakör részleteinek felderítésére, és tanulmányaik valóban sokat adtak a probléma egészének tisztázásához.[102] Vannak adataink (Anonymus célzásai, oklevelek, mulattató foglalkozásra utaló személynevek, helynevek, egyéb nyelvemlékek, 15. század végi történeti források stb.)[103] arra, hogy a magyar uralkodó osztályt, illetve a népet a zenélésen és az egyszerű komédiázáson kívül anyanyelven előadott énekekkel is szórakoztatták. Minden további nélkül belátható, hogy bizonyos fajta mulattatásra, sőt hivatásos mulattatókra az uralkodó osztály az egész közpkoron át nálunk is igényt tartott, s az adatokból, valamint egyéb analógiákból kikövetkeztethető, hogy az énekek egy része történeti-epikus jellegű lehetett, hősökről, talán éppen a kenyéradó úr hőstetteiről zengett. Így

[101] *Szabó* 1956. 45; *Bolla* 307; SchlSzj; *Hexendorf.*

[102] Minthogy itt bibliográfiát nyújtani nem feladatunk, csupán utalunk például Solymossy Sándor, Pais Dezső, Szabolcsi Bence, Walter Salmen, Falvy Zoltán, Vargyas Lajos, Mályusz Elemér idevágó munkáira. A hősepika problémáit a legérzékenyebben *Voigt Vilmos* vázolta (A magyar népköltészet [2]1969. 55—67).

[103] A legrészletesebb összeállítást vö. *Szabolcsi* 226—236. Az adatok újabb számbavétele, kiegészítése: *Falvay* 86—106.

aztán vannak elképzeléseink e hősökről, illetve magukról az énekekről, irodalmi forrásvidékeikről és torkolatukról, az egyes termékek keletkezéséről, terjedéséről és a felfogó társadalmi közegről: gyakran nagyon megalapozott, termékeny hipotézisek. De — engedtessék itt meg a filológusnak az eretnek sóhaj — a 15. század végéig egyetlen sor sem maradt ránk ebből az irodalomból. S itt tapintható ki a „neuralgikus pont". Félreértés ne essék: a teljes szkepszis a korábbi időszakra vonatkozóan a 15. század végi utalások s a 15. századra visszamenő, magyar vonatkozásokat megőrző délszláv énekköltészet ismeretében sokkal megalapozatlanabb, mint az óvatos analógiákra épülő hipotézisek. Ez utóbbiak szükségesek, és (akár egymás fényében is) az objektív valóságnak megfelelően világíthatják meg ezt a területet; akadhat majd olyan átfogó elmélet is, amely az egész probléma megoldását valószínűsíti, minden lyukát kifoltozza, de amíg konkrét adatot a magyar nyelvű szórakoztató irodalomra nem találunk, nem mellőzhetjük a feltételes módot. Mindenesetre nyugodtan feltételezhetünk egy nem szegényes szóbeli költészetet. Annyi bizonyos, hogy a 16. századi históriás énekek korábbi előzményekre, régi hagyományra építhettek. Nincs okunk kételkedni abban, hogy már a nomád társadalomban epikus énekek születtek mitikus hősökről vagy valóságos vezérekről, elsősorban e vezérek környezetében. Bármennyire felkavarta a társadalmi rétegeket az államalapítás és a keresztény ideológia, nem valószínű, hogy az ilyen típusú énekek mindenestül eltűntek volna; motívumaik, egyes elemeik, ha átszínezve is, feltehetően tovább éltek, és új (keresztény) hősök, vezérek, hadi tettek megéneklésére váltak alkalmassá; esetenként a latin irodalomban is kitapinthatók. A magyar uralkodó osztály felsőbb rétegei egyházi közvetítéssel kapcsolatba jutottak a nyugat-európai, illetve bizánci kultúrával, s számos felvevő csatornán érkezhettek a feltételezett szóbeli „irodalomba" újabb epikus mozzanatok. Maga az eredeti lovagi költészet sem volt ismeretlen a 12—13. század fordulójától a király környezetében: név szerint ismerünk trubadúrokat, címerköltőket, akik elsősorban a velük egy nyelvet beszélő királynék és királynéi kíséret szórakoztatására megfordultak a királyi udvarban.[104] A vándorénekesek egyébként legalább 2-3 nyelven tudtak, de gesztussal és mimikával is segítettek közönségüknek a szöveg megértésében.[105] Alkalmi tolmácsok is adódhattak olykor, akik legalább röviden ismertették az ének tartalmát.

A királyt mulattató idegen vándorénekesek legfeljebb olyan előkelőknél szerepelhettek ide- és visszaútjukban, akik megfelelően értették, élvezték és honorálták művészetüket; erre a magyar urak környezetében nem sok alkalom nyílhatott, az idegen származású, több nyelvet ismerő arisztokraták és főpapok udvarát kivéve. Elképzelhető azonban, hogy egy-egy királyi vendég szereplését a királyi jokulátorok — akik között klerikus műveltségű is bizonnyal akadt[106] — illetve az udvarban is megforduló magyar énekesek végighallgatták (a 14. század közepéig feltételezhető, hogy e hivatásos mulattatók még inkább énekmondók voltak, csak ezután jelent a latin szó bohócot, komédiást, ezután differenciálódott a mulattatók rétege);[107]

[104] *Eckhardt* 129—137; MIrT 72—73.
[105] *Salmen* 198—199.
[106] *Köhler* 1962. 31.
[107] *Szabolcsi* 228, 230—231, 235. A jokulátorfalvak feloszlása után többségük vándormulattató lett, a 14—15. század fordulóján legfeljebb a városokban vannak letelepedve: *Kubinyi* 1973(e). 97. A jokulátorfalvakról aránylag késői adatok a következő jegyzetben.

alkalmuk volt adaptálni a hallott énekeket, még inkább kölcsönözni belőlük, motívumaikkal felfrissíteni saját, magyar nyelvű repertoárjukat. E jokulátorok, más conditionáriusokhoz hasonlóan egy-egy faluban letelepítve éltek, még a 13. században — sőt olykor a 14. század második felében is — többnyire egységes birtokszervezetben;[108] nemcsak az udvarnál énekeltek (és annak pártfogása, bírói hatásköre alá tartoztak, legalábbis csoportjaikban),[109] hanem a népet is mulattatták; s nemcsak a 13. század végéig.[110] A későbbi énekes mulattatókról is feltételezhető, hogy alkalmilag szerepelhettek egy-egy útjukba eső nagybirtokos előtt, vásárokon és kocsmákban; alkalmuk nyílt arra, hogy a népi motívumokat is elsajátítsák, s olyan énekeket szerezzenek, amelyek a kronológiailag és szociológiailag legváltozatosabb eredetű motívumokat összefogva egymással párhuzamos vagy egymást felváltó kultúrákat ötvöznek egybe.[111] Ez nemcsak a kifejezetten mesés epikára lehetett jellemző, hanem a konkrét személyek köré alakított énekekre is. Hogy ez utóbbi a 14. században divatban volt, arra utal a délszláv énekhagyományban Lajos király szereplése a magyar eredetit idéző névalakkal.[112]

Egy nyelvterület énekesei idegenből csak olyan motívumokat vehettek át, amelyek az ő repertoárjukba is illettek (ezért van olyan szoros rokonság például a hősi énekek anyagában és felfogásában). Különlegesen érzékeny közönségre vall, hogy Dalmáciában minden nagy nyugat-európai eposzt és chanson de geste-et ismertek,[113] hogy a Trója-regény és a Sándor-regény délszláv területen több változatban is elterjedt, hogy Nyugatról, Bizáncból és az énekhagyomány tanúsága szerint például Magyarországról is kölcsönöztek anyagot, motívumokat, sőt hősöket: 15. századi magyar históriás énekekre éppen ennek alapján következtethetünk.[114] (Igaz, itt állításunkban a feltételes módot hangsúlyozzuk; valóban feltűnő, hogy Hunyadi harcairól a magyar hagyomány szinte semmit sem őrzött meg;[115] az sem lehetetlen, hogy e vitézi énekeknek egyáltalán nem volt magyar mintája, hiszen Pipo, Hunyadi és Mátyás is délszláv környezetben, délszláv hősökkel együtt szerepelnek az énekhagyományban.)

A magyar közönség nem lehetett ennyire fogékony. Az itthoni hagyományból (krónikapasszusok, célzások, a kancelláriai okleveles gyakorlat narrációi) kivillan, hogy a világi uralkodó osztályt ízlése fejlettségéhez mérten elsősorban a hőstettekről költött énekek gyönyörködtették. A Minne-költészet adaptálására, egyáltalán a szerelmi lírára nincs meg a leghalványabb utalás sem, s az egyház ellenérzésére alapított „katasztrófaelméletet", e líra gyökeres és sikeres kiirtását, nem tartjuk

[108] A pozsonyi vár *fistulator*ai, illetve *istriói* még 1358-ban is (AO VII. 29). — Királyi *tibicinarius*ok a Veszprém megyei Gaydosbogdan possessióban és a pilisi Hidegkúton 1378-ban mégis egységes szervezetben éltek (Dl 69285)!

[109] A fenti tibicináriusokat 1378-tól csak a királyi asztalnokmester előtt lehetett perelni és elítélni (Dl 69285).

[110] Így *Szabolcsi* 229. — A népzenészek még a középkor végén is az udvar zenei életéhez tartoztak. *Kubinyi* 1973(e). 94, 100.

[111] Vö. *Kubinyi* 1973(e). 99.

[112] *Dávid* 1970. 50.

[113] *Salmen* 200—201.

[114] Így a Mátyáshoz fűződő énekhagyomány, amely egy egységesen megkörvonalazott vitézi énekcsoportként létezhetett *Dávid* András szerint (1971. 315). Korábban az Ozorai Pipóval, illetve Hunyadival kapcsolatos epika (*Romanska* 338—342).

[115] A magyar népköltészet 65.

megnyugtató magyarázatnak. Lehetetlen ugyanakkor, hogy népi virágénekek egyáltalán ne léteztek volna, de a nemesi közönségnek e lírára még nemigen volt füle; a magyar feudális világban az úrnőnek nem jutott olyan szerep, mint Nyugat-Európában, ahol a lovagi líra társadalmi alapjait a sajátos domina (vagy dominus) — vazallus viszonylat is magyarázhatja. Ezért hiányozhattak Magyarországon a lovagköltők, s a szerepüket pótló klerikusok, illetve énekesek repertoárjából ez a műfaj, ez a téma érthetően hiányozhatott.[116] Más kérdés az, hogy a feltehetően 14—15. században kialakuló vagy e korra visszautaló balladavilágban a nő és a szerelem milyen értelmezést kap,[117] a délszláv énekhagyományban fennmaradt Lajos királyt említő művek sem hősköltemények, hanem „széphistóriák", melyek a hűbériség mentalitását tükrözik.[118]

Térjünk vissza azonban arra, ami mégiscsak megfoghatóbb: a hősi-történeti énekek nyomaira. A 15. század előtt talán csak *Szent László* s a délszláv tanúság alapján *Lajos* körül — a 15. században már más, kisebb társadalmi rangú hősök körül is — alakult ki énekhagyomány. A legkorábbi (talán 14. század végi) példára, *Toldi*ra alább visszatérünk; *Thuróczy* krónikájából teljesen világos, hogy *Kont Istvánról* is szólt ének, 14. század végi események szolgáltatták a hátterét;[119] *Szilágyi és Hajmási* története az európai irodalom régóta ismert alaphelyzetét magyarosította el, konkrét személyek köré hiteles vonásokkal megrajzolt *sujet*-t formált.[120]

Mályusz Elemér, aki a narrációban a kancellária sajátságos történetírását, krónikairodalmunk „hiányzó láncszemét" fedezte fel, meggyőz arról, hogy amikor az élőszó uralmát az írásbeliség felváltotta, a harcos réteg megkívánta: hősi tetteit írás is megörökítse; a narrációk felépítése, sztereotip fordulatai a szóbeli fogalmazás költőiségére, eredeti fordulataira utalhatnak.[121] Ilyen nyomokra bukkanhatunk elvétve egyes krónikarészekben is.[122]

[116] MIrT 73—74.

[117] Nem foglalunk állást a balladák keletkezésének, eredetének kérdésében: itt a néprajzkutatók sincsenek egységes véleményen. *Vargyas* 1960; 1962; A magyar népköltészet 63, 79—98. (L. újabban: *Vargyas Lajos:* A magyar népballada és Európa. Bp. 1976. A szerk.) Nincs módunk cáfolni azt az elgondolást, hogy a ballada eredetileg is paraszti műfaj volt (*Vargyas* 1962. 236—238), ennek nem mond ellent, hogy a történeti énekköltészet hatása is érződik egyes darabjain, és nagyon is elképzelhetően itt bukkannak fel a honfoglalás kori hősi epika motívumai. De a feudális morál, a nő—férfi viszonylat képe, a vastörvénynek alávetett szereplők származása, viselkedésformái, egyes külső jellemzői, olykor ízlése is az uralkodó osztály gondolatvilágára utalnak. Nemcsak azért, mert hős csak kiemelkedő alak lehet, és a nép ez okból szerepelteti urait — *Vargyas* (1962) így véli —, hiszen a mesék hősei sem urak többnyire; inkább hajlunk arra, hogy a balladák kialakulásakor nemes és a paraszt még ugyanazt az énekest hallgatta, igényeik e téren nem sokban különböztek (természetesen nem az arisztokratákról, nem a király környezetéről van szó). Ugyanez a helyzet a 12. századi francia lovagság (kis- és középbirtokosok) esetében is (*Le Goff—Le Roy Ladurie* 601). Így a balladaköltészet a 14—15. században még nem válhatott kizárólagosan paraszti műfajjá, a középbirtokos falusi irodalmi igényeit ugyanúgy kielégíthette. Más kérdés, hogy a társadalmi konfliktusokat kifejező művek nyilván népi indításúak.

[118] *Dávid* 1970. 51—52.

[119] *Elek* 23 skk. — *Mályusz* úgy véli, hogy az ének a nép érdekeit szólaltatta meg (1963. 7); mi itt sem mernénk ilyen éles distinkciót tenni már ebben a korban, hiszen Csóka fegyvernök hűségében a familiáris hűsége is kifejeződhetett; az, hogy a király zsarnokká lesz, a nemesség ideológiájával is megfér. Akár a balladákat, ezt az éneket sem hallgathatta csak paraszti közönség.

[120] A magyar népköltészet 96—97. (*Katona Imre* írta a fejezetet.)

[121] Erről vö. a IV. fejezetben írottakat.

[122] L. a IV. fejezetünkben.

E nyomok mögött kitapintható a hősi énekek szóbeli elterjedettsége, és az sem lehetetlen, hogy ilyen énekeket a „megrendelő" vagy pártfogó nagybirtokos, lovag magáról vagy még inkább elődeiről inspirált volna, csak erre nincs közvetlen adatunk. Az egyes narrációk mögött nemigen rejtőzött egy-egy konkrét jokulátorének: inkább az adományos mentalitását elégítette ki a kancelláriai fogalmazó a valós érdemek felsorolásakor, olyan toposzok halmozásával, amelyeknek egy része valóban lehetett reminiszcencia jokulátorénekek sztereotip fordulataira, és megfelelt a primitív nemesi dicsekedésnek, a hősi énekekből örökölt kérkedésnek.[123]

Ha konkrét éneket nem is fedezhetünk fel az egyes narrációk mögött, ezek az adományos — és utódai — számára tartalmilag-ideológiailag annyit jelentettek, mint egy róla költött ének. Ez volt az a „magasabb rendű" irodalom, amely kielégíthette a nemesi család dicsőségvágyát, kezdődő őskultuszát még akkor is, ha a pontos megértés végett időnként le kellett fordíttatnia. Nem tartozott a szórakoztató műfajba. De valószínűleg a családi eredetmondák, a nemesi mondák egyik fő forrása egy-egy régi oklevél narrációja volt; később zárkózhatott fel e mondákhoz a kapott címert magyarázó típus. A nemesi mondák legkorábban a 15. században keletkezhettek, világosan árulkodnak a kései utódok ősteremtő szándékáról.[124] Az, hogy hőseik igen gyakran a 13—14. században éltek, hogy ideológiájuk a király iránti hűség, a hadi dicsőség, nem a monda történeti hitelét fejezi ki, hanem csupán azt a történeti tényt, hogy a nemesi (köznemesi) családok kialakulása, a nemesség feltöltődése erre az időre tehető. A mondák keletkezésének sajátosságai azonban inkább azt a magyarázatot engedik meg, hogy egy évszázadokon át öröklődő, különböző motívumokkal gyarapodó-szegényedő mondatörzs hol az egyik, hol a másik történelmi korban játszódik, hol az egyik, hol a másik történeti személy vagy csoport köré fonódik.[125] (Az egyes sujet-k még a műfajhatárokat is átlépik: ugyanaz a történet legendák, mondák, hősi énekek keretében variálódhat.[126]) Persze időről időre e mondák, mesék — akármilyen mitikus eredetűek is — telítődnek az adott kor társadalmi valóságával, helyesebben egyes motívumaik csak az adott kor, sőt az adott társadalmi réteg gondjait-örömeit fejezik ki.[127] Egy 13. századi latin exemplumban, mely ősi népmesei motívumokra megy vissza, strukturalista elemzéssel így találta meg *Jacques Le Goff* a

[123] *V. Kovács* Sándor a narrációkat Mályusz művéről írt recenziójában (532) „világi novelláknak" fogja fel, s nem kísérli meg, hogy a világi novellák egyes jellemzőit e narrációkban felfedezze. Ez nem is sikerülne. A narráció így, ahogy van, műfajjá, mégpedig a kancellária, de csakhamar nemesi oklevéladók által is művelt nemesi műfajjá lett.

[124] E mondák áttekintése idáig a legrendszeresebben: *Szendrey* 1922. 45—64, itt különösen 47—48: családnévmagyarázó mondák, címermondák, birtokszerző mondák, Szent László kerékszöge, Ecce-típus; de a többi típusban is van olyan monda, amelynek hőse egy nemes, illetve nemesi család. *Szendrey* következő tanulmányában (1923/24, 1925, 1926) részletesen ismerteti az egyes mondák közt a nemesi mondákat is. — Továbbá: Bevezető tanulmány a Blagay-család oklevéltárához XXXIX—XLI old.: *Deák* 304; *Eerdész* I.

[125] Ez legvilágosabban látható *Dobos* áttekintéséből (1970. 97—109, kül. „Hősökhöz fűződő mondák", 104—16, 107). — A magyarázattal is *Dobos* Ilona szolgál: bizonyos történeti események a nép emlékezetében kontaminálódnak; az időrend megbomlásának egyik oka az életmód lassú változása; a nép elképzelésében a háborúról, ellenség elől való menekülésről stb. absztrakció él, önkényesen köti különböző korokhoz (1971. 145—146).

[126] Például a Szent László-legenda, illetve -mondakör (*Dobos* 1974. 140—189).

[127] *Le Goff—Le Roy Ladurie* (Le dossier médiéval) 598, 600.

nemességre jellemző réteget, „socialisation du conte"-nak nevezve a jelenséget.[128] Nekünk is van olyan (későn lejegyzett és nyilván a 15. századnál nem előbb kialakult) mondánk, amely a nemesi mentalitást őrzi. Az egyik legismertebb népmondatípusba, a kincsmondákba tartozik[129] a *Bélavára* Bujánházán (Szatmár megye) lejegyzett mondája. Az ellenség elől a kincseket elásó személyeket az effajta mondákban vagy legyilkolják, vagy nyelvük kivágásával némítják el, egyedül ebben a változatban szelídül a kegyetlenség tudatosan vállalt öngyilkossága, amelyre a király iránt érzett feltétlen *hűség* készteti az egész ötletet kieszelő *hadnagyokat*.[130] Nincs rá bizonyítékunk, hogy ez a változat mikor keletkezett s milyen hatásra szelídült meg, mégsem tévedhetünk sokat, ha a *fidelitas* propagandájának reminiszcenciáját halljuk ki belőle, akármilyen áttételesen is. (Valószínűleg tárgyalt korunknál jóval később alakult ki ez a monda.)

A lovagi típusú irodalom, másrészt a folklórkutatás szempontjából egyaránt izgalmas a *Toldi-monda* eredetének, keletkezésének, motívumainak, kifejlődésének vizsgálata.[131] Úgy véljük, a monda egészére (egyes motívumaitól függetlenül) jellemző, hogy hol Lajos, hol Mátyás király idejében játszódik, nyilvánvaló a rokonsága a Kinizsi-mondakörrel, a tipológia szerint az „erős ember"-mondákba tartozik.[132]

Az is elfogadható, hogy a monda éppen a 14. századi Meggyesi-familiáris, itáliai zsoldos, a főispánságig magát felverekedő *aulae regiae miles*[133] alakja köré fonódott az adott korban; azaz legkorábban Zsigmond uralkodásának első felében állt össze ősi népmesei szituációkból, a korai feudalizmus hősi énekeiből táplálkozó, a nyugati vagy akár keleti eredetű harcos-ideálhoz fűződő népi, illetve irodalmi motívumokból. Hogy ez a monda hol és milyen formában alakult olyan többé-kevésbé összefüggő hosszabb elbeszéléssé, amellyel *Ilosvai* találkozhatott, sokkal kevésbé megfogható. A legkevesebb fogódzót Ilosvai nyújtja. Más műveiben bevallottan források alapján dolgozott, ezért kell komolyan vennünk szavait:

[128] Szeminárium a Sorbonne-on, Párizs 1971/1972. Étienne de Bourbon „Quod ad multa valet cogitacio pene purgatorie" c. exemplumának elemzése az őszi szemeszterben.

[129] *Dobos* 1970. 103—104; *Szendrey* 1922. 50—51.

[130] „Mikor Béla király a tatárok elől menekült, ide hozta minden kincsét, hogy elrejtse a domb oldalában. De három hű embere azt mondta neki, hogy: »felséges királyom, nem lesz az úgy jó, mert nem szabad azt senkinek tudni, hogy hol a kincs, csak neked«. Azért azt tanácsolták, hogy bízza rájuk a dolgot, ő meg vonuljon félre a sereggel, de ügyeljen, hogy senki meg ne leshesse hármójukat. Úgy is lett. Egyszer aztán megjött az egyik hadnagy. Megmondta Bélának, hogy hol van a kincs. De azt is elmondta, hogy a másik kettő már megölte magát, s avval ő is a szívébe döfte kardját, hogy senki se tudhassa a királyon kívül, merre van a kincs." (*Szendrey* 1920. 50.)

[131] A szerteágazó kutatás eredményeinek ismertetése helyett csupán az idevágó munkákra utalunk: *Szilády Áron* jegyzetei Ilosvai Péter Toldijához RMKT IV. 341—381; *Birkás* 277—289; *Karácsonyi* 1912. 321—323; *Moór* 1914; Uő., UngJb 1937. 78—81; *Solymossy* 1918. 1—23; *Solymossy* 1924. 1—18, 81—96; *Mályusz* 1924. 3—32; *Mályusz* 1926. 225—228, *Mályusz* 1934(b). 126—149; *Király* 1934. 11—18; *Fest* 1938. 305—337; *Klaniczay* 1954. 365, 375—376; *Korompay* 1956. 20—27; *Fóti* 1958. 507—514. (Csak a legfontosabb munkákat soroltam fel.)

[132] *Dobos* 1970. 104.

[133] *Mályusz* 1924. 4—5.

.... Csuda, hogy mindeddig sem emlékeztünk erről.

Gyakran gondolkodtam ezen én magamban,
Keveset olvasok róla krónikában,
Maga méltó volna írni ezt is abban;
Az énekszerzők is feledkeztek dolgokban.[134]

Így nem hisszük, hogy Ilosvai bármilyen kialakult, latin vagy magyar szöveget láthatott, megkomponált éneket hallhatott volna, a monda, illetve ekkor már valószínűleg a különböző mondák ihlették meg. (Ezért is olyan egyenetlen, anekdotikus Toldi életútja az Ilosvai-históriában.) Ezek elvileg kialakulhattak a Toldi család központja, Nagyszalonta körül is, de minthogy a lejegyzett mondák az Ilosvai által hagyományozott történetnél (ha a Boccaccio-ihletésű prágai kalandtól el is tekintünk) kevesebb szálúak, egyáltalán nem lehetetlen, hogy az udvarban (Mária, Zsigmond udvarában?) futott össze a sok különböző régi és új, mesés és történeti, népi és nyugati kultúrmotívum, itt ölthetett formát — vagy itt öltözött új formába egy korábban is tipikus hős története — a jokulátorénekben (s most itt nem lényeges, hogy szerzője klerikus volt-e vagy hivatásos énekes), a mulattatók variálva és mindenkori közönségük igényeihez alkalmazva széthordták, s a nép végül, ahogy a gyűjtések tanúsítják, mondáihoz hasonlította, mondakincsébe olvasztotta.

Nem Magyarországon keletkezett a vízióirodalomnak egy korai darabja, mégis magyar vonatkozású, mert hőse, *Crissaphan fia György vitéz,* Lajos nápolyi hadjárataiban elkövetett bűneiért vezekelve zarándokolt el az írországi Szent Patrik-barlanghoz 1353-ban.[135] György kilétét a legszorgosabb kutatásoknak sem sikerült még megoldani,[136] pedig ha valóban magyar történeti személynek bizonyulna, a Nyugat-Európában lejegyzett vízió a magyar művelődéstörténethez volna kapcsol-

[134] Ilosvai Péter: Az hires neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való historia. RMKT IV. 241. 4., 9—12. sor. — A 4. sor többes szám első személye nem fejedelmi többes: az 1. sorban „emlékezem" áll, csakúgy, mint az idézett 9.-ben, tehát a költők, énekesek társadalmát jelenti a többes szám.

[135] *Visiones Georgii.* [Szövege magyar fordításban megjelent *V. Kovács S.* szerk.: Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Bp. 1985. 35—218. A szerk.]

[136] *Toldy* 1871. 229—247. — *Hammerich* (1927. 313—330) összefogja és ismerteti a korábbi nézeteket, ő maga arra gondol, hogy a „Crissaphan" a magyar nyelvet nem ismerő író, másoló torzítása, és felveti a Lajos kíséretében tartózkodó Mikcs bán fiával való azonosítás lehetőségét. Mikcs négy fia közül azonban egy sem volt György nevű. *Dercsényi* (1942. 72) Becsei Imre fiára, Vesszősre (= György) gondol; ők valóban hárman voltak testvérek, s ha nem is a legfiatalabbat, az egyiket (Töttöst) Istvánnak hívták; a kortárs történetírók közül egyedül Kétyi János minorita hagyományozza, hogy ő volt Durazzói Károly kivégzője (HHFD III. 151), viszont mint a király gyóntatója, Kétyi lehet a legközelebbi tanú. (Vesszős itáliai katonáskodásáról okleveles bizonyítékok is vannak, nem tudjuk, viselt-e komolyabb funkciót.) — Újabb, semmire sem kötelező ötletként felvethetjük a nápolyi hadjárat résztvevői közül Bebek György lovagot, akinek szintén volt István nevű testvére (vö. *Karácsonyi* nemzedékrendi táblázatát, MN I. 95). A „Crissaphan" név azonban a legcsekélyebb kapcsolatba sem hozható Becsei Imrével vagy Bebek Domokossal, az elírásnál sokkal nagyobb eltérésről van itt szó. Nem tehetjük-e fel több történeti, ill. mondai szereplő kontaminálódását? Az mindenesetre érdekes, hogy az aulae miles rétegbe tartozókat keverhettük gyanúba. [Becsei Vesszős György mellett újabban meggyőző bizonyítékokat közölt *Szegfű László:* György, Crissafán fia, aki megjárta a túlvilágot. ItK 1986. 1—21. A szerk.]

ható, s feltételezhetnénk, hogy legalább szóban Magyarországon is elterjedt, s így a 14. századi irodalomba tartozott. Dercsényi Dezső hipotézisét sajnos közelebbi adat nem támasztja alá, de művészi s egyben történeti érzékenységről tanúskodik, hogy a hős típusát eltalálta: ez a költött vagy igazi György vitéz valóban egy Vesszős-féle mindenre elszánt, „barbár" lovag lehetett, akiről egyaránt elképzelhető, hogy Durazzói Károlyt a Lajos-pártiak szemében is lovagiatlan királyi parancsra kivégzi, valamint hogy lelke üdvösségéért leánya zselizi templomukban megfesteti a Magyarországon társtalan, bűnbánó *ars moriendi* freskót.[137]

György vitéz történetét azonban Magyarországon is ismerték: ha előbb nem, Zsigmond korában, ha másutt nem, udvari környezetben, hiszen a Rátót nembeli *Tari Lőrincet* részben ez ösztönözte a purgatórium meglátogatására.[138] Tari Lőrinc történetét pedig nagy valószínűséggel *énekesek* terjesztették el a 15. század folyamán, ha *Tinódi* a lejegyzett látomástól független (helyesebben azt kiegészítő) mondát örökített meg.[139] Igaza lehet Mályusz Elemérnek: az, hogy a Tari Lőrinc-vízióból ilyen úton a 15. században ének, illetve népmonda keletkezett, a közönség igényeit tükrözi, és az irodalmi alkotások keletkezésére is rávilágít.[140] A Toldi-monda kialakulásának útja *főbb vonalakban* párhuzamos lehet ezzel az úttal, de valamennyi állomásában nem feltétlenül egyezik meg. A latin írott ősforrás csak Lőrinc víziójával kapcsolatban adott — *és nem Magyarországon keletkezett* — csupán azt bizonyítja, hogy az énekesek bárhonnan vehették tárgyukat. Vargyas jól látja, hogy a Tari-monda kialakulásában is a keleti hagyományok és a két lovag keresztény hagyományokhoz kapcsoldó látomásai játszanak közre, úgy forradnak egybe éppen az Anjou-korban, mint a hadakozásban, hadi viseletben megfigyelt keleti és nyugati előzményekre mutató jelenségek, amelyek nem zárták ki egymást, inkább lehettek egymás variánsai, párhuzamai.[141] A kulturális egybeforradás magyarázatául ő a parasztság feltörését jelöli meg a magasabb életformákba; mi legalább ennyire jelentősnek tartjuk a köznemesség kialakulását és felzárkózását: a parasztsághoz közel álló kulturális érdeklődése révén még inkább kiemelhette a korábban megbúvó, népi elemeket (annál inkább, minthogy sorai „alulról" töltődtek fel). Az tehát, hogy a Toldi-monda a keleti — illetve nyugati eredetű folklór —, illetve irodalmi motívumokból ötvöződött össze, és későbbi fejlődése során újra népmondává lett, nem zárta ki, hogy a 14—15. század fordulója körül konkrét formát öltsön: éppen azáltal, hogy a különböző motívumok egy meghatározott történeti személy köré rendeződtek, a mondát egy vékony, de kulturális szempontból az adott korban jelentős réteg, a királyi lovagság „sajátította ki", az Ilosvai művében összefogott, többé-kevésbé kerek Toldi-monda ebből a

[137] *Radocsay* 1954. 240. (Itt irodalom is.) Ábr.: LXVIII. tábla Becsei különítélete az *ars bene moriendi*nek csak elemeit vette át (*Leopold* 65).

[138] A György-vízió őse, az Oenus (Owein) lovag Patrik-purgatórium legendája ugyanúgy osztrák-bajor területen terjedt el leginkább, ahogy maga a György-vízió német kéziratai is innen származnak *Visiones Georgii* (*Hammerich* bevezetője) 11; *Delehaye; Posonyi* kül. 224.

[139] Tinódi L. Sebestyén: Zsigmond király és császárnak krónikája. 1552. RMKT III. 357—358. (*Posonyi* 224.) *Vargyas* Lajos vizsgálta felül és terjesztette ki szélesebb alapokon: bizonyos motívumok és Patrik-(purgatóriumi) legendák közül csak a két „magyar" mondában egyeznek, ez viszont keleti elképzelésekkel állítható párhuzamba; eleven keleti hagyományok is irányították a két zarándokot (1963. 41—49).

[140] *Mályusz* 1934(b). 146.

[141] *Vargyas* 1963. 49.

korból erről a rétegről, pályafutásáról, ideológiájáról, mentalitásáról lényegében (és nem betű szerint) hitelesen vall, s a magyar társadalmi-kulturális viszonyok fejlettségének megfelelően nálunk ilyen ének, ilyen szóbeli alkotás helyettesíthette a lovagi irodalmat.

*

Az énekek elterjesztésében, alakításában szerepet játszó vidéki jokulátorokra, az egyes urak birtokán, vendégeként élő, illetve az urakat is felkereső énekmondókra, tehát a nagybirtokosság (és a jómódú középbirtokosság) „irodalmi" igényeire a 14. századból is van egy-két adatunk, többek között a király környezetét alkotó lovagokkal kapcsolatban.

Még a 13. század végén az Atyusz nemzetség valamelyik tagja pártját foghatta Mikó jokulátornak és fiainak, s a Balaton vidéki Kálon használatra földet engedett át nekik. Feltehető, hogy ezek a jokulátorok a 13. században még a királyság hatalmi és gazdasági körében éltek,[142] mikor szervezetük bomlásnak indult, nyilván nemritkán kerültek egy-egy dominus szolgálatába. Így kerülhetett *Tamás istrio* és *István fyellator* is a Nagymihályiak birtokára, Tamás kifejezetten *vendég,* hospes volt ezen a birtokon.[143] Az Ung megyei szervezett jokulátortelepülésből települtek oda a Nagymihályiak hívására a 14. században,[144] és egészen biztos, hogy az ajándékot mesterségük gyakorlásával érdemelték ki.

Egy formuláskönyvben fennmaradt levélminta szerint M. iskolamester *Magyar Pál* gimesi várnagynak jokulátorokat ajánlott; ezek az ő lakodalmán arattak vidám tetszést és nagy sikert, és az iskolamester Magyar Pálnak tett szolgálatai fejében kéri, hogy a várnagy a jokulátorokat rangjához illően megjutalmazva küldje vissza hozzá.[145] Egy ilyen kérésnek csak akkor lehet értelme, ha a jokulátorok Magyar Pál előtt is bemutatják tudásukat. A társtalan adatot meg kell becsülnünk: képet ad a mulattatók, énekesek *közönségéről,* az énekek elterjedésének útjáról — azaz az út egy szakaszáról.

*

Régóta vitatott *a nyugat-európai lovagi irodalom közvetlen magyarországi jelenléte* is. Tudjuk, hogy Anonymus írt egy Trója-regényt, elképzelhető, hogy ezt barátja, Csák Miklós magyarra fordította.[146]

Az újonnan összegyűjtött, legalább részben középkori művelődési anyagát képviselő népi imaszövegekben a *Grál-legenda* darabkái csillannak meg.[147] A szövegek széles körű elterjedettsége, a variációk is mutatják, hogy nem lehet szó

[142] *Pais* 1953. 13, 15.
[143] 1337: Sztáray I. 129; 1358. Sztáray I. 301—302.
[144] *Sebestyén* 1891. 413.
[145] *Fejérpataky* 1886. 61.
[146] *Hadrovics* 1954. 79—175; *Sólyom* 78—81.
[147] *Erdélyi* 1971. kül. 348—349; *Mezey* korreferátuma ugyanitt, 368—370; *Erdélyi* 1970. kül. 93, 94, 95, 100.

véletlenről, újabb kori tudós beleköltésről. A forrást, az első láncszemet nem lehet kikövetkeztetni. Akár nyugat-európai vándorköltő, akár prédikátor hozta a legendát Magyarországra (hogy csupán két tetszőlegesen kiragadott lehetőséget említsünk), ez mindenesetre korán, a 14—15. században — vagy még előbb — történhetett. Talán itt is az énekmondók voltak a közvetítő csatornák. Az út végpontja azonban nem a népmonda, hanem a népi imádság: ezt csupán a legenda egyházi tartalma magyarázza? Logikusabb volna a kezdeti szakaszban is egyházi befolyást feltételezni, egy francia szerzetesrend (vagy a templomosok?) útján.[148]

Ami a nyugati lovagi irodalom többi termékét illeti: az adathiány nem okvetlenül jelenti, hogy ezeket nem ismerték (még 300 évvel később is hiányos, rossz könyvtárjegyzékekre vagyunk utalva). Fennmaradt szövegek híján a kutatók elsődleges forrása a személynév-, illetve helynévadás volt. Az eredményektől függetlenül a *személynévadás* önmagában is megérdemel egy kis kitérőt. Hiszen több szempontból vall a művelődési viszonyokról. Az úgynevezett divatnevek mindig valamilyen ideológiai, irodalmi-művelődési áramlat *távoli lecsapódásai*, a nevek elterjedése a különböző társadalmi rétegekben az illető áramlat (legalább periférikus) jelentéseinek elterjedéséről, az elterjedés gyorsaságáról és mélységéről tanúskodik. Európa-szerte megfigyelhető, hogy a régi, pogány nevek és ragadványnevek a 13. századtól kezdve, de különösen a 14. században szorulnak véglegesen háttérbe a szentek nevei mögött. Párizsban, Génuában, Firenzében, Drezdában a leggyakoribb név a János, és Boroszlóban is ez áll a második helyen. Miklós, György, Jakab és Péter még igen kedveltek; német nyelvterületen a János, Miklós és a Péter (váltogatott sorrendben) a legelterjedtebb 14. századi férfinév.[149]

Magyarországon sem más lényegében a helyzet. A 14. század második felében a martyrologiumi keresztnevek csaknem teljesen kiszorították már a régi magyar személyneveket.[150] Az egyház a 12. század második felétől törekedett arra, hogy a gyerekeket születés után közvetlenül kereszteljék meg, így befolyásolta a névadást, de Nyugat-Európában csak a 14. századi zsinatok hoztak kifejezetten ilyen határozatokat.[151] Nálunk viszont az 1279-es budai zsinaton így határoztak.[152]

A másik magyarázatot a szentek terjedő kultuszában, az intenzívebb vallásosságban látják.[153] A keresztelés, a keresztszülők megnövekedett szerepe is ennek a típusú névadásnak kedvezhetett, másrészt a 14. századra az urbanizáció, kereskedelem-pénzgazdálkodás fellendülésének meg kellett érződnie a kulturális hatások és érintkezések meggyorsulásában, bizonyos fokú uniformizáló tendenciában is.

A női nevek vizsgálata során Berrár Jolán állapította meg, hogy az eredeti magyar neveket a jövevénynevek rohamosan kiszorítják, az eredetiek a 13. század második

[148] A Grál-legenda és Bernát, illetve a templomosok kapcsolatáról: *Mergell* 99; *Schröder* 118 skk.

[149] *Kedar* 431. Tableau II; *Fleischer* 49—51.

[150] *Jakubovich—Pais* 200. A Váradi Regestrumban még vannak tabunevek (*Nevetlen*, id. kiad. 309, 183).

[151] *Kedar* 435—436.

[152] „Dicant etiam laicis, quod nomen puero non imponant." Laikus is keresztelhet szükség esetén, de szabályosan kell elmondani a formulát, és aztán elvinni a gyereket a templom ajtajához: „et tunc a sacerdote nomen puero imponatur", *Hube* 141. (Philippus Firmanus episcopus legatus Synodus Budensis anni 1279. cap. 89.)

[153] *Kedar* 436—437, 440; *Magyar* 3—4 (rámutat a helynévadással való kapcsolatokra); *Székely* 1970(a). 201.

felében 30, a 14. század második felében már csak 7 százalékát teszik ki a névállománynak. A két névcsoport aránya társadalmilag is különbözik, a szolgálók közt a magyar nevek aránya mindig nagyobb, mint a domináknál, de itt is fogy (a 14. század első felében 36 százalék).[154]

Persze — legalább ragadványnév szinten — a régi típusú névadásnak is megvannak az emlékei a 14. századi nemességnél. Becsei Imre három fiát Istvánnak, Györgynek és Tamásnak keresztelte;[155] ki tudja, mikor és hogyan ragadt rájuk a *Töttös, Vesszős* és *Tövises* név olyannyira, hogy jóformán csak ezt használják keresztnév helyett. Töttös neve talán a *tölt* ige (farcio) származéka, és olyasmit jelenthet, mint „töltött, hízott, kövér".[156] A Vesszős a. m. „virgatus, virgeus"; egy évszázadokkal későbbi példa éppen a két testvér nevét hozza össze: „A tövisses burjánoc és bokrok vesszős helyec nevével dicsekednek."[157]

A *György*, illetve *László* név adásának megszaporodása a 14. század elején a két szent fellendülő kultuszának köszönhető.[158] Mint feljebb céloztunk rá, a lovagi ideálok, olvasmányok, legendák leszűrődésére következtet több kutató egyes Nyugatról ideszármazott nevek divatjából is. Eszerint a trójai, a breton-kelta mondakörre, illetve a Roland-énekre utal vissza több nevünk, sőt a német hőseposzok ismeretét, a Dietrich-monda kedveltségét is feltételezték.[159] A tárgyilagos kutatónak azonban inkább Székely György véleményét kell osztania: „egyelőre nem dönthető el, mennyire begyökerezett, tudati elemről van szó, vagy az esetek mily hányadában érvényesült az előkelősködő divat".[160] A személynévadást tudniillik annyira sokféle szociológiai-kulturális tényező befolyásolja, hogy túlságosan tetszőleges volna abból az egyiket — a legmutatósabbat — kizárólagossá tenni, és mindjárt irodalomtörténeti következtetéseket levonni belőle. Mindazonáltal több szempontú, bonyolultabb vizsgálattal óvatosabb következetéseket ilyen téren is megengedhetünk.

A *Roland—Olivér* névpárral foglalkozott Vajay Szabolcs, és a normann eredetű Rátold nemzetség franciás hagyományairól más tények is vallanak.[161] Vajay szerint a névpár sűrű előfordulása a Roland-ének ismeretét bizonyítja, sőt ebből már korai magyar változatra is következtet.[162] A névpár puszta felbukkanása a normann eredetű

[154] *Berrár* 60 (lásd még a 181-es jegyzetet).

[155] Zichy II. pp. XII—XIII.

[156] Székely jelentésváltozata maradt fenn (*Szinnyei* II. *tölt.* címszó).

[157] Comenius, id. MNySz III. col. 1127.

[158] *Székely* 1970(a). 202—203; *Magyar* 4, 7.

[159] *Pais* 1923. 187—189. Vö. *Pais*, MNy 1932. 323—324; *Moór* 1925. 257—258; *Moór* 1937. 57—67; *Vajay* 1962. 323—327; *Vajay* 1968. 333—337. Így vélekedett *Hadrovics* László is (1954. 105), de felhívta a figyelmet: „Senki sem kísérelte meg, hogy az összes idevágó személynevek összegyűjtésével, megjelenésük és eltűnésük körülményeinek vizsgálatával ezt a feltevést szilárd alapokra helyezze."

[160] *Székely* 1970(a). 204.

[161] *Mályusz* 1971(b). 33, itt irod. is.

[162] *Vajay* 1962. 324; 1968. 334—336. „Bizonyosan feltételezhető, hogy a Roland-ének magyar változata már Könyves Kálmán korában elkészülhetett, a királyné személyéhez közel álló Rátótok valamely magyar dalnoka által. Lehetséges, hogy a Nyugatról átvett lovagirodalom legelső magyar termékét kell tisztelnünk a magyar Roland-énekben." E két mondat valamennyi állítása hipotetikus, s a hipotéziseknek kellene egymást erősíteniök. Nem tudjuk, hogy a Rátótoknak volt-e egyáltalán magyar (vagy akármilyen) dalnoka; nem tudjuk, hogy Kálmán korában a „Gesta Ladislai regis"-en kívül készült-e lovagi jellegű irodalmi alkotás; nem tudjuk, hogy a feltételezett Rátótokon és egy-két papon kívül lett volna-e már ekkor közönsége; minthogy a magyar nyelvű lovagirodalom minden terméke — ha volt — elveszett, nehéz

család névadásában nem okvetlenül mutatna a Roland-ének közvetlen hatására, hiszen lehetne szó családi hagyományról, divatról is: mégis, éppen a bevándorlás korai időpontja szól a hősi ének ismeretének valamelyes foka mellett. Hiszen a 11. században Normandiában e nevek még közelebb voltak közvetlen forrásukhoz, mint később, amikor már az énektől függetlenülhetett a névadás. Egyébként a francia irodalomban is érdekes probléma a névpár megjelenése egy családon belül s az ebből levonható következtetések. A 11. századtól kezdve neveznek így párosával klerikusokat és előkelő lovagokat elsősorban Normandiában és Bretagne-ban. Boissonnade még

---

kronológiai sorrendet felállítani stb. Mindezt *Vajay* sem tudja megnyugtatóan bizonyítani; jóllehet azt állítja, hogy a Rátót nemzetségben a két név 13 esetben, négyszeres névpárként fordul elő (1968. 334), a közölt genealógiai táblázaton (1968. 337) csak 10 esetet, ebből 3 névpárt számoltunk össze. (Névpár: ha a testvéreket vagy az apát és fiát hívják Rolandnak és Olivérnek.) E három névpárból a középső igen kérdéses (Mátyás fiai), minthogy Vajay nemzedékrendi táblázatát hivatkozással nem látja el, magunk az 1320—1321 közti Rolandra nem akadtunk, s mivel ezt a Rolandot Karácsonyi János példaszerűen adatolt nemzedékrendi táblázata, valamint Wertner Mór genealógiája sem említi (*Karácsonyi:* MN III. 6; *Wertner* 1897. 132), egyelőre nem tudjuk elfogadni. Egyébként Karácsonyi, Wertner és Vajay táblázatai eléggé eltérnek: annál inkább szükséges lett volna az újabb adatok alátámasztása. — Vajay cikkének egyéb pontatlanságai: 1. A Lóránt névváltozat első előfordulása nem 1255, hanem 1244; „nepos Dionisii de Potacha" (W VII. 183). Ez egyébként Vajay elméletére inkább kedvező tény. 2. Az Árpád-kor női neveiben nem talált Izoldát, ezzel szemben vö. *Berrár* (45) és 3. grafikonunk 18 esetét. 3. Az Artus-mondakör többi nevének magyarországi előfordulásáról nincs tudomása, ezzel szemben vö. *Pais*, MNy 1932, 324 és 5. táblázatunkat. 4. Mindaz, amit az *Olivant* név elterjedéséről és ennek a Divék nemhez fűződő kapcsolatáról ír, rendkívül kérdéses. Elképzelhető, hogy az Elefánti családnak volt köze a nemzetséghez (*Vajay* 1962. 323—324; 1968. 335), noha abban az 1291-es, tehát viszonylag korai oklevélben, amely az Elefánti család két ága közötti vitás ügyről szól, Divéki Bodomér más Nyitra megyei urak között csupán az egyik választott bíró (W VII. 516), és a hasonló címerek egyike sem régebbi a 15. századnál (*Csoma* 1904. 68). A címerhasonlóság kialakulhatott későbbi családi kapcsolatok révén is. A Bél Mátyás által jelzésszerűen odavetett Elefánti családi legendából (amely szerint egyik ősük Kálmán királynak egy elefántot és két mórt hozott ajándékba) arra következtetni, hogy a szicíliai királyleányért menesztett küldöttségnek tagja vagy akár vezetője egy Divék nembeli lehetett, ez vadásztököt hozott volna Kálmánnak ajándékba, s ennek emlékére nevezték a cserében nyert nyitrai birtokon új várukat Olifant várának (*Vajay* 1968. 355), illetve a kürtöt ők maguk őrizhették egy várban, amely innen vette volna a nevét (*Vajay* 1962. 323), filológiailag teljesen megalapozatlan. A gondolatmenetben egyedül az igazolható, hogy Kálmán király Roger őrgróf leányáért magyar követeket küldött (*Pauler,* Száz 1888. 213—214). Elefánt-Olifant nevű várat idáig sehol sem mutattak ki, csupán egy községet Nyitra megyében, amelynek a Divék nemhez tartozása, mint láttuk, rendkívül kérdéses; a Divék nembelieknek lehetett egyébként egy vára, ezt csupán *castrum*nak említik az oklevelek (F VIII/3. 658; HO VI. 443). *Karácsonyi* Banka közelében feltételezi ezt a nyomatűnt várat (MN I. 405). Az okleveles hagyományban nyoma sincs annak, hogy Kálmán idején egy Divék nembeli bármilyen adományban részesült volna vagy közéleti szerepet töltött volna be, a nemzetség tagjainak első említése a 13. század közepéről maradt ránk [vö. *Karácsonyi* cikkét (MN) és Szentpétery—Borsa kritikai jegyzékét (SztpR)]. Módszertanilag súlyos hiba egy 18. század közepén feljegyzett családi eredetmondát 600 évvel korábbi történeti esemény hiteles történeti forrásaként felfogni, és egy, az esemény után vagy 150 évvel felbukkant, talán nem is rokon nemzetség közéleti szerepére következtetni belőle. Az tudniillik, hogy a mondában Kálmán nevével kapcsolják össze az elefántot, a mondák keletkezésének sajátságait ismerve egyáltalán nem bizonyítja, hogy az elefánt a család hagyományában Kálmánnal valóban egyidőben bukkant volna fel. Az Elefánti család mondája az eredet-, illetve névmagyarázó mondák tipikus példája, amelyekről feljebb említést tettünk. (Vö. *Dobos* 1970. 102, a történeti hagyomány és a mondák viszonyáról *Dobos* 1971. 145—146). Hasonló genealógiai mondákat a 15. század végétől, a 16. század elejétől fogva „gyártanak" a nemes családok. A fenti példákon kívül még lásd: *K. Obermayer—Horváth* 775—776. [A szerző már nem hasznosíthatta *Korompay Klára* Középkori neveink és a Roland-ének (Bp. 1978) c. értekezését. A szerk.]

csak a legenda ismeretére, F. Lot viszont már az ének elterjedésére következtet ebből.[163]

Csakhogy a franciák sokkal indokoltabban következtethetnek az eposz ismeretére a névpár felbukkanásából, mint mi. Ott sokkal kevesebb közvetítő láncszem szükséges: kezükben a szóbeli elterjedést követő lejegyzett normandiai változat is, s mindez *saját* anyanyelvükön, saját irodalmi termékükről vall. Ahhoz, hogy Magyarországon ismerték az éneket vagy legalább a legendát, eleve idegen hatást: franciát vagy német közvetítést kell feltételezni.[164] (A középkori német nevek közt is találni — ritkán — Rollandust és Oliverust.[165])

A *Lóránt* és *Olivér* névalakoknak a magyar versritmus eufóniájára történt alakulása nagyon tetszetős feltevés[166] — bár ez a 13. század első felénél nem történhetett korábban (és Loránd comes budai bíró a 14. században például *német* lehetett)[167] —, de ezen az alapon jövevény neveink túlnyomó részéről hihetnénk, hogy versritmus csiszolta őket. (Hogy csak az első eszembe jutó példákat idézzem: Dionysius = *Dénes,* Dominicus = *Domokos.*)

A Rátót nemzetségben az első adatolt névpár Domokos tárnokmester Roland és Olivér nevű fia; ezek az 1220-as években születhettek. Sebridus mester testvérei az 1250-es években; gombási Kristóf fiai az 1270-es években.[168] Ez utóbbiak nem a nagybirtokos arisztokrácia tagjai, miként az 1300 körül született Olivér fia Lóránt hamvai nemes sem az,[169] 1357-ből ismerjük a nemes Lóránt fia Olivér fia István káplánt,[170] ő is a köznemesség tagja lehetett.

Ezekből az adatokból gondolhatunk a monda szórványos ismeretére, terjedésére még a középbirtokosság körében is, esetleg papi közvetítéssel (keresztelés, káptalani-kolostori iskolázás útján). Némileg igazolhatja ezt *2. sz. grafikonunk,* ahol a két név időrendi előfordulásainak görbéje nagyjából egyszerre ugrik magasra (1240—1270), és körülbelül erre az időre esik az *Olivant* személynévre kereszteltek görbéje is. Mégis meggondolásra késztet az a tény, hogy az esetek túlnyomó részében a nevek *külön* fordulnak elő, s ez sokkal kevésbé vall tudatos ismeretekre. Magában a Rátót nemzetségben sem igen volt eleven a hagyomány. Ha Domokos fiait vesszük 1. generációnak, a Karácsonyi táblázatán feltüntetett 4 fiúból 2 volt Roland, illetve Olivér; a 2. generációban 13 fiú közül csak 1 Roland; a 3. generációban 17 fiú közül 2 Roland, 1 Olivér; a 4. generációból Karácsonyi csak 11 fiút tüntet fel, egy itt nem szereplő 12. fiú volt Roland. A 3. generációban előforduló nagyobb szám annak következménye, hogy a gyermekeket nagyapáról, nagybácsiról még szívesebben

[163] *Boissonnade* 1923. 318—320, 335—336, *Lot* 1928. 372—373. — *Aebischer* szerint a legkorábbi adat, amikor két testvér viseli a névpárt, valamivel 1050 után már a legenda provence-i ismeretére utal (Revue Belge de philologie et d'histoire. 1952. 675). A névadásról vö. *Bloch* 155—156: „a felső osztályok a 12. század végétől elkezdik valóban élni legendáikat".

[164] *Pais* 1923. 187—189, ill. *Berrár* 59.

[165] *Socin* 1903. Rollandus 1 előfordulása, Oliverus 3 adata a nevek elválását, eposztól független terjedését sejteti.

[166] *Vajay* 1968. 335.

[167] Az első Lóránt-adat 1244: W VII. 183, nem az arisztokrácia köréből. — *Kubinyi* 1973(a). 263.

[168] SztpR 2449., 3633. sz.

[169] AO I. 560.

[170] „capellano Stephano nato nobilis viri Oliuerii Lorandi, clerico Strig. dioc., studenti in iure canonico" (Smič. XII. 413).

nevezték el (a divatnevek második, kisebb hulláma mindig a 3. generációban tetőzik), mint az apákról.

Maguk a *Rolandok* elsősorban dominusok, de többségük nemzetséghez nem tartozik, nyilván közép- sőt kisbirtokos. Van köztük pap és délszláv jogvégzett értelmiségi, iobagio ecclesiae és nemesúr serviense. Ilyenkor sem kell okvetlenül a monda népszerűvé válására gondolni, a név „csúszhat lefelé", lehet akár a keresztelő pap ötlete. A Rátót nemen kívül előfordul a Barsa, a Pok nemben; a 14. században két Ákos, egy Hunt-Pázmány és egy Gárdony nembelit hívnak így. Az *Olivér*ekre is ez a társadalmi szóródás jellemző, megtalálhatók az Abáknál, a Csabi várjobbágynemzetségben (háromszor is), de a példák túlnyomórészt nemzetségen kívüli középbirtokosok köréből gyűjthetők. *Olivant*ra ez méginkább érvényes: az első, 1275-ből ismert személy nem is volt nemes (királyi vadász). A Flore, Floride származékai, a *Flóris*ok az ugyancsak a chanson de geste-ekben szereplő „társnőikkel" együtt kizárólag dominák.[171] A lovagirodalmi neveket hozhatták részben a királynék kíséretében betelepült lovagok,[172] de a szélesebb elterjedésben a francia papság és a vallon telepesek, illetve a német ajkú polgárság — esetleg azok Spielmannjai — is közrejátszhattak.[173]

A *Tristan—Lancelot—Yven* névhármas is a német kultúrájú Hahót-Buzád nemzetségben fordul elő, a testvérek 1210—1220 körül születhettek; ezekben az években találjuk az első *Arthus*t és az egyetlen *Weniwer*t, az Atyusz nembeli Sal ispán egyik leányát (a másik három leánynak tipikus német neve van), a Weniwer-t azonban a német névkönyvek nem említik; feltételezhető egy saját nyelvű *Wini-werra* — „Harcszerető" — névalak is, de legalább ennyire a *Guinevra* változatának is felfoghatjuk.[174] S bár a Tristan és a Lancelot (mindig külön!) később is előfordul, a fentiek alapján még kevésbé lehetünk biztosak abban, hogy a mondát a 13—14. században Buzád bánon és körén kívül ismerték.

A *trójai*, illetve *Nagy Sándor-mondakör* neveinek elterjedése — legalább kezdetben — irodalmi mintákat feltételez, de itt is valószínű a keresztelő, illetve oktató papság közvetítése. Ezt bizonyítja egyéb antik nevek divatja is. (Lásd az *5. sz. táblázat*unkat!) Mindezek már a 12. században terjedni kezdenek.[175] Más, későbbi adatok itt is francia-vallon hatásra mutatnak.[176] (Az összeházasodás is döntő tényező.)

[171] Az adatokat l. a grafikonokhoz mellékelt Adattárban. (A lovagregényben ez férfinév volt!)

[172] A királynék: Kálmán felesége Roger calabriai és szicíliai hűbérúr leánya (*Pauler* I. 261); III. Béláé: Châtillon Anna, antiochiai hercegkisasszony (*Pauler* I. 415); Imréé: Konstancia, II. Alfonz aragóniai király leánya (*Pauler* II. 41); II. András 2. felesége: Courtenay Jolantha, a konstantinápolyi latin császár udvarárból (*Pauler* II. 70); 3. felesége: Este Beatrix az anconai őrgróf leánya (*Pauler* II. 160). Egyéb dinasztikus kapcsolatok: II. András testvérét Bonifác őrgróf, a konstantinápolyi latin császárság megalapítója vette feleségül (*Pauler* II. 60), Jolanta királyné leányát I. Jaime aragóniai király (*Pauler* II. 160), V. István gyermekeit a nápolyi Anjou-házzal házasította össze stb.

[173] *Pais*, MNy 1923. 188—189; *Moór* 1937. 80 skk.; *Berrár* 45—46.

[174] Vö. 3. grafikonunkat és 5. táblázatunkat, ill. a megfelelő Adattárat. A *Wini-werra* kikövetkeztetéséhez lásd *Fleischer* 33, 38; *Socin* a nevet semmilyen alakváltozatban nem említi; a Guinevra-származtatás ötletét Kubinyi Andrásnak köszönöm.

[175] *Socin* (571) együtt említi Tristand-t, Ilyast, Aristotelest, Pirzevallt, Menelaust és Erecet. Különösen svájci területen terjedtek el a franciás eredetű lovagi nevek, ugyanitt a trójai mondakör nevei is.

[176] Az Ajka nemzetség az *Achilles* nevet talán francia ősanyának köszönheti. (Vö. Kötelékek c. fejezetünket.) A vallon hatáshoz vö. az északi országrészben Párisháza, Páris és Galcius Bastianus, ill. János

Mind a breton, mind az antik mondakör neveinek hordozói között akadnak alacsony rangúak: jobbágy (currifer), azonkívül várjobbágy, kis- és középbirtokos is lehet *Achilles*. Megjegyzendő azonban, hogy antik neveket a 12—13. század fordulója körül többnyire klerikusok viselnek, talán idegen származásúak is akadnak köztük (franciák). *Izolda* viszont, a 13. század második felétől kezdve lehetett pozsonyi német polgárleány, de a Nádasd, a Rátót, a Ják nemzetségben is kereszteltek így egy-egy leánygyermeket. Az antik nevek szélesebb elterjedése külön figyelmet érdemel, bár, ismételjük: kérdéses, hogy mindezek az adatok a lovagi mondaköröknek milyen fokú és mélységű ismeretét, illetve terjedését bizonyíthatják. Érdemes a nevek *divatját* pontosabban megfigyelni (mint feljebb a Roland-ének neveivel kapcsolatban is megpróbáltuk), hiszen ha ebből irodalmi ismeretekre nem is következtethetnénk, ízlésváltozásra, kultúraátadásra okvetlenül.

A női nevek vizsgálata során kiderült, hogy a divatnevek az uralkodó osztályban terjednek el először.[177] Ez a 19. században is érvényes a magyar falusi keresztnévadásban.[178] A 13—14. században is fel lehet tételeznünk a lovagi nevek „gesunkenes Kulturgut" jellegét (akkor is, ha a név első viselői idegen klerikusok) s a nevek divatgörbéjében a felfutási időt. Ez az arisztokráciában is jelenthetett a nevek megismerésétől számítva legalább10—20 évet. Mellékelt grafikonjainkon a három mondakört követő névadást kíséreljük meg becslésszerűen ábrázolni.[179] Előrebocsátjuk, hogy a nevek *sohasem* váltak dominánssá még az uralkodó osztály körében sem.

---

kapcsolatát: *Horváth* 1902. 23. 54; *Horváth* 1904. 85, 90—91, 262. Még érdekesebb és jellemzőbb, hogy a Szepes megyei Zsigra helység környékén a *villa Latina* mellett egy *campus Troyanus* volt (1301): HO V. 88—89). A Zemplén megyei Paris község mellett volt a Drugethek Paris nevű vára (*Dudás* 200), ez ugyancsak vallon kapcsolatra mutathat. Legújabban *Pais* Dezső feltételezi, hogy a Gyulafehérvár körül letelepedett vallonok terjesztették el a szép Helené motívumát (1966. 303—314).

[177] *Berrár* 60.

[178] *Csalog—Mándoki* 150. — Manapság is árulkodó az 1940-es, 1950-es évek Csaba, Levente stb. névadása. A „keresztény középosztály" ízlése némileg megszelidülve mára a parasztság legszélesebb köreibe is elért, és teljesen természetessé vált. (Egy azonban biztos: nem a hun mondakörrel kapcsolatos irodalmi alkotások elevenségét, népszerűségét bizonyítja.) Persze a múlt században még 200 évre nyúló divatgörbét (*Csalog—Mándoki* 148—149) a tömegkommunikációs eszközök elterjedése ma összébbhúzta, gondoljunk például a gyorsan elterjedt Andrea, Krisztián stb. névadásra; az értelmiség kezdeményező szerepe azonban ma is vitathatatlan: a munkás- és parasztgyermekeket például még nemigen nevezik el napjainkban Máténak, Balázsnak, Gergőnek (ez a városi értelmiség divatja), legfeljebb ott, ahol a családi hagyomány követeli.

[179] A becslés alapja a következő: az oklevelekben adatolt előfordulások idejéből (az oklevél keltezéséből) egységesen 20 évet vonunk le; ez persze, mint minden átlagszámítás, nem teljesen megbízható, s ezen az oklevelekben talált pontosabb adatok alapján olykor finomítani próbáltunk; ha az illető név apa neveként említtetik, további 30 évet vontunk le (nagyapa esetében ismét 30-at). A kiadott okleveles anyag alapján dolgoztunk, minthogy a 20—25000 Anjou-kori oklevélről összesítő regeszta még nem készült, az OL időrendi regesztáit a pótlásban vettük figyelembe. Természetesen a grafikonon feltüntetett előfordulások többszörösével számolhatunk a valóságban, de a levéltári anyag teljes feldolgozása is csupán a ránk maradt okleveles anyagról vallana, ez is csak becslés lenne. Mégis feltételezzük, hogy az arányokat illetően nagyjából megbízható képet kapunk, bár a grafikon egyes megtörésszerű, merész alászállásai bizonyára adatkiesésből magyarázhatók. A görbék elhúzódása, illetve újabb (kisebb) emelkedése már a következő generációkban vissza-visszajáró, divatnévből kedvelt családi névvé váló elnevezésről tesz bizonyságot. Lásd ehhez az 1. és főleg a 2. grafikonban a második kis hullámot. Az első felíveléstől 40—50 év választja el, annyi, ahány éves lehetett a gyermek születésekor a idősebb, tekintélyesebb nagybácsi. (A kérdés további vizsgálatokat igényelne.)

Két kivételes név terjedt el igazán, már felbukkanásakor is elsöprő erővel: a *Sándor* és az *Ilona* (Alexander, Helena), és viszonylag elterjedt a *Fülöp* (Philippus) is. Mégis mindhárom elsősorban úri név maradt 1400-ig.[180] Ezeket éppen nagy elterjedtségük miatt nem vettük fel grafikonunkba, mert e nagy elterjedésből sokkal inkább a nevek divatjára, mint irodalmi ismeretekre lehet következtetni.[181]

1. grafikonunk a trójai mondakör neveire kereszteltеket mutatja. Achilles, Hektor és Paris görbéje a 12. század végéről, illetve a 13. század elejéről ível felfelé, 1210—1250 között kulminál, velük egyidőben van szórványos adat Priamusra, Iliasra, Aeneasra és Olimpiasra; a 12. század végén s a 13. elején találunk más antik eredetű neveket is (5. táblázat). Az *Achilles* név görbéjének elhúzódását magyarázza, hogy olykor családi-nemzetségbeli hagyománnyá vált (ez egyébként más neveinknél is természetes: fiakat, unokaöccsöket, unokákat neveztek el apákról, nagybácsikról, nagyapákról).

A Hunt-Pázmán nem Ujhelyi ágában különösen feltűnő a „nagybácsi-névadás". Az első generációs Achillesnek két unokaöccse kapta ezt a nevet, egyik testvéréről, Feliciánról egy másik unokaöccsöt neveztek el; másik testvére, Pázmán apjukról kapta nevét és unokájára, valamint Felicián öccse fiára örökítette. A nemzetség Szentgyörgyi-ágában is van egy Achilles. Az Ajka nemzetségben (ahol franciás és pogány nevek is felbukkannak) egy apát és annak fiát hívják Ehellősnek, ugyanakkor a két leggyakoribb férfinév a családfán az Ajka (az ős tiszteletére így nevezték el az első Ehellős testvérét és egyik unokáját), még inkább: István az első Ehellős apja, fia, a következő generációban két István: a második Ehellős és István fiai, az ezután következőkben ismét két unokaöccsöt neveztek el Istvánnak.[182] Az Ehellős nevet megtaláljuk az Ákos-nem Toroczkai ágában, de a falusi kisbirtokosok körében is.

Hektor és *Paris* neve a 14. század első felében is kedvelt marad; megvannak a közép- és kisbirtokos nemességben, a várjobbágy nemzetségekben is. A Vásony, a Szentiván-Vecse és a Gárdony nemben csakugyan előfordul egy-egy Hektor, mint a pogány nevekhez még a 13. században is ragaszkodó Tomaj nemzetségben. Paris a Herény várjobbágy nemzetségben kétszer is feltűnik. Mindkét név, de különösen Paris igen gyakori délszláv környezetben.[183]

Minden szándékosság nélkül csengenek egybe ezek az adatok Hadrovics László kutatásaival, Sólyom Károly vélekedésével: P. mester latin Trója-regényét ezek szerint is elképzelhetően fordították le magyarra a 13. század elején (Sólyom szerint Csák nembéli comes, Péter győri püspök barátja, akinek birtoka és kedves tartózkodási helye környékén volt *Perjamos* és *Iktár* helység — Priamus, Hektor —, s ebből a

[180] Már a 12. században megjelentek (*Moór* 1937. 59). Az *Ilona* változatai 1146-tól 1400-ig: 139 domina, 5 ancilla (*Berrár* 31).

[181] A lovagirodalmi nevek és a valóban elterjedt nevek arányára vö. más divatneveket: *Erzsébet* a 13. század elejétől 1400-ig: 286 domina, 17 ancilla; *Margitnál* 253:17, *Katalinnál* 243:9, *Kláránál* 1286-tól 1400-ig 130:0 az arány (*Berrár* 30—34). Klára kései nagy elterjedése kétségtelenül ferences hatásra történt, Erzsébet és talán Margit kedveltségét a magyar női szenteknek köszönheti, másrészt viszont Antiochiai Margit és Katalin a lovagok kedvelt női szentjei voltak. *Mályusz* 1971(b). 114. — A *Berrár*-féle adatok egyébként óvatosan kezelendők, mert a „domina" lehet „asszony" is (és nem úrnő), így akár polgár, akár jobbágy felesége.

[182] *Karácsonyi:* MN II. 226. — 213. — I. 79.

[183] A trójai mondakör neveire lásd a grafikonokhoz mellékelt Adattárat.

magyar fordításból származhattak a horvát és szerb fordítások.[184] A Hektor és Paris nevek általában a 14. század elejétől bukkannak fel tömegesebben délszláv környezetben.[185]

Persze a trójai mondát itt korábban is ismerhették. A latin—magyar—délszláv közvetítő út (melynek nyelvészeti bizonyítékaihoz nem szólhatunk hozzá) így is plauzibilis, ha legalább az 1350 körüli bolgár változat szerbhorvát előzménye[186] a megelőző században készült a magyar szöveg fordításából. Kételyt csupán (feljebb bőven előadott indokaink alapján) a kiindulópont, e magyar szöveg *megléte* ébreszt bennünk, ám II. András lovagi kultúrát ismerő udvarában (azokban az években, mikor a trójai és a breton mondakör neveire a legszívesebben kereszteltek Magyarországon) mégis elképzelhető egy ilyen írásmű keletkezése. Ám nem zárhatjuk ki azt a meggondolást, hogy a délszláv környezetbe máshonnan, esetleg Bizáncból, illetve a bizánci latin császárságból érkezett el a trójai monda. A nevek viszonylagos sűrűsége a délszláv területen nagyobb horderejű divatra enged következtetni, mint Magyarországon.

A Roland—Olivér névpár mintájára a nevek külön-külön való elterjedésénél az irodalmi ismeretekre nyomósabb érv lehet *kapcsolódásuk*. A Hunt-Pázmán nem Szentgyörgyi ágában *Sándor fia Achilles* 1220 körül születhetett.[187] A Sartiván-Vecse nemben Bajoni *Hektor* fiát *Sándornak* keresztelték az 1310-es években (második fia, *László* névadását is befolyásolhatta a lovagi kultusz).[188] A nemzetségeken kívül: *Sándor fia Paris* az 1240-es évkben születhetett, a délszláv *Paris* egyik fia, *Fülöp* pedig 1320 körül.[189] (Nem mernénk érvet kovácsolni abból, hogy a különböző mondakörök egyes nevei egy nemezetségen belül előfordulnak: talán puszta divat, talán valamivel több: a hősök szórványos ismerete.)[190]

A francia chanson de geste-ek nevei a 13. század harmincas—negyvenes éveitől a 14. század első feléig vannak divatban, erre nemcsak 2. grafikonunk a példa, hanem a ritkább nevek is (5. táblázat).[191] E névadás kulminációja az 1240—1290 közti évekre, *különösen 1250 és 1270 közé* esik. Ha a nyelvészet német közvetítő szereppel számol, feltétlenül érdekessé válhatnak e korban ápolt német kulturális kapcsolataink. A későbbi V. István legszorosabb környezetéhez tartozott stájer hercegsége idején *Ulrich*

[184] *Hadrovics* 1954; *Sólyom,* 78—81. A trójai mondakör névadására, egy ómagyar Sándor-ének lehetőségére eredetileg *Moór* Elemér hívta fel a figyelmet (1937. 58—61). *Hadrovics* a délszláv Sándor-regény keletkezését Lajos udvarához, esetleg éppen a likai Novák udvari lovag személyéhez köti (1960. 291).

[185] *Paris* már 1277-ben, sőt régebben ismert, mert ekkor már Paris presbiter fiáról van szó (Smič. VI. 219). Ugyanakkor Paris fia Lőrinc 1309-ben (Smič. VIII. 245).

[186] *Hadrovics* 1954. 175.

[187] SztpR 1852. sz. Nem zavarjuk össze a Sándor-regényt a Trója-regénnyel, noha most a neveket tetszőlegesen bármelyikükből vesszük: de az ilyen „irodalmi" ismeretek egészen biztosan csak a hősök kultuszára redukálódhattak.

[188] *Karácsonyi:* MN III. 132.

[189] SztpR 1647. sz.; Smič. X. 280. (Paris másik fia, János: István herceg udvari apródja.)

[190] A Divék nemben a 13. század második felében születhetett Tristan és unokaöccse, Ellős; a Pécz nemzetség Péczy ágában ugyancsak ekörül Tristan és unokaöccse, Olivér (*Karácsonyi:* MN I. 407, II. 426/427). Lásd egyébként 181-es jegyzetünket.

[191] Már *Berrár* figyelmeztetett arra (45, 46, 58), hogy valószínűleg német közvetítéssel hozzánk érkezett irodalmi eredetű francia nevek, valamint a breton-kelta mondakör Izoldája is a 13. század második és a 14. század első felében fordulnak elő.

von Liechtenstein, Herrand Wildonje és *von Stadeck:* mindhárom előkelő stájer ministeriális származású hűbérúr, a minnesängerek második vonulatából.[192]

A franciás eredetű lovagi nevek elterjedésében a délnémet területen éppen *Ulrich von Liechtenstein* költészete játssza a legnagyobb szerepet.[193] Ez a különös költő, aki előkelő hűbérúr és országos tisztségviselő volt, megkísérelte a költészetet és az életformát egybehangolni: mivel ez nem sikerülhetett, élete sokszor a lovageszmények paródiájának hat, mikor a lovagregényekben adott szituációkat játssza. Költészetét az absztrakt fogalmaknak valóságos inflációja árasztja el (êre, prîs, ritterscaft, lop).[194] A *Ritter* szó, amely az ófrancia *chevalier* kölcsönfordításaként a 11. század közepén bukkant fel német területen, a leggyakrabban Ulrich von Liechtenstein *Frauendienst*-jében fordul elő: hétszázharminckilencszer.[195]

Éppen *ezeknek a fogalmaknak latin megfelelőivel* találkozhatunk a legtöbbször okleveleink ideológiai részeiben a 13. század közepétől a 70-es évekig, s a lovagi dicsőség és patriotizmus egyfajta kultuszát előző fejezetünkben éppen az V. István környezetében kiadott oklevelekben figyelhettük meg. Első fejezetünk szerint a *miles strenuus* szókapcsolat magyar gyakorlata ugyancsak ebből a korból származó okleveleinkben alakult ki.[196]

A stájer lovagi környezet azonban csak egyfajta orientáció: a bolognai iskolázás fellendülése és V. István gyermekeinek kiházasítása során a nápolyi Anjou-kapcsolatok a francia—itáliai kulturális hatásoknak is teret engedtek a század utolsó harmadában, s ezek a névdivaton kívül az ideológia területén is érezhetők.

*

A világi irodalom nyomaira csak nagyon körülményes úton bukkantunk. Pedig a kultúra világi vonulatának megerősödése a 14. században már kétségtelen folyamat, s ezt nemcsak a jogtudó értelmiség fellépte bizonyíthatja, hanem szerencsére néhány valóban ránk maradt kultúrtermék is. E termékek azonban nem irodalmi jellegűek. A műveltség fokának, az általános írástudatlanságnak megfelelően a *képi ábrázolás* sokkal inkább szólt közönséghez, mint az írásmű. A művészeti emlékeket annak idején nem annyira esztétikai igény, esztétikai kultúra hozta létre, mint egyfajta információ-igény: információk adásának és felvételének igénye. (Azaz: a szemlélőkhöz elsősorban az ikonográfia szólt, így értesültek a legendás és bibliai történetekről, ennek segítségével képzelték el Krisztust, a szenteket; a művész, illetve a megrendelő az ikonográfia közvetítésével fejezte ki „mondanivalóját” a történetről, saját mentalitásán átszűrt értelmezését, vallásosságának mértékét.)

[192] Ottokar von Steiner: Reimchronik, in: *Gombos*, p. 1783, 1787. *Stammler—Langosch* II. 429—430, IV. 255—256, 584—589, V. 1097—1101; *Pauler* II. 299—302.

[193] *Socin* 571.

[194] *Stammler—Langosch* 1097, 1101.

[195] *Bumke* 27—29.

[196] Kubinyi András ötlete volt, hogy az V. István körül megfigyelt, lovagi kultúrára valló jelenségeket esetleg stájerországi tartózkodásával hozhatnánk kapcsolatba.

Freskók tematikája,[197] iparművészeti emlékek ikonográfiája[198] vall a 13. századtól kezdve fokozatosan megélénkülő világias érdeklődésről.

Az ország szélső vidékein megmaradt falusi templomok falfestészetének „világi jellege" kétségtelen. A lovagszentek kultuszával kapcsolatban a megelőző fejezetben utaltunk a Szent László-legenda korántsem vallásos ábrázolásaira. E mondakör a legteljesebben Zsigmond korában alakult ki,[199] ekkorra a kisbirtokossághoz is eljut a király világi dicsőségének ábrázolása. A kiindulópont egy századdal korábban a királyi udvar lehetett, innen (s talán a Drugethek környékéről) származik a 14. század közepén kimutatott[200] közvetlen olasz hatás.

A közvetítő szerepet az udvar és a 15. századi kisnemesi kultúra között egyes főpapokon kívül az arisztokraták és lovagok játszották. Ezt bizonyíthatják a gömöri falképek is. A Bebek-Csetneki család egyes tagjai előbb mint lovagok, később mint országbárók voltak kapcsolatban a királyi udvarral. Gömöri kegyúri templomaikban a fennmaradt freskók a lovagi típusú kultúra beszédes emlékei. A lovagszentek, főképp a László-legenda viseletre—fegyverzetre—mondanivalóra korszerű ábrázolását találjuk a Csetneki család központjában (Stitnik) emelt háromhajós, hatalmas templomban, s valószínűleg ennek hatására Kövi vára alatt a tarfalvai (rákosi) templomban,[201] valamint a Bebekek központjában, Pelsőcön (Plesivec), továbbá a Bebek-birtokon: Rimabányán és Karaszkón (Kraskovo!).[202]

A 14. századi falfestészetben megjelenik a közvetlen világi ábrázolás is. Noha az 1317-es szepeshelyi freskón, Károly Róbert koronázásán a főelem az uralkodót koronázó Madonna, a megrendelő Henrik prépost a király kedvét kereste ezzel a témaválasztással: a király és a saját képe mellett a király kardhordozójaként a lovagi réteggel kapcsolatban álló (odaillő) Semsei Tamás szepesi várnagyot is megörökítette.[203]

Az, hogy a donátorok sorra odakerültek a kegyúri templomokban festett képekre, az individuum értékének megnövekedett tudatát fejezi ki, a nemesúr vágyát saját maga megörökítésére. Ehhez az ideológiát nyilván az szolgáltatta, hogy a falkép a megrendelő vallásosságát hivatott kifejezni. A 14. századból (Szepeshellyel együtt) mintegy kilenc, a 15. század elejétől további két freskó örökíti meg a donátort vagy címerét, illetve a donátor családjának tagját (tagjait).[204]

[197] *Radocsay* 1954. 29.

[198] L. például a MMT I. kötetében a következő ábrázolásokat: 314., 177., 281., 310., 312., 313. (Harcoló, vadászó lovagok ábrázolása ötvöstárgyakon, illetve templom gyámkövén.) 323., 448—49. (Mulattatók ábrázolása bronztálon, illetve a Lehel-kürtön.)

[199] *Radocsay* 1954. 32.

[200] *Radocsay* 1954. 40; *Prokopp* 1969. 145. — A német és cseh szomszédság a helyi központokban érvényesült.

[201] *Prokopp* 1969. 130, 132—134, 139.

[202] Rimabányán 1956-ban tárták fel az 1360—1370 körül keletkezett lírai jellegű László-legendát. A karaszkói Szent László-ábárzolás drámai: lovagi udvarok, tornák levegőjét árasztja. — A Bebekek és a templomok, ill. az egyház viszonyának azonban ez csak a szebbik oldala. L. a III. fejezetet (147. l.) *Prokopp* 1969. 140, 142, 143.

[203] *Radocsay* 1954. 220. XLIX. tábla. L. Kötelékek c. fejezetünk 51. jegyzetét.

[204] 14. sz.: Almakerék (Apaffiak?), Lőcse, Turócszentmárton (Donch?), Velemér (?), Vizsoly, Zeykfalva (?), Zseliz (Becsei Vesszős emlékére), Bántornya (Bánffy-címer a László-legenda mellett). — 15. sz.:

A vizsolyi Fájdalmas Krisztus-freskó jobbján térdel a bajuszos donátor, mögötte vára, neje, gyermeke látszik, s az istállóból lova tekint ki. Krisztus megjelenítése sematikus, a donátoré talán portrészerű.[205] Az úr legfontosabb rekvizítumait kívánta megörökíteni. Családján kívül világát vára és lova jelenti, ezek szimbolizálják társadalmi állását, s ez a Magyarországon adaptált lovagi típusú kultúrára is jellemző. A portrészerű ábrázolás más műfajban is megjelenik. Zsigmond udvari lovagja, Rozgonyi Simon országbíró arcképét egy oklevél kezdőbetűjébe rajzolták: az írnok kedveskedhetett így hivatali főnökének. Más miniatúrákban is maradt ránk világi téma ábrázolása, így Henrik csukárdi plébános misekönyvében, és persze a Képes Krónikában.[206] Egy korábbi vélemény szerint az egyéniség előtérbe tolulását jelzi, hogy a 14. század végétől tűnnek fel falfestményeinken a bekarcolások, a látogatók nevüket örökítik meg ilyen módon,[207] minthogy ilyen bekarcolások a 6—8. századból is fennmaradtak, ez inkább csak a freskók nagyobb számát jelzi.[208]

A zselizi freskó, Vesszős halála utáni különítélete nem eredeti kompozíció, s a vádoló ördög, az őrangyal, Krisztus, az Atya, Szűz Mária és a védőszent szájába adott leoninusok is már némileg romlott állapotban kerültek a falra.[209] A minta bizonyosan külföldi. Számunkra az a fontos, hogy erre az *ars moriendi* elemekből kialakult, nálunk nem honos ábrázolásra — melynek stílusa is cseh műhelyre mutat — a Vesszős család fogékony volt; hiszen ilyen talajon (legalább mondaszerűen) a vízióirodalom is terjedhetett.[210]

Másrészt a haláltánc freskók korai formájának[211] is maradt fenn emléke Magyarországon, éppen Csetneken. A 14. század közepe táján festették meg a „Halál diadalát" a nagybirtokos család kegyúri templomában (fehér lovon vágtató csontváz, előtte ijedt nők és férfiak).[212]

Az udvari lovagok, országbárók tehát helyi központjaikban is teret adtak a korszerű kultúrának. Otthonaikat díszítették-e hasonló módon? Minthogy a 15. századtól várak, vártemplomok, polgárházak (paloták) őrzik a világi falfestés maradványait,[213] arra gondolnánk, hogy az udvari, lovagi témakör a magyarországi várakból sem hiányozhatott.[214] A 14. századi freskónyomokra azonban csak a diósgyőri királyi

---

Székelyderzs 1419. („hoc opus fecit de pingere seu proeparare magister *Paulus filius Stephani de Ung*..."), Sztrigyszentgyörgy 1409. (Lackó zsupán). — (*Radocsay* 1954. 109, 164, 227, 231, 237, 238, 240, 258, 216, 224.)

[205] *Radocsay* 1954. 65. Újabban a portrészerűséget csak a kétségtelen szándékkal párosítva fogadja el a szakirodalom, amint *Marosi* Ernő figyelmeztetett rá.

[206] *Baán* 171—174; Magyar kódexek 34.

[207] *Entz* 1952. 131—132.

[208] *Marosi* Ernő közlése szerint.

[209] *Leopold* 65. A freskó szövege: RMDE I. 469. (Nem tartom drámai emléknek.)

[210] L. fejezetünk 136. jegyzetét. Dercsényi elképzelésének tetszetősségéről.

[211] L. ehhez „haláltánc" cikkünket a Világirodalmi Lexikon 4. kötetében. Bp. 1975.

[212] *Prokopp* 1969. 130—131. (Olasz hatás?)

[213] Árvaváralja, vár; Beckó, vár, lovagterem, várkápolna; Boldogkőváralja, lovagterem; budai ferences templom (?); budai királyi palota (?); Kisnána, vártemplom melletti kerek építmény; Márkusfalva, vár (lovagterem); Sáros, vár (bástya); Szentilona, kastély, kápolna; Szepesváralja, lovagterem; Trencsén, vár, kápolna; Vajdahunyad, vár (loggia); Zay-ugróc, vár; Zólyom, vár (kapufolyosó). — *Radocsay* 1954. 111, 116, 119, 123, 156, 204, 218, 222, 227, 229—230, 239; *Lajta* 1966. 1—10.

[214] *Radocsay* 1954. 35.

várban bukkantak,[215] és ez nem éppen azt jelenti, hogy a falfestészet már ezzel egyidőben divatozhatott a magánvárakban. Kétségtelen, hogy a 15. század derekán festett történeti falképek (a budai ferencesek I. Lajos tetteit elbeszélő sorozata 1444—1450-ből, a Nagyboldogasszony-templomban a Hunyadi-tetteket megörökítő freskó 1444-ből, a királyi várban a Daróczi János halálát ábrázoló kép 1464-ből nem születhettek előzmény nélkül,[216] ám meggondolkoztat, hogy ezek is a templomban vagy a királyi várban maradtak fenn. Tematikájuk a hősi-lovagi világképbe illeszkedik. Majd a 15. század végén találkozunk csak könnyed, a nyugati lovagi mintákat követő ábrázolással egy német polgár házában, amelyet a Thurzók vásároltak meg.[217] A patrícius-polgár ízlése, kultúrája, feltehetően társadalmi állása ezek szerint sem állt ellentétben a nemesivel.

*

A világi rétegek művelődését elsősorban az egyház befolyásolta: iskoláiban nevelkedtek a nemesség fiai is. Mint ismeretes, a 14. században a jogtudó értelmiség kialakulásával megindult az a folyamat, amely az értelmiség laicizálódásához vezetett. Mégis az általános műveltség tartalma jórészt egyházi, a királyi környezeten kívül a 14. században nem volt világi jellegű könyvtár. A magyar nemességnek csupán néhány kiemelkedő tagja mondható műveltnek, a nagybirtokos arisztokráciának sem igen volt könyve. A nemesi családokban már nem olyan ritka a tanult fiú, a fiatal urak inkább katonai nevelésben részesültek, legtöbbjük latinul sem tudott.

Az anyanyelvű írásbeliség is csak jóval a tárgyalt korszak után alakult ki, a folyamatot több tényező is lassította, például a polgári fejlődés, a világi iskolázás hiányosságai; a nemesség analfabétizmusa is sajátosan megnövelte a latin írás tekintélyét. Nem valószínű, hogy anyanyelven lejegyzett irodalmi szövegek forogtak volna nemesi kézen. Az irodalom fő formája feltehetőleg a szóbeli epikus énekköltészet: történelmi szereplők, adott hősök, kiemelkedő személyek köré fonódtak régi és új, hagyományos és különböző kultúrákból származó motívumok, mondák. Az énekek terjesztésében s a motívumok egységesítésében a nép és az urak előtt egyaránt fellépő énekmondóknak lehetett szerepe. A lovagi költészetet nálunk ez a költészet pótolta; a lovagirodalmat Anonymus, részben a vele egykorú László-legenda, s némely vonatkozásban a 14. századi történetírás jelentette. Ennek az irodalomnak a bázisa elsősorban a mindenkori királyi udvar, amely az énekköltészetnek is inspirálója lehetett; ám az előbbivel ellentétben az énekek a magyar uralkodó osztály szélesebb rétegeit is érdekelhették. Miként (legalább felső szintjén) az uralkodó osztály is átvette, illetve hagyományaihoz illesztette a lovagi kultúra egyes elemeit, e költészet nem maradhatott mentes a nyugati lovagirodalom hatásától. A nemesség irodalmi igényeinek egyébként az adománylevelek hősdicsőítő narrációja is megfelelt, a későbbi családmondák is részben ebből táplálkozhattak.

[215] *Radocsay* 1954. 132. Esetleg 14. századi a budai Táncsics Mihály u. 24. sz. ház „táncolók" freskója (*Radocsay* 1954. 123—124).
[216] *Radocsay* 1954. 51.
[217] *Lajta* 1966.

A nyugati lovagirodalom termékeinek legalább közvetett, áttételes ismeretére az egyes mondakörök személyneveinek a grafikonokban szemléltetett, nagyjából egyidejű divatjából óvatosan következtethetünk. Mindenesetre a legszűkebb körökben, a francia vagy német származású arisztokráciában elképzelhető az eredeti monda valamilyen fokú ismerete (ugyanezt a külföldön iskolázott papságban és a vallon telepeseknél is feltételezzük). E mondák mégsem váltak még az adott arisztokrata családnak sem „vérévé", a Rátót nem későbbi névpárjai elvileg a családi névhagyomány véletlen összecsengéséből is adódhattak. II. András korában mégsem nagy merészség az udvari körökben e mondák ismeretét, sőt esetleg (rövid életű) magyar változatait, kivonatait feltételezni (a legtöbb érv a Trója-regény magyar változata mellett szól). A 13. század második felében fellépő franciás névadományozási divat inkább vallhat egyrészt több irányból érkező francia hatásra, másrészt (István ifjabb király köréhez kapcsolódva?) német közvetítésre.

A lovagirodalmi nevek eltűnése ugyanannak a mozgásnak köszönhető, amely a pogány neveket is elmosta: a 14. század végére kiszorították őket a szentek nevei.

A kultúra világi vonulata megizmosodik, ennek beszédes tanújele a 14. századi falfestészet. Kegyúri templomok freskóin a bárói-lovagi réteg a királyi udvar művészetét és felfogását közvetítette a kisbirtokosság és a templomba járó nép felé.

Befejezés

Vizsgálódásaink végére jutottunk: Feladatunk az volt, hogy a magyarországi uralkodó osztály művelődési viszonyait közelítsük meg az érett feudalizmusban úgy, hogy a problémákat egy vitatott kérdés, a lovagi kultúra fókuszába gyűjtsük össze. A társtudományok eredményeire is támaszkodva, esetleg újabb szempontok megvilágításával, de különösen társadalomtörténeti és filológiai aspektusból elmélyítve annyira próbáltuk meg rekonstruálni e kultúrát, amennyire ma lehetséges; meg kellett keresnünk társadalmi hordozóit, s a nemesi társadalom egészéhez viszonyítva megkísérelnünk elhelyezni az érett feudalizmus egyéb összefüggéseiben. Minthogy a 15. századi társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténet kutatói idáig igen sok kérdést tisztáztak megnyugtatóan, vizsgálataink a 13—14. századra, de elsősorban az Anjou-korra irányultak.

A 14. századi uralkodó osztály kultúrája több szempontból is heterogén jellegű. Így az egyházi és világi kultúra ötvöződése is jellemzi. Szokás e korral kapcsolatban a művelődés „elvilágiasodásáról" beszélni, mi inkább a *művelődés világi vonulatának megerősödéseként* írjuk le a jelenséget. Az egyházi kultúra a korábbi szakaszokban annyira átfonta a voltaképpen mindig is létező világi kultúrát, hogy ez csak nagyon lassan bontakozott ki az előbbi uralma alól, s forrásaink, jellegükből következően, még inkább elleplezik ezt a folyamatot. Még a 14. században is a nemesség műveltségének tartalma, jellege (az oktatás, a könyvtárak anyaga) alapjában egyházias. Minthogy a nemesi család tanult fia túlnyomórészt klerikus volt (ha nem is szentelték mindig pappá), a világi és klerikus műveltség egy családon belül is érintkezhetett. A világi kultúra képviselői legalábbis személyükben a laikus értelmiségiek; zömmel a közép- és kisbirtokosság soraiból rekrutálódtak. De magában a kultúrában felfigyelhetünk kétségtelenül világi tendenciákra. Éppen a kultúra folyamatos világi vonulatáról ad hírt, hogy az *egyéniség mint érték* több nyomon és történetileg egymást váltó, illetve társadalmilag párhuzamos kultúrarétegben kitapintható. A lovagi hadviselés a személyes harcban, párharcban láttatja a hősöket, értékeli az egyéni hőstetteket, kezdeményezést, kiemeli az önkéntesség elvét, s a királyi jutalom, az aranyos címer viselésére szóló engedély például ugyancsak az individuumot magasítja fel. Korábbi hagyományok is beleépülnek abba a nemesi mentalitásba, amely megengedi, hogy az adományos maga is megemlékezzék hősiességéről, s fenn akarja tartani hírnevét utódai körében. Ez az egyéniségkultusz azonban nem szerves előzménye vagy rokona a Drugethek öntudatának: ők fejlettebb társadalomból kerültek ide, s a vágy, hogy megörökítsék arcmásukat, személyes lojalitásukat, egyéni elgondolásaikat akár egy pecsétén, a *kultúra világi vonulatára*, emberközelségére jellemző. A 14. századi freskókon megörökített donátorokat, sőt Tari Lőrinc

zarándokútját ennek a folyamatnak köszönhetjük, — s nem feledkezünk meg arról, hogy e freskók templomok falát díszítik, a donátorok a kereszt tövében térdelnek, Tari Lőrinc pedig állítólag éppen kételyeire kapott orvoslást a Szent Patrick-barlangban.

A kultúra heterogén jellege nyilvánul meg a 14. századi szellemi kultúrán belül a különféle *eszmeáramlatokkal* kapcsolatban is. Még egyes írók világa is többrétegű; *Küküllei* művében kihallani a korszerű dallamból különféle régebbi ideológiák felhangjait. Az eszme-, illetve művelődéstörténet egyik „kulcskérdése" éppen Kükülleivel kapcsolatban vetődik fel. Voltak, akik a Lajos-életrajzban, sőt már Lajos udvarában felfedezni véltek humanista hatásokat, az *itáliai kora reneszánsz áramlatát.*[1]

Újabban a magyar kutatás figyelmeztetett arra, hogy elhibázott a reneszánsz fogalmának kiterjesztése az európai kultúra olyan jelenségeire, melyek távoli-közeli előzmények, történeti analógiák, ám voltaképpen más gazdasági alapokat és osztályviszonyokat tükröznek.[2] A 14. századi Magyarországon nem jelenthetnek humanista hatást a világias tendenciák, még az egyéniség megélénkülő kultusza sem, ha a humanizmusnak még az uralkodó osztályban sincs bázisa.

A reneszánsz „kulcsszavaiként" számon tartott *virtus, humanitas, fortuna, fama* kategóriák a kancelláriai okleveles gyakorlatban, sőt *Kükülleinél* is, a többi érték és az egész gondolatrendszer összefüggésébe állítva a *lovagi kultúra propagandájába* illeszkednek. E fogalmak jelentéstartalma a reneszánszban *lényegében* megváltozik, korábbi alkalmazásuk tehát semmiképpen sem jelent korai reneszánsz hatást.[3]

Ezt az álláspontot annál nehezebb elfogadtatni, minthogy a *lovagi kultúra* meglétét az egyes részeredmények ellenére is sokan vitatják. Kétségtelen, hogy a feudális műveltség karakterisztikus alfajának, a nyugat-európai lovagi kultúrának nem minden jellemzőjével találkozunk Magyarországon. A Minne-költészetnek nincs nyoma, a lovagregényt, a lovagi elbeszélő költészetet, illetve ezek motívumait legfeljebb igen csekély mértékben adaptálták. Tárgyalt korunkban nem mutatható ki a fejlettebb lovagi kultúrára általában jellemző anyanyelvű írásbeliség. Bizonyos látványos külsőségek is hiányoztak vagy csak csökevényesen voltak meg. A címeradományozás csupán a 15. században vált rendszeressé, a lovaspecsét rendkívül szűk körben dívott, a világi lovagrend az Anjou-korban nem funkcionált, a felövezés gyakorlatát nem vették át. Noha a 14. század vége felé már egyáltalán nemritkán volt lovagi fegyverzete a szegényebb középbirtokosnak, a hadakozásban a könnyűlovasság mindvégig nagy szerepet játszott. Mindez érthető, ha e kultúra *társadalmi bázisát* a nyugati lovagi kultúrával hasonlítjuk össze. Bármennyire helytelen egységes „nyugati lovagságról" beszélni, bizonyos analógiák és egyezések alapján mégis eldönthető, hogy az ún. „lovagi kultúra" hordozója kezdetben a nyugat-európai területek feudális uralkodó osztályának egyfajta középrétege, később merevebb formában a világi uralkodó osztály felső rétegeit is adaptálják, hozzátéve az ő igényeikre jellemző sajátságokat. Magyarországon olyan középréteg, amely a magyar társadalmi fejlődés

[1] Leginkább *Kardos* 1961. passim, kül. 122—123.

[2] *Klaniczay* 1970. 11.

[3] „A reneszánsz típusú kategóriákkal kiszakítunk bizonyos törekvéseket, jelenségeket a maguk valóságos kontextusából, és a reneszánsz gazdagítása végett elszegényítjük, kifosztjuk a középkort." (*Klaniczay* 1970. 14.) — Vü. *Kurcz* 1964. 361.

során hasonló kultúrát hozott volna létre, vagy egyértelműbben fogadta volna be a beáramló lovagi kultúrát (kultúrákat), csak jelentős fáziseltolódással alakult ki, s az egyenlőtlen fejlődés miatt csak rövid ideig maradt azon a szinten, amely a lovagi kultúra kihordására, megérlelésére, szétáradására kellő bázis lehetett volna. A 13. század második felében megindult nemesítésekre, a nehéz fegyverzet, a várépítés terjedésére gondolunk. Nyugaton már arisztokratikussá vált a lovagi kultúra, amikor nálunk még csak alapjai születtek meg, s a fejlettebb állapotra mutató megyei szervezkedés, a rendi mozgalmak szinte ez alapokkal egy időben keltek életre. Ezért vettük át csupán egyes elemeit a nyugati lovagi kultúrának. De lehet-e szó egyáltalán *átvételről,* ha nem ízesül az átültetett kultúrjelenség szervesen az új közegbe, ha nincsenek meg a hazai fejlődésben az átvétel alapjai?[4]

Azt, hogy mit veszünk át és mit nem, hogy az átvett jelenség mennyi idő alatt és milyen széles körben terjed el, éppen ez a hazai fejlődés szabja meg. Az átvételre alkalmat (illetve a bizonyos fokig analóg fejlődésre alapot) nyújtott egyrészt a köznemesség kialakulásának az a rövid szakasza, amikor a *miles—serviens—nobilis* többé-kevésbé szinonima volt; továbbá a tartományúri hatalom és a familiaritás megerősödésének szakasza, amelyben a hűbériség e magyarországi változata megszervezte a nemesség rétegei közt a kapcsolatot, és megteremtette az anyagi feltételeket, illetve a környezetet egy lovagi típusú kultúrára; valamint a familiaritás tovább ható tényezője mellett az Anjou-királyok tudatos államvezetése, amely a lojális (személyi kapcsolat eredményeként kiemelt), korszerűen felfegyverzett bandériumos nagybirtokosságra támaszkodott, s ezzel biztosította e kultúra mind szélesebb körű elterjedéséhez a gazdasági-társadalmi lehetőséget. Nem akarjuk a lovagi típusú kultúra öntörvényű fejlődését megrajzolni, de az átvételeken túl fel kell tételeznünk, hogy a magyarországi fejlődésben is vannak olyan mozzanatok, amelyek a feudalizmus világi uralkodó osztályának kultúráját az adott körülmények között, s az adott ellentmondások figyelembevételével rokonítják a lovagi kultúrával.

Magyarországon a lovagi kultúra kezdeményezője és irányítója a királyi udvar: szellemi kultúra területén ez nem is szorul bizonyításra, de még az anyagi kultúrát illetően sem volt passzivitásra kárhoztatva: belpolitikájával (a nemesítésekkel, az ezekhez kötött feltételekkel) egy rövid időszakban elősegítette a széles értelemben felfogható lovagi kultúra terjedését is. A királyi udvar irányító szerepéből érthető, hogy miért éppen azok a toposzok jelentkeznek az ideológiát hirdető emlékeinkben, amelyek a királyi udvar érdekkörébe tartoznak; hogy a nyugat-európaihoz „hasonló" — hasonlítani kívánó — lovagi réteg a 14. században miért a királyi udvarral személyes kapcsolatban álló familiárisokból verbuválódik; hogy a Nyugatról közvetlenül importált szokásokat, képzőművészeti elemeket miért elsősorban a királyi udvar sugároztatja szét. S talán az is érthetővé válik, hogy Szent Lászlóról, Tari Lőrincről, Kontról, illetve Toldi Miklósról nem szóltak lovagirodalmi alkotások, csupán lovagi ízléssel átitatott históriás énekek, verses mondák, legendák; a királyi udvar közvetlen hatósugarában pedig a két Lajos-életrajzon kívül a kancelláriában csak a lovagi ideológia dinasztikus elemeit kihangsúlyozó narrációk születtek.

[4] Már *Hajnal* István hangsúlyozta, hogy az átvételben nem az idegen úri életformák külsőleges utánzása a döntő, hanem az, ami önkénytelenül is átragad róla (1942. 23).

A 13. századi európai lovagi kultúra arisztokratizmusából is következik, hogy a hazai átvevő elsősorban a *királyi udvar:* külföldről jött királynék és lovagok, sőt vándorköltők révén meg-megújuló kapcsolatban állt a nyugat- és délnyugat-európai, valamint a bizánci udvari-lovagi kultúrával. A terjesztés szándéka, a propaganda a kancelláriai oklevelek tanúsága szerint meg is volt, de az elsajátító *széles* társadalmi bázis hiányában a királyi udvarhoz legközelebb álló *arisztokrácia* vette át elsőnek (és leginkább) a nyugati lovagi kultúra adekvát elemeit. S minthogy a tartományurak leverése után a hatalmat megszilárdító Anjou-uralkodók *lojális nagy- és középbirtokos családokban* építették ki az arisztokrácia utánpótlását, ez a nem homogén réteg válhatott az udvarban propagált lovagi típusú kultúra bázisává. Önmagában ez is szűk kör csupán, de hatókörét tekintve mégis van jelentősége. Kezében vannak az országos tisztségek, a megyésispáni javadalmak, a királyi várak igazgatása; e bárókból és kiemelt középbirtokosokból rekrutálódtak az *Anjou-királyok udvari lovagjai* (illetve apródjai). Laza intézmény ez, talán nápolyi—francia reminiszcenciákra, magyarországi előzményekre épült; voltaképpen a magyar familiaritásnak megfelelően a királlyal személyi kötöttségben álló urakat vagy ezek kiemelt familiárisait jelentette, a puszta „familiárisnál" azonban legtöbbször szűkebb értelemben.

A királyi udvar szándéka ezúttal is kétségtelenül az volt, hogy lovagjai adaptálják a korszerű nyugati kultúrát. Ám maga a lovagi címzés sem merevül kizárólagossá, ritkán találkozunk vele a kancelláriai okleveleken és hiteleshely válaszán kívül, például önmegnevezésként. E réteg életmódja mégis sokban megfelelt egy lovagi típusú életmódnak. Közöttük nagy számban voltak várbirtokosok, mások várban, megerősített udvarházban nevelkedtek. Udvari és katonai tisztségeket viseltek, a királyi kegy biztosította javadalmak lehetővé tették a lovagi jellegű életformát (reprezentációt, külföldjárást, udvari életet), s a nápolyi hadjáratok idején megvolt a tendencia arra, hogy e lovagság kifejezetten katonáskodó réteggé alakuljon; a zsoldosvállalkozó-hadvezető típus azonban csak a Zsigmond-korban szilárdult meg. Nem volt zárt réteg, és nem is vált azzá, de az egyes családok ápolták a királyhoz fűződő kapcsolatukat, s ennek révén emelkedett némelyik a Zsigmond-kori óriásbirtokosok közé. A tartományurak elleni harcban, majd az Anjouk hű támogatásában kitűnt középbirtokosok hatalmas vagyoni és társadalmi karrierjét a század végén más „alulról jött" királyi lovagok már nemigen tudták megismételni, legfeljebb a megye hangadói közé jutottak.

Az Anjou-korban életmódjuk inkább a hatalmat és erőt fejezte ki, mint a kényelmet, luxusigényeik kimerültek a ruházkodás és a nemesfém-tárgyak pompájában, de a lovagi élet bizonyos külsőségeit mégis elsajátították. Bár érteniük kellett a hagyományos keleti típusú fegyverekhez és hadviseléshez, a 13. századi arisztokraták és a IV. Béla nemesítési politikájával létrehozott nehéz fegyverzetű katonaság örökébe lépve, korszerű lovagi fegyverzetben harcoltak, ez terjedt el a század végére a magyar nemesség szélesebb rétegeiben is. Lovagi tornáról, harci játékokról a 13. század elejétől kezdve gyakran hallunk, de csak a királyi udvarban rendezett tornáknak maradt nyoma; az Anjou-kori bárói-lovagi réteg e tornák, udvari ünnepek résztvevője volt. A század végén már van rá adat, hogy udvari lovagok maguk is neveltek apródokat; elképzelhetően az ilyen „udvarokban" is szerveztek legalább kezdetleges formában harci játékot. Voltak az istenítélet-jellegű párbajnak kifejezetten a lovagi párviadalra emlékeztető formái, ezeket különösen főbenjáró, „becsületbe vágó" vitás ügyekben

irták elő. A nemesség legkedvesebb sportja ugyanúgy a vadászat, mint Nyugaton; egyes játékok azonban — mint a sakk — csak a király környezetében ismertek. Lovaspecsétekkel (elsősorban a 13. században) csak az uralkodói család egyes férfitagjai és egyes katonai méltóságok rendelkeztek, viszont a 14. századra, a nyugati divattal szinte egy időben nálunk is meggyökeresedik a sisakpecsét használata, elsősorban a bárói-lovagi rétegben. Ugyancsak ők járnak az élen a koldulórendek és a pálosok pártfogásában, az egyházalapításban, s mint itt, a lovagi típusú temetkezésekben is a királyi mintát követték. Nemcsak a hadjáratokban, hanem zarándokutakon is eljutottak külföldre, e világjáró formák azonban az alacsonyabb állású rétegek számára is hozzáférhetők.

Az udvar a lovagi ideológiát, a *fidelitas* köré szerveződő lovagethoszt a 13. századtól kezdve propagálta, korszakonként változó tartalommal. A tatárjárás után a lovagi haditetteket és dicsőségvágyat hirdette a kancelláriai okleveles gyakorlat útján. István ifjabb király környezetében ezenkívül hangot kap a nemesi patriotizmus, sőt a *courtoisie* egyes követelményeit is említi némelyik oklevél. Károly Róbert idején a *fidelitas*, mint a király iránti feltétlen hűség, a király kemény politikájának vetülete; Lajos uralkodásával viszont a harci lovagerények, a dicsőségvágy és a hírnév (gyakran a száz évvel korábbi oklevelek toposzait megismételve, variálva) újra központi kategóriák lesznek, s kiegészülnek a krisztianizációs erényekkel. A *miles Christianus* ideálját a „térítő" hadjáratok teszik aktuálissá, s ez a Zsigmond-kori törökellenes vállalkozások idején is propagált eszménykép. Túl a kancelláriai okleveles gyakorlaton az uralkodói propaganda eszköze a lovagszentek kultusza és az elbeszélő irodalom egyes királyportréi. Inkább vallanak a szellemi kultúra világiságának kibontakozásáról képzőművészeti, mint irodalmi emlékek, mert az irodalom elsősorban szóban terjedt. A falfestészetben tetten érjük a bárók és lovagok átvevő és terjesztő szerepét; ezt az irodalomban is feltételezhetjük, minthogy egyes mondák, későbbi fogalmazásban ránk maradt termékek szereplői jórészt közülük adódnak.

A magyarországi lovagi kultúrát a király hatalmi súlyának és a nemzetközi kapcsolatok intenzitásának megfelelően Klaniczay Tibor három „ragyogó szakaszra" osztotta (1. III. Béla uralkodásától IV. Béla trónra lépéséig, 2. Károly Róbert utolsó évtizedei és Lajos kora, 3. a császári koronát viselő Zsigmond udvara).[5] Ha a magyarországi lovagi kultúrát nem csupán a központ, a királyi udvar kultúrájával azonosítjuk, hanem figyelembe vesszük a lovagi *típusú* kultúrát hordozó nemesi rétegek szerepét és sajátos fejlődését, e korszakolást tovább finomíthatjuk.

A lovagi típusú kultúra görbéje — a III. Béla- és Imre-kori előzmények után — először II. András idején tetézik. A világi nagybirtokot felduzzasztó adományozási politika, a király kapcsolatkeresése az egyházi lovagrendekkel, a kereszteshadjárat szervezése mind ebbe az irányba ható tényező. Az udvarban apródokat neveltek, lovagjátékokat rendeztek, talán lovagregényeket is felolvastak vagy meséltek. Mindez még kifejezetten az udvari kultúrára jellemző, amely valóban hanyatlásnak indult az új király trónra lépésével. IV. Béla csakugyan puritán szokásokat vezetett be, de a tatárjárás után politikája megváltozott, a királyi buzdításra épített magánvárak, a lovagi fegyverzethez kötött nemesítések, a oklevelek lovagi propagandája a lovagi típusú kultúra kisugárzását jelentik, ez ugyanis egyes aspektusaiban elhagyja a királyi

[5] MIrT 70.

udvart, s a nagy-, sőt középbirtokos rétegeket is megérinti. (Ugyanakkor e szélesebb rétegek kultúrájából is magába szív bizonyos elemeket.) A görbe ismét felfelé ível, s ha három dimenzióban lehetne ábrázolni, mélységben is kiterjedne. István ifjabb király, illetve V. István udvarához kötődik a következő — kisebb jelentőségű és rövidebb ideig tartó — tetőzés; német—francia—itáliai csatornákon érkezett többféle hatás, s talán a IV. Bélával való feszült viszony is belejátszik abba, hogy István olyan gárdát tömörítsen maga köré fiatal arisztokratákból, amely nem áll idegenül szemben a korszerű udvari-lovagi ideállal. IV. László uralkodása alatt az udvar és az egyházi-világi uralkodó osztály egyes csoportjai között éles konfliktusok zajlanak le, s ez, valamint a király excentrikus magatartása sem kedvez az udvari-lovagi kultúra zavartalan fejlődésének. Mégis egyes folyamatok (így a kancelláriai oklevéladásban kialakított értékrendszer) folytonossága nem szakad meg. A tartományurak korában a lovagi ideológiát gyakran visszhangozzák magánoklevelek, a várak és tisztségek tömegét birtokló urak környezetében megjelenik a korábbi (és későbbi!) udvari kultúra néhány jellemzője. Valóságos udvartartást építenek ki, megbízható familiárisaikat várnagyokká teszik, egyáltalán familiárisaik révén erős magánhadsereg fölött rendelkeznek, s így megnyílik a lehetőség a lovagi típusú kultúra szélesebb társadalmi bázisának kiépülésére. Persze az áldatlan közviszonyok e kultúrának csak a harcias elemeit erősítik fel, a „múzsák hallgatnak". Az udvar lovagi kultúrája valóban csak a tartományurakkal való leszámolás után kap erőre harmadízben, s ível töretlenül Károly Róbert utolsó két évtizedétől Lajos uralkodásának végéig. Ám e harmadik szakaszban az udvari irányzat „tetőzése" egybeesik egy lassú, de fokozatos diffúzióval, a lovagi típusú kultúra bizonyos elemei elsősorban (az Árpád-korinál számban nagyobb és társadalmilag szélesebb) királyi környezet közvetítésével elterjednek az udvartól helyileg-társadalmilag-szellemileg távoleső rétegekben is: ennek eredményeit a 15. századi művelődési viszonyok tükrözik. Másrészt az arisztokrácia részleges kicserélődése, a középrétegek felkerülése a nagybirtokosságba, a köznemességnek e században még nagyobb arányú feltöltődése olyan *felfelé hatoló társadalmi mozgást* jelent, amely a kultúra jellegét is okvetlenül átformálja.

Zsigmond császár udvara újabb központja lesz a lovagi kultúrának, nemcsak a magyarországi fejlődés érik be erre az időre, hanem korszerű, tehát ún. hanyatló, arisztokratikus nyugati lovagi kultúrával is közvetlenebbé válik az érintkezés. A 15. századi viszonyokkal azonban nem foglalkozunk, régebbi kutatások már felhívták a figyelmet arra, hogy Mátyás és még a Jagellók udvarában is párhuzamosan megvoltak a lovagi és a humanista kultúra egyes jelenségei.[6]

Ez a 13. század második felében meginduló, társadalmilag felfelé ható mozgás azt eredményezi, hogy a felkerült elemek egyrészt magukkal hozzák régi hagyományokat őrző kultúrájukat, másrészt a lovagi ideológia propagandája és az anyagi körülmények, az életforma változásai révén valamennyire elsajátítják a királyi udvar és az arisztokrácia egyes képviselőinek új kultúráját. Ebből a szempontból is heterogén a 14. századi uralkodó osztály kultúrája: az így létrejött ötvözetet nevezhetjük fenntartásokkal *lovagi típusú kultúrának*. Nem egyedül a magyarországi feudalizmusra jellemző, hogy az alsóbb és felsőbb réteg kultúrája közt ozmózisszerű hatásrendszer

[6] *Elekes* 1939. 243—250.

van: mint a bevezetőben idéztük, a francia lovagi kultúra elemeit is a régi arisztokrácia és a nemessé vált *miles* valőrjeinek egymásra hatásából magyarázzák.

A kultúra felülről lefelé irányuló mozgását már sokan, régóta tanulmányozzák, s erre számos példát hozhatunk a vizsgált anyagból is. A lovagi típusú kultúra *udvar→bárók, lovagok→közép- és kisbirtokosság* útvonalán haladt a lovagi élet nem egy külföldről származó külsősége; persze az utat nem mindegyik kultúrjelenség járta végig teljesen, s nem egyforma idő alatt. Még külföldön kerültek a lovagi értékrendszerbe a királytükrökből a krisztianizációs értékek, további útjuk ködbe vész. Lovagirodalmi nevek is jórészt az urak körében divatoztak, II. András uralkodása, illetve a 13. század második harmada ennek a csúcspontja. Időben és térben tovább terjedt azonban az anyagi kultúra nem egy jelensége: a négy saroktornyos várkastély mintáját a diósgyőri királyi építkezés adta meg: 50—80 év múlva még csak a legnagyobb arisztokraták utánozzák, a 17—18. században kisebb méretben és kisebb igényekkel néhány vidéki kastély, a jómódú középbirtokosok világa; egyes elemeivel torzult formában (így a toronnyal) még a 19—20. századi kispolgári családiház-építésben is találkozunk. Az iparművészet területéről a lovagalakos kályha vagy a láda elterjedését idézhetjük. Ezen az úton halad az irodalom és a művészet számos jelensége: láttuk, hogy a királyi udvar közvetítésével Nyugatról érkező lovagi motívumok végül még a kizsákmányolt rétegek kultúrájába, az ő irodalmukba is fokozatosan (mintegy 200 év alatt) eljutottak; a templomfestészet egyes világi motívumai a királyi környezetből a különböző helyi centrumokon át még hamarabb kerültek el a falusi kegyúri templomok falára. Miként az építészetben, a kultúrjelenségek a szélesebb társadalmi rétegbe hatolva itt is változásokon mentek át. A felvevő réteg hozzáadja a magáét, elejti vagy átformálja azt, ami idegen tőle. A történeti mondákban a nép kollektív emlékezete különböző eredetű és ősi motívumokat olvaszt egybe, s történeti tudatának megfelelően a számára lényegeset emeli ki az eseményekből, absztrahál, tipizál. A balladákban a feudális (lovagi) világ háttér, díszlet, csak néha bukkan felszínre egy-egy szívós motívuma; a sokszor nem titkolt (egyébként a 15—16. századnál előbb nemigen megformált) antifeudális mondanivaló azonban egyedül a népre jellemző. A „gesunkenes Kulturgut" elmélete már csak azért sem üdvözítő, mert a „lesüllyedés" közben a jelenség nemcsak torzulhat, hanem át is alakulhat, sőt az új értelmezéssel még esztétikailag is nyerhet. (E fenti széles útvonal amúgysem az egyetlen. Eljuthattak a néphez számos más úton is a lovagi kultúra foszlányai — a Grál-legenda darabkái, egyes lovagi típusú személynevek talán egyházi közvetítéssel, talán Nyugatról bevándorolt telepesek útján.)

Minthogy az osztálytársadalomban a szűkebben értelmezett kultúra kevesek kiváltsága, s döntően az osztályhelyzet szabja meg, hogy javaiból milyen részt lehet kapni, a kultúra felülről lefelé hatoló mozgása erőteljesebb, jobban látható a másik, alulról felfelé hatoló mozgásnál; többnyire el is fedi ennek látens elemeit, már csak a forrásanyag jellege miatt is. Különösen, ha egyfelől egy fejlődésében arisztokratikussá váló kultúráról van szó, másfelől pedig egy meglehetősen primitív, több évszázados hagyományokat őrző orális kultúráról. A kettő között a fő közvetítő a *nyelv;* mindkét irányú terjedés útján minduntalan új elemekkel bővül. A *lovag* szó jelentése például a századok során a „lovasszolgá"-ból a „chevalier" megfelelőjévé emelkedett, az eredetileg „szolga", „gyermek" jelentésű *hős* a 16. századra már „Held". Mindkét „rangemelkedésben" felülről jövő hatások is közrejátszanak. A lovasszolgálat, lovas

katonaság a lovagi ideológia elmélete és a familiaritás gyakorlata nyomán lett magasabb értékű; a hősiesség és a bátorság valóban jellemezheti az ifjúságot (*egyéb* jellemző tulajdonságok között), de hogy *éppen ez* az elem homályosítja el az eredeti jelentést, az a lovagi etikai gondolkodás nélkül, s talán az *apród—iuvenis* megfelelés nélkül az adott korszakban nehezen képzelhető el.

Mégis, milyen jelenségeket magyarázhatunk a *felfelé hatoló társadalmi és kulturális mozgással?* Valószínűleg éppen a felkerült rétegeknek (köztük a keleti népelemeknek) köszönhető, hogy Magyarországon a könnyű fegyverzetű lovasság mindvégig olyan jelentős szerepet játszik, s az udvari lovagnak is értenie kell e fegyvernemhez; a Bertrandon de la Brocquière leírta magyaros lovagi torna is a kulturális ozmózis eredménye. Azoknak a „negatívumoknak", amelyeket a lovagi kultúra tagadói fel szoktak vetni, valójában ugyanehhez a társadalmi mozgáshoz lehet köze. Ezért olyan visszhangtalanok Magyarországon az arisztokratikus ceremóniák és társulások, ezért válnak csupán a 15. században fogékonyabbá a címerek iránt a magyar nemesség széles rétegei; ugyancsak a népközelből felkerült réteg ízlése fejtheti meg a magyar címerek természetközelségét, naturalista stílusát. Az ingóvagyon gyűjtésének szempontjaiban, a vagyontárgyak értékelésében még a 14. századi középbirtokosból nagybirtokossá lett udvari lovag is közelebb áll a falusi nemességhez, illetve a jómódú parasztsághoz, mint a Drugethek ízléséhez — igaz, amennyire tudjuk, ebben a régi nagybirtokos nemzetségek képviselői sem nagyon különböztek tőlük. Voltaképpen az oklevélnarrációk sajátos archaikus-primitív hősdicsőítése is ugyanarról a mentalitásról árulkodik, amely a szóbeli énekköltészetet kultiválta: az anyanyelvű irodalom részben azért is őrizhette olyan sokáig orális jellegét, mert zömmel a 14. századi közép- és nagybirtokos réteg sem egy évszázadok óta „kitenyésztett", kulturális igényekben arisztokratikus „főnemesség", még a király környezetének is több mint fele csupán egy-két-három nemzedékre visszamenően felkerült elemekből állt. Az alulról felfelé hatoló mozgás magyarázza meg azt is, hogy a 13. században még példaszerű latinsággal kiállított megyei oklevelek a 14. századra nyelvileg leromlanak: a klerikus fogalmazók helyett jobbágyi-kisnemesi deákok, ritkábban a literátus megyei hangadók fogalmaztak. Velük olyan elemek jutottak az írásbeliség küszöbén túl, akik korábban alacsonyabb társadalmi-kulturális szinten álltak; ezért a megyei írásbeliség „romlásában" sem szabad csupán kulturális nívóesést látni. A fejlődés, amelynek 13—14. századi fázisát néhány vázlatos vonással jeleztük, folytatódott a 15. században is. A nemesi eredetmondák viszonylagos kései keletkezése (nem lehet egyébként nagyon késeinek felfogni, ha a nemesség kialakulásának időpontjához viszonyítjuk), e mondák kötődése az erő és a bátorság kultuszához ugyancsak az alulról felfelé terjedő kultúra vonulatát követi. Lovagregény helyett nálunk a *Toldi-monda* született meg: itt a legbeszédesebb a különböző irányból terjedő kultúrák egymásra hatása. A korábbi alacsony státusból felkerült királyi lovag nem véletlenül lesz a hőse ennek a történetnek. Hiszen a kultúra egyes objektumai még a kiindulásnak tekintett állapotban is összetettek, a Toldi-monda 14—15. századi ősformáját, azaz hozzávetőlegesen teljes előadását — függetlenül a teljes előadás szerzőjének kérdésétől — számtalan, részben ellentétes oldalról jött hatás eredőjeként, ősi népi és többrétegű nyugati—keleti motívumok kohójaként kell felfognunk.

E kérdések megnyugtató tisztázásához még igen sok a tennivaló, nemcsak a korábbi kutatások, hanem a forrásanyag hiánya miatt is. Hiszen még annak a felfogásnak is

vannak hívei, hogy az érett feudalizmusra jellemző kultúra, mint az említett hatások eredője, *egységes,* noha az eddigiek alapján is inkább *kultúrákról* kell beszélnünk.[7]

A krónikaszerkesztménybe interpolált Bánk bán (azaz Zách)-epizód nyilvánvalóan a különféle erkölcsök szembefordulásáról tanúskodik; sejthetjük a Thuróczy-krónikában megőrzött Kont-monda Zsigmonddal gorombáskodó, urához hűséges fegyvernökének megformálásából is, hogy a társadalom alsó rétegeiben másfajta vélekedés járta. De a fegyvernök feltétlen hűsége ura iránt az adott összefüggésben és az adott helyzetben valószínűleg egyfajta lovagi morálnak primitív szintű (mert királyellenes) változata — az a változat, amelyet a fegyvernököket adó alsóbb rétegek erre az időre elsajátítottak.

A népi kultúra, az államalapítás századaiban elnyomott hagyományok bukkannak felszínre *Anonymus* lovagirodalmi jellegű gestájában is, a népmesei szemlélet árulkodik *Kétyi János* minorita hősábrázolásában. Persze azért is lehetséges volt az „alulról jött" kultúra behatolása a legfelső szintű irodalomba, mert nem érezték meg osztályjellegét. Az életfeltételek, a műveltségi szint s így a szellemiekkel szemben támasztott igények sem különböztek még annyira. Később bárhogyan is elválasztotta a nemesség rétegződése az egyes rétegeket, a nemesítések és a familiaritás révén megvolt a lépcső, amelyen a kulturális jelenségek „le és fel" közlekedhettek. A kiváltságos, kizsákmányoló, falujában élő dominus külsőleg bármennyire elkülönült a jobbágyságtól (a kőépítkezéssel, a kiemelt helyen épített udvarházzal), az életkörülményekkel szemben sokszor még ugyanolyan igényeket támasztott (ugyanannyi szűk helységben szorongott családjával); ugyanazt a mulattatót hallgatta, aki a nagyurakhoz is bejáratos volt s vásárokon is énekelt; ugyanabban a templomban okult a keleti-népi emlékeket őrző, lovagi propagandával átitatott, falra festett László-legendából, mint a falu népe. Minthogy a latin írásbeliség uralma, az analfabétizmus miatt a nemességet is az orális kultúra jellemzi, a nemesség történeti tudata a nép történeti tudatához hasonlóan olvasztja össze a századok eseményeit; minthogy a termelőeszközök tulajdona, a termelés technikai szintje, sőt a hadviselés középkori formája is legalább részben a természeti viszonyok függvényévé teszik a jólétét, a birtokos — később egyre inkább csak a kisbirtokos — a világot sokban úgy szemléli, mint a paraszt.[8] A nemesség túlnyomó többsége *nemesi tudattartalommal* ugyan, de a régi nomád hősök emlékét, mentalitását, ideáit őrzi, s ha ezek a „pogány" motívumok az irodalomba jutnak, méltán vélheti őket saját kultúrája kifejeződésének. (Ugyanakkor azonban világnézetét, a termelésben elfoglalt helyéről alkotott képét elsősorban osztályhelyzete befolyásolja, az osztály „nyíltságának" megfelelően a földhöz való viszony uralja a kialakuló nemesi tudatot.)

Mi most az egyes jelenségeket illetően, a dinamikus mozgást hangsúlyoztuk a népi és az úri kultúra között; valamennyi jelenségre konkrét törvényszerűségek érvényesek. A nemesség és a nép közti távolság mélyülésével az érintkezés is egyre nehezebb lett, a

[7] Balogh Jolán abból a helyes észrevételből, hogy „régebben nem tátongott oly nagy, törésszerű szakadás a városi és falusi kultúra között", helytelenül arra következtet, hogy „az ország kultúrája egységes volt, jóllehet többszörösen tagolt és rétegződött". A rétegek egymásba kapcsolódását, a művészeti áramlatok ebből következő gyorsaságát illetően egyetértünk. (*Balogh* 1967. 77.)

[8] Vö. ehhez a gondolatmenethez *Hoffmann* Tamásnak a parasztsággal kapcsolatban tett megfigyeléseit (1960. 41—45).

kultúrák egyre ellentétesebbek; a kezdetben is meglévő osztályjelleg a kultúra egyre több területén éleződött ki úgy, hogy a korszakunkban még adott dinamikus mozgás fokozatosan megbénult. Azok a kultúrjelenségek, amelyek többé-kevésbé megmaradtak a feudális uralkodó osztályon belül (minthogy éppen az osztálytudathoz kötődtek), még nem álltak szöges ellentétben a haladó eszmékkel: a nemesi név becsületének értékébe belejátszott az egyéniség manifesztált erényének értéke, s így hozzásegített a megújult emberfogalom kialakításához. Ahogyan a feudalizmus egyre inkább túlélte önmagát és a társadalmi fejlődés akadályozójává vált, a nemesi-lovagi „kódex"-nek a nemesség számára fenntartott erényei egyre több torzulást szenvedtek az objektív valósággal való konfrontációban, s a becsületfogalom például századunk első harmadára a dzsentri és dzsentroid polgárság hazug párbajkódexének lett alapkategóriája.

A kultúrjelenségek diffúziója, osztályok, rétegek közti mozgása a történeti-társadalmi viszonyok alakulása során maradandó értékeket is létrehoz, salakot is termel. Ha egy történeti kor, illetve azon belül egy meghatározott társadalmi osztály, réteg, csoport anyagi-szellemi kultúráját az apró összefüggésekben felderítjük, nemcsak az adott korszak életéről kapunk hitelesebb képet, hanem mai kultúránk egyes összetevőit is megismerjük, s azután még inkább becsüljük a maradandónak bizonyult értékeket, az emberiség közös kincsét.

Irodalom- és rövidítésjegyzék*

1. Források, forrásjellegű művek, idézett segédkönyvek

Aegidius Romanus: De regimine principium. Augsburg 1473.
Alapi Gy.: Komárom vármegye levéltárának középkori oklevelei. Komárom 1917.
Áldásy A.: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei I. Bp. 1904. II. Bp. 1923.
Anonymi Hungarici Historia de translatione S. Pauli Thebaei. Ed. *M. Fuhrmann.* Pest 1799.
AO = Anjoukori okmánytár I—VII. Codex diplomaticus hungaricus Andegavensis. Szerk. *Nagy I.* és *Nagy Gy.* Bp. 1879—1920.
Apor P.: Metamorphosis Transylvaniae. Bp. 1972.
Apponyi = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi oklevéltárában őrizett oklevelei I. 1241—1526. Bp. 1966.
Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. (Magyarország topográfiája 1.) Bp. 1966.
Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és sümegi járás. (Magyarország régészeti topográfiája 3.) Bp. 1970.
Bánffy = *Varju E.:* Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez I. 1214. 1457. Bp. 1908.
Bartal A.: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Lipsiae 1901.
Bártfai Szabó L.: Pest megye történetének okleveles emlékei. 1002—1599. Bp. 1938.
Bartoniek, E.: Codices manu scripti latini I. Codices Latini medii aevi. Bp. 1940.
Beke A.: A kolozsmonostori konvent levéltára (1268—1871) TT 1896. 483, 718.
BesztSzj = *Finály H.:* A beszterczei szószedet. Bp. 1892.
Blagay = *Thallóczy L.—Barabás S.:* A Blagay-család oklevéltára. Bp. 1897.
Bonaventurae, D... in secundum librum sententiarum elaborata dilucidatio. Recogn. *Ioanne Balainio.* Venetiis 1573.
Bonaventurae, S., opera I. Romae 1588.
Borsa I.: A középkori oklevelek regesztása. Függelék: A Kölcsey család levéltárának középkori oklevelei. LK 1946. 47—70.
Bossányi Á.: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak I—II. Bp. 1916—1918.
Brooke—Little, J. P.: An heraldic Alphabet. London 1973.
Bp. okl. = Budapest történetének okleveles emlékei. S. a. r. *Gárdonyi A.* I. 1148—1301. Bp. 1930.
Chevalier, J.—Gheerbrant, A.: Dictionnaire des symbols. Paris [2]1973.
CIH = Corpus Iuris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000—1526. évi törvénycikkek. Szerk. *Márkus D.* Bp. 1899.
CodDiplBoh = Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae IV. (1241—1253.) Ed. *J. Sebánek, S. Dusková.* Pragae 1962.
CodDiplPol = Codex diplomaticus Majoris Poloniae I. 984—1287. Poznaniae 1877.
Cottineau, L. H.: Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés. Macon 1939.
Csáky = A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története I. kötet 1. rész. Oklevéltár 1229—1497. Bp. 1919.
Csánki D.: A magyar királyi országos levéltára diplomatikai osztályában őrzött pecsétek mutatója. Bp. 1889.

* Az anyaggyűjtést 1973-ban lezártam. Későbbi munkákat csak kivételesen vehettem figyelembe.

Csánki I—V. = *Csánki D.:* Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I—III, V. Bp. 1890—1913.
Dankó J.: Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Bp. 1893.
Delehaye, H.: Le pélerinage de Laurent de Pasztho au purgatoire de S. Patrice. Analecta Bollandiana XVII (1908). 35—60.
Demay, G.: Inventaire des sceaux de l'Artois et de la Picardie. Paris 1877.
Demay, G.: Inventaire des sceaux de la Normandie. Paris 1881.
De Vries, Ad.: Dictionary of Symbols and Imagery. London 1974.
Dipl. eml. Anj. = *Wenzel:* Magyar diplomácziai emlékek az Anjou-korból I—III. Bp. 1874—1876.
Dipl. Matth. = *Karácsonyi B.—Kristó Gy.:* Diplomata historiae dominii Matthaei de genere Chak illustrantia. Szeged 1971. (Acta historica XXXVI.)
Douet d'Arcq: Collection des Sceaux I. Paris 1863.
Dl = Országos Levéltár. Középkori oklevelek gyűjteménye.
DuCange, Ch.: Glossarium mediae et infimae latinitatis. Ed. nova a *L. Favre.* I—X. Graz 1954.
Duns Scotus, J.: Liber quartus super sententias. Ed. *J. Gillot, A. Capell.* Paris 1513.
Endlicher, S. L.: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangalli 1849.
Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. (Magyarország régészeti topográfiája 2.) Bp. 1969.
F = *Fejér, G.:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis I—XI. Budae 1829—1844.
Fejérpataky L.: Tapolczai Bertalan oklevél-formulái a XIV. századból. MKszle 1886. 41—46.
Fejérpataky: Mvr = *Fejérpataky L.:* Magyarországi városok régi számadáskönyve. Bp. 1885.
Fejérpataky L.—Áldásy A.: Magyar czímeres emlékek I—III. Bp. 1901—1926.
Fekete Nagy A.: Trencsén megye. Bp. 1941.
Fleischer, W.: Die deutschen Personennamen. Berlin 1964.
Fragmen panis corvi protoeremitici seu reliquiae annalium eremi-coenobiticorum Ordinis Fratris Eremitarum sancti Pauli primi eremitae. Viennae 1663.
Frangepán = *Thallóczy L.—Barabás S.:* A Frangepán-család oklevéltára I. 1133—1453. Bp. 1910.
Fraknói V.: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bp. 1899.
Furtwängler, A.: Die antiken Gemmen I—III. Leipzig—Berlin 1900.
Gombos, F. A.: Catalogus fontium historiae Hungariae 560—1301. I—IV. Bp. 1927—1943.
Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. (a)
Házi: Sopr. = *Házi J.:* Sopron szabad királyi város története I. 1—7. Oklevelek és levelek II. 1—6. Sopron 1921—1943.
Házi J.: A soproni magyar—latin szójegyzék. Bp. 1924.
Hédervány = *Radvánszky B.—Závodszky L.:* A Hédervány család oklevéltára I. Bp. 1909.
HHFD = Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Ed. *M. Florianus.* III. Quinqueecclesiae 1884.
Historia Alexandri Magni. Comp. *Leo Archypresbyter.* Strassburg 1494.
HO = Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. (Kiadják *Nagy I., Paur I., Ráth K., Véghely D., Ipolyi A.*) I—VIII. Győr—Budapest 1865—1891.
H. okl. = Hazai oklevéltár 1234—1536. Szerk. *Nagy I.—Deák F.—Nagy Gy.* Bp. 1879.
Horváth C.: Johannis Lemovicensis, abbatis de Zirc 1208—1218. Opera omnia I—III. Veszprém 1932.
Horváth S.: A liptói és turóczi registrum. TT 1902. 1, 194.
Horváth S.: Regesták a liptói és turóczi registrumhoz (1230—1391). TT 1904. 74, 240, 356.
Hube, R.: Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznensis. Pétervár 1856.
Hugues de Saint-Cher: Sacrorum Bibliorum vulgatae editionis concordantiae. Venetiis 1754.
Hurter, H.: Nomenclator literarius recentioris theologiae catholicae. T. IV. Oeniponte 1899.
Ila B.: Gömör megye II—IV. Bp. 1944—1969.
Iványi B.: A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. Szeged 1931.
Jakubovich E.: Régi női nevek. MNy XI (1915). 280—283, 327—330, 365—369, 423—426.
Jakubovich E.—Pais D.: Ómagyar olvasókönyv. Pécs 1929.
Joannes Saresberiensis: Policraticus, sive de nugis curialium, et vestigiis philosophorum libri octo. Lugduni Batavorum 1595.
Karácsonyi J.: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902.
Kállay = A nagykállói Kállay-család levéltára I—II. Bp. 1943.
Kárffy Ö.: A Csicsery-család levéltára 1214—1453. TT 1900. 385; 1901. 41; 223, 554; 1902. 58.
Károlyi = *Géresi K.:* A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára I. Oklevelek 1253—1413. Bp. 1882.

Kollányi F. (ed.): Visitatio capituli E. M. Strigoniensis. Bp. 1902.
Kovachich, J. N.: Sylloge decretorum Comitialium inclyti regni Hungariae. Pest 1818.
Kovachich, M. G.: Vestigia comitiorum apud Hungaros. Budae 1790.
Kovachich, M. G.: Formulae solennes styli. Pesthini 1799.
Kovachich: Suppl. = *Kovachich, M. G.:* Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros I. Budae 1798.
Krassó = *Pesty F.:* Krassó vármegye története III. (Oklevéltár.) Bp. 1882.
Kumorovitz: Veszpr. reg. = *Kumorovitz L. B.:* Veszprémi regeszták (1301—1387). Bp. 1953.
Lexikon der christlichen Ikonographie. Hrsg. *E. Kirschbaum.* I—VI. Rom etc. 1968—1974.
Lexikon für Theologie und Kirche. Hrsg. *M. Buchberger.* I—X. 1930—1938.
Littré, É.: Dictionnaire de la langue française. Paris 1863.
Lukcsics P.: XV. századi pápák oklevelei I—II. Bp. 1931—1938.
Magyar Anjou Legendárium. Bev. tanulm. S. a. r. *Levárdy F.* Bp. 1973.
Magyary K.: Regesták Alsófehérvármegye levéltárából, 1291—1605. TT 1907. 50.
Makkai L.—Mezey L.: Árpád- és Anjoukori levelek, XI—XIV. század. Bp. 1960.
Mályusz E.: A szlavóniai- és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. LK 1928. 87—203.
Die Matrikel der Universität, Wien. I. 1377—1450. Graz—Köln 1956.
MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. (Red. *Knauz, F.—Dedek, C. L.*) I—III. Esztergom 1874—1924.
Mezey L.: Codices Latini medii aevi bibliothecae universitatis Budapestinensis. Bp. 1961.
Mihályi J.: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramarossziget 1900.
MNySz = Magyar Nyelvtörténeti Szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. Szerk. *Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond.* Bp. 1890—1893.
MOklsz = Magyar Oklevél-szótár. Szerk. *Szamota István, Zolnai Gyula.* Bp. 1902—1906.
MonGerm = Monumenta Germaniae Historica (1826). (Const. = Constitutiones; Dipl. = Diplomataria; SS rer. germ. = Scriptores rerum Germanicarum.)
MonHistPol = Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. I. Cathedralis ad. S. Venceslaum ecclesie Cracoviensis diplomatici codicis pars prima 1166—1366. Krakkó 1879; III. Codex diplomaticus Poloniae Minoris. Krakkó 1876.
MonVat = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/1—6. 1284—1491. Bp. 1887—1891.
MonVespr = Monumenta Romana episcopatus Veszprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára I—IV. Bp. 1896—1903.
Monaci L. krónikája Kis Károlyról. Ford., bev., jz.: *Márki S.* Középkori krónikások X. (Szerk. *Gombos A.*) Bp. 1910.
Monti, G. M.: Da Carlo I a Roberto di Angio. Trani 1934.
Muratori, L. A.: Rerum Italicarum scriptores ab anno aerae Christianae 500 ad 1500. 25 köt. Milano 1723—1751.
Nagy Imre-hagyaték: Az Anjou-kori okmánytár kiadatlan anyaga a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában. Ms 4923—4924.
Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal I—XIII. Pest 1857—1868.
Nagy: Sopr. = *Nagy Imre:* Sopron vármegye története. Oklevéltár I—II. Sopron 1889—1891.
Nógrád megye műemlékei. (Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. *Dercsényi D.* III.) Bp. 1954.
Observationes processus causarum militaris curiae regiae, in facto honoris, usu receptae. Corpus Juris Hungarici. Budae 1799. II. Függelék 201—203.
Das Ofner Stadtrecht. Hrsg. *K. Mollay.* Bp. 1959.
OSzK Clmae = Országos Széchényi Környvtár, Középkori latin kódexek gyűjteménye. (Kézirattár.)
Óváry L.: A Nagy Lajos és V. Károly francia király között tervezett szövetségre vonatkozó oklevelek (1374—1376). MTT 1877.
Pest megye műemlékei I—II. (Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. *Dercsényi D.* V.) Bp. 1958.
Petrichevich Horváth E.: A Mogorovich nemzetségbeli Petrichevich család története és oklevéltára I. 1. A Petrichevich család általános története I. 2. A Petrichevich család történetének regestái. Bp.—Pécs 1934—1942.
PRT = A pannonhalmi Szent-Benedekrend története. Szerk. *Erdélyi L.—Sörös P.* I—XII. Bp. 1902—1916.
Pray, G.: Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis. Budae 1805.
Réthy L.: Corpus nummorum Hungariae I—II. Bp. 1899—1907.

RMDE = Régi magyar drámai emlékek I. Szerk. *Kardos T.* Bp. 1960.
RMKT = Régi Magyar Költők Tára I—III. Kiadta Szilády Á. Bp. 1877—1883. I/a. Kiadta *Horváth C.* Bp. 1921.
Rockinger, L.: Briefsteller und Formelbücher. Quellen zur bayrischen und deutschen Geschichte. Bd. 9. München 1863.
Rupp J.: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest 1868.
Rupp J.: Magyarország helyrajzi története főtekintettel az egyházi intézetekre ... püspöki megyék szerint rendezve I—II. Pest 1870—1872.
Secreta secretorum = Das aller'edlest und bewertet Regiment der gesundtheit. Übs. *J. Lorchner.* Augsburg 1530.
SchlSzj = *Szamota I.*: A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. Bp. 1894.
Schwandtner, J. G.: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. Vindobonae 1766. I.
Sebestyén B.: Magyar archeológia 1500—1526. Kézirat az Országos Levéltárban.
Smič. = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Red. *T. Smičiklas.* II—XV. Zagrabiae 1904—1934.
Socin, A.: Mittelhochdeutsches Namenbuch nach oberrheinischen Quellen des zwölften und dreizehnten Jahrhunderts. Basel 1903.
Sopron várm. lt. = Sopron vármegye levéltárának oklevél-gyűjteménye I. Középkori oklevelek 1236—1526. Összeáll. *Sümeghy D.* Sopron 1928.
Sörös P.: A Guary levéltár Árpád- és Anjou-kori kiadatlan oklevelei. TT 1908. 161—195.
SRH = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. *E. Szentpétery.* I—II. Bp. 1937—1938.
Suchenwirt's, Peter Werke aus dem vierzehnten Jahrhunderte. Hrsg. *A. Primisser.* Wien 1827.
Summa Cancellariae. (Cancellaria Caroli IV.) Ed. *Ferdinand Tadra.* Praha 1895.
Székely oklt. = *Szabó K.*: Székely oklevéltár I. 1211—1519. Kolozsvár 1872.
Szentiványi R.: Catalogus concinnus librorum manuscriptorum bibliotheca Battyhányanae. Szeged 1958.
Szinnyei J.: Magyar tájszótár I—II. Bp. 1897—1901.
Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. Szerk. *Lederer E.* Bp. 1964.
Sztáray = *Nagy Gy.*: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I—II. Bp. 1877—1889.
SztpR = *Szentpétery I.—Borsa I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta stirpis Arpadianae critico diplomatica I—II. 1—3. Bp. 1923, 1961.
Tanodi Z.: Codex diplomaticus ex archivio civitatis Varasdini. 1209—1526. Varasdin 1942.
Teleki = *Barabás S.*: A római szent birodalmi széki gr. Teleki család oklevéltára I. 1206—1437. Bp. 1895.
Teleki J.: Hunyadiak kora Magyarországon XI. Pest 1855.
Temes = *Pesty F.—Ortvay T.*: Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez I. Pozsony 1896.
Teutsch, G. D.—Firnhaber, F.: Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. Wien 1857.
Theiner = Vetera monumenta Historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta ... ab *A. Theiner.* I—II. Romae 1859—1860.
TörtEtSz = A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára. Főszerk. *Benkő L.* Bp. 1970.
VárReg = Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripte effigie editionis a. 1550. illustratum, *J. Karácsonyi* et *S. Borovszky* editum. Bp. 1903.
Veress E.: Gyula város oklevéltára. Bp. 1938.
Villani = A három Villani krónikája. Ford., bev. *Rácz M.* Bp. 1909. (Középkori krónikások. Szerk. *Gombos F. A.* VIII—IX.)
Visiones Georgii. Visiones quas in purgatorio sancti Patricii vidit Georgius miles de Ungria A. D. MCCCLIII. Ed. *L. L. Hammerich.* Köbenhavn 1931.
W = Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi *Wenzel G.* I—XII. Pest, Bp. 1885—1890.
Wagner, C.: Analecta Scepusii sacri et profani I—IV. Viennae, Posonii et Cassoviae 1774—1778.
Wenzel G.: Okmányi kalászat. MTT II (1855). 165.
Wenzel G.: Budai regesták az Anjouk korában. MTT IV (1857). 91—182.
Wenzel G.: Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez, 1398—1438. TT 1884. 1, 220, 412, 613.
Wenzel: St. = *Wenzel G.*: Stibor vajda. Bp. 1874.
Wertner M.: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. TT 1906. 583—609; 1907. 1—69, 161—198, 327—354.
Wertner M.: Kiadatlan oklevelek. TT 1908. 507—508.

Zala = *Nagy I.—Véghely D.—Nagy Gy.:* Zala vármegye története. Oklevéltár I—II. Bp. 1890.
Závodszky L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp. 1904.
Zbiór dokumentów Małopolskich z lat 1257—1420. Wroclaw—Warszawa—Kraków 1962.
Zichy = A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősebb ágának okmánytára. Szerk. *Nagy Imre—Nagy Iván—Véghelyi D.* I—XII. Pest, Budapest 1871—1931.
ZW = *Zimmermann, F.—Werner, C.:* Urkundenbuch zur Geschichte des Deutschen in Siebenbürgen I—II. Hermannstadt 1892—1897.
ZsO = Zsigmondkori Oklevéltár. Öáll. *Mályusz E.* I—II. Bp. 1951—1958.

2. Folyóiratok

AÉ = Archaeológiai Értesítő
BpSzle = Budapesti Szemle
BudRég = Budapest Régiségei. A Budapesti Tört. Múz. Évkönyve
EPhK = Egyetemes Philológiai Közlöny
Etn = Ethnographia, Etnográfia
FK = Filológiai Közlöny
FolArch = Folia Archaeologica. A M. Nemz. Múz. Tört. Múzeumának Évkönyve
HK = Hadtörténeti Közlemények
IT = Irodalomtörténet
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
KatSzle = Katolikus Szemle
LK = Levéltári Közlemények
MIÖG = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
MKszle = Magyar Könyvszemle
MNy = Magyar Nyelv
MÖS = Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs
MTT = Magyar Történelmi Tár
MüÉ = Művészettörténeti Értesítő
NÉ = Néprajzi Értesítő
Somogy évk. = Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv (Kaposvár)
Száz. = Századok
Tanulm. = Tanulmányok Budapest múltjából
TörtSzle = Történeti Szemle, Történelmi Szemle
TT = Történelmi Tár
UngJb = Ungarische Jahrbücher

3. Szakirodalom

Acsády I.: A magyar parasztság története. ³Bp. 1948.
Adalék a XV. századbeli hazai könyvtárakhoz. MKszle 1887. 326—327.
Adatok a hazai középkori könyvtárak történetéhez. MKszle 1879. 88. *(Tagányi K.)*; MKszle 1890. 85. *(Schönherr Gy.)*; MKszle 1890. 48 *(Kovács N., Fejérpataky L.)*; MKszle 1891. 33. *(Barabás S.)*
Aebischer, P.: Les trois mentions plus anciennes du couple „Roland et Olivier". Revue Belge de Philologie et d'Histoire 1952. 657—677.
Ágoston P.: A magyar világi nagybirtok története. Bp. 1913.
Áldásy A.: Címertan. Bp. 1923.
Arbusow, L.: Colores rhetorici. Eine Auswahl rhetorischer Figuren und Gemeinplätze als Hilfsmittel für akademische Übungen an mittelalterlichen Texten. Göttingen 1948.
Auer, E. M.: Kulturgeschichtliche Ordensforschung. MÖS 1952. 302—312.
Auerbach, E.: Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter. Bern 1958.
Baán K.: Rozgonyi Simon arcképe (1410-ből). Magyar Családtörténeti Szemle 1937. 171.

Bagby, Ph.: Culture and History. Prolegomena to the comparative study of civilizations. Berkeley—Los Angeles [2]1963.
Balanyi Gy.: Papok és hívek. MMT II. 1939. 383—426.
Balics L.: A római katolikus egyház története Magyarországon I—II. Bp. 1890.
Balogh J.: A népművészet és a történeti stílusok. NÉ 1967. 73—165.
Bárányné Oberschall M.: A Kiskunhalas-bodoglárpusztai középkori ezüstlelet. Magyar Múzeum 1945. 13—21.
Bárczay O.: A heraldika kézikönyve. Bp. 1897.
Baron, H.: The Chrisis of the Early Italian Renaissance. Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny. [2]Princeton 1966.
Baumgarten F.: Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence viszonya történetéhez. Száz 1902. 4. közl.
Bec, Ch.: A firenzei kereskedők mentalitása és szóhasználata a XV. század elején. Ism. Száz 1969. 1283—1284.
Békefi R.: A pilisi apátság története (I) 1184—1541. Pécs 1891.
Békefi R.: Székesegyházi iskoláink szervezete az Anjou-korban. Bp. 1897.
Békefi R.: A pásztói apátság története (I) 1190—1702. Bp. 1898.
Békefi R.: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1906.
Békefi R.: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910.
Belényesy M.: Az állattartás a XIV. században. NÉ 1956. 23—59. (a)
Belényesy M.: A földművelés Magyarországon a XIV. században. Száz 1956. 517—555. (b)
Belényesy M.: A ló becse a középkorban. Etn 1957. 337—342.
Benedict, R.: Patterns of Culture. Boston—New York 1934.
Berges, W.: Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters. Leipzig 1938.
Berrár J.: Női neveink 1400-ig. Bp. 1952.
Bertényi I.: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Kandidátusi ért. Bp. 1970. (Kézirat.) [Megj.: Bp. 1976. A szerk.]
Bertényi I.: Szepesi Jakab országbíró. A magyar királyi kúriai bíráskodás történetéhez a XIV. században. Bölcsészdokt. ért. Bp. 1972.
Bertényi I.—Szabics I.: Címer. MNy 1969. 451—454.
Biedenfeld, F.: Geschichte und Verfassung aller geistlichen und weltlichen, erlöschenen und blühenden Ritterorden I. Weimar 1841.
Birkás G.: Ilosvai Toldija s az olasz és franczia Rainouart-mondák. Etn 1912. 277—289.
Bleyer J.: Magyar vonatkozások Suchenwirt Péter költeményeiben. Száz 1899. 788, 879.
Bloch, M.: La société féodale. [5]Paris 1968.
Bogyay T.: Adatok a középkori magyar oltárdíszítő művészet történetéhez. Regnum 1942/43. 91—112.
Bolla I.: Az egyházi, királyi és magánúri birtok szolgáltató népeinek útja a jogilag egységes jobbágyságba. Kandidátusi ért. Bp. (1974.) Kézirat. [Megjelent: Bp. 1983. A szerk.]
Boissonnade, P.: Du nouveau sur le Chanson de Roland. Paris 1923.
Bónis Gy.: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár 1947.
Bónis Gy.: Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon. FK 1958. 1—26, 73—193.
Bónis Gy.: Régi magyar esküminták. MNy 1961. 279—285.
Bónis Gy.: A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században. LK 1963. 197—246.
Bónis Gy.: A capella regia és a pécsi egyetemalapítás. — A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367—1967. Studia iuridica auctoritate universitatis Pécs publicata 60. Pécs 1968.
Bónis Gy.: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971.
Bónis Gy.: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. Bp. 1972. (a)
Bónis Gy.: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Bp. 1972. (b)
Borosy A.: A XI—XIV. századi lovasságról. HK 1962. II. 119—174.
Borst, A.: Rittertum in Hochmittelalter. Idee und Wirklichkeit. Saeculum 1959. 213—231.
Bosl, K.: Die Reichministerialität der Salier und Staufer I—II. Stuttgart 1950—1951.
Botka T.: Kont nádor téves sarjadéka a budavári emléktáblán. Száz 1870. 139—40 skk.
Botka T.: Adalékok a visegrádi merénylet történetéhez. Száz 1873. 453; 1874. 229 skk.
Bökönyi S.: A budai várpalota ásatásainak állatcsont anyaga I. BudRég XVIII (1956). 455—486; II. BudRég XX (1963). 395—425; III. BudRég XXI (1964). 369—373.
Bréhier, É.: La philosophie du moyen âge. Paris 1949.

Brunner, O.: Adeliges Landleben und europäischer Geist. (Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612—1688.) Salzburg 1949.
Brunner, O.: Zwei Studien zum Verhältnis von Bürgertum und Adel. (Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte.) ²Göttingen 1968.
Budapest műemlékei I. Szerk. *Pogány F.* (Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. *Dercsényi D.* IV.) Bp. 1955.
Budapest története I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. *Gerevich L.* Bp. 1973. — II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. *Gerevich L., Kosáry D.* Bp. 1974.
Bumke, J.: Studien zum Ritterbegriff in 12. und 13. Jahrhundert. Heidelberg 1964. (Beihefte zum Euphorion. Ztschr. f. Lit. gesch. 1.)
Burdach, K.: Vorwort. — Die altdeutsche Handschriften in Heidelberg. — Über den Ursprung des mittelalterliche Minnensangs, Liebesromans und Frauendienstes. (Vorspiel. Gesammelte Schriften zur Geschichte des deutschen Geistes. I/ 1—2. Halle 1925.
Burdach, K.: Schlesisch-Böhmische Briefmuster aus der Wende des Vierzehnten Jahrhunderts. (Vom Mittelalter zu Reformation. Bd. V.) Berlin 1926.
Cadier, L.: Essai sur l'administration du royaume de Sicile sous Charles Ier et Charles II d'Anjou. Paris 1891.
Cohen, G.: Histoire de la chevalerie de la France au Moyen Age. Paris 1949.
IXe Congrès International des Sciences Historiques. Paris 1950. Histoire des Civilisations. II. Actes. Paris 1951.
Coreth, A.: Der „Orden von der Stola und den Kanndeln und dem Greifen". MÖS 1952. 34—62.
Curtius, E. R.: Das „ritterliche Tugendsystem". (Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter.) ²Berlin 1954.
Sz. Czeglédy I.—Koppány T.: A középkori Ecsér falu és temploma. AÉ 1964. 41—61.
Czimer K.: Az Árpádházi királyok apródjai. Szeged 1912.
Czimer K.: A magyar királyok udvari katonái a XI—XIV. században. Szeged 1913.
Csalog Zs.—Mándoki L.: Divatjelenségek a magyar falusi keresztnévadásban. — Névtudományi előadások II. Névtudományi Konferencia Budapest 1969. Szerk. *Kázmér M.—Végh J.* Bp. 1970. 145—153.
Csapodi, Cs.: The Corvinian Library. History and Stock. Bp. 1973.
Csánki D.: I. Mátyás udvara. Száz 1883. 515, 617, 750.
Csergheő, G.—Csoma, J.: Alte Grabdenkmäler aus Ungarn. Bp. 1890.
Csernátoni Gy.: Az erdélyrészi szászok oktatásügyi viszonyai a reformáció előtt. Száz 1893. 479—490.
Csete A.: Szent György vértanú fejereklyéje. Magyar Sion I. (1863) 889.
K. Csilléry K.: Népművészetünk története. — A Néprajzi Múzeum kiállítása 1971. ápr.—szept. Bp. 1971. (Előszó.)
K. Csilléry K.: A magyar népi lakáskultúra kezdetei. Kandidátusi ért. Bp. 1968. (Kézirat.) [Megjelent: Bp. 1982. A szerk.]
Csoma J.: Zsigmond király címereslevelei. Turul 1896. 10.
Csoma J.: Magyar nemzetségi címerek. Bp. 1904. (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig III/2.)
Csoma J.: A magyar heraldika korszakai. Bp. 1913.
Csoma J.: Lovagrendkeresztek a magyar heraldikában. Turul 1915. 17—21.
Csontosi J.: Adalék a szepességi XV. századi könyvtárakhoz. MKszle 1880. 328—363.
Csontosi J.: Könyvbúvárlatok Ausztriában. MKszle 1890. 40.
Csorba Cs.: Budai polgári pecsétek és címerek a középkorban. Budapest XII (1974). 3. sz. 39—41.
Dankanits Á.: XVI. századi olvasmányok. Bukarest 1974.
Darvasy M.: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Bp. 1942.
Dávid A.: Nagy Lajos költői emléke a délszláv énekhagyományban. A Hungarológiai Intézet Tud. Közleményei. Újvidék. 1970. 3. sz. 47—60.
Dávid A.: Mátyás király alakja a közép-európai folklórban, különös tekintettel a délszláv anyagra. Helikon 1971. 308—321.
Dávid F.: Gótikus lakóházak Sopronban. Magyar Műemlékvédelem 1967/68. 95—125.
Deák F.: A gróf Wass-család czegei levéltárából és a gyekei Wesselényi-síremlékről. Száz 1874. 301 skk.
Deér, J.: Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. MIÖG 1931. 1—23.
Deér, J.: Zsigmond király honvédelmi politikája. Bp. 1936. (Klny. HK.)
Demay, G.: Le costume de guerre et d'apparat d'après les sceaux du moyen âge. Paris 1875.
Demay, G.: Le costume au moyen âge d'après les sceaux. Paris 1880.

Denholm-Young, N.: History and heraldry 1254 to 1310. A study of the historical value of the Rolls of Arms. Oxford 1965.
Dercsényi D.: Nagy Lajos kora. Bp. 1942.
Dercsényi D.: A Képes Krónika és kora. Képes Krónika I—II. Bp. 1964. 11—28.
Détshy M.: Hol állt a középkori sárospataki vár? A Hermann Ottó Múzeum évkönyve VI. Miskolc 1966. 178—181.
Divald K.: A magyar iparművészet története. Bp. 1929.
Dobos I.: A történeti mondák rendszerezéséről. Etn 1970. 97—112.
Dobos I.: Tarcal története a szóhagyományban. Bp. 1971.
Dobos I.: Történeti mondáink legkorábbi rétege. Kandidátusi ért. Bp. (1974) Kézirat. [Megjelent: Bp. 1987. A szerk.]
Dömötör T.: Naptári ünnepek, népi színjátszás. Bp. 1964.
Donászy F.: Az Árpádok címerének kérdése. Turul 1935. 24—33.
Donászy F.: Az oroszlán ábrázolása a magyar heraldikában. Turul 1938. 7—25.
Duby, G.: La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise. Paris 1953.
Duby, G.: La noblesse dans la France médiévale. Revue Historique 1961. 1—23.
Duby, G.: L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval. France, Angleterre, Empire IXe—XVe siècles I—II. Paris 1962.
Duby, G.: Les „Jeunes" dans la société aristocratique dans la France du Nord—Ouest au XIIe siècle. Annales ESC 1964. 835—846.
Duby, G.: Fondements d'un nouvel humanisme 1280—1440. Genève 1966. [Magyarul megjelent: A katedrálisok kora. Bp. 1984. 175—260. A szerk.]
Duby, G.: Structures de parenté et noblesse. France du nord. XIe—XIIe siècles. — Miscellanea Mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer. Groningen 1967. 149—165. (a)
Duby, G.: La vulgarisation des modèles culturels dans la société féodale. in: Niveaux de culture et groupes sociaux. Actes du colloque réuni du 7 au 9 mai 1966, à l'École Normale Supérieure. Paris 1967. 33—40. (b)
Duby, G.—Mandrou, R.: Histoire de la civilisation française I—II. Paris 1958. [Magyarul megjelent: A francia civilizáció ezer éve. Bp. 1975. A szerk.]
Dudás Gy.: Párizs Vára Zemplénben. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1908. 199.
Durrieu, P.: Les archives Angevins de Naples I—II. Paris 1886.
Éber L.: Pöstényi dombormű a Nemzeti Múzeumban. AÉ 1909. 289—293.
Eckhardt S.: Trubadúrok Magyarországon. IT 1961. 129—137.
Ehrismann, G.: Die Grundlagen des ritterlichen Tugendsystems (1919). — Die höfische Morallehre (1927). in: Ritterliches Tugendsystem (l. ott). 1—26, 85—90.
Elek O.: Kont István a magyar irodalomban. IT 1928. 23.
Elekes L.: Királyi és főúri udvar. MMT II. 1939. 241—307.
Elekes L.: Hunyadi. Bp. 1952.
Elekes L.: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. (a)
Elekes L.: Rendi ellentétek és kutatási problémák a XV. századi Magyarországon. TörtSzle 1964. 264—285. (b)
Elekes L.: Osztályharc és rendi ellentétek a Mohács előtti Magyarországon. MTA II. OK. XV (1966). 165—187.
Elekes L.: Korszerű művelődés, történeti gondolkodás. Bp. 1969.
Elekes L.—Lederer E.—Székely György: Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. ^{2}Bp. 1965.
Engel P.: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV (1968). Bp. 1968. 337—358; V (1970). Bp. 1971. 291—314.
Entz G.: A szamosfalvi Mikola-udvarház. Erdélyi Múzeum 1946. 56—58.
Entz G.: XV—XVII. századi bekarcolások falfestményeinken. MűÉ 1952. 131—132.
Entz G.: A csarodai templom. MűÉ 1955. 206—215.
Entz G.: Gótikus udvarház Alsóörsön. MűÉ 1956. 125—132.
Entz G.: A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól. MűÉ 1967. 241—250.
Entz G.: A magyar gótikus építészet történeti problémái. Előadás az MTA középkori Munkaközösségében 1974. április 25-én.
Erdélyi L.: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései VI. TörtSzle 1916. 39—63.

Erdélyi L.: Bajtársi egyesületek a magyar lovagkorban. — Emlékkönyv dr. prof. Gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Bp. 1925. 249—258.
Erdélyi L.: A magyar lovagkor társadalma és művelődése. 1205—1526. Bp. 1932.
Erdélyi P.: A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek. MKszle 1886. 119—179.
Erdélyi Zs.: „Hegyet hágék, lőtöt lépék". Új Írás 1970. 9. sz. 75—100. [L. azóta könyvformában: Bp. 1976. A szerk.]
Erdélyi Zs.: Archaikus és középkori elemek népi imaszövegekben. Etn 1971. 342—374. (*Mezey L.* korreferátuma u.itt 368—370.)
Erdész S.: Báthori G. a néphagyományban. Nyíregyháza 1965.
Éri I.: Adatok a kígyóspusztai csat értékeléséhez. FolArch VIII (1956). 137—152.
Éri I.: Kisvárda. Bp. 1965.
Esztergom vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. *Borovszky S.*) Bp. é. n.
Ewald, W.: Siegelkunde. München—Berlin 1914.
Falke, J.: Geschichte des Geschmacks im Mittelalter. Berlin 1892.
Falke, O.: Kentaur und Reiteraquamanilien II. Pantheon 1928. 557—564.
Fallenbüchl F.: Az ágostonrendiek Magyarországon. Bp. 1943.
Falvy Z.: Énekmondók a középkori Magyarországon I. FK 1961. 86—106.
Fehértói K.: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Bp. 1969.
Fejérpataky L.: A zágrábi káptalani könyvtár XV. századi könyvlajstroma. MKszle 1880. 363—368.
Fejérpataky L.: A Chapy-czimer és a Sárkányrend. Turul 1883. 116—119. (a)
Fejérpataky L.: A németújvári sz. ferencrendi zárda könyvtára. MKszle 1883. 100—137. (b)
Fejérpataky L.: Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és a XIV. században. Száz 1887. 493, 589.
Fejérpataky L.: Egy soproni pap könyvtára. MKszle 1890. 49—52.
Fejérpataky L.: A Gutkeled-biblia. MKszle 1892/93. 5 skk.
Fejérpataky L.: A XIV. századi czimer-adomány. Turul 1901. 97—104.
Fessler, J. A.: Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. 10 köt. Leipzig 1815—1825.
Fest S.: A Toldi monda. BpSzle 724. sz. 1928. márc. 305—337.
Fichtenau, H.: Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln. MIÖG Ergbd. XVIII. Graz—Köln 1957.
Foerster, R. H.: Das Leben in der Gotik. München 1969.
Fóti L.: A Toldi monda problémája. FK 1958. 507—514.
Fossier, R.: La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle I—II. Paris—Louvain 1968.
Fraknói V.: A legrégibb magyarországi lovaspecsét. AÉ 1878. 6—10.
Fügedi E.: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulm. XIII (1959). 7—57.
Fügedi E.: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. (a)
Fügedi E.: Beiträge zur Geschichte der Aristokratie in Ungarn im 15. Jahrhundert. Archiv für Sippenforschung 1970. 421—442. (b)
Fügedi E.: Die Verflechtung des Bürgertums und Adels in Ungarn am Ende des 14. Jahrhunderts. Die Familie Vincze von Szentgyörgy. — Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay. Braga 1971. 231—246.
Fügedi E.: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Száz 1972. 69—92.
Fügedi E.: Középkori várak, középkori társadalom. in: Várépítészetünk. Szerk. *Gerő L.* é. n. (Kézirat.) [Megjelent: Bp. 1975. 63—86. A szerk.]
Gábor Gy.: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908.
Cs. Gárdonyi K.: A Képes Krónika miniatúrái. in: Képes Krónika. Bp. 1964. I. 45—64.
Gautier, L.: La chevalerie. [2]Paris 1890.
Gerevich L.: Gótikus házak Budán. BudRég XV (1950). 121—238.
Gerevich L.: Castrum Budense. AÉ 1952. 150—165.
Gerevich L.: Budapest művészete a későbbi középkorban. (1973). in: Budapest története ... (l. ott). II.
Gerevich T.: Magyarország románkori emlékei. (Magyarország művészeti emlékei I.) Bp. 1938.
Gerézdi R.: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962.
Gerics J.: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961.
Gerics J.: Textbezüge zwischen den ungarischen Chroniken und der Sankt-Ladislaus-Legende. Acta Historica Acad. Scient. Hung. 1973. 274—303.
Gerő L.: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955.
Gerő L.: Die charakteristischen Epochen des Burgbaues. Acta Technica Acad. Scient. Hung. 1964. 3—61.
Gerő L.: Magyar várak. Bp. 1968.

Ghyczy P.: Gelre herold czimerkönyve. Turul 1904. 1—12.
Gilbert, F.: Cultural History and its Problems. XIe Congrès International des Sciences Historiques. Stockholm 1960. Rapports I. 40—59.
Gilbert, K. E.—Kuhn, H.: Az esztétika története. Bp. 1966.
Gotther, W.: Der Niebelunge Nôt in Auswahl und mittelhochdeutsche Grammatik mit kurzem Wörterbuch. [5]Berlin—Leipzig 1916.
Grabmann, M.: Geschichte der katholischen Theologie. Freiburg i. Br. 1933.
Graus, F.: Über die sogenannte germanische Treue. Historica I (1959). 71—123.
Graus, F.: Littérature et mentalité médiévales: le roi et le peuple. Historica XVI (1969). 5—79. (a)
Graus, F.: Die Herrschersagen des Mittelalters als Geschichtsquelle. Archiv für Kulturgeschichte 1969. 65—91. (b)
Gregorich M.: A bori és borfői Bory család és levéltára. Szeged 1935.
Gulyás P.: A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. MKszle 1923. 27 skk.
Guoth K.: Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban. Erdélyi Múzeum 1944. 304—347.
Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Száz 1958. 12—87, 565—615.
Györffy Gy.: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. — Magyarország történeti demográfiája. Szerk. *Kovachich J.* Bp. 1963. 47—57. (b)
Györffy Gy.: Koppány lázadása. — Somogy évk. 1. 1970. 5—30.
Györffy Gy.: Budapest története az Árpád-korban. in: Budapest története ... I. 1973.
Győry J.: Gesta regum — gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Bp. 1948.
Hadrovics L.: Az ó-magyar Trójaregény nyomai a délszláv irodalomban. MTA I. OK V (1954). 79—175.
Hadrovics L.: A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. MTA I. OK. XVI (1960). 235—293.
Haiczl K.: A Kistapolcsányiak. Bp. 1934.
Hajdu H.: Lesen und Schreiben im Spätmittelalter. Pécs 1931.
Hajnal I.: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. Száz 1942. 1—42, 133—165.
Hajnal I.: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales, revue, corr. et augm. par *L. Mezey*. Bp. 1959.
Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899.
Hammerich, L. L.: Der junge ungarische Ritter im Fegefeuer. UngJb 1927. 313—330.
Hampel J.: A Drugethek őseiről. Száz 1881. 133, 207.
Haraszti S.—Pethő T.: Útikalandok a régi Magyarországon. Bp. 1963.
Harsányi A.: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938.
Hauptmann, F.: Wappenkunde. München—Berlin 1914.
Hauser, A.: A művészet és az irodalom társadalomtörténete I—II. Bp. 1968.
Házi J.: Detrekő vára a középkorban. Bp. 1917.
Héjjné Détári A.: Régi magyar ékszerek. Bp. 1965.
Heller Á.: A reneszánsz ember. Bp. 1967.
Heller Á.: Hipotézis egy marxista értékelmélethez. Magyar Filozófiai Szemle 1970. 759—791, 1043—1079.
Henne am Rhyn, O.: Geschichte des Rittertums. Leipzig é. n.
Hexendorf E.: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. Bp. 1958.
Hints E.: A középkori orvostudomány. Bp. 1939.
Hofmeister, A.: Puer, iuvenis, senex. — Papsttum und Kaisertum. Forschungen zur politischen Geschichte und Geisteskultur der Mittelalters. Paul Kehr zum 65. Geburtstag dargebracht. Hrsg. *A. Brackmann*. München 1926.
Hoffmann E.: A Széchenyi-Könyvtár illuminált kéziratai. MKszle 1927. 1—43.
Hoffmann T.: Az életmód és a kultúra összefüggéséhez. Valóság 1960. 6. sz. 38—45.
Holl I.: Használati és díszkerámia a budai várpalotából. AÉ 1952. 179—185.
Holl I.: Külföldi kerámia Magyarországon (XIII—XVI. sz.). BudRég XVI (1955). 147—197.
Holl I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra (XIV. század—XV. század közepe). BudRég XVIII (1958). 211—300.
Holl I.: Mittelalterarchäologie in Ungarn (1946—1964). Acta Archeologica Acad. Scient. Hung. 1970. 364—411.
Holub J.: Egy dunántúli nagybirtok élete a középkor végén. Pécs 1943.
Hóman B.: Magyar pénztörténet 1000—1325. Bp. 1916.
Hóman B.—Szekfű Gy.: Magyar történet II. [2]Bp. 1936.

Horváth H.: Zsigmond király és kora. Bp. 1937.
Horváth H.: A kézműipar új formái. MMT II. 1939. 585—634.
Horváth J.: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. [2]Bp. 1944.
Horváth J., ifj.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.
Horváth J., ifj.: P. mester és művei. ItK 1966. 1—53, 261—283.
Horváth J., ifj.: A Halotti Beszéd történetéhez. MNy 1970. 421—429.
Horváth J., ifj.: Die ungarischen Chronisten der Angiovinenzeit. Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. 1971. 321—377.
Horváth S.: Könyvlopás a XIV. században. MKszle 1894. 380.
Horváth S.: A Physiologus. Etn 1921. 1—40.
Huizinga, J.: Aufgaben der Kulturgeschichte. (Wege der Kulturgeschichte. Deutsch v. *W. Kaegi.* München 1930.)
Huizinga, J.: Herbst des Mittelalters. Deutsch *v. T. Wolff—Mönckeberg.* München 1931. [Magyarul: Bp. 1938, 1976. A szerk.]
Hupp, O.: Die Wappenbücher vom Arlberg. Erster Teil: Die drei Original-Handschriften von St. Christoph auf dem Arlberg aus den Jahren 1394 bis rund 1430. (Die Wappenbücher des deutschen Mittelalters Bd. I.) Berlin 1937—1943.
Huszár L.: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958.
Huszár, L.: Münzkunst in Ungarn. Bp. 1963.
Huszka J.: A Szent László legenda székelyföldi falképekben. AÉ 1885. 211—220.
Ila B.: A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Turul 1927. 37—71.
Inigo y Miera: Historia de las Ordenes de caballeria. Madrid 1863.
Ipolyi A.: A pozsonyi káptalan XIV. századbeli könyvtára. Új Magyar Múzeum VI (1856). 161.
Ipolyi A.: Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata. Száz 1874. 525, 597, 671.
Ipolyi A.: Egy középkori magyar plébánia könyvtára. MKszle 1876. 229—241.
Ipolyi A.: A besztercebányai egyházi műemlékek építészete és helyreállítása. Bp. 1878.
Ipolyi A.: Magyar mythologia. [3]Bp. 1929.
Istványi G.: A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. Bp. 1934.
Istványi G.: A megyei írásbeliség első korszaka. Száz 1937. 517—553.
Ivánka E.: Két XV. századi plébániai könyvtár. Száz 1938. 137—166, 320—334.
Jakó Zs.: Az erdélyi értelmiség kialakulása. (Probléma és módszer.) Korunk 1967. 20—27.
Jakubovich E.: Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora. MKszle 1930. 381—393.
Jolliffe, J. E. A.: Angevin Kingship. [2]London 1963.
Jonin, P.: Le climat de croisade des chansons de geste. Cahiers de civilisation médiévale 1964. 279—288.
Kádár Z.: Késõgótikus alakos kályhacsempék az egri várásatásokból. AÉ 1952. 69 skk.
Kádár Z.: A vasvári középkori kályhacsempék művészet- és művelődéstörténeti jelentősége. MűÉ 1953. 69—77.
Kalmár J.: A Történeti Múzeum fegyvertárának középkori sisakjai. AÉ 1958. 191—195.
Karácsonyi J.: Délszláv eredetű-e a Toldi-monda? Etn 1912. 321 skk.
Karácsonyi J.: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I—II. Bp. 1923.
Karácsonyi: MN = *Karácsonyi J.:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I—III. Bp. 1900—1901.
Kardos T.: Magyar tárgyú fejezetek Giovanni de Ravenna emlékiratában. EPhK 1936. 284 skk.
Kardos T.: Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. é. n.
Kardos T.: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955.
Kardos T.: A magyar humanizmus olasz kapcsolatainak alakulása és jellege. MTA I. OK XVII (1961). 113—137.
Katona L.: A Gesta Romanorum Sztárai-codexe. EPhK 1898. 401—414.
Kedar, B. Z.: Noms de saints et mentalité populaire à Gènes au XIVe siècle. Le Moyen Age, 1967. 431—446.
Király I.: A Toldi-monda és francia hősénekek. EPhK 1934. 11—18.
Kisbán E.: A magyar pálosrend története I. 1225—1711. Bp. 1938.
R. Kiss I.: Természetes ábrázolás az 1526. év előtti magyar czimerekben. Turul 1903. 49, 119, 162.
Klaniczay T.: Beszámoló a Román Népköztársaság könyvtáraiban végzett kutatásaimról. MTA I. OK V (1954). 345—384.
Klaniczay T.: Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül. ItK 1974. 161—179.
Kletler, P.: Die Kunst im österreichischen Siegel. Wien 1927.

H. Kolba J.: Epigráfiai adatok a kígyóspusztai öv kormeghatározásához. FolArch XV (1963). 77—85.
Kolinovics, G.: Chronicon militaris ordinis equitum templarierum. Pestini 1789.
Korompay B.: Adalékok és jegyzetek a Toldi-mondához. ItK 1956. 20—27.
Kossányi B.: A lengyel nemesi társadalom megalakulása, különös tekintettel a magyar és szláv fejlődés analógiájára. Bp. 1915.
Kovachich, M. G.: Disquisitio an, et quid discriminis interfuerit inter Nobiles Regni, servientes Regis, et Milites, olim apud Hungaros. Claudiopoli 1814.
Kovács F.: Régi magyar esküminták. MNy 1961. 285—295.
V. Kovács S.: Mályusz Elemér: La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. Ismertetés. ItK 1971. 531—532.
Kováts F.: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetéseink a nyugattal a középkorban. TörtSzle 1922. 104—143.
Kőhegyi M.: XIV. századi ezüstkincs Kelebiáról. Cumania I. Archeologia. (Bács-Kiskun megyei Múzeumok Kiadványai.) Kecskemét 1972. 205—213.
Köhler, E.: Trubadurlyrik und höfische Roman. Berlin 1962.
Köhler, E.: Observations historiques et sociologiques sur la poésie des troubadours. Cahiers de civilisation médiévale 1964. 27—51.
Köhler, E.: Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik. ²Tübingen 1970.
Könyöki J.—Nagy G.: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1905.
Kristó Gy.: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairodalmunkban. Kandidátusi ért. Szeged 1968. (Kézirat.)
Kristó Gy.: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973.
Kropf L.: Pászthói Ratholdi Lőrinc zarándoklása, 1411. Száz 1896. 716.
Kropf L.: Régi utazók Magyarországon. Tafur Péter (1438—1439). Száz 1907. 921.
Krónika Trojánská. Guidonis de Columna Historiae destructionis Troiae versio bohemica. Facsim ed. *Urbánková*. Pragae 1968. (Kísérő füzet.)
Kubinyi A.: A király és királyné kúriái a XIII. századi Budán. AÉ 1962. 160—171.
Kubinyi A.: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. Tanulm. XVI (1964). 85—180. (a)
Kubinyi A.: A Budai vár udvarbírói hivatala 1458—1541. LK 1964. 35. évf. 1. sz. 67—98. (b)
Kubinyi A.: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. LK 1967. 227—291.
Kubinyi A.: Soziale Stellung und Familienverbindungen des deutschen Patriziats von Ofen in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Archiv für Sippenforschung 1970. 446—454.
Kubinyi A.: A budai német patriciátus társadalmi helyzete a családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. LK 1973. 203—264. (a)
Kubinyi A.: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. in: Budapest története ... (l. ott). III. (b)
Kubinyi A.: Fügedi E., A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Ismertetés. Száz 1973. 753—757. (c)
Kubinyi A.: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához.) — Somogy évk. 4. 1973. 3—43. (d)
Kubinyi A.: Musikleben am Budaer Königshof, Anfang des 16. Jahrhunderts. Geschulte Musiker und Spielleute. Studia Musicologica Acad. Scient. Hung. 1973. 89—100. (e)
Kubinyi A.: Az Árpád-kori településhálózat kérdéséhez. in: A magyar középkor kutatóinak ... (l. ott). 1973. (f)
Kubinyi A.: Bicellus. Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához. BudRég XIII (1973). 189—193. (g)
Kuhn, H.: Soziale Realität und dichterische Fiktion am Beispiel der höfischen Ritterdichtung Deutschlands. (Dictung und Welt im Mittelalter. Stuttgart 1959. 22—40.)
Kulcsár Zs.: Így éltek a lovagkorban. Bp. 1967.
Kumorovitz L. B.: Az authentikus pecsét. Turul 1936. 45—68.
Kumorovitz L. B.: A magyar szfragisztika múltja. Bp. 1938.
Kumorovitz L. B.: A pecséttan eredményeinek értékesítése a történetkutatásban. Gödöllő 1940.
Kumorovitz L. B.: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Különlenyomat a Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gödöllői Szent Norbert Gimnáziumának 1943/1944. Évkönyvéből. Bp. 1944.
Kumorovitz L. B.: A középkori magyar „magánjogi" írásbeliség első korszaka. (XI—XII. sz.) Száz 1963. 1—31.

Kumorovitz L. B.: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. Tanulm. XVII (1966). 9—26.
Kumorovitz L. B.: Buda (és Pest) fővárossá alakulásának kezdetei. Tanulm. XVIII (1971). 7—57.
Kumorovitz L. B.: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. Tanulm. XIX (1972). 7—38.
Kumorovitz L. B.: A XIV. századi diplomatika néhány kérdése ... 2. Tótsolymosi Apród János mester főesperes kancelláriai működése birtokszerzéseinek tükrében. Előadás az MTA Középkori Munkabizottságában. 1974. szept. 19-én.
Kurcz Á: Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts. MIÖG 1962. 323—354.
Kurcz Á.: Anjou-kori történetíróink kérdéséhez. ItK 1964. 358—368.
Kurcz Á.: Az Anjou-kori oklevelek narrációja. ItK 1966. 179—180.
Kurcz Á.: Fügedi E., A 15. századi arisztokrácia mobilitása. Ismertetés. Itk 1971. 653—654. (a)
Kurcz Á.: Középkor és reneszánsz. Világosság XII (1971). 33—37. (b)
Lajta E.: A besztercebányai Thurzó ház falképei. MűÉ 1966. 1—10.
Lapkovszkaja, E. A.: Egy Krímben talált aquamanile és köre. MűÉ 1961. 139—144.
László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. é. n. (1944).
László Gy.: A Szt. László-legenda ábrázolásai. Előadás az MTA Középkori Munkabizottságában 1973. március 22-én.
Le Goff, J.: La civilisation de l'occident médiéval. Paris 1965.
Le Goff, J.—Le Roy Ladurie, E.: Mélusine maternelle et défricheuse. Annales ESC 1971. 587—616.
Lederer E.: A középkori pénzüzletek története Magyarországon (1000—1458). Bp. 1932.
Lederer E.: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959.
Lehotzky, A.: Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae I. Posonii 1976.
Leopold A.: Becsei György megítéltetése. Szépművészet 1941. 64—66.
Lippmann, K.: Das ritterliche Persönlichkeitsideal in der mittelenglischen Literatur des 13. und 14. Jahrhunderts. Diss. Leipzig 1933.
Lócsy E.: Középkori telekviszonyok a budai várnegyedben I. BudRég XX (1964). 200—205.
Lot, F.: Études sur les légendes épiques francaises V. La Chanson de Roland. Romania, t. LIV/1928.
Lovag Zs.: Románkori bronzöntés. Bölcsészdokt. ért. Bp. 1973. (Kézirat.)
Lukcsics P.: Olaszországban vitézkedő magyar lovagok jelvényei a XIV. században. Turul 1931. 84—88.
Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Szerk. *Szendrei J.* Bp. 1896.
Magyar kódexek a XI—XVI. században. Öáll., bev., jz. *Berkovits I.* Bp. 1965.
A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján elhangzott előadások, hozzászólások. 1971. május 6—8. Szerk. *Éri I.* Veszprém 1973. (Soksz.)
A magyar népköltészet. *(Dömötör T., Katona I., Ortutay Gy., Voigt V.)* ²Bp. 1969. (Soksz.)
Magyar K.: Adatok a középkori Szentgyörgy névadás somogyi forrásaihoz. — Somogy évk. 2. 1971. 9—21.
Magyarország története I. Szerk. *Molnár E., Pamlényi E., Székely Gy.* ³Bp. 1971.
Majláth B.: A „kalandos" társulatok. Száz 1885. 563 skk.
Majláth B.: A Kolos család czímeres levele 1332-ből. Turul 1887. 156 skk.
Majláth B.: Liptómegyei törzsökös családok az 1526-évig. Turul 1890. 1, 54, 97, 200.
Majláth B.: Családtörténeti tanulmányok az 1526. évig. Turul 1891. 161—171.
Makkai L.: Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. Kolozsvár 1943.
Makkai L.: Nógrád megye története 1848-ig. in: Nógrád megye műemlékei (l. a forrásjegyzékben). 1954.
Makkai L.: Pest megye története. in: Pest megye műemlékei (l. a forrásjegyzékben). 1958.
Makkai L.: Társadalmi pszichológia — társadalmi mentalitás. Száz 1967. 1246—1248.
Maksay F.: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940.
Maksay F.: Urbáriumok. — A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. 119—144.
Maksay F.: A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971.
Mályusz E.: Házi J., Sopron szabad királyi város története. I: 1. Ismertetés. Száz 1922. 563 skk.
Mályusz E.: A Toldi monda történeti alapja. HK 1924. 3—32.
Mályusz E.: Toldi Miklós. HK 1926. 225—228.
Mályusz E.: A patrimoniális királyság. Társadalomtudomány 1933. 37—49. (a)
Mályusz E.: Árpádházi Boldog Margit. (A magyar egyházi műveltség problémája.) Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1933. 341—384. (b)
Mályusz E.: A karizmatikus királyság. Társadalomtudomány 1934. 153—178. (a)
Mályusz E.: A Toldi-monda. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve IV. évf. Bp. 1934. 126—149. (b)
Mályusz E.: Társadalmi viszonyok. MMT II. 1939. 86—104.

Mályusz E.: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (A hűbériség és rendiség problémája.) Mátyás király Emlékkönyv születésének ötszáz éves fordulójára. Szerk. *Lukinich I.* I—II. Bp. é. n. (1940.) I. 309—435.
Mályusz E.: A magyar köznemesség kialakulása. Száz 1942. 272—305, 407—434.
Mályusz E.: Az ágostonrend a középkori Magyarországon. Egyháztörténet 1 (1943). 431 skk.
Mályusz E.: A mezővárosi fejlődés. in: Tanulmányok a parasztság történetéhez... (l. ott). 1953. 128—191.
Mályusz E.: Haza és nemzet a magyar feudalizmus első évszázadaiban. TörtSzle 1963. 4—10.
Mályusz E.: Thuróczy János krónikája és a Corvina. FK 1966. 282—302. (a)
Mályusz E.: Krónikaproblémák. Száz 1966. 713—762. (b)
Mályusz E.: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967.
Mályusz E.: I. István születési éve. LK 1968. 199—203.
Mályusz E.: La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. Le Moyen Age 1969. 51—86, 219—254.
Mályusz E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. (a)
Mályusz E.: Az V. István-kori gesta. Bp. 1971. (b)
Mályusz E.: Válaszul Székely György kritikai megjegyzéseire. Száz. 1971. 135—141. (c)
Mandrou, R.: Introduction à la France moderne (1500—1640). Essai de psychologie historique. Paris 1961.
Mandrou, R.: De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles. (La Bibliothèque Bleue de Troyes.) Paris 1964.
Marczali H.: Zách Felicián bűnpöre. BpSzle 1899. dec.
Marczali H.: Társadalmunk történeti fejlődése gazdasági alapon. BpSzle 1914. 448. sz. 1—23.
Marosi E.: A XIV—XV. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. Ars Hungarica 1973. 25—66.
Mathew, G.: Ideals of knighthood in late-fourteenth-century. — Studies in medieval history, presented to F. M. Powicke. Oxford 1948. 358—362.
Matthäi, S.: Rittertum und Adel in den Englischen und Schottischen Volksballaden. Diss. Berlin 1958.
Mátyás-eml. = Mátyás király-emlékkönyv. Szerk. *Lukinich J.* I.—II. Bp. 1940.
Mátyás F.: Népmondák és történeti adatok Zách Felicián merényletéről. Száz 1905. 97—118.
Maurer, F.: Das ritterliche Tugendsystem. in: Ritterliches Tugendsystem (l. ott). 146—153. 1933/1949.
Melich. J.: Misekönyv a XIV. századból. MKszle 1903. 36—64.
Menclová, D.: Közép-európai XIV. és XV. századi szabályos alaprajzú várpaloták. MűÉ 1958. 81—103.
Mergell, B.: Der Gral in Wolframs Parzival. Entstehung und Ausbildung der Gralsage in Hochmittelalter. Halle—Saale 1952.
Méri I.: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről. AÉ 1952. 48—67; 1954. 138—152.
Méri I.: A nadabi kályhacsempék. AÉ 1957. 187 skk.
Mészáros I.: Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből. MKszle 1961. 371—397.
Mezey L.: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. A középkori laikus nőmozgalom, az Ó-magyar Mária siralom és a Margit-legenda eredetkérdése. Bp. 1955.
Mezey L.: A latin írás magyarországi történetéből. MKszle 1966. 1—9, 205—216, 285—304.
Mezey L.: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Doktori ért. Bp. 1967. (Kézirat.) (a) [Megjelent: Bp. 1979. A szerk.]
Mezey L.: A pécsi egyetemalapítás előzményei. (A deákság és hiteleshely kezdeteihez.) — Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből. Szerk. *Csizmadia A.* Pécs 1967. 53—86. (b)
Mezey L.: Der Literat und seine Literatur. Zur Enstehungsfrage der gebildeten Laienschicht im mittelalterlichen Ungarn. Acta Litteraria Acad. Scient. Hung. 1968. 29—46.
Mezey L.: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor. Szerk. *Kralovánszky A.* Székesfehérvár 1972. 21—36.
Mezey L.: A hiteleshely a közhitelűség fejlődésében és III. Béla szerepe. — Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. *Horváth J. és Székely Gy.* Bp. 1974. 315—332.
Mihalik, S.: Emailkunst im alten Ungarn. Bp. 1961.
Miklósy Z.: Hiteles hely és iskola a középkorban. LK 1940/41. 170 skk.
MIrT = A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. *Klaniczay T.* (A magyar irodalom története I.) Bp. 1964.
Miskulin A.: Magyar művelődéstörténeti mozzanatok Giovanni és Matteo Villani krónikái alapján. Bp. 1905.

Mitterauer, M.: Formen adeliger Herrschaftsbildung im Hochmittelalterlichen Österreich. MIÖG 1972. 265—339.
MMűvT = A magyarországi művészet története. (Szerk. *Fülep L.*) I. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Szerk. *Dercsényi D.* Bp. ²1961.
MMT = Magyar művelődéstörténet. Szerk. *Domanovszky S.* etc. I—V. Bp. 1939—1942. I. Ősműveltség és középkori kultúra. Bp. 1939; II. Magyar renaissance. Bp. 1939.
MNT = A magyar nemzet története. Szerk. *Szilágyi S.* III. Bp. 1895.
Mollay K.: Sopron vármegye vázlatos története. Sopron és környéke műemléke. (Magyarország műemléki topográfiája II. Győr-Sopron megye műemlékei I. rész. Szerk. *Dercsényi D.*) Bp. 1956. 39—112.
Mollay K.: XIV. századi német vélemény a magyar parasztról és a magyarországi nemesekről. Etn 1957. 356—357.
Molnár E.: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp. 1949.
Moór E.: A Toldi-monda és német kapcsolatai. Bp. 1914.
Moór, E.: Deutsche Spielmannstoffe in Ungarn. UngJb 1925. 252—283.
Moór E.: Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. UngJb 1937. 57—86.
Moorman, Ch.: A Knyght there was. The Evolution of the Knight in Literature. Lexington 1967.
Nagy G.: A magyar középkori fegyverzetről. AÉ 1890. 289—301, 403—416.
Nagy G.—Nemes M.: A magyar viseletek története. Bp. 1900.
Nagy I.: A Pécz nemzetség örökösödési pere 1425—1433. Bp. 1892.
B. Nagy M.: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest 1970.
Naumann, H.: Ritterliche Standeskultur um 1200. in: *Naumann—Müller:* Höfische Kultur. Halle 1929. 3—73.
Nemeskéri J.—Deák M.: A Mohács-cselei XIV—XV. századi temető népességének embertani elemzése. AÉ 1956. 52—65.
Neubecker, O.: Ordensritterliche Heraldik. Görlitz 1940.
Neumann, E.: Der Streit um „das Ritterliche Tugendsystem". (1951.) in: Ritterliches Tugendsystem (l. ott).
Nyáry A.: A heraldika vezérfonala. Bp. 1886.
K. Obermayer E.—Horváth I. K.: Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben. Száz 1959. 773—801.
Pais D.: Francia hatás Magyarországon hétszáz évvel ezelőtt. Napkelet 1923. 187—189.
Pais D.: Árpád- és Anjou-kori mulattatónk. Szakaszok egy tanulmányból. Bp. 1953.
Pais, D.: Eléments ethniques ouest-europeens aux environs de Gyulafehérvár du XIIe au XIVe siècle. Le motif de la Belle Hélène chez les anciens Hongrois. Studia Slavica Acad. Scient. Hung. 1966. 303—314.
Pais, D.: Divek i drugie. Slavica VIII (1968). 189—194.
Pálóczi-Horváth Á.: A csólyosi kun sírlelet. FolArch XX (1969). 128 skk.
Pásztoryné Alcsuti K.: „Chele fia János" pecsétgyűrűje. Bp. 1943.
Patek F. ismertetése Reiszig E. könyvéről. Száz 1925/26. 511—516.
Paul, J.: L'éloge des personnes et l'idéal humain au XIIIe siècle d'après la chronique de fra Salimbene. Le Moyen Age 1967. 403—430.
Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I—II. Bp. 1893.
Perroy, E.: Social Mobility among the French Noblesse in the Later Middle Ages. Past and Present 1962 (XXI). 25—38.
Pesty F.: A perdöntő bajvívások története Magyarországon. Pest 1867.
Petneki Á.: Adalék középkori könnyűlovasságunk történetéhez. in: A magyar középkor kutatóinak ... (l. ott). 1973.
Pfeiffer-Belli, W.: Mönche und Ritter, Bürger und Bäuern im deutschen Epos des Spätmittelalters. Frankfurt/Main 1934.
Pfister, F.: Kleine Texte zum Alexanderroman. Heidelberg 1910.
Picard, Ch.: Le Culte et la légende du centaure Chiron dans l'occident méditerranéen. Revue des Études Anciennes 1951. 5—25.
Pleidell A.: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Bp. 1925.
Poiron, D.: Le poète et le prince. L'évolution de lyrisme courtois de Guilaume de Machaut à Charles d'Orléans. Paris 1965.
Pór A.: Érdekes per a XIV. századból. Pozsony 1885.
Pór A.: Habsburgi Ágnes magyar királyné és Erzsébet hercegasszony az Árpádház utolsó sarja. KatSzle 1888. 214—243, 461—499.

Pór A.: Kálmán győri püspök. Száz 1889. 369 skk.
Pór A.: Lipóczi és Nekcsei Demeter és Sándor. Száz 1890. 20 skk. (a)
Pór A.: Csór Tamás, királyi főajtónálló, liptói és körösi főispán, csókakői, gesztesi és óbudai várnagy (1330—1360). Kolozsvár 1890. (b)
Pór A.: Tót Lőrinc, a királyi tárnokok és zászlótartók mestere (1328—1348). Bp. 1891.
Pór A.: Nagy Lajos 1326—1382. Bp. 1892.
Pór A.: A magyarok kedvelt ételei a középkorban. Magyar Gazdasági Szemle 1900. 233—234.
Pór A.: Erzsébet királyné aacheni zarándoklása 1357-ben. Bp. 1901.
Pór A.: Anjouk és Wittelbachok. Bp. 1907.
Posonyi E.: A Tar Lőrinc-monda és a Szent Patrik purgatóriumi víziók keletkezése. Magyarságtudomány 1942. 26—54, 195—224.
Preger, W.: Geschichte der deutschen Mystik im Mittelalter, nach Quellen untersucht und dargestellt I—III. (Neudr. der Ausgabe 1874—1893.) Aachen 1962.
Prokopp M.: Gömöri falképek a XIV. században. MűÉ 1969. 128—147.
Prokopp M.: A nagyváradi freskótöredék. Ars Hungarica 1974/1. 77 skk.
Prutz, H.: Die geistlichen Ritterorden. Berlin 1908.
Pulszky F.: Magyarország archeologiája. Bp. 1897. 2.
Radocsay D.: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954.
Radocsay D.: A középkori Magyarország faszobrai. Bp. 1967.
Radocsay D.: Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés à Budapest. — Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay. Braga 1971. 461—486.
Radvánszky B.: László opólyi herceg, Magyarország nádora pecséte 1370-ből. AÉ 1876. 107 skk.
Radvánszky B.: Drugeth Fülöp nádor lovaspecséte 1324-ben. AÉ 1877. 182—186.
Radványszky B.: Magyar köriratú pecsétek a XIV. és XV. századból. Száz 1880. 483—485.
Radvánszky B.: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I. Bp. 1896.
Rath, G.: Das Bruderschaftsbuch der Liebfrauenzeche zu St. Stefan in Wien. MÖS 1954. 336—372.
Rázsó Gy.: A zsoldosintézmény kezdetei Magyarországon a XIV. században. HK 1960/2. sz. 107—143.
Rázsó Gy.: A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a XIV—XV. században. HK 1962/1. sz. 160—217.
Reiszig E.: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon I—II. Bp. 1925—1928.
Renouard, Y.: L'Ordre de la Jarretière et l'Ordre de l'Étoile. Le Moyen Age 1949. 281—300.
Reuter, H. G.: Die Lehre vom Ritterstand. Zum Ritterbegriff in Historiographie und Dichtung vom 11. bis zum 13. Jahrhundert. Köln—Wien 1971.
Ritterliches Tugendsystem. Hrsg. *G. Eifler*. Darmstadt 1970.
Roman, J.: Maniel de sigillographie francaise. Paris 1912.
Romano, R.—Tenenti, A.: Die Grundlegung der moderne Welt. Spätmittelalter, Renaissance, Reformation. Frankfurt 1967.
Romanska, Z.: Bulgarische und Mazedonische Heldenlieder und historische Volkslieder über Persönlichkeiten aus der ungarischen Geschichte — Europa et Hungaria. Red. *Ortutay, Gy.—Bodrogi, T.* Bp. 1965.
Rómer F.: Régi pecséteinkről s különösen Drugeth János 1332-iki pecsétéről. Száz 1875. 54—59.
Ruh, K.: Höfische Epik des deutschen Mittelalters I. Von den Anfängen bis zu Hartmann von Aue. Berlin 1967.
Salmen, W.: Der fahrende Musiker im europäischen Mittelalter. Kassel 1960.
Sandberger, D.: Studien über das Rittertum in England, vornehmlich während des 14. Jahrhunderts. Berlin 1937.
G. Sándor M.: A gesztesi vár építéstörténete. FolArch XVI (1964). 163—177.
Sántha Gy.: A harcos szentek bizánci legendái. Bp. 1943.
Sattler, H-P.: Die Ritterschaft der Ortenau in der spätmittelalterlicher Wirtschaftskrise. Eine Untersuchung ritterlicher Vermögensverhältnisse im 14. Jahrhundert. Diss. Heidelberg 1962.
Sava, K. v.: Die Siegel der österreichischen Regenten. Wien 1871.
Scheiber S.: Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban. Bp. 1969.
Schönherr Gy.: Középkori iskolázásunk történetéhez. MKszle 1890. 11—20.
Schultz, A.: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger I—II. Leipzig 1879—1880.
Schreyer, B.: Ein deutscher Gesellschaftskritiker des 13. Jahrhunderts. Strickers Entwicklung vom Apologeten des Rittertums zum Ideologen des Bauernschaft. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1954.

Shröder, W. J.: Der Ritter zwischen Welt und Gott. Idee und Problem des Parzivalromans Wolframs von Eschenbach. Weimar 1952.
Schwietering, J.: Mystik und höfische Dichtung im Hochmittelalter. Tübingen 1962. (Ebben: Der Tristan Gottfrieds von Stassburg und die Bernhardische Mystik — Parzivals Schuld.)
Schwob, U. M.: Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert. München 1969.
Sebestyén Gy.: Anjou-kori nyomok a nagymihályi Kaplyonok mulattatóiról. EPhK 1891. 413 skk.
Sinkovics I.: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp. 1933.
Sinkovics I.: A magyarság magánélete. MMT I. 1939. 290—325.
Smittmer, F. P.: Über den Drachen-Orden. (Aus der Manuskriptensammlung des k. u. k. Haus-, Hof- und Staatsarchives in Wien.) Jahrbuch der k. k. heraldischen Gesellschaft „Adler". M. F. 5/6, 1895. 65—82.
Solymossy S.: A Toldi-mondához. Etn 1918. 1—23.
Solymossy S.: A Toldi-monda keletkezése. ItK 1924. 1—18, 81—96.
Sólyom K.: Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. ItK 1966. 54—84.
Stammler, W.—Langosch, K.: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasser-Lexikon I—V. Leipzig 1933—1955.
Stessel J.: Locsmánd vár és tartománya. Száz 1900. 675 skk.
Strayer, J. R.: The two levels of feudalism. (Life and thought in the Early Middle Ages. Ed.: *R. S. Hoyt.*) [2]Minneapolis 1968. 51—65.
Szabó D.: A magyar nyelvemlékek. Bp. 1956. (Soksz.)
Szabó I.: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. — Magyarország történeti demográfiája. Szerk. *Kovacsics J.* Bp. 1963. 77—98.
Szabó I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp. 1966.
Szabó I.: A középkori magyar falu. Bp. 1969.
Szabó K.: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bp. 1938.
Szabolcsi B.: A középkori magyar énekmondók kérdéséhez. IT 1928. 219 skk.
Szamota I.: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054—1717. Bp. 1891.
Székely Gy.: A jobbágyság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. in: Tanulmányok a parasztság történetéhez... (l. ott). 1953. 273—319.
Székely Gy.: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle 1961. 309—343.
Székely Gy.: Evolution de la structure et de la culture de la classe dominante laïque dans la Hongrie des Árpád. Acta Historica Academiae Scient. Hung. 1969. 223—252.
Székely Gy.: A személynevek és a történettudomány. Névtudományi Előadások II. Névtudományi Konferencia Bp. 1969. Szerk. Kázmér M.—Végh J. Bp. 1970. 201—209. (a)
Székely Gy.: A világi uralkodó osztály szerkezetének és kultúrájának fejlődése az Árpád-kori Magyarországon. Vasi Szemle 1970. 103—114. (b)
Székely Gy.: Művelődési viszonyok a XII—XIII. század fordulóján. A művelődéstörténet kérdéseiről. Száz 1970. 131—132. (c)
Szekfű Gy.: Serviensek és familiárisok. Bp. 1912.
Szendrei J.: Zsigmond király pozsonyi várában lévő hadisátrak jegyzéke 1429 és 1430-ban. HK 1890. 728 skk.
Szendrey Zs.: Történeti népmondák. Etn 1920. 45—59.
Szendrey Zs.: Magyar népmondatípusok és tipikus mondaelemek. Etn 1922. 45—64.
Szendrey Zs.: Történeti népmondáink I. Etn 1923/24. 143—149; II. 1925. 48—53; III. 1926. 29—35, 78—86, 132—138.
Szentpétery I.: Magyar oklevéltan. Bp. 1930.
Szentpétery I., ifj.: Nemesi és polgári életforma. MMT II. 1939. 312—343.
Szilágyi L.: Az Anonymus kérdés revíziója. Száz 1937. 1—54, 136—202.
Szűcs J.: A magyar irodalomtörténet I. kötetéről. TörtSzle 1967. 119—133.
Szűcs J.: A nemzeti ideológia középkori historikuma. Valóság 1968. 6. sz. 37—49; 7. sz. 49—66.
Szűcs J.: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. Száz 1973. 569—644; Száz 1974. 305—327. [Mindhárom tanulmány újra kiadva: *Szűcs Jenő:* Nemzet és történelem. Bp. 1974. A szerk.]
Tagányi K.: A besztercei szószedet kultúrtörténeti jelentősége. Felelet Erdélyi Lászlónak ... TörtSzle 1916. kül. 547—551.
Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. *Székely Gy.* Bp. 1953.

Tarjányi E.: A Becsei-Bátmonostori család birtokainak kialakulása és gazdálkodása a XIV. században. Bölcsészdokt. ért. Bp. é. n. (Kézirat.)
Tenenti, A.: Le vie et la mort à travers l'art du XVe siècle. Paris 1952.
Terbe L.: Egy európai szállóige életrajza. EPhK 1936. 297 skk.
Thallóczy L.: Adalék a Drugeth család címeréhez. AÉ 1879. 184—187.
Thallóczy L.: Magyar vonatkozású czímerek Reichental Ulrik és Grunenberg Konrád czímeresgyűjteményében. Turul 1898. 103 skk.
Thierl, H. G.: Der österreichische Adlerorden (1433). Jahrbuch der k.k. heraldischen Gesellschaft „Adler". N. F. 15, 1905. 215 skk.
Toesca, P.: Storia dell'arte Italiana I. Il medioevo 2. Torino 1927.
Toldy F.: Egy XIV. századi magyar vezeklő Irlandban Sz. Patrik Purgatóriumában. Száz 1871. 229—247.
Tóth Z.: A kígyóspusztai csat jelentősége. Turul 1933. 11 skk.
Tóth Z.: A hadakozó nép. MMT I. 1939. 252—284.
Töpfer, B.: Volk und Kirche zur Zeit der beginnenden Gottesfriedensbewegung in Frankreich. Berlin 1957.
Trencsényi-Waldapfel I.: Küküllei J. és a névtelen minorita krónikája. Előszó. (Monumenta Hungarica IV.) Bp. 1960.
Váczy P.: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Száz 1927. 243—290, 351—414.
Váczy P.: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. Minerva 1932. 100—145, 167—209. (a)
Váczy P.: A hűbériség szerepe Szent István királyságában. Száz 1932. 367—392. (b)
Váczy P.: A királyság központi szervezete Szent István korában. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Bp. 1938. II. 35—69.
Váczy P.: A magyarság a román és gót stílus korában. MMT I. 1939. 91—160. (a)
Váczy P.: Társadalmunk az Árpádok és az Anjouk korában. MMT I. 1939. 173—189. (b)
Vajay Sz.: Rayonnement de la „Chanson de Roland"; Le Moyen Age 1962. 323—329.
Vajay Sz.: A magyar Roland-ének nyomában. ItK 1968. 333 skk.
Vajay Sz.: A sisakdísz megjelenése a magyar heraldikában. LK XL (1969). 279—287.
Vajkai A.: Füstöskonyhás házak a Balaton környékén. Etn 1973. 82—96.
Vargyas L.: Kutatások a népballada középkori történetében. Etn 1960. 163—276, 479—523; 1962. 206—59.
Vargyas L.: Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához. Műveltség és Hagyomány 1963. 37—54.
Varju E.: Czímertani és szfragisztikai emlékek az ezredéves országos kiállításon. Turul 1896. 145—157.
Varju E.: Magyar köriratú pecsétek a XIV. és XV. században. Turul 1899. 75—82.
Varju E.: A magyar viselet a középkorban. MMT I. 1939. 327—354. (a)
Varju E.: A magyar viselet a középkor végén. MMT II. 1939. 487—508. (b)
K. Végh K.: Boldogkő várának feltárása. A Hermann Ottó Múzeum Évk. VI. Miskolc 1966. 109 skk.
Vekerdi J.: A Szent-László énekhez. ItK 1972. 133—145.
Verriest, L.: Questions d'histoire des institutions médiévales, Noblesse. Chevalerie. Lignages. Bruxelles 1960.
Vértesy J.: Arany János heraldikája. Turul 1908. 69—75.
Viski, K.: Díszítőművészet. — A magyarság néprajza II. Bp. é. n. 2. kiad. 276—312.
Voit P.: Régi magyar otthonok. Bp. (1943.)
Waldapfel I.: Horváth János új könyvéhez. Magyarságtudomány 1936. II. 196—216.
Weber, M.: Gazdaság és társadalom. (Szemelvények.) Ford. Józsa P. Bp. 1967.
Weber, M.: Állam, politika, tudomány. Tanulmányok. Ford. Józsa P. Bp. 1970.
Weise, G.: Der geistige Welt der Gothik und ihre Bedeutung für Italien. Halle 1939.
Wenzel G.: Ozorai Pipo. Magyar Akadémiai Értesítő 1895-ről. Pótkötet. Pest 1860.
Wenzel G.: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880.
Wertner M.: Az ónódi (bölcsi, szamosszegi) Czudarok genealógiája. Turul 1891. 141—145. (a)
Wertner M.: A Drugethek genealógiájához. Turul 1891. 151 skk. (b)
Wertner M.: A Fraknóiak. Turul 1892. 113—120.
Wertner M.: Családtörténeti adatok. Turul 1897. 129—132.
Winkelbauer, W.: Kaiser Maximilian I. und St. Georg. MÖS 1954. 522—550.
Wojciechowszki, Z.: Das Ritterrecht in Polen vor den Statuten Kasimirs des Grossen. Breslau 1930.
Zolnay L.: Miklós fia Demeter mester (1250—1312). Turul 1935. 36 skk.
Zolnay L.: Donch mester és a Balassák ősei. Turul 1937. 32—38.
Zolnay L.: Városépítés, városszépítés Budán. MűÉ 1970. 1—23.
Zolnay L.: Vadászatok a régi Magyarországon. Bp. 1971.

Mellékletek

Táblázatok

Rövidítések

a.	=	aulae	mtr., mtri	=	magister, magistri
arm.	=	armiger	n.	=	nemzetség, nobilis
c.	=	comes	nb.	=	nagybirtokos
cs.	=	család	nob.	=	nobilis
dil.	=	dilectus	nr, nri	=	noster; nostri, nostrae
dom.	=	dominus, domini	nv	=	nobilis vir
egr.	=	egregius	ob.	=	országbíró, királynéi főtisztviselő
fam.	=	familiaris	ot	=	országos tisztviselő (alsóbb rangú)
fid.,-mus	=	fidelis, fidelissimus	parv.	=	parvulus
hg.	=	herceg	r.	=	regius, regiae
hr.	=	homo regius	regin.	=	reginalis, reginae
iuv.	=	iuvenis	str.	=	strenuus
kb.	=	középbirtokos	udv.	=	alsóbb rangú udvari tisztségviselő
kir.	=	királyi	v.	=	vir
kisb.	=	kisbirtokos	V	=	vártulajdon (a családban)
k. iuv.	=	királyi iuvenis	vestr.	=	vester; vestri, vestrae
m.	=	miles	vn.	=	várnagy (királyi, királynéi)
mai.	=	maiestatis	~	=	felesége
mf	=	megyei funkcionárius			

1. táblázat
Lovagok (Milites)

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
1. Johannes vici [!]	1355	nv, m.	AO VI. 356		
2. Tornai László, János fia	1357	m.	DL 16114. sz.	V, kb.	
3. Nagymartoni Niclinus, Lőrinc fia	1359	mtr., str. m.	F IX/3. 81.	V, nb.	
4. Kratzer Rudolf	1362	m.	*Kubinyi* 1973 (a). 240		c., vn.
5. Miklós, János fia (Rátót n. Gyulafi)	1369	mtr., m.	*Kumorovitz* 1953. 634. sz.	V, kb.	
6. János, Tamás fia (Lőrinte n. Esseg-vári)	1369	mtr., m.	*Kumorovitz* 1953. 634. sz.	V, kb.	(hr)
7. Simonyi István, Lőkös fia	1369	mtr., str. m. et fam. Ladislai ducis Opuliae	F IX/4. 214	kb.	
8. Blagaji János, Duim fia	1370 1378	str. m., c. str. m., c.	Blagay 157 Blagay 14	V, nb.	
9. Hédervári György, István fia [Miklós arm. unokaöccse, Héder n.]	1371	mtr., m.	Rumy cs. lvt. fasc. 56. N. 79.	V, nb.	
10. Cseklészi Miklós (Pécz n.)	1378	str. m.	F IX/7. 410	V, kb.	vn., mf
11. (Garam-)mikolai János, András fia	1378	mtr., m.	F IX/5. 276	kisb.	vn., mf
12. Nagymihályi István, András fia (Kaplyon n.)	1379	mtr., m.	Sztáray I. 445	V, kb.	
13. Vizközi János, Miklós fia	1387	m.	ZsO I. 214. sz.	kisb.	
14. Vizközi István, Miklós fia	1387	m.	ZsO I. 214. sz.	kisb.	
15. Perényi Miklós, Péter fia	1387, 1389	m.	ZsO I. 278., 1265. sz.	V, nb.	ob. (vn., c.)
16. Szeri-Pósa István (II.) (Bór-Kalán n.)	1389	mtr., m.	ZsO I. 1095. sz.	nb.	c.
17. György, László fia (Báthori cs., Gut-Keled n.)	1389	str. m.	Károlyi I. 435	V, nb.	nádori ember
18. János, Lőrinc fia (Káta n. Várad-ősi ág?)	1389	str. m.	Károlyi I. 435	kb.	nádori ember
19. Alsáni Pál, János fia (Szente-Mágocs)	1391	mtr., m.	ZsO I. 2144. sz.	nb.	
20. Csetneki György (Miklós fia, Ákos n.)	1392	mtr., m.	ZsO I. 2720. sz.	V, nb.	ob., c. (hr)
21. Richnói Miklós, Miklós fia (Perényi cs. Richnói ág)	1392	mtr., m.	ZsO I. 2720. sz.	kb.	ob. (hr)

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
22. Turóci Benedek (Cseklészi M. veje)	1392 1393	mtr., m. mtr., m.	Apponyi I. 226 ZsO I. 2953. sz.	V, kb.	vn. (Stiboré)
23. Királyfalvi László, Pál fia (L. parvus)	1393	mtr., m.	ZsO I. 2968., 2881., 3247. sz.	kb.	(hr)
24. Gáldi Balázs	1393 1396	mtr., m. „vitéz"	ZsO I. 2974. sz. *Beke* 1896. 729	kisb.	
25. Prodavizi Miklós (III. Ákos bán fia, Ákos n.)	1393	mtr., nv et m. str.	ZsO I. 2898. sz.	V, nb.	
26. Zrínyi Pál, György fia (Subity n.)	1393	nv et m. str.	F X/2. 153	V, nb.	[korábban apród]
27. Gurzó, Mármarosi István fia	1397	str. m.	*Mihályi* 116	kisb.	
28. Besenyő-Berencsi István, Gergely fia (Besenyő János unokaöccse, Lipovnok n.)	1397	m. iuv.	Dl 8234. sz.	kb.	
29. Verebélyi Péter, György fia	1399	nv, m.	MonVat I/4. 97	kb.	ot
30. Szeri-Pósa Péter (II. István testvére, Bór-Kalán n.)	1397—1402	str. m., mtr.	Temes I. 302	nb.	
31. Illyei Dénes, Sándor fia (Ákos n.)	1399	mtr., m.	ZsO I. 5911. sz.	kb.	
32. Sóvári Soós Simon (Baksa n.)	1399	mtr., m.	ZsO I. 5924. sz.	V, nb.	
33. Egerszegi István, Péter fia (Szólát n.)	1402 után	str. m., dom.	Csáky I. 1. 227—28	V, nb.	
34. Egerszegi Heem, Himfi Benedek bán fia (E. István unokatestvére, Szólát n.)	1402 után	str. m., dom.	Csáky I. 1. 227—28	V, nb.	

Megjegyzés

Töttös (str. m. 1343. AO IV. 320); Dobokai László (mtr., str. m. F IX/4. 477—78); Anthimus, Beke fia (mtr., m. 1391. ZsO I. 2144. sz.); Perényi Péter mtr., m. 1387. ZsO I. 63. sz.); Őri Péter (str. m., mtr. 1392. Apponyi I. 226); Toldi Miklós (nv, m. 1355. AO V. 356); Sárói László (mtr., m. 1387. ZsO I. 289. sz.); Osztrausky Prespolko (mtr., m. 1397. ZsO I. 4957. sz.) adatait lásd a *2. táblázatban.*

2. táblázat

Királyi lovagok (Aulae milites)

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
1. Iwachin (Joachim)	1199	fid.-simus m. nr.	Sztp R 183	kb.	
2. Johannes Latinus	1206	hospes fid. nr. m.	ZW I. 7—8	kb. ?	
3. Tamás, Macharius	1206	fid. m. nr.	HO VII. 2	nb.	
4. Iwan	1206—1218	(ego) m. domini regis et B. archiepiscopis Colocensis	Dl 782	kb.	
5. Corrardus, Joh. Latinus fia	1231	fid. et dil. m. nr. saxones	ZW I. 54	kb.	
6. David, Joh. Latinus fia	1231	fid. et dil. m. nr. saxones		kb.	
7. Miklós, Thibald fia (Mellétei cs.) [várjobbágy eredetű]	1249	(Ego N. m. domini Bele regis)	W II. 213	kisb.	
8. Miklós ispán, Péter fia	1269	c., m. suus [=r.]	W VIII. 225	kb. ?	
9. Jakab, Pál fia	1273 1333-as átirat	mtr., a. nr. m.	SztpR 2410		hr
10. Aladár, Ivánka fia (Pécz n.)	1295	mtr., fid. m. nr.	Apponyi I. 26	kb.	
11. Horsundorfer Ulving, a sen. fia	1324	dil. et fid. m. nr.	AO II. 115	V, kb.	[apród is volt]
12. Horsundorfer Ulving (senior)	1325	c., quondam m. nr.	Sopron várm. lt. I. 106	kb.	
13. Csenik bohemus	1331	mtr., str. et fid. a. sue mai. m.	AO II. 522	V, nb.	vn., c.
	1331	mtr., fid. et fam. a. nr. m.	F VIII/3. 579		
	1332	mtr., a. r. mai. m.	AO II. 583		
14. Miklós, Hektor fia (Laki cs.)	1336	a. vestr. m.	F VIII/5. 233—34	kb.	hr, mf [apród is volt]
15. Tarkői László, Rikolf fia	1337 1347	mtr., a. nr. m. mtr., a. nr. m.	F VIII/4. 230 AO V. 63	V, nb.	
16. Tarkői Kelemen, Rikolf fia	1346	milites nr. (Lászlóval)	F IX/1. 364	V, nb.	
17. Cselén János, Sándor fia (Ákos) (~Tellyesprunni Anglis)	1337 1354	nv, mtr., a. nr. m. mtr., a. nr. m.	Apponyi I. 102 Károlyi I. 218 skk.	nb.	udv., c.
18. Elefánti Dezső*	1358 (előtt!)	a. nr. m.	*	V?, nb.?	vn.
19. Magyar Domokos, Pál fia (anyja: Nádasd n.)	1338	mtr., a. r. m.	Dl 62178. sz.	nb.	

* Csánki úgy véli, hogy az idecsi vár volt az övé (*Csánki* V. 792). Engel Almás várára gondol inkább, amely csak 1370-ben lett a Bebekeké (*Csánki* V. 295) és hívták „Deszővárá"-nak is. (Engel Pál szíves közlése.)

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
20. Morocsuk, János fia	1339	mtr., a. nr. m.	AO III. 620	nb.	vn., c. ob.
	1345	mtr., a. nr. m.	AO IV. 512		
21. Hunta	1341	a. r. m.	Dl 91323. sz.	?	
22. (Becsei) Töttös,	1342	mtr., a. nr. m.	Zichy II. 42	V, nb.	vn., c. ob.
Imre fia (Siklósi	1348	nv mtr., a. nr. m.	AO V. 217		
Arvics, Kán n.)					
23. (Becsei) Vesszős,	1341	mtr., a. nr. m.	Zichy I. 609	V, nb.	vn., c.
Imre fia	1348	nv, mtr. a.	AO V. 217		
(~Gunya Anna)					
24. István (I.)				V, nb.	c.
25. Ákos (II.) Mikcs	1342	mtr., a. nr. m.	AO IV. 263	V, nb.	c.
26. László (II.) bán fiai				V, nb.	c.
(Ákos n.)					
27. Ravasz István,	1342	a. nr. m.	Smič. XI. 25	kb.	mf, ot
Keszői Lóránd fia	1347	mtr., a. nr. m.	Apponyi I. 137	kb.	
		m. dil. nobis			
		et fid.			
28. Balázs,	1343	n. iuv., mtr.,	Temes I. 72—73	nb.	
Szeri Pósa fia		m. a. dom. regis			
(Bór-Kalán n.)	1353	arm.	Dl 91457. sz.		
	1366	L. milese	Dl 91725. sz.		
	1371	arm.	Dl 94098. sz.		
29. Lackfi Miklós (I.)?	1343	udv. tisztviselő,	AO IV. 307	V, nb.	c., ob.
(Lack fia, Hermán n.)		[nyilván miles]	(Vö. *Karácsonyi:*		
			MN II. 173—74)		
30. Kistapolcsányi	1344	a. nr. m. fid.	AO IV. 450	kb.	udv.
Miklós, Gyula fia	1347	mtr., a. nr. m.	AO V. 19		[apród is]
(várjobbágy er.)					
31. Nagysemjéni	1344	a. r. m.	Kállay 734. sz.	kb.	
(Nyíri) István	1354	mtr., a. r. m.	AO VI. 187		
(II.), Mihály fia					
(Balog-Semjén n.)					
32. Kállai András,	1346	mtr., a. r. m.	AO IV. 630	kb.	
Iván fia		(Istvánnal együtt)			
(Balog-Semjén n.)					
33. Bekeu de Zilach				nb.?	c.
(=comes in Szilágy)					
34. János					
35. Tamás, Vásári			*Bossányi* I.	nb. ?	
Miklós	1345	milites a. r.	CXXVII. sz.	nb. ?	ob. ?
pk. testvérei					
(Csanád rokonság)					
(Rupolujvári cs.)					
36. Lekcsei András	1345	mtr., dil. nobis	AO IV. 535	kb.	vn.
(Miklós fia, Hanta n.)		et fid. m.			
37. Tót Miklós (IV.),	1345	mtr., m. dil. nobis	Smič. XI. 220	V, nb.	
János fia (Agha n.		et fid.			
Arlandi ág)					
38. Szeri Pósa fia László	1346	a. r. m.	Dl 91376. sz.	nb.	
(Bór-Kalán n.)					

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
39. Pongrác, Ugrin fia (Hunt-Pázmán n., Bényi ág)	1346 1348	mtr., a. nr. m. fid. mtr., m. a. sue	AO IV. 559 AO V. 249	kb.	
40. Mátyás, Neszményi Miklós püspök testvére, (Zauoni Herricus fia) (Poroszlói Henckófi cs.)	1346	mtr., a. nr. m.	Károlyi I. 165	kb.	
41. Poháros Péter, Gyenge Miklós fia	1347 1353	mtr., a. nr. m. m. dil. nr. et fid.	AO V. 132 AO VI. 107	V, nb.	udv., vn. c.
42. László, Lőrinc fia (Rátót nb. Gyulafi)	1347	a. nr. m.	AO V. 155, 159	V, kb.	hr
43. Antimus, Beke fia (Tapsonyi Antimfi cs.)	1347	mtr. str. vir, a. nr. m.	MES III. 620	kb.	mf
44. Szécsényi Kónya, Tamás vajda fia (Kacsics n.) (~Horsundorfer Erzsébet)	1347	mtr., a. nr. m.	HO VII. 402	V, nb.	c., ob.
45. Hédervári Miklós (III.) (Héder n.)	1348	mtr., a. nr. m.	HO I. 205	V, nb.	ob.
46. Kont Miklós, Tót Lőrinc fia	1348 1353	mtr., a. nr. m. *magnificus vir*, dil. nobis et fid. m.	Csáky I. 99. AO VI. 133	V, nb.	c., ob.
47. Tót Lőkös, Lőrinc fia, Miklós öccse	1353 1353	*magnificus vir*, dil. nobis et fid. m. mtr., a. sue m. reverendus	AO VI. 133 AO VI. 150	V, nb.	c., ob.
48. Nagy Gergely	1349	mtr., a. nr. m.	Székely oklt. I. 53		hr
49. Nekcsei Denk (Aba n.)	1349	mtr., a. nr. m.	AO V. 307	V, nb.	
50. Német János, Doroszló fia Gergely fia (Rumi cs.)	1350 1354	fid. a. nr. m., mtr. a. regin. m.	AO V. 413 AO VI. 212	kb.	udv. vn. [apród is]
51. Székely Gergely, Fábián fia	1350	mtr., a. r. m.	Dl 97808. sz.	kisb.	
52. Szeri Pósa fia (I.) István [Bór-Kalán]	1350 1353 1366	mtr., a. r. m. mtr., a. r. m. L. milese	Dl 93872. sz. Dl 91457. sz. Dl 91725. sz.	nb.	c., vn.
53. Kanizsai János, Lőrinc fia (Osl n.)	1350 1369	mtr., a. nr. m. mtr. dil. et fid.	Sopron várm. lt. I. 212—13. Sopron várm. lt. I. 383	V, nb.	c. [apród is]
54. Nagymihályi János (III.), Jákó fia László fia (Kaplyon n.)	1351	a. nr. m.	Sztáray I. 224	V, kb.	
55. Antal	1351	a. nr. m.	Smič. XII. 50		

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
56. Himfi János, Pál fia	1351	a. r. m.	Dl 41272. sz.	V, nb.	
(Benedek testvére,					
Szólát n.)				V, nb.	vn., c.
57. Likai Novák,	1351	a. r. m.	Esterházy lvt.		
Disisló fia			Rep. 42. F. 40.		
Péter fia	1352	fid. a. nr. m.	*Petrichevich* I. 1. p.		
(Mogorovity n.)			118—120		
	1337	mtr., m. dom. nri regis fid.	Uo. I. 2. reg. 37.		
58. Perényi Miklós, Miklós fia	1352	a. r. m. mtr.	AO V. 595	kb.	vn.
59. Blagay Miklós, Duim fia	1352	comes, dil. et fid. nr. a. m.	Blagay 128	V, nb.	
60. Himfi Bendek,	1352	fid. nr. m., mtr.	Temes I. 83	V, nb.	vn., c. ob.
Pál fia (Szólát n.)	1361	mtr., a. r. m.	Krassó III. 45		
61. Eberhard de Aspermond	1352	fid. a. nr. m. str. vir, mtr.	F IX/2. 155—56		
62. László, ill. Jakab, Paska fia (Zichy cs.)	1353	mtr., a. nr. m.	AO VI. 133	kb.	hr
63. János, Bonch fia	1353	mtr., a. nr. m.	AO VI. 133		hr
64. Athynai János, Jakab fia (Aba n.)	1353	mtr., a. nr. m. (István hg.-é!)	Smič. XII. 176	V, nb.	
65. (Vadakoli) Lőrinc, Phile fia [Lőrinc fia]	1354	mtri, a. nr. milites	AO VI. 254	nb.	
66. (Mikolai) István, Phile fia Péter fia (Miskolc n., Mikolai ág)				nb.	
67. Gay-i Domokos,	1354	mtr., fid. m. nr	AO VI. 222	kb.	
Mochk fia	1363	mtr., a. nr. m.	AO VI. 223.		
68. Burkardus de Erlbach (=Puppely), Konrád öccse	1355	m. regis Hung.	*Bossányi* II. LXVIII. sz.	kb.	ducis Austriae secretarius
69. Ellerbach Vilmos,	1355	a. nr. m.	*Nagy Imre*-hagyaték,	kb.	
Konrád fia	1369	[udv. vitéz]	MTA. Ms. 4923. *Csánki* II. 725.		
70. Szentgiróti László (Türje cs.)	1355	str. a. n. m., mtr.	F IX/2. 375	V?, kb.	c.
71. Bebek György (II.), Domokos fia (Ákos n.)	1355	str. vir, mtr., a. r. m.	AO VI. 316	V, nb.	vn., c., ob.
72. Losonci Tamás (II.), Tamás fia (Tomaj n.)	1357	mtr., a. nr. m.	Bánffy I. 214	V, nb.	
73. Jacobus de Cessano	1358	a. nr. m.	Smič. XII. 451		amiratus
	1361	mtr., m. regius	Smič. XIII. 185		maritimus
74. Stephanus fia	1358	nv, m. a. dom. nr. r.	Smič. XII. 497		
Francisci	1368	nv, m. Jandrensis	F IX/4. 143—44		

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
75. (Pekri) Miklós, Pál fia (Tétény n.)	1360	a. regin. m.	Smič. XIII. 3	nb.	ob. hr
76. Franciscus de Georgio	1360 1377	egr. et potens vir., dom., r. m. dom., str. m. r.	Smič. XIII. 27 Smič. XV. 296		comes Tragurii
77. Bátmonostori László, Töttös fia (~ Monoszlai Klára)	1362	mtr., a. nr. m.	Smič. XIII. 233	V, nb.	udv. (Istv. hg.-nél)
78. Vörös Péter } Emich fia János fiai (czegei Wass cs.) 79. (Vas) Dezső,	1363	nv, mtri., m. nostri		kb. kb.	vn.
80. Dobokai László, János fia (Kökényes-Rénold)	1363 1369 1375	a. nr. m. mtr., a. nr. m. „Vitéz dictus" mtr.	Dl 73695. sz. Dl 73729. sz. Dl 73746. sz.	kb.	
81. Kölcsei János, 82. Kölcsei Jakab, Dénes fia (Szente--Mágócs n.)	1363	kir. milesek	*Borsa* 1946. r. 532.	kb. kb.	c. c.
83. (Zselizi) János, Vesszős fia	1364	mtr., a. nr. m.	Zichy III. 226	V, nb.	
84. Mermonya, Dobonikin Bachya fia (Guszity?)	1364	fid. nr., a. nr. m.	Smič. XIII. 331	nb.	
85. Gerebeni Péter, Punyk fia (Gárdony n.)	1364	mtr., a. nr. m.	Smič. XIII. 342	V, nb.	
86. Jacobus de Varicassis	1364	m. regius, dom.	Smič. XIII. 360		
87. Telegdi György 88. és Miklós, Miklós fiai (Csanád n.)	1364	mtri., fid. a. nr. milites, n. viri	Zichy IV. 631	nb. nb.	
89. Nevnai Treutel János, Miklós fia (Péc rokonság)	1366	mtr., a. nr. m. dil. et fid.	Smič. XIII. 491	V, nb.	c. ob.
90. Debrői Miklós (Aba n.)	1366	a. regin. m.	Kállay 1754. sz.	V, kb.	mf
91. Szeri Pósa fia Miklós (Bór-Kalán)	1366	L. milese	Dl 73746. sz.	nb.	
92. Zudar György, Bölcsi Domokos (~ Balog-Semjén) fia	1366 1369	mtr., a. nr. m. mtr., fid. nr. m.	Smič. XIII. 492, 589; XIV. 171	(később!) V, nb.	ob. [apród is]
93. Grisogonis János (Juvenus de Jandra)	1367 1367 1378	mtr., m. nr. dom. a. r. m. dom., str. m. r.	Smič. XIV. 59 F IX/4. 52 Smič. XV. 342		
94. Lépes Demeter (Váraskeszi Lépes cs.) [Gerlai Katalin]	1368	mtr., a. sue. r. m.	F IX/4. 148	kb.	hr
95. Salamonvári János Salamon c. fia	1369	mtr., a. regin. m.	Zichy VI. 13	kb.	c.

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
96. Torockai Miklós, István fia (Ákos n.)	1373	udv. vitéz	*Karácsonyi:* MN I. 99	V, kb.	
97. Podio-i Simon	1374	a. r. m.	Dl 39267. sz.		(követ)
98. Raholcai Ugrin, János fia (Kont Miklós unokatestv.)	1375	mtr., a. r. m.	Smič. XV. 123	V, nb.	
99. Oszlári Lőkös, Pál fia	1375	mtr., a. r. m.	Dl 67546. sz.	kisb.	
100. Maffeus de Mafetaris	1377	dom., str. m. regiis [királynőé]	Smič. XV. 296		
101. Paulus de Georgio					
102. Berekszói Domokos	1378	mtri., a. nr. m.	Krassó 132—33	kb.	hr
103. Macedóniai Péter				kb.	hr
104. (Vejtehi) Bobal Mihály				kb.	hr
105. Perényi Péter, István fia	1378	fid. nr. dil. m., mtr.	Zichy IV. 34	kb.	vn., c.
106. Iakus (Nasilowi?)	1387 1380	fid. suus m., mtr. m. [reginae]	Zichy IV. 344 F IX/5. 402		
107. Ders (Győr n. Szerdahelyi)	1381	mtr., az id., majd az ifj. Erzsébet milese	*Gábor* 233.	kb.	c.
108. Fülöp, Demeter érsek testvére (Rátóti rokonság)	1381	mtr., a. nr. m.	F IX/5. 482	nb.	
109. Poháros Miklós, Péter fia	1382	fid. a. nr. m.	F IX/5. 578	V, nb.	
110. Tari László, István fia (Rátót n.)	1382	a. nr. m., mtr.	*Békefi* 1898. 287	V, nb.	c.
111. Losonci László (II.), III. István fia (Tomaj n.)	1386	mtr., a. nr. m.	Bánffy I. 378—79	V, nb.	ob (vn.)
112. Losonci István (IV.), III. István fia (Tomaj n.)	1386	fid. nr. m., mtr., fid. a. nr. m.	Bánffy I. 380, 382, 384		
113. Őri Péter, Tamás fia (Péc n., Cseklészi Miklós veje)	1387	fam. nr. m. r.	*Czimer* 1913. 50	V, kb.	c.
114. Forgách Balázs, Kozmáli Miklós fia (Hunt-Pázmán)	1386	fid. nr. m., mtr.	F X/1. 279	V, nb.	ob.
115. Szántói Jakab, Némai Kolos fia	1386	mtr., fid. a. nr. m.	HO III. 240	kb.	udv.
116. Toldi Miklós	1387	mtr., fid. nr.	Csáky I. 1. 155	kb.	vn. mf
117. Szilvágyi János, Miklós fia	1387	mtr., m. nr.	ZsO I. 125. sz.	kisb.	

	Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
118.	Kerneci Miklós, Miklós fia	1387	mtr., m. nr.	ZsO I. 187. sz.	kisb.	mf
119.	Tarkői László (II.), István fia	1387	mtr., fid. suus (Zs.) m.	Zichy IV. 344	V, nb.	
120.	Ruszkai Domokos, Jakab (Dobó) fia	1387	mtr., Mária, ill. Zs. milese	ZsO I. 333. sz., F X/1, 331	kb.	
		1388	mtr., a. nr. m.	ZsO I. 394., 841. sz.		
121.	Pásztói János, Domokos fia (Rátót n.)	1387	fid. nr. dil.	*Békefi* 1898. 267	V, nb.	vn. ob.
	Kazai Lászlóval	1388	mtr., Zs. milese	ZsO I. 417., 430. sz.	V, nb.	
122.	Kazai László, Kakas fia (Rátót n.)	1388	mtr., Zs. milese	ZsO I. 417., 430. sz.	V, nb.	
		1383	Mária udv. mil.	F X/1. 7		
123.	Gutori Mihály, János fia (sógora Csapi András)	1387	Zs. udv. milese	ZsO I. 240. sz.	kb.	
		1394	mtr., Zs. milese	ZsO I. 3425. sz.		
		1395	Zs. udv. milese	ZsO I. 4194. sz.		
124.	Kaplai (Kazai) Dezső, Benedek fia (Rátót n.)	1388	mtr., a. r. m.	ZsO I. 703. sz.		hr
		1392	mtr., a. nr. m.	ZsO I. 2376. sz.	V, nb.	ob. c.
125.	Stiborici Stibor	1388	n. et str. vir, dom., a. r. m.	*Wenzel:* St. 49	V, nb.	c. ob.
126.	Rozgonyi Simon, Miklós fia (Básztély n.)	1388	mtr., Zs. milese	ZsO I. 506. sz.		
		1395	str. a. nr. m.	ZsO I. 4168. sz.	V, nb.	ob.
127.	Rozgonyi László, Miklós fia (Básztély n.)	1389	mtr., a. r. m.	F X/1. 518	V, nb.	
128.	Nagymihályi János (IV.), György fia (Kaplyon n.)	1389	mtr., a. nr. m.	ZsO I. 1282. sz.	V, nb.	c.
		1390	n. et str. vir, mtr., a. regin. m.	Sztáray I. 490		
129.	Sárói (Lévai Cseh) László, Péter fia	1389	a. nr. m.	ZsO I. 865. sz.	V, nb.	vn., c. ob.
130.	Zeringlevich László	1391	m. fam. et fid. nr. (László szic. királyé)	Dipl. eml. Anj. III. 701		
131.	Vezsenyi László, Miklós fia (Vázsony? n.)	1391	Mária udv. m.	ZsO I. 1869. sz.	V, nb.	ob.
132.	Szécsi Gál, István fia (Baksa n.)	1391	mtr., a. m. r.	ZsO I. 1972. sz.	nb.	c. mf, hr
		1393	mtr., a. nr. m., fid. nr. egregius	F X/2. 113—11		
133.	Rozsályi Kun Lukács (Gutkeled n. Tiba ág), György fia	1391	Zs. udv. milese	ZsO I. 2312. sz.	kb.	c.
		1395	Zs. udv. milese	ZsO I. 3911. sz.		
134.	Maróti János (Gutkeled)	1393	Zs. udv. milese	*Wenzel* 1880. 43	V, nb.	c. ob.
135.	Kratzer Miklós	1394	a. r. m.	ZsO I. 3284—85. sz.	?	
136.	Bethleni Gergely (II.) (Becse-Gergely n.)	1390	udv. lovag	ZsO I. 1673. sz.	nb.	
		1394	udv. lovag	ZsO I. 3751. sz.		

	Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
137.	Almakereki Péter (Apafi cs. Becse--Gergely n.)	1394	udv. lovag	ZsO I. 3751. sz.	nb.	
138.	Zeleméri László (Gutkeled n.)	1394	udv. lovag	ZsO I. 3754. sz.	kb.	vn., mf
139.	Zelnai Kis Imre (Zelnavári Bicskele cs.)	1395	udv. lovag	ZsO I. 3883. sz.	kb.	hr
140.	Zelnai Fábián várjobbágy eredetű	1397	udv. lovag	ZsO I. 4915. sz.	kb.	hr
141.	Szomszédvári Lőrinc, Tót Miklós fia (Agha n.)	1396	mtr., a. r. m.	ZsO I. 4371. sz.	V, nb.	
142.	Fedémesi Szobolya Miklós, László fia (Ludány n. Emőkei ág)	1397	mtr., a. r. m.	ZsO I. 5041. sz.	kb.	c.
143.	Hédervári Miklós (Héder n.)	1397	mtr., a. r. m.	ZsO I. 5067. sz.	V, nb.	ob.
144.	Oztrauchi Prespolko	1397	mtr., udv. lovag	ZsO I. 4760., 4892., 4957. sz.	kb.	mf
145.	Bátmonostori László, Töttös fia László fia (~Pomázi Cikó Orsolya)	1398	a. m. nr.	Zichy V. 84	V, nb.	
146.	Bősi Ördög János, Lotárd fia (Gutkeled n., Amadé ág)	1399 1410	udv. mil. fid. nr. dil., str. a nr. m.	ZsO I. 5816. sz. HO II. 189	kb.	
147.	Tamási János, Henrik fia (Héder n.)	1399	udv. lovag	ZsO I. 5690. sz.	V, nb.	ob.
148.	Nézsai Miklós, Tamás fia	1399	udv. lovag	ZsO I. 6210. sz.	kb.	mf

15. századi példák

	Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
a)	Petrichevich Jakab (Mogorovity)	1401 1403	udv. lovag udv. lovag	*Petrichevich* I. 2. reg. 41, 46	V, nb.	zárai rektor
b)	Henrik von der Ale	1408	str., a. nr. m.	*Házi:* Sopr. I. 2. p. 12		
c)	Vajk, Serbán Kenéz fia (Hunyadi János apja)	1409	a. nr. m.	MNT III. 667	V, nb.	
d)	Blagay László	1418	fid. nri ...	Blagay 237	V, nb.	
e)	Berekszói Hagymás László	1418	dil. egregii a. r. milites	Blagay 237	nb.	
f)	Hunyadi János, Vajk fia	1435	fid. n. egregius, a. nr. m.	Krassó III. 351	V, nb.	ob.

3. táblázat

Királyi apródok (Aulae iuvenes)

(Ha a Terminológia rovat üresen marad, a megadott oklevél azt a forrást jelenti, amely szerint az illető a királyi udvarban nevelkedett.)

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
1. Dénes, Dénes fia (Türje n.)	1235		F IV/1. 21	nb.	ob.
2. Herbord, Osl fia (Osl n.)	1248		W II. 263	nb.	c., ob.
3. Reynold, Reynold c. fia (~Hahót-Búzád n.)	1259	[István hg.] mtr., dil. et fid. iuv. nr.	HO II. 6	kb.?	
4. Herrand, Dénes fia (Héder n.)	1260		Száz 1906. p. 632	nb.	ob.
5. Bábi István, Pázmán fia (Hunt-Pázmán n.)	1267?		SztpR 1562 (Apponyi I. 4)	kb.	
6. Merse, Benedek fia (Szinyei Merse cs.)	1262 (1271)	fid. iuv. nr. (mtr., 1285: c.)	F IV/3. 60 (HO VIII. 246)	kb.	
7. Lőrinc, Kemény fia (Matucsinai és Cseményi cs.)	1264		F IV/3. 196	nb.	ob.
8. Miklós, Pál fia (Beycz n.)	1265		W III. 118	V, nb.	ob.
9. Tamás notarius* és	1267		SztpR 1543	kb.	udv.
10. János (testvére)				kb.	
11. Sándor (szörényi bán) (Kárászi cs.)	1268	[István ifjabb király]	W VIII. 196	nb.	ob.
12. Mihály, Péter fia (Csák n. Dobóci ág)	1269	fid. iuv. nr.	SztpR 1605	nb.	c.
13. Reynold (Básztély n.)	1270		W XII. 12	nb.?	ob.
14. Kürtös János, Nazwad fia	1270		HO VIII. 130	kb.?	
15. Pous, Tivadar fia (Ládi cs.)	1267 1272	(István) mtr., fid. et fam. iuv. nr.	W VIII. 173 W VIII. 383	kb.	
16. (I.) Atyusz, (III.) Buzád fia (Hahót-Buzád n.)	1273	mtr., fid. iuv. nr.	W IX. 20	nb.	c., udv.
17. (II.) Imre, Itemér fia (Nádasd n.)	1273	k. iuv. suus	Zala I. 58, HO VIII. 150	kb.	
18. Szegi Apa, Benedek fia (Hunt-Pázmán n.)	1274	vir nob., fid. nr. iuv. seu fam.	W IX. 52	nb.	
19. Maróti István, Mihály c. fia (Gutkeled n.)	1275 1298	iuv. nr. mtr., fid. et fam. iuv. nr.	W IX. 116 W X. 295	nb.?	
20. Lőrinc, András fia Miklós c. fia	1280	mtr., fam. iuv. nr.	SztpR 3074	kb.	

* Később egyházi pályán: váci püspök, királynéi kancellár. (*Szűcs* 1973. 838.)

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
21. Benedek, Merse fia (Szinyei Merse cs.) (Aba n.)	1282		HO VIII. 450	kb.	
22. Somosi János, Péter fia (Aba n.)	1283	iuv. a. nr. mai.	SztpR 3228 (*Teutsch—Firnhaber* 130)	V, nb.	c.?
23. Lukács, Bágyon fia	1284	iuv. nr., mtr. [Erzsébet királyné]	HO VI. 307—308	nb.?	
24. Kozma, Bágyon fia (Lukács testv.)	1284	fid. iuv. nr. [Erzsébet királyné]	F V/3. 217	nb.?	udv.
25. Gergely, Miklós fia	1284	fid. iuv. nr. [Erzsébet királyné]	F V/3. 217		
26. Péter comes, Máté fia	1284	fid. iuv. nr. [Erzsébet királyné]	F V/3. 217		
27. Torockai Ehellős, Ehellős c. fia (Ákos n.)	1285	mtr., iuv. regin.	HO VII. 197	kb.	ot
28. Gergely, Imre mtr. fia, Lőrinc testvére (Osl)	1287	dil. et fid. parv. nr.	HO VI. 323—24	kb.	
29. Gergely	1293	specialis et fam. iuv. suus	HO VII. 235		hr
30. Lukács	1297	iuv. nr.	W X. 251		hr
31. Rudolf, concivis vester (budai)	é. n.	iuv. nr. [III. András]	W X. 415		hr
32. Synka, Sebesi Tamás c. és Baksa n. I. Simon bán leányának a fia	1300	mtr., fam. et favorabilis iuv. nr.	F VI/2. 258—59	kb.	
33. Guetchto, Gerard fia (firenzei patrícius)	1300	mtr., fam. et favo-	HO VIII. 403	kb.?	
34. Péter, Pál fia	1308	iuv. a. nr.	AO I. 155	?	
35. Pál, Dénes fia	1308	iuv. a. nr.	AO I. 155	?	
36. Thesa rutenus	1312	a. nr. iuv. [Mária királyné]	AO I. 218	kb.	udv.
37. Drugeth Fülöp	1317		AO I. 446	V, nb.	c., ob.
38. Maróti Mihály, István fia (Gutkeled n.)	1319	mtr., a. nr. iuv.	W X. 295	nb.?	vn.
39. István, Gergely fia (Hunt-Pázmán n. Panaszi Pázmán ág)	1319	a. nr. iuv.	F VIII/2. 212	kb.	
40. Endurl, Mihály fia	1320	mtr., fid. a. nr. iuv.	F VIII/2. 246	kb.?	
41. Csorba Péter, Sinka mtr. fia (Sebesi)*	1321 1323	mtr., dil. et fam. a. nr. parv. dil. et fid. parv. nr.	F VIII/2. 357 F VIII/2. 419	V, kb.	
42. Magyar Pál (~Nádasd n.)	1323	mtr., fam. iuv. domus domini regis	AO II. 73	nb.	vn., ob.

* Csorba Péter vára volt talán a borsodi Csorbakővára? (Engel Pál feltevése.)

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
43. Alsólendvai Miklós, István fia (Hahót-Buzád n.)	1323 [1319—1324]	mtr., fid. a. nr. iuv. [apród]	F VIII/2. 457 [*Karácsonyi:* MN II. 129]	V, nb.	c., ob.
44. Horsundorfer Ulving, Ulving fia	1347		HO VII. 402	V, kb.	[lovag!]
45. Kompoldfi Imre, Pál fia (Visontai cs. Aba n.)	1324	mtr., a. nr. iuv.	F VIII/2. 538	nb.	vn., c.
46. Pető	1324	a. nr. iuv.	F VIII/2. 538		hr
47. Miklós, Gergely fia (Jánki-Pacsintai cs.?)	1324	fid. et fam. a. nr. iuv.	AO II. 128—9	kb.?	
48. Nagymartoni Lőrinc, Simon fia (~Horsundorfer Margit)	1325	mtr., iuv. a. nr. fid.	Sopron várm. lt. I. 106—107	V, nb.	vn., c.
49. János, Péter fia	1326	a. nr. parv.	F VIII/3. 136		hr
50. Kistapolcsányi Miklós, Gyula fia (várjobbágy)	1328	a. nr. parv.	AO II. 370—71	kb.	udv. [lovag!]
51. Dénes	1328	parv. nr.	AO II. 370—71	kb	hr
52. (Laki) Miklós, Hektor fia	1328	mtr., a. nr. iuv.	AO II. 379	kb.	[lovag!]
53. Kátai „Szunyog" András, Péter fia (Káta n.)	1330	[kir. apród]	Dl 69666 sz.	kb.	
54. Mihály, János fia	1330	[kir. apród]	Zichy V. 583	kisb.	
55. János, Szolga fia	1330	[kir. apród]	Zichy V. 583	kisb.	
56. Kolos (Némai, ill. Szántai cs.)	1332	mtr., a. nr. iuv. specialis	Turul 1887. 158	kb.	
57. Tywgus Pető, Kartali Ábrahám fia (Kartal n.?)				kb.?	
58. Mihály, Kartali Ábrahám fia (Kartal n.?), ill. Jakab fia?	1332 1334	a. iuv.	Dl 40673. sz.	kb.?	
59. Péter, Kartali Ábrahám fia (Kartal n.?), ill. Jakab fia?					
60. Kistapolcsányi „Csontos" Gergely, Gyula fia, Miklós testvére (várjobbágy)	1334	a. nr. iuv.	F IX/5. 272	kb.	hr
61. Sitkei István, Chepan fia (Ják n.)	1335	mtr., a. nr. iuv.	F VIII/7. 274	kb.	
62. Sitkei Lőkös, Lőrinc fia (Ják n.)	1335	a. regin. iuv.	F VIII/7. 274	kb.	
63. Sebestyén	1336	a. regin. parv.	Dl 83210. sz.	?	
64. Bakó, Tatamér alkancellár testvére	1336		AO III. 290	kb.	

	Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
65.	Kanizsai János, Lőrinc fia (Osl n.)	1337	mtr., a. nr. iuv.	F VIII/4. 219	V, nb.	c. [lovag!]
66.	Cselén Jakab, Sándor fia (Ákos n.) (János testvére)	1337	mtr., iuv. a. nr. fid.	Apponyi I. 102	nb.	
67.	Nagy Jakab, Batha fia	1337 1340	a. r. iuv. a. r. iuv.	Dl 62183. sz. Kállay 578. sz.		hr
68.	(Kéri?) Bathow, Péter fia	1338	a. nr. iuv.	Dl 91286. sz.	kb.	
69.	Német János, Doroszló fia Gergely fia (Rumi cs.)	1339	a. nr. parv.	F VIII/4. 373	kb.	udv., vn. [lovag!]
70.	Baracskai Miklós, Jakab fia	1339 1348 1354 1355	[kir. fam. apród] mtr., a. r. iuv. a. nr. fam. a. r. iuv.	Dl 16099. sz. Dl 16102. sz. AO VI. 232 Dl 16110. sz.	kb.	udv., vn.
71.	Szunyog László (Káta n.?)	1339 1351	a. nr. iuv. mtr., a. sue iuv.	Héderváry I. 31 *Jukubovich—Pais* 192	kb.	hr
72.	Jakab, Iván fia (Balog-Semjén, Kállai cs.)	1340	mtr., [Lajos hg. apr.]	Kállay 587. sz.	kb.	
73.	Imre, Simon fia (Balog-Semjén, Kállai cs.)	1340	mtr., [Lajos hg. apr.]	Kállay 587. sz.	kb.	
74.	Kompoldfi László, Pál fia (Aba n., Imre testvére)	1342 (meghalt már)	mtr., patris nri fam. et a. eiusdem iuv.	AO IV. 263	nb.	
75.	Lackfi István (I.), Lack fia (Hermán n. Puchaim Ágnes)	1350		F IX/1. 756 skk.	V, nb.	vn., c., ob.
76.	Zudar Péter, Bölcsi Domokos fia (Anyja: Balog-Semjén n., ~ Fonyi Anna)	1343 1346 1346 1352	a. nr. parv. a. nr. parv. a. nr. iuv. mtr., a. nr. iuv.	AO IV. 306 AO IV. 555 F IX/1. 356 AO V. 542	V, nb.	vn., c., ob.
77.	Jakab, István fia	1343	[udv. apród]	Mérey lt. N.31.	kb.?	
78.	Jakab, Péter fia	1344	a. regin. iuv.	Dl 14027. sz.	?	
79.	Laki György, Hektor fia	1345 1347 1355	[udv. apród] 1) mtr., miles a. nr. 2) iuv. a. vestre a. regin. iuv.	Rumy lt. Fasc. 138. N. 11. F IX/1. 492—93 Rumy lt. Fasc. 139. N.70.	kb.	hr
80.	Iwandorff (Gutundorph) János	1346	a. nr. iuv.	F IX/1. 356, Esterházy lt. Rep. 32. D. 180	kb?	
81.	Benedek, Lukács fia	1348	a. r. iuv.	Esterházy lt. Rep. 32. EE 341	?	

	Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
82.	Pál	1350	a. sue iuv. [István hg.]	Smič. I. 602		hr
83.	Malac Miklós (Aranyi Malac cs.)	1351	mtr., a. suae iuv.	*Jakubovich—Pais* 192	kisb.	hr
84.	Visontai János (Kompoldfi Imre fia, Aba n.)	1351	a. nr. parv.	Dl 71978. sz.	nb.	
85.	Kanizsai Benedek, Lőrinc fia (Osl)	1352	a. r. iuv.	Esterházy lt. Rep. 16. G 334	V, nb.	
86.	Zudar Simon, Péter öccse (~Szikszay Anna, Aba n.)	1352 1353 1360 [1370-ben is]	a. nr. parv. a. nr. parv. mtr., a. nr. iuv. [iuv.]	AO V. 541 AO VI. 100 Smič XIII. 67—68 [*Wertner* 1891. 141—145?]	V, nb.	
87.	Zudar Miklós, Péter öccse (~Rédey Margit, Aba n.)	1352	a. nr. iuv.	AO V. 632	V, nb.	hr
88.	Zudar György, Péter öccse	1352	a. vestr. parv.	AO V. 603	V, nb.	ob. [lovag!]
89.	Pachota, Kovácsi Beke fia	1352	a. suae parv.	F IX/2. 145	kisb.	hr
90.	Ardói György, Zovárd fia (Hunt-Pázmán n. Ujhelyi ág)	1352 [1353] 1365	[István hg. apr.] [a. n. miles?] nv, mtr., a. nr. iuv.	Turul 1889. 157 [Dl 38157. sz.] F IX/3. 490	kb.?	
91.	Ardói Miklós, Zovárd fia (Hunt-Pázmán n. Ujhelyi ág)	1350	k. [apród]	*Karácsonyi:* MN II. 228—89	kb.?	
92.	Tamás, Simon fia László fia	1353	mtr., a. iuv. [István hg.]	Smič. XII. 175	kb.?	vn., v.
93.	János, Páris fia	1354	a. nr. iuv. [István hg.]	Smič. XII. 175	kb.	
94.	(Bátmonostori) Miklós, Töttös fia (~Weydner Katalin)	1354	mtr., a vest. iuv.	Zichy II. 555	V, nb.	
95.	Szegi Mihály, János fia (Hunt-Pázmán n.)	1356 1378 [1374]	a. nr. iuv. mtr., a. nr. iuv. [Erzsébet királyné] [nv, mtr., a, regin. fam.]	Dl 71358. sz. F IX/5. 268 [F IX/4. 568]	V, nb.	vn., udv.
96.	Nemze Miklós (Gombai)	1357	mtr., a. sue iuv.	Zala I. 573	kisb.	nádori ember
97.	Zudar Mihály, Péter öccse	1357	mtr., a. sue iuv.	Zala I. 573	V, nb.	ob., nádori ember
98.	Zudar István, Péter öccse (~ Rédei Anna, Aba n.)	1360	a. iuv.	Bossányi lt. Dl AN 78	V, nb.	ob.

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
99. Besenyő János, Jobagy fia Mihály fia	1361	mtr., a. r. iuv.	Krassó III. 45	kb.	vn., c.
100. Gerebeni Lóránd, Punik fia (Gárdony n.)	1361	a. nr. iuv.	Smič. XIII. 181	V, nb.	
101. Tót János (II.?) Miklós (IV.) fia (Aga n. Arlandi ág?)	1362	a. regin. iuv.	F IX/3. 304		hr
102. Bede, Jakab fia	1363	a. nr. iuv.	F IX/3. 304		hr
103. Mezőlaki István, László fia (Pápa n.)	1364	a. regin. iuv.	Dl 103315	kb.	
104. Mezőlaki (Zámbó) Miklós, László fia (Pápa n.)	1364	a. regin. iuv.	Dl 103315	kb.-ból nb. lesz	vn., c., ob.
105. Poháros Miklós, Péter fia	1364	a. nr. parv.	Kapy cs. lt. fasc. S. III. N. 5.	V, nb.	
106. Tyburcius	1366	a. regin. iuv.	Smič. XIII. 577		hr
107. László, Kemen fia	1374	aule iuv.	*Kumorovitz* 1953. 693, 694		hr
108. Telekesi Miklós, György fia (Apc n.)	1377	a. nr. iuv.	Sztáray I. 439	kb.	
109. (Zrínyi) Pál, György fia (Subity n.)	1380	mtr., a. nr. iuv.	F IX/5. 456	V, nb.	[miles!]
110. „Kegyes" László	1380	iuv. a. nr. mai. [Erzsébet királyné]	F/IX/5. 402		
111. Vadnai (Bánfalvai) Barius, Barius fia	1381	a. r. iuv.	Dl 42184. sz.	kb.	
112. Losonci Dénes (VII.), (II.) Tamás fia (Tomaj n.) (Losonci Bánfi cs.) (~Csór n. Gönyüi János leánya)	1383	mtr., a. nr. iuv.	Bánffy I. 371	V, nb.	ob.
113. Álmosdi Csire János	1388	[királynéi apr.]	ZsO I. 738 *Karácsonyi:* MN I. 119—20	kb.	
114. Álmosdi Csire László, Péter fiai (Ákos n.)	1388	[királynéi apr.]	ZsO I. 738. sz. *Karácsonyi:* MN I. 119—20	kb.	
115. Kanizsai István, János fia (Osl n.)	[1387] 1390	[bonae indolis iuv.] mtr., a. nr. celsitudinis iuv.	[F X/1. 333], F X/1. 599	V, nb.	ob., c.
116. Oláh János, Szász fia (Bélteki Drágfi cs.)	1388	mtr., fid. a. nr. iuv.	Zichy IV. 353	V, nb.	ob.

	Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
117.	Perényi Imre, Péter fia	1388	mtr., fid. a. nr. iuv.	Zichy IV. 354	V, nb.	vn.
118.	Darabos Miklós	1391	[kir. apr.]	ZsO I. 1972., 1987. sz.		hr
119.	Tatár János	1393	[kir. apr.]	ZsO I. 2955. sz.		hr
120.	Tari Lőrinc			*Delehaye* 46		
	15. századi példák					
a)	Várdai Miklós, Pelbárt egregius miles [Zichy VIII. 210] testvére, Miklós aulicus [1433. uo. 512] apja (Gutkeled n.)	1410	fid. a. nr. iuv.	Zichy IV. 76	V, nb.	ob.
b)	Töttös János, Bátmonostori László [= 145. lovag] fia [nándorfehérvári kapitány]	1424 1425 1421 1423	a. nr. iuv. a. nr. iuv. aulicus fam.	Zichy VIII. 148 Zichy VIII. 259 Zichy VIII. 23 Zichy VIII. 84	V, nb.	vn.
c)	Töttös László, az előbbi testvére [nándorfehérvári kapitány]	1430 1431	a. nr. iuv. aulicus	Zichy VIII. 372 Zichy VIII. 414	V, nb.	vn.

4. táblázat
Királyi familiárisok (Aulae familiares)*

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
1. Becsei Imre (~ Becse-Gergely n.)	1311	serviens nr.	Zichy I. 134	kb.	udv., vn., c.
2. András, Ábrám fia Péter fia	1327	dominus... de familia regis	Dl 16747. sz.		
(Hunt-Pázmán n. Szentgyörgyi ág?)	1329	nobilis de familia regis	AO II. 411	V, nb.	
3. Tamás, Péter fia (Csór n.)	1333	fam. r.	*Pór* 1890(b). 7	nb.	vn., c., ob.
4. Benedek deák	1351	a. r. fam.	OL Üchritz-Amadé lvt. sine sign. (AM 6)	kb.?	
5. Nagy Pál (Nagyécsi?)**	1352	a. nr. fam.	Zichy II. 483	kisb.	udv., hr
6. Prunner Wel (Tellesbrunner)	1353	a. fam.	Dl 83269. sz.	kb.	
7. Prunner Jenslinus (Tellesbrunner)				kb.	
8. Henico boemus [?]	1362	nr. fam. dil.	Sopron várm. lt. I. 337	kb.?	
9. Hrutko bohemus [?] (Veresváriak?)	1368	fid. a. nr. fam.	OL NRA. fasc. 483. n. 27. (*Nagy Imre-hagyaték*)	kb.	
10. Karapch olachus	1365	a. nr. fam. fid.	Krassó III. 71	kb.	
11. {fily Ladislai 12. {Olachy	1365	nri fam.	Krassó III. 71	kb.	
13. Forgách János, Kozmáli Miklós fia (Hunt-Pázmán n.)	1382	a. nr. fam.	F X/1. 45	kisb. [nb. lett!]	
14. Fraknói Pál (Nagymartoni cs.)	1385	zu unserem hofgesinde...	F X/1. 227	V, nb.	
15. Ellerbach János				kb.	
16. Ellerbach Berchtold (Vilmos öccsei)	1386	(familiárisai közé veszi fel)	galgóci Erdődy lt. lad.50. fasc. 418.	kb.	
17. Tamási Miklós, Henrik fia (Héder)	1387	Zs. familiárisa	Héderváry I. 99.	V, nb.	
18. Fedémesi Szobolya László, Miklós fia (Ludány n., Emőkei ág)	1396 előtt	Zs. familiárisa	ZsO I. 5041. sz.	kb.	

* Ha a familiárist más alkalommal lovagnak vagy apródnak nevezik, csak abban a táblázatban szerepel.
** mtr. clavigerorum, ill. cliciorum? *Wertner* 1907. 21—22.

15. századi példák

Név	Az említés ideje	Terminológia	Forrás	Vagyon	Méltóság
a) Szerdahelyi Ders Márton (Győr n.)	1403	a. nr. fam.	*Szekfű* 1912. 80	V, nb.	vn., c., ob.
b) Gersei Pető János (Nádasd n.)	1403	nob. et str. vir. nr. specialis fam. dil. et fid.	F X/2. 76	V, kb.	
c) Ventur Gáspár, fia Jacobi Bonaventura de Salto, cives Poson.	1407	(Zs. familiárisává fogadja)			
d) Csapi András (~ Gutori Katalin) (Baksa n.)	1418	nob. et egreg., r. mai. aulicus	Károlyi II. 34	nb.	
e) Egerszegi Remete Imre, István fia (Szólát n.)	1428	a. nr. fam.	Krassó III. 327	V, nb.	
f) Török Józsa	1428	fam. a. nr. mai.	F X/6. 917	V, kb.	

5. táblázat

Lovagi jellegű nevek

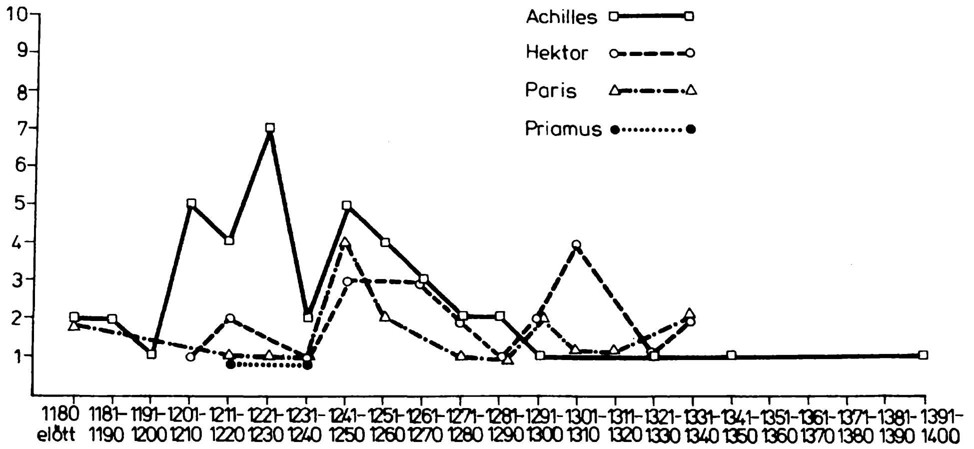
(Az adott évtizedben az adott névre kereszteltek száma)

	Ceasar	Her-kules	Dedalus	Seneca	Ilias	Ennea	Olim-pias	Galatea	Art(h)e-us	Weni-wer	Yven	Enid	Amfolis	Mabel
1331—1340														
1321—1330														
1311—1320									1					1
1301—1310												2		
1291—1300														
1281—1290													1	
1271—1280	1													
1261—1270		1												
1251—1260			1						1					
1241—1250						1								
1231—1240	1						1	1						
1221—1230							1							
1211—1220									1		1			
1201—1210	1	1	2		1					1				
1191—1200	3	1		1										
1181—1190														
1180 előtt														

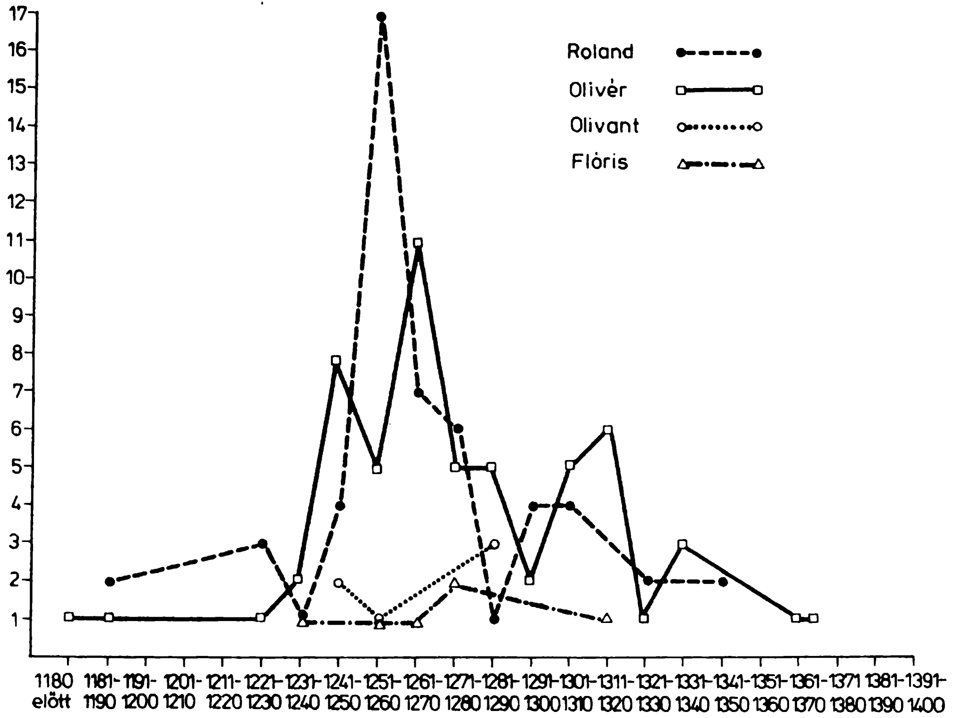
CEASAR: (Császár is) VárReg 160.174 (az első szám az első kiadás fejezetét, a második a *Karácsonyi—Borovszky*-kiadás lapszámát jelenti), 388.161, 62.218, 347.291, *Karácsonyi:* MN II. 314, I. 359.
HERKULES (Herkulus, Eraclius): *Nagy:* Sopr. I. 347, VárReg 336.285, *Karácsonyi:* MN III. 49.
DEDALUS: SztpR 2361. sz., AO I. 425.
SENECA: SztpR 1913. sz.
ILIAS: VárReg 101.260, ill. 42.230. (Nem Éliás!)
EHNEA: W X 387.
OLIMPIAS: *Karácsonyi:* MN II. 444, MonVespr I. 169, 171 (1276-ban 55 éves).
GALATEA: *Wertner,* Nyr XLV. 305, MES III. 420.
ARTH(E)US: W VII. 43, SztpR 3579. sz., *Borsa* 1946. 2, (W VIII. 451?)
WENIWER: *Karácsonyi:* MN I. 135.
YVEN: *Karácsonyi:* MN II. 116.
ENID: *Karácsonyi:* MN III. 49, *Jakubovich* 1915. 330.
AMFOLIS (=Amfelise): H. oklt. 178.
MABEL: *Jakubovich* 1915. 423.

Grafikonok

1. grafikon

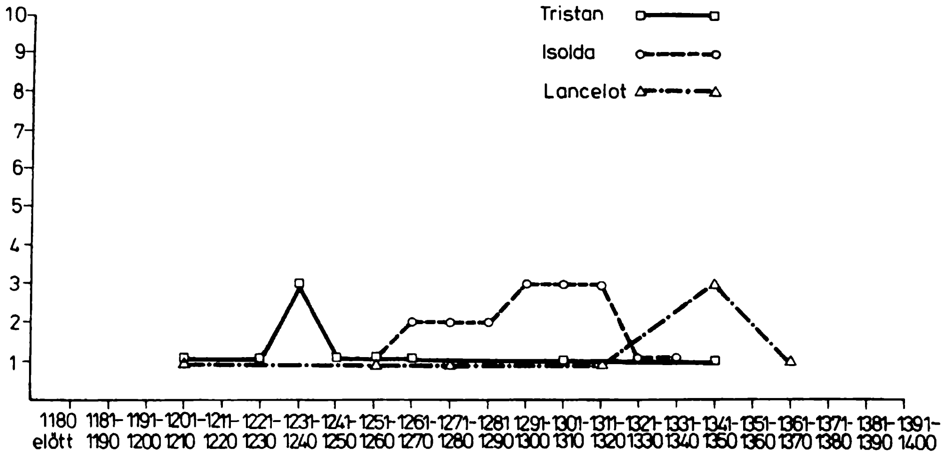

2. grafikon

az adott névre keresztelték száma
17
16
15
14
13
12
11
10
9
8
7
6
5
4
3
2
1
Roland
Olivér
Olivant
Flóris
1180 előtt
1181-1190
1191-1200
1201-1210
1211-1220
1221-1230
1231-1240
1241-1250
1251-1260
1261-1270
1271-1280
1281-1290
1291-1300
1301-1310
1311-1320
1321-1330
1331-1340
1341-1350
1351-1360
1361-1370
1371-1380
1381-1390
1391-1400

3. grafikon

az adott névre kereszteltek száma
10
9
8
7
6
5
4
3
2
1
Tristan
Isolda
Lancelot
1180 előtt
1181-1190
1191-1200
1201-1210
1211-1220
1221-1230
1231-1240
1241-1250
1251-1260
1261-1270
1271-1280
1281-1290
1291-1300
1301-1310
1311-1320
1321-1330
1331-1340
1341-1350
1351-1360
1361-1370
1371-1380
1381-1390
1391-1400

Adattár*

1. grafikon

ACHILLES: SztpR 133., 193., 202. sz., VárReg 111.239**, 103.261, 205.280, 334.285, SztpR 448. sz., W XI. 250, II. 8, VII. 108, Zichy I. 3, SztpR 731., 1852. sz., W VII. 183, XI. 367, SztpR 819. sz., *Karácsonyi:* MN III. 49, SztpR 1068. sz., Székely oklt. I. 18, W XI. 524, VIII. 77, SztpR 1328., 1435. sz., Zichy I. 19, SztpR 2266., 2910. sz., W XI. 607, 582, X. 432, 455, *Borsa* 1946. 1. sz., HO VIII. 447, *Karácsonyi:* MN I. 407, AO I. 299, Teleki I. 33, *Karácsonyi:* MN II. 87, I. 407, I. 49, Károlyi I. 386.

HEKTOR: SztpR 448., 947., 1319. sz., *Karácsonyi:* MN III. 132, II. 427, SztpR 1629., 1953., 3143 sz., W IX. 449, X. 106, AO I. 494, II. 55, 379, 468, Károlyi I. 125, AO IV. 96, 231, Kállay 1085. sz., Smič. XII. 98, XIII. 340, XV. 162.

PARIS: F II. 277, SztpR 205. sz., VárReg 134.304, SztpR 1764. sz., F IV/3.50, Zala I. 52, SztpR 1647. sz., Smič. VI. 219, W IX. 182, Zala I. 106, Smič. VIII. 245, 251, 335, IX. 333, X. 280, *Karácsonyi:* MN III. 178, Smič. X. 280, XII. 415.

PRIAMUS: VárReg 360.297, W XI. 400.

2. grafikon

ROLAND: W XI. 118, VárReg 43. 230 (Rolanda), W VII. 161, 183, 305, SztpR 1048. sz., W VIII. 81, SztpR 1597., 1878., 2032., 2333., 2177. sz., W XII. 64, SztpR 2449. sz., Smič. VI. 84, SztpR 2601. sz., *Karácsonyi:* MN III. 6, SztpR 2604., 2690., 2704., 2803. sz., W XII. 219, IX. 190, XII. 251, IV. 211, IX. 287, SztpR 3148., 3278. sz., W XII. 434, Smič. VI. 522, W IV. 284, SztpR 3629., 3633. sz., W X. 106, 124, 207, 326, 358, F X/3.284, *Karácsonyi:* MN II. 446, Zichy I. 121, AO I. 267. sz., Zichy I. 148, Smič. IX. 537, AO I. 560, 603, 643, Zichy I. 215, *Karácsonyi:* MN I. 97, AO IV. 263, *Karácsonyi:* MN II. 187. L. *Wertner* 1897. 132.

OLIVÉR: SztpR 202. sz., *Karácsonyi:* MN III. 6 (már az ős is), SztpR 979. sz., F/2.101, SztpR 1288. sz., W VIII. 74, 116, SztpR 1837. sz., W III. 193, VIII. 208, III. 199, VIII. 332, SztpR 2163. sz., W IX. 105, SztpR 2449., 2709. sz., *Karácsonyi:* MN I. 14, W IX. 304, XII. 448, HO VI. 328, F V/3. 480, SztpR 3633., 3638. sz., W IX. 540, X. 107, 124, V. 86, F VI/2.281, *Nagy* 1892. 40, Zichy I. 102, AO I. 42, *Karácsonyi:* MN III. 72, AO I. 396, Smič. VIII. 424, AO I. 448, 560, II. 146, *Karácsonyi:* MN III. 6, Zichy I. 320, *Wertner* 1911. 142, *Karácsonyi:* MN I. 14, AO IV. 24. sz., Kállay 778. sz., AO IV. 496, AO V. 573, VI. 145, Smič. XII. 413, Zala I. 394, AO VII. 240, Kállay 1857. sz., ZsO I. 1237., 2376. sz.

OLIVANT: SztpR 2617., 3585. sz., H. oklt. 136, *Kumorovitz* 1953. 29. sz. (kettő) AO I.164 (női névként).

FLÓRIS: (= Flore, Floride): HO VIII. 59, W IX. 263, HO VII. 182, VIII. 314, W V. 86, *Jakubovich* 1915. 365, *Berrár* 46—47.

3. grafikon

TRISTAN: (= Terestyén) *Karácsonyi:* MN II. 116, W VII. 303, F IV/2.334, SztpR 1137., 2003. sz., *Nagy* 1892. 40, W IX. 328, *Karácsonyi:* MN I. 407, F IX/2. 599, *Nagy* 1889. I. 533.

ISOLDA: *Berrár* 45, W X. 123, *Nagy* 1889. I. 75, *Karácsonyi:* MN II. 393, II. 265, AO II. 207, F IX/7. 736, AO III. 322, IV. 45, MES III. 542, AO VI. 58.

LANCELOT: (= Lanceret) *Karácsonyi:* MN II. 116, W XII. 161, AO II. 468, Dipl. eml. Anj. II. 387, *Lukcsics* 1931. 88, ZsO I. 2144. sz.

* A forrásokat a bennük szereplő adatok kronológiai rendjében közöljük. — A grafikonokban nem szereplő adatokat lásd az Adattár után Pótlás cím alatt.

** Az első szám az első kiadás fejezetét, a második a *Karácsonyi—Borovszky*-kiadás lapszámát jelenti.

Pótlás

(a grafikonokba fel nem vett adatok)

ACHILLES: 1310. (E. fia) Dl 91163; 1327. (E. fia, és Fülöp fia) (Ehellős) Dl 38807; 1311. (Chafurd-i) Dl 68234.

HEKTOR: 1340. (Misei) Dl 46353; 1316. H. (várnagy, H. fia) Rumy lt. fasc. 138. n. 5.

ROLAND: 1315 (Serephin testv.) Esterházy lt. Rep. 32. G 492; 1322. (Tornallyai) Dl 83185; 1329 (Horváti R. fia) Dl 16096; 1335. (Sebestyén f.) Dl 40703.

OLIVÉR: 1325: (Dániel f.) Esterházy lt. Rep. 33. J 519; 1340. (László bán f.) Dl 58599; 1333. (Chalykai) Dl 17105; 1337 (O. unokái, póti nemesek) Dl 40743.

TRISTAN: (Szecsődi T. fia) 1328. Dl 40526; 1373. (A Tornaiak officiálisa és famulusa) Dl 38927.

ISOLDA: 1339. (Misei) Dl 46353; 1365. (Buku dictus Marcellus l.) Festetich lt. Castrif. N. 60. (Nagy Imre-h. MS 4923).

A fentiek alapján a grafikonok a következőképpen módosulnának:

	1251—1260	1261—1270	1271—1280	1281—1290	1291—1300	1301—1310	1311—1320	1321—1330	1331—1340	1341—1350
Achilles	1		1		1	1				
Hektor		1			1		1			
Roland			1		1	1	1			
Olivér	1					1	2			
Tristan			1							1
Isolda							1			1

Vagyis a korábbi adatok alapján ábrázolt tendenciák lényegében ugyanazok maradnak.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Felelős szerkesztő: Nagy Tiborné · Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné
A kötésterv Czeizel Balázs munkája
A borítón a kígyóspusztai aranycsat fényképe látható
(Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
Terjedelem: 28, 24 (A/5) ív
Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat — Felelős vezető: Hazai György